

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Порубльов І. М.

Дискретна математика

*Навчальний посібник
для студентів 1-го курсу бакалаврату
галузі знань «Інформаційні технології»
та споріднених*

Черкаси, 2003–2017

(Тут буде сторінка вихідних відомостей)

Зміст

Вступне слово	6
1 Вступ до математичної логіки	9
1.1 Базові поняття математичної логіки	9
1.1.1 Значення, операції, вирази	9
1.1.2 Логічні операції у мовах програмування	11
1.1.3 Таблиці істинності складених логічних виразів	14
1.2 Аналітичні перетворення логічних виразів. Стандартні логічні тотожності (закони)	17
1.3 Нормальні форми	20
1.3.1 ДНФ, КНФ, ДДНФ, ДКНФ	20
1.3.2 Поліном Жегалкіна	23
1.4 Мінімізація булевих функцій	26
1.4.1 Карти Карно	26
1.4.2 Метод Квайна	29
1.5 Методи перевірки тавтологічності логічних виразів	34
1.5.1 Метод Квайна	35
1.5.2 Метод редукції	37
1.6 Предикати	39
1.6.1 Означення предиката	39
1.6.2 Способи подання предикатів	40
1.6.3 Означення кванторів	42
1.6.4 Обмежені квантори	45
1.6.5 Застосування кванторів до багатоарних предикатів	46
1.6.6 Аналітичні перетворення предикатів	49
1.7 Повнота систем булевих функцій	50
1.7.1 Означення функціональної повноти	50
1.7.2 Класи Поста та теорема Поста	51
1.8 Тризначна логіка (вступ)	53
1.9 Завдання до розділу 1	55
2 Множини та відношення	63
2.1 Основні поняття теорії множин	63
2.1.1 Описове означення множини. Способи запису множини	63
2.1.2 Порожня множина та універсум	64
2.1.3 Основні співвідношення для множин	65
2.1.4 Основні операції над множинами	66
2.2 Доведення тотожностей і включень. Аналітичні перетворення виразів над множинами	68
2.2.1 Перетворення характеристичних предикатів	68

2.2.2	Побудова діаграм Венна	69
2.2.3	Стандартні тотожності для множин	71
2.3	Способи подання множин	72
2.3.1	Бітові вектори	72
2.3.2	Подання відсортованим переліком. Злиття	72
2.3.3	Порівняння розглянутих способів подання	75
2.4	Декартів добуток	76
2.5	Відношення	79
2.5.1	Загальне означення відношення	79
2.5.2	Бінарні відношення. Бінарність «у вузькому» та «у широкому» смислах	80
2.5.3	Подання бінарного відношення матрицею	81
2.5.4	Операції над бінарними відношеннями	81
2.6	Важливі класи бінарних «у вузькому смислі» відношень	84
2.6.1	Рефлексивність, іррефлексивність, симетричність, антисиметричність, транзитивність, повнота (класичні означення)	84
2.6.2	Відношення еквівалентності	88
2.6.3	Відношення порядку	92
2.6.4	Розширення відношень порядку та топологічне сортування відношень	95
2.6.5	Рефлексивність, іррефлексивність, симетричність, антисиметричність, транзитивність, повнота (альтернативні означення). Замикання відношень	98
2.7	Функції (огляд)	100
2.8	Рівнопотужні та не рівнопотужні множини (огляд)	102
2.9	Завдання до розділу 2	105
3	Індуктивні засоби доведення	114
3.1	Метод математичної індукції	114
3.2	Інваріант циклу	116
3.3	Доведення правильності рекурсивних підпрограм (вступ)	126
3.4	Завдання до розділу 3	129
4	Комбінаторика	132
4.1	Правила суми та добутку	132
4.2	Основні стандартні типи виборок	135
4.2.1	Перестановки	135
4.2.2	Розміщення	136
4.2.3	Сполучення	136
4.2.4	Перестановки з повтореннями	137
4.2.5	Розміщення з повтореннями	138

4.2.6	Сполучення з повтореннями	139
4.3	Принцип включень та виключень; його рекурсивна реалізація	139
4.4	Біноміальні коефіцієнти та бінóm Ньютона	141
4.5	Рекурентні співвідношення	144
4.5.1	Шляхи у таблиці	145
4.5.2	Шляхи у квадратних кварталах	146
4.5.3	Кількість правильних дужкових виразів	147
4.5.4	Щасливі квитки	148
4.6	Завдання до розділу 4	150
5	Теорія графів та алгоритми на графах	160
5.1	Основні означення теорії графів	160
5.1.1	Поняття графа. Основні види графів	160
5.1.2	Ізоморфізм	163
5.1.3	Підграфи	165
5.2	Способи подання графів	166
5.2.1	Матриця інциденцій	166
5.2.2	Матриця суміжності	167
5.2.3	Списки суміжності	169
5.2.4	Список ребер	170
5.3	Маршрути (шляхи) у графі	170
5.3.1	Основні означення. Досяжність. Довжина маршруту .	170
5.3.2	Відстань. Діаметр, радіус, центр	173
5.4	Зв'язність	176
5.4.1	Зв'язність та компоненти зв'язності неорієнтованих графів	176
5.4.2	Зв'язність та компоненти зв'язності орграфів	177
5.4.3	Двозв'язність та k -зв'язність неорієнтованих графів . .	179
5.5	Ейлерові та гамільтонові шляхи	181
5.5.1	Ейлерів цикл та ейлерів шлях	181
5.5.2	Гамільтонів цикл та гамільтонів шлях	182
5.6	Пошуки у графах (обходи графів)	184
5.6.1	Пошук у ширину (BFS) та найкоротші маршрути в незважених графах	184
5.6.2	Пошук у глибину (DFS), перевірка ациклічності орграфа та топологічне сортування	192
5.7	Алгоритми пошуку найкоротших маршрутів у зважених графах	201
5.7.1	Алгоритм Дейкстри	201
5.7.2	Алгоритми Флойда та Воршалла	204
5.8	Дерева (неорієнтовані)	208
5.8.1	Означення та властивості дерев	208

5.8.2	Задача побудови остовного дерева мінімальної ваги. Алгоритми Краскала та Пріма	209
5.9	Завдання до розділу 5	217
6	Мови, регулярні вирази та автомати	231
6.1	Неформальний вступ до формальних мов	231
6.2	Регулярні мови та регулярні вирази (regex-и)	232
6.3	Практичне застосування regex-ів	235
6.4	Коротко про автомати взагалі	243
6.5	Автомати-розпізнавачі	244
6.5.1	Означення та способи подання автомата-розпізнавача	244
6.5.2	Основна теорема теорії скінченних автоматів	249
6.5.3	Лема про накачку та доведення неавтоматності деяких мов	249
6.5.4	Недетерміновані переходи	251
6.5.5	ε -переходи	253
6.5.6	Побудова ε -НСА за (будь-яким) регулярним виразом	254
6.5.7	Детермінізація недетермінованих автоматів	256
6.6	Автомати-перетворювачі	259
6.6.1	Автомати М'юра	260
6.6.2	Автомати Мілі	261
6.6.3	Еквівалентність автоматів Мілі та автоматів Мура	262
6.7	Мінімізація автоматів. Алгоритм Ауфенкампа–Хона	263
6.8	Завдання до розділу 6	269
	Список літератури	277
	Покажчики	278
	Покажчик значків та інших позначок	278
	Покажчики термінів, інтегровані зі словниками	279
	Українсько-російсько-англійський словник та покажчик	279
	Російсько-українсько-англійський словник та покажчик	289
	Англо-українсько-російський словник та покажчик	299

Вступне слово

Ми починаємо вивчати курс «Дискретна математика». Тож природне бажання з'ясувати смисл слова «*дискретний*» (рос. «*дискретный*», англ. «*discrete*»). Іноді кажуть, що «дискретність» — це протилежність до «неперервності». Це частково правильно; але висновок, ніби «дискретний» означає «розривчастий», більш заплутує, ніж прояснює ситуацію. Тож наведемо кілька прикладів доречного вживання цього слова.

Розглянемо сукупності (множини) натуральних чисел $\mathbb{N}$ та дійсних чисел $\mathbb{R}$. $\mathbb{N}$ складається з *окремих, чітко відділених одне від одного* натуральних чисел, для яких має смисл поняття «наступне число»; $\mathbb{R}$ — зі «щільно упакованих» чисел, для яких поняття «наступне число» не має смислу, зате має смисл поняття «дуже близькі числа».

Ще розглянемо електронний цифровий та механічний стрілочний годинники, причому нехай вони обидва показують лише години і хвилини. Покази електронного цифрового годинника змінюються «ривками» раз на хвилину, тоді як положення стрілок механічного годинника змінюються потихеньку.

Так от: множина натуральних чисел ($\mathbb{N}$) та покази електронного цифрового годинника є безсумнівно дискретними, множина дійсних чисел ($\mathbb{R}$) — безсумнівно неперервною; покази стрілочного годинника — якщо стрілки рухаються потихеньку й непомітно, то неперервними, а якщо окремі тіки та скачки все-таки помітні, то дискретними.

У реальному світі є і неперевні, і дискретні процеси. Але у комп'ютерній техніці майже всі процеси дискретні. Це вказує на велику важливість дискретної математики для студентів програмістських напрямків підготовки.

Звичайно, як і інші галузі математики, дискретна математика включає в себе різні підрозділи. Зокрема, у посібнику розглянуто такі великі теми:

1. Вступ до математичної логіки
2. Множини та відношення
3. Індуктивні засоби доведення
4. Комбінаторика
5. Графи та алгоритми на графах
6. Мови, регулярні вирази та автомати

Всі ці теми мають практичне значення для програмування.

Ситуація з підручниками з дискретної математики не дуже приємна. У книжках, написаних науковцями найпотужніших ВНЗ, зазвичай розглядають значно ширший (ніж у цьому посібнику) обсяг матеріалу, і часто не досить детально пояснюють базовий матеріал, вважаючи, що він і так зрозумілий. Це спонукало автора приділити значну увагу в тому числі й детальним поясненням базових понять. (Що, втім, не зводить цей посібник до *лише* простого, бо він містить також і аналізи деяких неочевидних «тонких» питань, і велику кількість додаткових задач підвищеної складності.)

Переважна більшість наведених у посібнику означень супроводжуються прикладами. Наполегливо рекомендується використовувати їх для того, щоб *перевіряти правильність розуміння* означень, співвідносячи приклад(и) з означенням, що сформульоване у загальних поняттях. І *ні в якому разі не рекомендується* намагатися *підміняти* означення прикладами. Просто тому, що вони (приклади) його (означення) не замінюють. І з точки зору математики (байдуже, дискретної чи якоїсь іншої), і з точки зору програму-

вання. Скажімо, програма мовою програмування, призначена, щоб додавати введені з клавітури два числа, повинна містити якусь дію у стилі “ $c=a+b$ ” або “*вивести* ($a+b$)”, й тоді вона зовсім елементарна. Але якщо спробувати лише понаписувати величезну кількість прикладів (у стилі « $1+1=2$ », « $2+2=4$ », « $17+25=42$ »), не пишучи правило — навряд чи таке взагалі запрацює.

Аналогічно, деякі означення та теореми сформульовані і словесно, і формулами. У таких випадках теж рекомендується перевіряти правильність розуміння, співвідносячи вміст, поданий цими різними способами, і привчатися розуміти формули. Хоч програми мовою програмування й не є класично-математичними формулами, але все-таки ближчі до них, ніж до розмовної мови. Так що навичка розуміти формули не лише потрібна в рамках математики (не лише дискретної), а ще й частково корисна для розвитку навички читання та написання програм мовами програмування.

Інша велика складність з літературою спричинена тим, що у багатьох розділах дискретної математики ще не встановилися єдині загальноприйняті позначення. Тобто, одне й те саме може позначатися у різних книжках по-різному, а іноді й ще гірше — одна й та сама назва або один і той самий значок у різних книгах мають різне значення.

У рамках цього посібника позначення та термінологія, звісно, узгоджені. Але для відмінної підготовки все-таки варто користуватися різними джерелами інформації, так що ця проблема цілком може проявитися. Саме тому в багатьох місцях оголошується окремо, які терміни чи позначення використовуються у рамках цього посібника, і окремо, які є поширені альтернативи. Так само з метою полегшення користування альтернативними джерелами інформації для більшості термінів наведено їхні переклади російською та англійською мовами.

Насамкінець: при вивченні нового матеріалу трапляються сумніви та/або неправильне розуміння. Це нормально. Ненормально не намагатися зрозуміти, не задумуватися, чи утворює вивчений матеріал цілісну непротиворічливу теорію. Коли виникають питання, які можна задати викладачеві — не стидьтеся справді задавати.

1 Вступ до математичної логіки

1.1 Базові поняття математичної логіки

1.1.1 Значення, операції, вирази

Перш за все, зафіксуємо можливі *логічні* (або *булеві*¹) *значення*. Це *істина* і *хиба* (рос. «истина»/«ложь», англ. «true»/«false»). Інших значень у класичній логіці не буває.² Істину будемо позначати символом “1”, хибу — символом “0”. Коли треба підкреслити, що йдеться саме про логічне значення, а не число, істину позначають «*true*», хибу — «*false*». Значення *true* та *false* є аналогом чисел (1, 2, 3, ...) «звичайної» (числової) математики.

Логічна *змінна* задає логічне значення (або 0, або 1) — аналогічно змінній «шкільної» алгебри, невідомо яке, або таке, що може змінитися.

Логічна *операція* задає правило перетворення логічних значень або змінних, аналогічне арифметичній дії (додавання, множення, ...).

Заперечення Інші назви: “*не*”, “*not*” “*negation*”. Позначення: “ $\neg x$ ”, “ $\bar{x}$ ”,³ “ x' ”. Результат заперечення протилежний аргументу: $\neg 0 = 1$, $\neg 1 = 0$.

Кон’юнкція Інші назви: “*логічне множення*”, “*i*”, “*ta*”, “*and*”, “*conjunction*”. Позначення: “ $x \wedge y$ ”, “ $x \cdot y$ ”, “ xy ”,⁴ “ $x \& y$ ”. Результат кон’юнкції істинний, коли обидва аргументи істинні (у решті випадків хибний).

Диз’юнкція Інші назви: “*або*”, “*логічне додавання*”⁵, “*or*”, “*disjunction*”. Позначення: “ $x \vee y$ ”. Результат диз’юнкції істинний, коли хоча б один аргумент істинний (і хибний коли обидва аргументи хибні).

Ксор Інші назви: “*виключне або*”, “*або ... , або ...*”, “*сума Жегалкіна*”, “*додавання за модулем 2*”, “*xor*”, “*exclusive or*”.⁶ Позначення: “ $x \oplus y$ ”, “ $x \neq y$ ”, “ $x \triangle y$ ”. Результат ксора істинний, коли істинний *рівно один* з двох аргументів (а коли обидва хибні чи обидва істинні, то хибний).

Імплікація Інші назви: “*якщо ... , то ...*”, “*з ... випливає ...*”, “*слідкування*”, “*implication*”, “*... implies ...*”. Позначення: “ $x \rightarrow y$ ”, “ $x \Rightarrow y$ ”,

¹ На честь англ. математика XIX ст. Дж. Буля (George Boole), завдяки роботам якого і з’явилися перші результати *математичної логіки*. До того, ще з часів Аристотеля, була відома *філософська логіка*.

² Але бувають у деяких неklasичних узагальненнях логіки. Зокрема, в цьому посібнику коротко згадана (розд. 1.8) неklasична тризначна логіка.

³ Позначення заперечення як “ $\bar{x}$ ” використовується у багатьох джерелах, красиве, дуже компактне... Але біда в тому, що $\bar{x}y$ означає $(\neg x) \wedge y$, $\overline{xy}$ означає $\neg(x \wedge y)$, тобто зовсім іншу формулу, а візуальна відмінність між $\bar{x}y$ та $\overline{xy}$ надто мала. Тому автор наполегливо радить або (як у цьому посібнику) взагалі уникати позначення “ $\bar{x}$ ”, або при спільному використанні заперечень та кон’юнкцій писати кон’юнкції явно: відмінність між $\bar{x} \cdot y$ та $\overline{x \cdot y}$ видно значно краще, ніж між $\bar{x}y$ та $\overline{xy}$.

⁴ Тобто, у багатьох випадках значок кон’юнкції просто пропускають — так само, як пропускають значок множення числових змінних.

⁵ Ми будемо уникати цього варіанту назви, щоб не плутати диз’юнкцію з ксором.

⁶ Тобто, «ксор» — транслітерація від «xor», котре є скороченням від «exclusive or», що якраз і є «виключне або». Але казати «виключне або» досить довго й не дуже красиво, тому в цьому посібнику перевага надається варіанту «ксор».

“ $x \supset y$ ”. Результат імплікації хибний, коли перший аргумент істинний, а другий хибний; у решті випадків результат істинний.

Еквіваленція Інші назви: “рівносильність”, “... тоді й тільки тоді, коли ...”, “*biconditional*”, “*if and only if*”, “*iff*”⁷. Позначення: “ $x \leftrightarrow y$ ”, “ $x \equiv y$ ”, “ $x \Leftrightarrow y$ ”, “ $x \sim y$ ”. Результат еквіваленції істинний, коли значення аргументів однакові, і хибний, коли різні.

Переклади назв операцій рос. мовою: отрицание; конъюнкция; дизъюнкция; ксор (исключающее или); импликация; эквиваленция.

Наведені означення операцій зводяться до пояснень, яким є результат такої-то операції при таких-то значеннях її аргументів. Це можна зручніше й коротше записати за допомогою т. зв. *таблиць істинності* (укр. «таблиця істинності»; рос. «*таблица истинности*»; англ. «*truth table*»; і укр., і рос. мовами часто кажуть також «табличка», це те саме).

Кожен рядок таблиці істинності містить один набір аргументів та значення операції на цьому наборі. Таблиця повинна містити всі можливі набори. Значить, для унарної⁸ операції таблиця істинності повинна складатися з 2 рядків (0 та 1), а для бінарних⁸ операцій — з 4 рядків (0 0, 0 1, 1 0 та 1 1).

x	$\neg x$	x	y	$x \wedge y$	$x \vee y$	$x \oplus y$	$x \rightarrow y$	$x \leftrightarrow y$
0	1	0	0	0	0	0	1	1
0	1	0	1	0	1	1	1	0
1	0	1	0	0	1	1	0	0
1	0	1	1	1	1	0	1	1

“ $\oplus$ ” (ксор, він же «виключне або») відрізняється від “ $\vee$ ” (диз’юнкції, вона ж «або») на єдиному наборі 1 1, а “ $\rightarrow$ ” (імплікація) від “ $\leftrightarrow$ ” (еквіваленції) — на єдиному наборі 0 1.

Ще раз зверніть увагу, що фразі «якщо ..., то ...» відповідає операція “ $\rightarrow$ ” (для якої $0 \rightarrow 1 = 1$), а не “ $\leftrightarrow$ ” (для якої $0 \leftrightarrow 1 = 0$). Нехай, наприклад, батько пообіцяв сину: «Якщо поступиш на бюджет — куплю тобі мопед». У яких випадках можна сказати, що батько порушив свою обіцянку? Лише якщо син на бюджетну форму навчання поступив, а батько мопеда не купив. У випадках «поступив — купив» та «не поступив — не купив» обіцянка очевидно дотримана, але вона не порушена також і у випадку, коли син не поступив, а батько все ж купив мопед.

Ще один приклад: ніхто не стане сумніватися в істинності фрази «якщо забредеш у Дніпро, то замочиш ноги» на тій підставі, що ноги можна замочити й у якомусь іншому місці. (Якби була “ $\leftrightarrow$ ”, то вийшло б «забрів у Дніпро» = false, «замочив ноги» = true, false $\leftrightarrow$ true дає false, тобто ви-

⁷ Саме з двома “f”; таке слово не притаманне загальній лексиці англійської мови, але має певне поширення як термін матлогіки.

⁸ *унарний* — залежний від одного аргумента; *бінарний* — залежний від двох аргументів; *тернарний* — від трьох; для інших кількостей аргументів теж використовують термін «арність», але ці кількості зазвичай позначають вже не латинськими префіксами, а просто числами (0-арний, 8-арний, n -арний)

падок коли замочив ноги в якомусь іншому місці суперечив *би* фразі. Але насправді маємо $0 \rightarrow 1 = 1$, і ніякої хибності фрази в цілому не виникає.)

Правила побудови логічних виразів (формул) З логічних значень, змінних та операцій можна «збирати» складніші вирази (вони ж *формули*), що можуть містити по кілька операцій — наприклад, “ $(x \vee y) \rightarrow (x \oplus y)$ ”. Математично строго правила побудови виразів можна записати так:

- константа 0 є логічним виразом;
- константа 1 є логічним виразом;
- логічна змінна є логічним виразом;
- якщо A є логічним виразом, то $(\neg A)$ теж є логічним виразом;
- якщо A і B є логічними виразами, то кожен з записів $(A \vee B)$, $(A \wedge B)$, $(A \oplus B)$, $(A \rightarrow B)$, $(A \leftrightarrow B)$ теж є логічним виразом.

(В цих правилах насправді нема нічого нового — тільки ще раз наголошено, що логічний вираз або є елементарним (єдине значення або єдина змінна), або складається з менших виразів (*підвиразів*), до яких застосована одна з операцій; при цьому, будь-яка з операцій “ $\vee$ ”, “ $\wedge$ ”, “ $\oplus$ ”, “ $\rightarrow$ ” або “ $\leftrightarrow$ ” має з’єднувати два підвирази, а операція “ $\neg$ ” застосовується до одного підвиразу.)

Пріоритети логічних операцій Як відомо, у «числовій» математиці порядок виконання дій у виразі визначається порядком самих операцій, дужками та т. зв. *пріоритетами* (наприклад, $2 + 3 \cdot 4$ рахується як $2 + 12 = 14$, а не як $5 \cdot 4 = 20$). (Назва: укр. — *пріоритет*; рос. — *приоритет*; англ. — *precedence*; саме «precedence», а не «priority».)

Порядок виконання операцій у логічному виразі теж визначається по-перше дужками, по-друге пріоритетами, по-третє порядком зліва направо. Пріоритети логічних операцій такі:

(найвищий) $\neg \quad \wedge \quad \vee \quad \rightarrow$ (найнижчий)

(З операціями “ $\oplus$ ” та “ $\leftrightarrow$ ” ситуація гірша. Загальноприйнято, що пріоритет “ $\oplus$ ” десь між “ $\wedge$ ” та “ $\rightarrow$ ”, але єдиного стандарту щодо співвідношення пріоритетів “ $\oplus$ ” та “ $\vee$ ” нема. Так само загальноприйнято, що пріоритет “ $\leftrightarrow$ ” нижчий за “ $\vee$ ”, але єдиного стандарту щодо співвідношення “ $\leftrightarrow$ ” з “ $\oplus$ ” та “ $\rightarrow$ ” нема. Тому скрізь, де виникає загроза неоднозначності, будемо писати дужки.)

Наприклад, знаходити значення виразу $1 \wedge 0 \rightarrow 1 \vee 0$ слід так: спочатку $1 \wedge 0 = 0$, вираз спрощується до $0 \rightarrow 1 \vee 0$; потім $1 \vee 0 = 1$, вираз спрощується до $0 \rightarrow 1$; нарешті, $0 \rightarrow 1 = 1$ (отримуємо остаточний результат 1).

1.1.2 Логічні операції у мовах програмування

(Цей розд. 1.1.2 містить деяку інформацію щодо застосування логічних операцій у мовах програмування (головним чином, C++). Його матеріал майже не використовується у подальших розділах цього посібника. Тому ті читачі, котрі ще не почали програмувати та/або працювати з двійковою системою числення, цілком можуть при першому прочитанні обмежитися лише зрозумілим їм матеріалом, а до решти розд. 1.1.2 повернутися пізніше. Водночас, прочитати бажано, бо матеріал дуже корисний у програмуванні.)

Більшість логічних операцій наявні також у мовах програмування. І конкретні позначення операцій, і навіть їх точний перелік у різних мовах програмування можуть відрізнятися. Найбільш масово у програмуванні застосовують такі операції:

	заперечення	кон'юнкція	диз'юнкція	ксор
математичне позначення	$\neg$	$\wedge$	$\vee$	$\oplus$
мова Pascal	not	and	or	xor
мова C++, логічна операція	!	&&	 	(див. далі)
мова C++, побітова операція	$\sim$ (тильда)	&	 	$\wedge$ (кришка)

У C++ є два чинники, що ускладнюють ситуацію: (1) логічні значення можуть подаватися як у типі `bool`, так і цілочисельних типах (зазвичай, `int`); (2) є «логічні» та «побітові» операції. Розглянемо все це детальніше.

Щодо `bool` та `int` Мова C++ має окремий тип `bool` для подання (лише) значень `false` та `true`. Але мова C++ розроблена так, щоб компілювати також і більшість програм, написаних старими версіями мови C (без плюсів), де нема типу `bool` і для подання логічних значень використовується той самий `int`, що для цілих чисел (0 трактується як хибна, *будь-яке інше* число — як істина). Тому, логічні операції “!”, “&&”, “||” можуть застосовуватися не лише до `false` та/або `true`, а також і до чисел. Наприклад, кожен з виразів “42 && 7” та “17 || 0” дає результат `true` (при присвоєнні у `bool`) або 1 (при присвоєнні в `int`), бо це `true^true` та `true^false` відповідно.

Пишучи нові програми мовою C++, рекомендується вживати `bool` і не користуватися тим, що цілі числа сприймаються як логічні значення. Але бувають виключення: (А) код треба написати так, щоб працював як у C++, так і в C; (Б) значна частина коду вже написана з використанням саме `int`-ового подання логічних значень.

Дуже сумним наслідком змішування `bool`-ів та `int`-ів є те, що мовами C/C++ вирази, подібні до “ $a < x < b$ ”, компілюються, але означають *зовсім не те*, що символ-у-символ такі самі математичні. Математичний вираз “ $1 < x < 2$ ” є подвійною нерівністю й означає « x строго більший 1, але строго менший 2», або, що те саме, « x перебуває у проміжку від 1 до 2, межі (одиниця та двійка) не включаються». Вираз “ $1 < x < 2$ ” мовою C/C++ обчислюється зовсім інакше: результат порівняння $1 < x$ перетворюється або в 1 (якщо x більший 1), або в 0 (якщо x менший або рівний 1); потім отримане 1 або 0 порівнюється із 2; причому, остаточний результат завжди, яким би не був x , буде істинним, бо хоч $1 < 2$, хоч $0 < 2$ дають істину. Це вельми неприємна поведінка, тому в більшості сучасніших C-подібних мов (як-то Java, C#) таких автоматичних переходів між логічними та числовими значеннями просто нема. Але у C/C++ маємо те, що маємо.

(Як все-таки виразити математичну подвійну нерівність мовами C/C++? Врахувати, що це дві умови, накладені одночасно, й виразити через “&&”. Наприклад, “ $1 < x < 2$ ” можна правильно записати як “ $1 < x \ \&\& \ x < 2$ ”. Додаткові дужки, на відміну від Паскаля, не є обов'язковими; хоча, при бажанні їх можна й поставити: “ $(1 < x) \ \&\& \ (x < 2)$ ”).

Логічні та побітові операції Логічні операції C/C++ (“!”, “&&”, “||”) ставляться до кожного зі своїх аргументів як до одного логічного значення, й формують як результат одне логічне значення. Побітові операції C/C++ (“~”, “&”, “|”, “^”) застосовуються до окремих бітів цілих чисел.

Наприклад, праворуч зображені молодші 8 бітів двійкових записів чисел $42_{Dec} = 101010_{Bin}$ та $7_{Dec} = 111_{Bin}$.

Якщо застосувати до них операцію & (побітовий and), виявиться, що є лише один біт (передостанній), в якому обидва числа $42_{Dec} = 101010_{Bin}$ та $7_{Dec} = 111_{Bin}$ містять одиниці, тому результатом буде $10_{Bin} = 2_{Dec}$. Так і отримується твердження «результатом “42 & 7” є число 2».

a	00101010
b	00000111
a & b	00000010
a b	00101111
a ^ b	00101101

Аналогічно можна застосувати | (побітовий or, результат $101111_{Bin} = 47_{Dec}$, бо саме в цих п'яти бітах хоча б одне з чисел-аргументів містить 1) або ^ (побітовий xor, результат $101101_{Bin} = 45_{Dec}$).

Тепер замінімо $7_{Dec} = 111_{Bin}$ на $5_{Dec} = 101_{Bin}$ (відрізняється лише нулем замість одиниці у передостанньому біті). Легко бачити, що $42 \& 5$ дає результат 0, бо нема жодного *спільного* біта, який був би одиницею в обох числах $42_{Dec} = 101010_{Bin}$ та $5_{Dec} = 101_{Bin}$ одночасно.

Таким чином, $42 \& 5$ дає результат 0 (що відповідає false), хоча $42 \&\& 5$ дає результат true (як $true \wedge true$). Тобто, бувають випадки (їх насправді небагато, але вони є), коли результат застосування “&” відрізняється від результату застосування “&&” до тих самих аргументів найістотнішим чином: виходять різні не лише числа, а й відповідні їм логічні значення.

Тому, бажано чітко розрізняти логічні операції від побітових, й застосовувати потрібні, не плутаючи подвійні значки з одинарними.

Скорочене обчислення “&&” та “||” Ще одна відмінність логічних та побітових операцій — для логічних “&&” та “||” діє (а для побітових “&” та “|” не діє) *скорочене обчислення* (рос. «сокращённое вычисление», англ. «*short-circuit evaluation*»). Його суть така: спочатку знаходиться значення лівого аргументу; **якщо за його значенням вже видно, яким буде загальний результат, то правий аргумент не аналізується**. Обчислення “&&” можна обривати, якщо лівий аргумент=false (яким би не був другий аргумент, результат усього виразу все одно false); якщо ж лівий аргумент=true, то для знаходження усього виразу треба знаходити правий аргумент. З обчисленням “||” усе симетрично: якщо лівий аргумент=true, результат true; інакше, треба знаходити правий аргумент.

(Наприклад, вираз “ $x \geq 0 \&\& \text{sqrt}(x) \leq 7.5$ ” гарантовано не зіткнеться з добуванням кореня з від'ємного числа,⁹ бо sqrt обчислюватиметься *лише* якщо $x \geq 0$. А вираз “ $\text{sqrt}(x) \leq 7.5 \&\& x \geq 0$ ” може й видобувати корінь з від'ємного числа. Тобто, у програ-

⁹до чого саме призводить спроба добути корінь з від'ємного числа — чи до аварійного завершення програми, чи до тихого отримання значення NaN (not a number), чи ще до чогось — може залежати від мови програмування (навіть версії та налаштувань компілятора), й детально тут не обговорюється

муванні “ $a \&\& b$ ” не завжди цілком рівносильне “ $b \&\& a$ ”. Незважаючи на те, що у математиці $a \wedge b = b \wedge a$ є стандартною тотожністю. З “ $|$ ” (“ $\vee$ ”) аналогічно.)

Якщо вираз містить кілька однотипних операцій підряд (наприклад, “ $0 \leq x \&\& x \leq 5 \&\& 3 \leq y \&\& y \leq 4$ ”), усе аналогічно: значення підвиразів знаходяться по порядку зліва направо; якщо в якийсь момент остаточний результат стає і так зрозумілим, подальші підвирази не знаходяться.

Еквіваленція Еквіваленція $a \leftrightarrow b$ зазвичай може бути виражена як порівняння “ $a == b$ ”. Тільки треба переконатися, що відповідні логічні значення подані bool-ами, а не цілочисельно (бо коли потрібна еквіваленція, а однакові логічні значення true подані різними ненульовими цілими числами, результат вийде false замість очікуваного true). Якщо є сумніви, можна привести аргументи до bool-ів або присвоєннями у проміжні змінні типу bool, або приведенням типу вигляду “ $(bool)a == (bool)b$ ”.

Логічний ксор Така операція на практиці буває дуже потрібною (і її містять деякі інші мови, включаючи Паскаль), а готової її у C/C++ нема. В принципі можна виражати логічний ксор $a \oplus b$ через побітовий “ $(bool)a \wedge (bool)b$ ”, або як “ $(bool)a != (bool)b$ ”. Щоправда, це багатоким сприймається як небажане відхилення від стандартів.

Імплікація Ця операція дуже рідко потрібна у програмуванні. В принципі можна виражати $a \rightarrow b$ як $(bool)a \leq (bool)b$ (де “ $\leq$ ” означає “ $\leq$ ”). Але це набагато більш небажане відхилення від стандартів.

1.1.3 Таблиці істинності складених логічних виразів

Для складених логічних виразів, що залежать від змінних, природньо з'являється операція *побудови таблиці істинності*. Адже для довільного логічного виразу можна записати всі можливі набори значень логічних змінних, для кожного набору знайти значення виразу...

Якщо вираз залежить від n логічних змінних, таблиця істинності містить 2^n рядків.

Доведення. При $n = 1$ таблиця істинності справді складається з $2^1 = 2$ рядків.

Тепер (вважаючи гарантованим, що для k логічних змінних таблиця істинності містить 2^k рядків), розглянемо усі можливі набори при кількості логічних змінних $k + 1$. Розділимо їх на дві групи: набори, де «новa» $(k+1)$ -а змінна набуває значення 0, та набори, де вона набуває значення 1. У кожній з цих груп решта k змінних можуть утворювати всі можливі набори — отже, кількість наборів у кожній з цих груп дорівнює 2^k ; звідси, загальна кількість наборів $k + 1$ логічних змінних дорівнює $2^k + 2^k = 2 \cdot 2^k = 2^{k+1}$. ■

Рядки таблиць істинності слід записувати у правильному порядку: 1-й стовпчик змінних містить у верхній половині рядків лише 0, у нижній — лише 1; для 2-го стовпчика, у кожній з половин виділяються свої половини, і теж верхня заповнюється 0, нижня 1; і т. д. Правильний порядок рядків для $n = 2$, $n = 3$ та $n = 4$ має вигляд

			0	0	0	0
			0	0	0	1
		0	0	0	1	0
		0	0	1	1	1
	0	0	0	1	0	0
	0	1	0	1	1	1
	1	0	1	0	0	0
	1	1	1	0	1	1
			1	1	0	1
			1	1	0	0
			1	1	1	0
			1	1	1	1

та

(Цей порядок можна отримати і з інших міркувань: якщо розглянути кожен набір як двійковий запис числа, то правильний порядок наборів відповідає послідовним числам від 0 до $2^n - 1$.)

Щоб отримати результат (стовпчик значень досліджуваного виразу на всіх можливих наборах змінних) просто виділяють підвирази (згідно порядку виконання операцій) і знаходять значення для кожного рядка.

Наприклад, побудуємо таблицю істинності для виразу $(x_1 \vee x_2) \wedge \neg(x_1 \wedge x_2)$. Вираз залежить від двох змінних, тож перш за все записуємо відповідні чотири рядки, потім виділяємо «найбільш вну-

x_1	x_2	$x_1 \vee x_2$	$x_1 \wedge x_2$	$\neg(x_1 \wedge x_2)$	увесь вираз
0	0	0	0	1	0
0	1	1	0	1	1
1	0	1	0	1	1
1	1	1	1	0	0

трішні» підвирази, значення яких слід знайти першими, і заповнюємо стовпчики значень цих підвиразів, потім переходимо до «більших» підвиразів, будуючи значення в їхніх стовпчиках на основі значень у раніше побудованих стовпчиках — доки не побудуємо стовпчик значень виразу в цілому.

Якщо вираз великий, виникає технічна незручність: «заголовки» стовпчиків (якими досі були підвирази) займають надто багато місця, і таблиця стає неадекватно широченною. Це можна вирішувати по-різному; на думку автора посібника, найзручніше так: повіділяти у виразі нижніми та/або верхніми дужками підвирази (див. приклад), попозначати їх (1), (2), (3), ..., і саме ці позначки (1), (2), (3), ... використати у самій таблиці. Тоді і таблиця компактна, і досить легко бачити, що звідки береться, і ясно, яку частину початкового виразу містить стовпчик. Приклад наведено нагорі стор. 16.

Дослідження тотожної рівності логічних виразів за допомогою таблиць істинності Якщо побудовані таблиці істинності логічних виразів виявилися однаковими (по всім рядкам), це доводить тотожну рівність (вона ж еквівалентність або рівносильність) цих виразів. Якщо ж таблиці відрізняються (хоча б одним рядком), це доводить їхню нетотожність. Тобто, цим способом гарантовано можна взнати результат; не буває ситуацій «таблиці побудували, але зрозуміти з них, чи вирази тотожні, не зуміли».

(Наприклад, раніше побудована таблиця істинності виразу $(x_1 \vee x_2) \wedge \neg(x_1 \wedge x_2)$,

$x_2 \wedge \underbrace{\left(x_4 \leftrightarrow \underbrace{\left(x_4 \oplus \underbrace{(x_1 \rightarrow x_2)}_{(1)} \right)}_{(2)} \right)}_{(3)} \wedge \underbrace{\left(x_3 \leftrightarrow \underbrace{\left(\neg \underbrace{\left(x_2 \rightarrow \underbrace{(x_2 \leftrightarrow x_3)}_{(4)} \right)}_{(5)} \vee x_4 \vee \underbrace{\neg x_1}_{(7)} \right)}_{(6)} \right)}_{(8)} \right)}_{(9)}$													
x_1	x_2	x_3	x_4	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	увесь вираз
0	0	0	0	1	1	0	1	1	0	1	1	0	0
0	0	0	1	1	0	0	1	1	0	1	1	0	0
0	0	1	0	1	1	0	0	1	0	1	1	1	0
0	0	1	1	1	0	0	0	1	0	1	1	1	0
0	1	0	0	1	1	0	0	0	1	1	1	0	0
0	1	0	1	1	0	0	0	0	1	1	1	0	0
0	1	1	0	1	1	0	1	1	0	1	1	1	0
0	1	1	1	1	0	0	1	1	0	1	1	1	0
1	0	0	0	0	0	1	1	1	0	0	0	1	0
1	0	0	1	0	1	1	1	1	0	0	1	0	0
1	0	1	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0
1	0	1	1	0	1	1	0	1	0	0	1	1	0
1	1	0	0	1	1	0	0	0	1	0	1	0	0
1	1	0	1	1	0	0	0	0	1	0	1	0	0
1	1	1	0	1	1	0	1	1	0	0	0	0	0
1	1	1	1	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0

а ще раніше задані стандартні таблиці ксора та диз'юнкції. Тим, що таблиця істинності $(x_1 \vee x_2) \wedge \neg(x_1 \wedge x_2)$ виявилася цілком однаковою з таблицею ксора, доведено, що цей вираз рівносильний з $x_1 \oplus x_2$. А тим, що однаковість з таблицею диз'юнкції виконується лише на 3-х рядках з 4-х, доведено нерівносильність того ж виразу з $x_1 \vee x_2$.)

Такі перевірки мають смисл *лише для таблиць, побудованих для одних і тих самих змінних в одному й тому самому порядку!*

(Наприклад, " $x \vee y$ " та " $a \vee b$ " не еквівалентні, не зважаючи на те, що в обох випадках можна переписати стандартну таблицю диз'юнкції й отримати «однаковий» вигляд 0 1 1 1 (згори донизу); толку з такої «однаковості», коли в одному випадку «набір "0 0"» означає $x = y = 0$, в іншому $a = b = 0$, і це різні речі?)

Попередній абзац може схилити до думки, ніби вирази з різними наборами змінних не бувають тотожно рівними. Це не зовсім так.

Розглянемо вирази " $(x \vee y) \leftrightarrow \neg(\neg xy)$ " та " $x \oplus 1$ ". Побудуємо для них таблиці істинності від змінних x, y (усіх, що згадуються хоча б у одному з виразів;

x	y	$\neg x$	$\neg xy$	$x \vee y$	$(x \vee y) \leftrightarrow (\neg xy)$	$x \oplus 1$
0	0	1	0	0	1	1
0	1	1	1	1	1	1
1	0	0	0	1	0	0
1	1	0	0	1	0	0

формально кажучи, береться об'єднання (див. розд. 2.1.4) наборів змінних).

Як бачимо, таблиці все ж однакові; отже, вирази еквівалентні.

Може здатися дивним: " $(x \vee y) \leftrightarrow (\neg xy)$ " містить y , а " $x \oplus 1$ " ні; як во-

ни можуть бути тотожно рівними? Виявляється, 1-й вираз *містить* y , але *не залежить* від нього: при $x=0$ завжди (не зважаючи на значення y) виходить 1, при $x=1$ завжди 0. Такі ситуації (формально присутньої змінної, від якої насправді нічого не залежить) називають «*фіктивна змінна*» (рос. «*фиктивная переменная*», англ. «*non-essential variable*»).

Можна і не таблицю $x \oplus 1$ будувати в наборі x, y , а, навпаки, побудувати звичайну 4-рядкову таблицю $(x \vee y) \leftrightarrow (\neg xy)$, помітити там фіктивність y і скоротити таблицю до вигляду, наведеного праворуч. Очевидно, « $x \oplus 1$ » має ту саму таблицю істинності; отже, вирази тотожно рівні.

Будувати таблиці різних виразів окремо й викреслювати фіктивні змінні краще тим, що менший сумарний обсяг таблиць; але процес визначення й вилучення фіктивних змінних може бути й помітно складнішим, ніж тут.

1.2 Аналітичні перетворення логічних виразів. Стандартні логічні тотожності (закони)

Таблиці істинності — потужний і простий засіб роботи з логічними виразами. Але треба вміти робити й аналітичні перетворення — розкривати дужки, зводити подібні, тощо. Особливо, коли *не* задані 2 вирази, і потрібно сказати, чи тотожні вони, *а* просять «спростити» вираз.

Отже, запишемо перелік законів (вони ж «стандартні тотожності») для логічних операцій.

1. Комутативність (commutativity; у школі комутативність додавання та множення називають «переставний закон»):

$$a \vee b = b \vee a, \quad a \wedge b = b \wedge a.$$

2. Асоціативність (associativity; «сполучний закон»):

$$(a \vee b) \vee c = a \vee (b \vee c), \quad (a \wedge b) \wedge c = a \wedge (b \wedge c).$$

3. Дистрибутивність (distributivity; «розподільний закон»):

$$(a \vee b) \wedge c = (a \wedge c) \vee (b \wedge c), \quad (a \wedge b) \vee c = (a \vee c) \wedge (b \vee c).$$

(Перша тотожність більш точно називається *дистрибутивність кон'юнкції відносно диз'юнкції* (англ. «distributivity of conjunction over disjunction»); відповідно друга — « $\vee$ -ії відносно $\wedge$ -ії» (« $\vee$ over $\wedge$ »).

Зверніть увагу, що для « $\wedge$ » та « $\vee$ » виконуються обидві дистрибутивності, тоді як для числових «+» та « $\times$ » — лише множення відносно додавання, $(a+b)c = ac + bc$.)

4. Закони нуля, одиниці і заперечення (bound and negation rules):

$$a \vee \neg a = 1, \quad a \wedge \neg a = 0, \quad a \vee 0 = a, \quad a \wedge 1 = a.$$

(Закон « $a \vee \neg a = 1$ » називають ще *законом виключення третього* (закон *исключения третьего*, *law of the excluded middle*); « $a \wedge \neg a = 0$ » — *законом суперечності*; « $a \vee 0 = a$ » та « $a \wedge 1 = a$ » іноді групують з законами поглинання (див. далі).)

Перелічених досі законів достатньо, щоб вивести будь-які (правильні) тотожності для операцій “ $\vee$ ”, “ $\wedge$ ” та “ $\neg$ ” — в т. ч. і наведені далі. Але на практиці зручніше користуватися ширшим набором законів, тому продовжимо.

5. Ідемпотентність (idempotence):

$$a \vee a = a, \quad a \wedge a = a.$$

6. Закони де Морґана (DeMorgan's laws):

$$\neg(a \vee b) = \neg a \wedge \neg b, \quad \neg(a \wedge b) = \neg a \vee \neg b.$$

7. Закон подвійного заперечення (double negation):

$$\neg(\neg a) = a.$$

8. Закони поглинання:

$$a \vee 1 = 1, \quad a \wedge 0 = 0.$$

(У деяких книгах ці тотожності ніяк не називають, а назву «закони поглинання» використовують для тотожностей “ $a \vee (a \wedge b) = a$ ” та “ $a \wedge (a \vee b) = a$ ”.)

На цьому перелік часто вживаних законів для операцій “ $\vee$ ”, “ $\wedge$ ” та “ $\neg$ ” закінчується. Але є ще інші логічні операції...

9. Вираження імплікації:

$$a \rightarrow b = \neg a \vee b.$$

10. Вираження заперечення імплікації:

$$\neg(a \rightarrow b) = a \wedge \neg b.$$

11. Закон контрапозиції імплікації (contrapositive law):

$$a \rightarrow b = \neg b \rightarrow \neg a.$$

(А вирази “ $a \rightarrow b$ ” і “ $\neg a \rightarrow \neg b$ ” не тотожньо рівні!)

12. Зв'язок між “ $\leftrightarrow$ ” та “ $\rightarrow$ ”:

$$(a \leftrightarrow b) = (a \rightarrow b) \wedge (b \rightarrow a).$$

13. Комутативності “ $\oplus$ ” та “ $\leftrightarrow$ ”:

$$a \oplus b = b \oplus a, \quad a \leftrightarrow b = b \leftrightarrow a.$$

(“ $\rightarrow$ ” не комутативна!)

14. Асоціативності “ $\oplus$ ” та “ $\leftrightarrow$ ”:

$$(a \oplus b) \oplus c = a \oplus (b \oplus c), \quad (a \leftrightarrow b) \leftrightarrow c = a \leftrightarrow (b \leftrightarrow c),$$

(“ $\rightarrow$ ” не асоціативна!)

15. Дистрибутивність “ $\wedge$ ” відносно “ $\oplus$ ”:

$$(a \oplus b) \wedge c = ac \oplus bc.$$

(Дистрибутивність “ $\oplus$ ” відносно “ $\wedge$ ” не виконується, тобто $(a \wedge b) \oplus c$ не завжди рівне $(a \oplus c) \wedge (b \oplus c)$)

16. Властивості ксора:

$$a \oplus a = 0, \quad a \oplus 0 = a.$$

17. Зв'язок між ксором та запереченням:

$$a \oplus 1 = \neg a.$$

18. Зв'язок між ксором та еквіваленцією:

$$(a \oplus b) = \neg(a \leftrightarrow b), \quad (a \leftrightarrow b) = \neg(a \oplus b) = a \oplus b \oplus 1.$$

(Саме тому для ксора іноді використовують значок “ $\neq$ ” (де “ $\equiv$ ” — еквіваленція).)

При доведенні тотожностей логічних виразів *не можна* «викреслювати однакові шматочки» з обох частин, як часто роблять у «числовій» алгебрі (наприклад, “ $A + c = B + c$ ” перетворюють у “ $A = B$ ”). Закони логічних операцій відрізняються від законів арифметичних операцій, і, наприклад, “ $A \vee c = B \vee c$ ” та “ $A = B$ ” — не рівносильні рівності: при $A = 0$, $B = 1$, $c = 1$ перша рівність виконується, друга — ні.

Тому основний спосіб аналітичного доведення тотожної рівності логічних виразів — спростити кожен вираз окремо до одного й того ж вигляду. Якщо вдалося отримати однакові вирази, то цим самим доведення тотожної рівності початкових виразів успішно завершено. Але якщо отримати однакові вирази не вдалося, це нічого не означає: можливо, не вдалося, бо не можна; можливо, не вдалося, бо погано старалися...

Приклад 1. Довести тотожність $p \rightarrow (q \rightarrow r) = (p \wedge q) \rightarrow r$.

Перетворення лівої частини:

$$\begin{aligned} p \rightarrow (q \rightarrow r) &= && \text{виражаємо імплікацію} \\ &= \neg p \vee (q \rightarrow r) = && \text{виражаємо імплікацію} \\ &= \neg p \vee (\neg q \vee r). \end{aligned}$$

Перетворення правої частини:

$$\begin{aligned} (p \wedge q) \rightarrow r &= && \text{виражаємо імплікацію} \\ &= \neg(p \wedge q) \vee r = && \text{заносимо “}\neg\text{” за законом де Моргана} \\ &= (\neg p \vee \neg q) \vee r = && \text{переставляємо дужки за асоціативністю “}\vee\text{”} \\ &= \neg p \vee (\neg q \vee r). \end{aligned}$$

Ліва та права частини успішно перетворені до однакового вигляду; отже, вирази справді тотожньо рівні.

Приклад 2. Спростити $(a \wedge b) \vee (\neg b \wedge c) \vee (\neg a \wedge b) \vee (\neg b \wedge \neg c)$.

$$\begin{aligned} (a \wedge b) \vee (\neg b \wedge c) \vee (\neg a \wedge b) \vee \\ \vee (\neg b \wedge \neg c) &= && \text{переставимо внутрішні підвирази} \\ &&& \text{(за асоціативністю “}\vee\text{”)} \\ &= ((a \wedge b) \vee (\neg a \wedge b)) \vee && \text{винесемо (згідно дистрибутивності} \\ \vee ((\neg b \wedge c) \vee (\neg b \wedge \neg c)) &= && \text{“}\wedge\text{” відносно “}\vee\text{”)} \text{ “}b\text{” та “}\neg b\text{”} \\ &= ((a \vee \neg a) \wedge b) \vee (\neg b \wedge (c \vee \neg c)) = && \text{за законом виключення третього} \\ &= (1 \wedge b) \vee (\neg b \wedge 1) = && \text{за властивістю одиниці} \\ &= b \vee \neg b = 1. && \text{за законом виключення третього} \end{aligned}$$

1.3 Нормальні форми

Для логічних виразів характерно, що може бути багато різних способів записати по суті одну й ту саму залежність. Інакше кажучи, багато різних формул можуть мати одну й ту саму таблицю істинності. Тому іноді з'являється потреба зменшити це розмаїття, наклавши додаткові обмеження. Саме для цього і використовують т. зв. *нормальні форми*.

1.3.1 ДНФ, КНФ, ДДНФ, ДКНФ

ДНФ, КНФ *Елементарна кон'юнкція* (ЕК; рос. «элементарная конъюнкция», «ЭК»; англ. «elementary conjunction», «EC») — це вираз, який може містити лише операції “ $\wedge$ ” (кон'юнкції) та “ $\neg$ ” (заперечення), причому “ $\neg$ ” можуть стосуватися лише окремих змінних.

(Не вимагається, щоб ЕК містили обидві операції “ $\neg$ ” та “ $\wedge$ ”; може бути лише одна з них і навіть жодної. Вимагається, щоб не було ніяких інших операцій, крім “ $\neg$ ” та “ $\wedge$ ”.)

Приклади ЕК: “ $\neg x_1 x_2 x_3$ ”; “ $x_1 x_2 x_3$ ”; “ $\neg x_1$ ”; “ x_1 ”.

Аналогічно, *елементарна диз'юнкція* (ЕД; рос. «элементарная дизъюнкция», «ЭД»; англ. «elementary disjunction», «ED») — це вираз, який може містити лише операції “ $\vee$ ” (диз'юнкції) та “ $\neg$ ” (заперечення), причому “ $\neg$ ” можуть стосуватися лише окремих змінних.

(Аналогічно, вимагається не присутність обох операцій, а відсутність інших.)

Диз'юнктивна нормальна форма (ДНФ; рос. «дизъюнктивная нормальная форма», «ДНФ»; англ. «disjunctive normal form», «DNF») — це вираз, який являє собою або ЕК, або результат з'єднання кількох ЕК диз'юнкціями.

Приклади ДНФ: $x_1 \vee x_2$; $x_1 x_2 x_3$; $x_1 \neg x_2 \vee x_2 \neg x_3$; $x_1 \vee x_2 x_3 \vee \neg x_1 \neg x_2 \neg x_3$ (знизу підкреслено окремі ЕК, з яких складаються ці ДНФ; ніякого іншого смислу підкреслення не мають, і зроблені суто заради ілюстрації означення).

(Значок “ $\wedge$ ” при записі ДНФ прийнято пропускати, подібно до того, як пропускають значок множення у «звичайній» числовій алгебрі.)

Приклади логічних виразів, котрі не є ДНФ:

1. $\neg(x_1 x_2)$ — не ДНФ, бо “ $\neg$ ” стосується не змінної, а підвиразу “ $x_1 \wedge x_2$ ”;
2. $(x_1 \vee \neg x_2) \wedge (x_2 \vee \neg x_3)$ — не ДНФ, бо диз'юнкції та кон'юнкція виконуються не в тому порядку, який дозволений правилами ДНФ.

Аналогічно, *кон'юнктивна нормальна форми* (КНФ; «конъюнктивная нормальная форма», «conjunctive normal form», «CNF») — це вираз, який являє собою або ЕД, або результат з'єднання кількох ЕД кон'юнкціями.

Приклади КНФ: $x_1 \vee x_2$; $x_1 \wedge x_2 \wedge x_3$; $(x_1 \vee \neg x_2) \wedge (x_2 \vee \neg x_3)$; $x_1 \wedge x_2 \wedge (\neg x_1 \vee \neg x_2 \vee \neg x_3)$.

(Причому, $x_1 \vee x_2$ та $x_1 \wedge x_2 \wedge x_3$ — і ДНФ, і КНФ одночасно; перший з них як ДНФ складається з окремих ЕК, а як КНФ являє собою єдину ЕД; другий — навпаки.

При записі КНФ значок “ $\wedge$ ” прийнято записувати явно.)

Приклади логічних виразів, котрі не є КНФ:

1. $\neg(x_1x_2)$ — не КНФ, бо “ $\neg$ ” стосується не змінної, а підвиразу “ $x_1 \wedge x_2$ ”;
2. $x_1 \wedge (\neg x_2 \vee \neg x_1x_3)$ — не КНФ, бо він міг би виявитися КНФ лише як кон’юнкція двох ЕД (“ x_1 ” та решти); ця решта, тобто “ $\neg x_2 \vee \neg x_1x_3$ ”, не є ЕД, бо містить “ $\neg x_1x_3$ ”, що насправді являє собою “ $\neg x_1 \wedge x_3$ ”, тобто містить заборонену всередині ЕД кон’юнкцію.

ДДНФ, ДКНФ Елементарна кон’юнкція або елементарна диз’юнкція називається *повною*, якщо до неї входять всі змінні, в точності по одному разу (або у вигляді самих змінних, або у вигляді заперечень).

Досконала диз’юнктивна нормальна форма (ДДНФ, досконала ДНФ; рос. «*совершенная дизъюнктивная нормальная форма*», «СДНФ», «*совершенная ДНФ*»; англ. «*canonical disjunctive normal form*», «*CDNF*» або «*perfect disjunctive normal form*», «*PDNF*») — це вираз, який, по-перше, є ДНФ, і, по-друге, всі його ЕК повні.

Досконала кон’юнктивна нормальна форма (ДКНФ, досконала КНФ; рос. «*совершенная конъюнктивная нормальная форма*», «СКНФ», «*совершенная КНФ*»; англ. «*canonical conjunctive normal form*», «*CCNF*» або «*perfect conjunctive normal form*», «*PCNF*») — це вираз, який, по-перше, є КНФ, і, по-друге, всі його ЕД повні.

Приклади ДДНФ: $x_1\neg x_2 \vee \neg x_1x_2$; $\neg x_1x_2x_3 \vee x_1\neg x_2x_3 \vee \neg x_1\neg x_2\neg x_3$.

Приклад ДНФ, яка не є ДДНФ: $\neg x_1 \vee x_1x_2x_3$ — не ДДНФ, бо функція в цілому залежить від трьох змінних, а перша елементарна кон’юнкція містить лише змінну x_1 (тобто не повна).

Крім того, ДДНФ чи ДКНФ не може багатократно містити одні й ті самі підвирази. Наприклад, $x_1x_2 \vee \neg x_1\neg x_2 \vee x_1x_2$ не є ДДНФ (а $x_1x_2 \vee \neg x_1\neg x_2$, де вилучено повторне входження x_1x_2 — є).

Таблиці істинності для ДДНФ та ДКНФ По-

будуємо таблицю істинності для ДДНФ ($x_1\neg x_2 \vee \neg x_1x_2$) звичайними (як

для всіх логічних виразів) засобами, а потім проаналізуємо її особливості.

У стовпчиках $x_1\neg x_2$ та $\neg x_1x_2$ в точності по одній 1. Щоб кон’юнкція $x_1 \wedge \neg x_2$ дорівнювала 1, потрібно, щоб одиницями були одночасно і x_1 , і $\neg x_2$, а це можливо в точності на одному наборі $x_1=1$, $x_2=0$. Аналогічно, $\neg x_1x_2$ буде одиничкою (лише) при $\neg x_1=1$ та $x_2=1$, тобто на наборі $x_1=0$, $x_2=1$. Саме в цих двох рядках ДДНФ в цілому $=1$, бо зовнішня операція ДДНФ (яка з’єднує ЕК) — диз’юнкція.

Це не збіг обставин, а властивості, спричинені структурою ДДНФ. Для будь-якої ДДНФ, кожен стовпчик, відповідний повній ЕК, містить рівно одну 1, а вся ДДНФ $=1$ в тих і тільки тих рядках, де одна з ЕК $=1$.

Будувати таблицю істинності ДДНФ значно легше, ніж таблицю довільної функції. Наприклад, $\neg x_1 x_2 x_3 \vee x_1 \neg x_2 x_3 \vee \neg x_1 \neg x_2 \neg x_3$: ЕК $\neg x_1 x_2 x_3 = 1$ на наборі 0 1 1, ЕК $x_1 \neg x_2 x_3$ на наборі 1 0 1, ЕК $\neg x_1 \neg x_2 \neg x_3$ на 0 0 0. Отже, уся ДДНФ=1 рівно на трьох згаданих рядках.

$x_1 x_2 x_3$	$\neg x_1 x_2 x_3$	$x_1 \neg x_2 x_3$	$\neg x_1 \neg x_2 \neg x_3$	уся ДДНФ
0 0 0	0	0	1	1
0 0 1	0	0	0	0
0 1 0	0	0	0	0
0 1 1	1	0	0	1
1 0 0	0	0	0	0
1 0 1	0	1	0	1
1 1 0	0	0	0	0
1 1 1	0	0	0	0

Для ДКНФ аналогічно, але роль 1 виконує 0: стовпчики, відповідні повним ЕД, містять по одному 0, уся ДКНФ=0 в тих рядках, де одна з ЕД=0.

Побудуємо таблицю істинності ДКНФ $(\neg x_1 \vee \neg x_2 \vee x_3) \wedge (x_1 \vee \neg x_2 \vee x_3)$. ЕД $\neg x_1 \vee \neg x_2 \vee x_3 = 0$ лише при $\neg x_1 = \neg x_2 = x_3 = 0$, тобто на наборі 1 1 0, а $x_1 \vee \neg x_2 \vee x_3 = 0$ лише при $x_1 = \neg x_2 = x_3 = 0$, тобто на 0 1 0. Отже, уся ДКНФ=0 рівно на цих двох рядках.

$x_1 x_2 x_3$	$\neg x_1 \vee \neg x_2 \vee x_3$	$x_1 \vee \neg x_2 \vee x_3$	уся ДКНФ
0 0 0	1	1	1
0 0 1	1	1	1
0 1 0	1	0	0
0 1 1	1	1	1
1 0 0	1	1	1
1 0 1	1	1	1
1 1 0	0	1	0
1 1 1	1	1	1

Усі ці властивості дають ключ ще й до оберненої задачі — побудови аналітичного вигляду (формул) ДДНФ та ДКНФ за заданою таблицею істинності. Щоб побудувати ДДНФ за таблицею істинності, розглядаємо всі рядки зі значенням 1, знаходимо відповідні їм повні ЕК та записуємо їх усі через “ $\vee$ ”. Аналогічно, щоб побудувати ДКНФ — розглядаємо рядки зі значенням 0, знаходимо відповідні повні ЕД та записуємо через “ $\wedge$ ”.

Приклад. Побудуємо ДДНФ та ДКНФ для $f(x, y, z)$, що має таблицю 00001101 (згори донизу). Для цього випишемо навпроти кожної одиниці повну ЕК, котра набуває значення 1 лише на цьому наборі, навпроти кожного нуля — повну ЕД, що набуває значення 0 лише на цьому наборі.

$x y z$	$f(x, y, z)$	ЕК	ЕД
0 0 0	0		$x \vee y \vee z$
0 0 1	0		$x \vee y \vee \neg z$
0 1 0	0		$x \vee \neg y \vee z$
0 1 1	0		$x \vee \neg y \vee \neg z$
1 0 0	1	$x \neg y \neg z$	
1 0 1	1	$x \neg y z$	
1 1 0	0		$\neg x \vee \neg y \vee z$
1 1 1	1	xyz	

Наприклад, $f(0, 0, 0) = 0$ — значить, для набору 0 0 0 треба будувати ЕД; щоб

0 виходив лише при $x = y = z = 0$, це повинна бути $x \vee y \vee z$. Для набору 0 0 1, де $f(0, 0, 1)$ теж $= 0$, по z треба зробити заперечення, бо саме тоді набір 0 0 1 перетвориться у $x = y = \neg z = 0$ та у повну ЕД $x \vee y \vee \neg z$. І так далі, тільки для одиниць будуємо ЕК.

Диз'юнкція всіх виписаних повних ЕК дає ДДНФ $f(x, y, z) = x \neg y \neg z \vee x y z \vee x \neg y z$, а кон'юнкція всіх виписаних повних ЕД дає ДКНФ $f(x, y, z) = (x \vee y \vee z) \wedge (x \vee \neg y \vee z) \wedge (x \vee \neg y \vee \neg z) \wedge (\neg x \vee \neg y \vee z)$.

(Можливість легко переходити як від виразу до таблиці істинності, так і від таблиці до виразу — одна з причин, чому ДДНФ та ДКНФ називають «досконалими». Але не слід вважати, ніби ДДНФ чи ДКНФ справді досконалі абсолютно в усіх смислах. Наприклад, щойно побудовані ДДНФ та ДКНФ виявилися досить громіздкими, тоді як значно коротша «не досконала» КНФ $x \wedge (\neg y \vee z)$ має ту саму таблицю істинності...)

Єдиність ДДНФ та ДКНФ З попереднього розділу можна зробити очевидний висновок: *для будь-якої функції існує єдина ДДНФ і єдина ДКНФ (з точністю до порядку елементарних кон'юнкцій чи диз'юнкцій).*

(Пояснимо словосполучення «з точністю до порядку». Наприклад, останню згадану ДДНФ можна записати у вигляді $x y z \vee x \neg y z \vee x \neg y \neg z$; це не співпадає з попереднім записом буква в букву, але відрізняється *лише* порядком елементарних кон'юнкцій.)

Якщо функція на *всіх* наборах змінних набуває значення 0, умовно вважають, що її ДДНФ має вигляд “0” (хоча це й суперечить основному означенню). Аналогічно, ДКНФ-ом тотожної одиниці умовно вважають “1”.

1.3.2 Поліном Жегалкіна

Поліном Жегалкіна (рос. «*полином Жегалкина*», англ. «*Zhegalkin polynomial*») — це спосіб запису булевих функцій, де дозволяються лише дії “ $\wedge$ ” (кон'юнкція, вона ж множення) та $\oplus$ (ксор, він же додавання за модулем 2); крім того, дозволяється використання константи 1 (лише у вигляді “ $\dots \oplus 1$ ”). Як і у «звичайних» поліномах (многочленах), додавання (ксори) повинні бути зовнішніми операціями, множення (кон'юнкції) — внутрішніми.

Приклади поліномів Жегалкіна: $x_1 \oplus x_2$; $x_1 \oplus x_2 \oplus 1$; $x_1 x_2 \oplus x_1 \oplus x_2$.

Приклади формул, що не є поліномами Жегалкіна:

1. $\neg x_1$ — не поліном Жегалкіна, бо використане заперечення, котре не входить до переліку допустимих операцій;
2. $(x_1 \oplus 1)x_2$ — не поліном Жегалкіна, бо “ $\oplus$ ” не зовнішня операція (після неї виконується кон'юнкція).

(Аналогічно ДДНФ, для функції, яка на всіх наборах змінних набуває значення 0, умовно вважають, що її поліном Жегалкіна має вигляд “0”.)

Тотожності для “ $\oplus$ ” та “ $\wedge$ ” (Всі вони відомі з розд. 1.2.)

комутативності (обидві)	$a \oplus b = b \oplus a, \quad ab = ba;$
асоціативності (обидві)	$(a \oplus b) \oplus c = a \oplus (b \oplus c), \quad (ab)c = a(bc);$
дистрибутивність (лише одна, як і для числової алгебри)	$(a \oplus b)c = ac \oplus bc;$
	$a \oplus 0 = a;$
	$a \oplus a = 0.$

Побудова полінома Жегалкіна методом перетворень ДДНФ У ДДНФ використовують операції “ $\wedge$ ”, “ $\vee$ ” та “ $\neg$ ”; потрібно перейти до полінома Жегалкіна, де використовують операції “ $\wedge$ ”, “ $\oplus$ ” та константу 1. Отже, потрібно виразити “ $\vee$ ” та “ $\neg$ ” через “ $\wedge$ ”, “ $\oplus$ ” та “1”. “ $\neg$ ” можна виразити як $\neg x = x \oplus 1$; отже, лишається тільки розібратися з операцією “ $\vee$ ”.

Завдяки особливій структурі ДДНФ, на будь-якому наборі змінних або абсолютно всі повні елементарні кон'юнкції набувають значення 0, або якась одна набуває значення 1, а решта — значення 0; різні повні ЕК не можуть дорівнювати 1 одночасно. Водночас, $a \oplus b$ відрізняється від $a \vee b$ лише при $a = b = 1$, а на інших наборах вони однакові.

Отже, в ДДНФ можна позаміняти всі операції “ $\vee$ ” на “ $\oplus$ ”.

(Повторюємо: це правильно завдяки особливій структурі ДДНФ.)

Таким чином вдається отримати вираз, де є лише операції “ $\wedge$ ”, “ $\oplus$ ” та константи 1. Потім його потрібно перетворити до вигляду полінома Жегалкіна, розкриваючи дужки (згідно тотожності $(a \oplus b)c = ac \oplus bc$) та зводячи однакові доданки (згідно тотожності $a \oplus a = 0$).

Наприклад, процес перетворення ДДНФ $\neg x_1 \neg x_2 \neg x_3 \vee \neg x_1 x_2 x_3 \vee x_1 \neg x_2 x_3$ буде таким. Замінивши усі $\neg x_i$ як $(x_i \oplus 1)$, отримаємо $(x_1 \oplus 1)(x_2 \oplus 1)(x_3 \oplus 1) \oplus (x_1 \oplus 1)x_2 x_3 \oplus x_1(x_2 \oplus 1)x_3$. Розкривши дужки, отримаємо $(x_1 x_2 x_3 \oplus x_1 x_2 \oplus x_1 x_3 \oplus x_1 \oplus x_2 x_3 \oplus x_2 \oplus x_3 \oplus 1) \oplus (x_1 x_2 x_3 \oplus x_2 x_3) \oplus (x_1 x_2 x_3 \oplus x_1 x_3)$. Повиділяємо пари однакових доданків: $\underline{x_1 x_2 x_3} \oplus x_1 x_2 \oplus \underline{x_1 x_3} \oplus x_1 \oplus \underline{x_2 x_3} \oplus x_2 \oplus x_3 \oplus 1 \oplus \underline{x_1 x_2 x_3} \oplus \underline{x_2 x_3} \oplus x_1 x_2 x_3 \oplus \underline{x_1 x_3}$. Вони поздовяться (завдяки комутативності, асоціативності та тотожностям $a \oplus a = 0$, $a \oplus 0 = a$), і залишиться остаточна відповідь: $x_1 x_2 x_3 \oplus x_1 x_2 \oplus x_1 \oplus x_2 \oplus x_3 \oplus 1$.

Побудова полінома Жегалкіна методом невизначених коефіцієнтів Метод невизначених коефіцієнтів (рос. «метод неопределённых коэффициентов», англ. «method of undetermined coefficients») — загальна ідея, що використовується у різних розділах математики, включаючи алгебру та диференціальні рівняння. Суть така: щоб знайти аналітичний вигляд функції, вона спочатку записується із використанням якихось, поки що невідомих, коефіцієнтів; потім ці коефіцієнти підбирають так, щоб вийшла потрібна функція. Для більшості галузей математики, підбір коефіцієнтів зводиться до розв'язування системи рівнянь. І конкретно для полінома Жегалкіна ці рівняння дуже прості, й аналіз кожного рядка таблиці істинності (в порядку згори донизу) дозволяє знаходити значення одного нового коефіцієнта.

Побудуємо поліном Жегалкіна для імплікації $x_1 \rightarrow x_2$.

Оскільки маємо функцію від двох змінних, загальним виглядом функції (з ще не визначеними коефіцієнтами) є $f(x_1, x_2) = ax_1 x_2 \oplus b_1 x_1 \oplus b_2 x_2 \oplus c$, де кожен із коефіцієнтів a, b_1, b_2, c буде замінено або на 1, або на 0.

x_1	x_2	$x_1 \rightarrow x_2$
0	0	1
0	1	1
1	0	0
1	1	1

У самому верхньому рядку таблиці істинності записано, що при $x_1 = x_2 = 0$ функція набуває значення $f(0, 0) = 1$. Підставивши це у загальний вигляд, отримаємо: $a \cdot 0 \cdot 0 \oplus b_1 \cdot 0 \oplus b_2 \cdot 0 \oplus c = 1$. Ми (ще) не знаємо ні a , ні b_1 , ні b_2 , але вони все одно множаться на 0, тож у лівій частині рівності лишається тільки c . Тобто, приходимо до рівності $c = 1$, і надалі будемо замість c підставляти знайдене значення 1.

Далі написано, що $f(0, 1) = 1$. Підставивши це у загальний вигляд, отримаємо: $a \cdot 0 \cdot 1 \oplus b_1 \cdot 0 \oplus b_2 \cdot 1 \oplus 1 = 1$, тобто $b_2 \oplus 1 = 1$. Легко бачити, що єдиним розв'язком цього рівняння є $b_2 = 0$.

Далі написано $f(1, 0) = 0$. Підставивши це (а також відомі $c = 1$, $b_2 = 0$) у загальний вигляд, отримаємо: $a \cdot 1 \cdot 0 \oplus b_1 \cdot 1 \oplus 1 \cdot 0 \oplus 1 = 0$, тобто $b_1 \oplus 1 = 0$. Легко бачити, що єдиним розв'язком цього рівняння є $b_1 = 1$.

У останньому рядку записано, що $f(1, 1) = 1$. Підставивши це та все вже відоме у загальний вигляд, отримаємо: $a \cdot 1 \cdot 1 \oplus 1 \cdot 1 \oplus 1 \cdot 0 \oplus 1 = 1$, тобто $a \oplus 1 \oplus 1 = 1$. Звідси за правилами $1 \oplus 1 = 0$, $a \oplus 0 = a$ отримуємо $a = 1$.

Остаточно, підставивши знайдені значення коефіцієнтів, отримуємо поліном Жегалкіна $x_1 x_2 \oplus x_2 \oplus 1$.

Ще один приклад: функція 10010100. Вона від трьох змінних, тому загальний вигляд полінома Жегалкіна такий:

$$ax_1 x_2 x_3 \oplus b_{12} x_1 x_2 \oplus b_{13} x_1 x_3 \oplus b_{23} x_2 x_3 \oplus c_1 x_1 \oplus c_2 x_2 \oplus c_3 x_3 \oplus d.$$

x_1	x_2	x_3		a	b_{12}	b_{13}	b_{23}	c_1	c_2	c_3	d	
0	0	0	1	$0 \oplus 0 \oplus 0 \oplus 0 \oplus 0 \oplus 0 \oplus 0 \oplus d$	$= 1$	$d = 1$						
0	0	1	0	$0 \oplus 0 \oplus 0 \oplus 0 \oplus 0 \oplus 0 \oplus 0 \oplus c_3 \oplus 1$	$= 0$	$c_3 = 1$						
0	1	0	0	$0 \oplus 0 \oplus 0 \oplus 0 \oplus 0 \oplus 0 \oplus 0 \oplus c_2 \oplus 0 \oplus 1$	$= 0$	$c_2 = 1$						
0	1	1	1	$0 \oplus 0 \oplus 0 \oplus 0 \oplus b_{23} \oplus 0 \oplus 0 \oplus 1 \oplus 1 \oplus 1$	$= 1$	$b_{23} = 0$						
1	0	0	0	$0 \oplus 0 \oplus 0 \oplus 0 \oplus 0 \oplus 0 \oplus c_1 \oplus 0 \oplus 0 \oplus 1$	$= 0$	$c_1 = 1$						
1	0	1	1	$0 \oplus 0 \oplus b_{13} \oplus 0 \oplus 0 \oplus 1 \oplus 0 \oplus 0 \oplus 1 \oplus 1$	$= 1$	$b_{13} = 0$						
1	1	0	0	$0 \oplus b_{12} \oplus 0 \oplus 0 \oplus 0 \oplus 0 \oplus 1 \oplus 1 \oplus 0 \oplus 1$	$= 0$	$b_{12} = 1$						
1	1	1	0	$a \oplus 1 \oplus 0 \oplus 0 \oplus 0 \oplus 1 \oplus 1 \oplus 1 \oplus 1$	$= 0$	$a = 1$						

Відповідь: $x_1 x_2 x_3 \oplus x_1 x_2 \oplus x_1 \oplus x_2 \oplus x_3 \oplus 1$.

Єдиність полінома Жегалкіна Ми розглянули два методи побудови полінома Жегалкіна. Кожен з них чіткий і однозначний — отже, внаслідок (правильного) застосування конкретного метода до конкретної таблиці істинності може бути отриманий тільки один поліном Жегалкіна. А чи можливо, щоб поліноми, отримані з однієї таблиці істинності цими різними методами, були різними? А якщо застосувати ще якийсь третій метод?.. Виявляється (що зовсім не очевидно), *для будь-якої булевої функції існує єдиний поліном Жегалкіна (з точністю до порядку доданків)*.

Доведення. (При першому прочитанні рекомендується переглянути побіжно, а потім ознайомитися ще раз після вивчення розд. 4.1 та 4.2.5.)

Кількість можливих доданків n -арного полінома Жегалкіна (таких, як " x_2 ", " $x_1 x_3 x_4$ ", тощо, включно з доданком "1") становить 2^n (бо кожна з n змінних може або входити (як множник) до доданку, або ні; коли жодна не входить, утворюється "1"). Кожен з цих 2^n доданків може або входити до конкретного поліному, або ні. Значить, кількість різних n -арних поліномів Жегалкіна становить 2^{2^n} .

З іншого боку, кількість різних n -арних булевих функцій (таблиць істинності) теж становить 2^{2^n} (бо є 2^n рядків таблиці істинності, кожен може набувати одне з двох значень). Отже (враховуючи, що для кожної функції існує поліном Жегалкіна), нема «зайвих» поліномів, що могли б, по кілька різних, відповідати одній і тій самій функції. ■

1.4 Мінімізація булевих функцій

Взагалі кажучи, «мінімізація» (рос. «минимизация», англ. «minimization») означає «зменшення». У застосуванні саме до булевих функцій, задача мінімізації ставиться так. Є деяка булева функція (задана формулою або таблицею істинності). Потрібно знайти таку формулу, щоб вона, по-перше, давала ту саму функцію, і, по-друге, містила якомога менше операцій.

(Іноді розглядають «задачу мінімізації у широкому сенсі», коли для кожного примірника задачі окремо задають і функцію, і перелік операцій, через які виразити цю функцію. Але для такої широкої задачі не відомі хоч скільки-небудь зручні методи.)

Зазвичай розглядають мінімізацію у класі ДНФ, тобто шукають якнайкоротшу ДНФ (не хвилюючись з приводу того, що якась формула, котра не є ДНФ, може виявитися ще коротшою). Як правило, при підрахунку довжини ДНФ рахують тільки сумарну кількість кон'юнкцій та диз'юнкцій (а заперечення не рахують).

1.4.1 Карти Карно

Карта Карно (або Карнау, вона ж діаграма Вейча; рос. «карта Карно» (Карнау), «диаграмма Вейча», англ. «Karnaugh map», «K-map») є таблицею зі спеціальним чином розміщеними $2^4 = 16 = 4 \times 4$ клітинками.

(Не плутати діаграми Вейча з діаграмами Венна, вони ж круги Ейлера (розд. 2.1.4).)

Верхні два рядки підписані “ $\neg x$ ”, нижні два “ x ”. Це означає, що у верхніх двох рядках розміщені ті клітинки, в яких x (1-а змінна) дорівнює 0, у нижніх двох $x = 1$. Аналогічно, у лівих двох стовпчиках z (3-я змінна) дорівнює 0, у правих двох $z = 1$. Аналогічно, у крайніх (рядках/стовпчиках) (y/t) ((2-а/4-а) змінна) дорівнює нулю, у внутрішніх — одиниці.

	$\neg z$		z		
$\neg x$	0000	0001	1001	10010	$\neg y$
	0100	0101	1011	10110	
x	1100	1101	1111	11110	y
	1000	1001	1011	10110	
	$\neg t$		t		$\neg t$

Будемо називати клітинки карти Карно *сусідніми*, коли вони або мають спільну сторону (а не лише вершину), або це верхня та нижня клітинки одного стовпчика, або це ліва та права клітинки одного рядка.

(Таке сусідство можливе, але не на площині чи сфері, а на *торі* (поверхні бублика). Зігнем плоский прямокутник у циліндр, і верх стане сусіднім з низом; потім закрутимо цей циліндр у бублик, і ліво стане сусіднім з право.

Але це був так, ліричний відступ. Для задачі мінімізації це не суттєво...

Основна властивість карти Карно: *клітинки сусідні тоді й тільки тоді, коли записані у них набори відрізняються в точності в одному розряді.*

(Таку властивість має не лише вищенаведене заповнення таблиці, а й деякі інші: можна переставляти місцями змінні та /або міняти місцями, в яких рядках /стовпчиках є заперечення і в яких нема; всього $4! \times 2^4 = 24 \times 16 = 384$ варіанти, 4 з яких наведено тут:

$\neg z$ z $\neg x$ y x $\neg y$ $\neg t$ t $\neg t$	$\neg y$ y $\neg x$ z x $\neg z$ $\neg t$ t $\neg t$	$\neg x$ x $\neg z$ t z $\neg t$ $\neg y$ y $\neg y$	z $\neg z$ x $\neg y$ $\neg x$ y t $\neg t$ t
0000000100110010 0100010101110110 1100110111111110 1000100110111010	0000000101010100 0010001101110110 1010101111111110 1000100111011100	0000010011001000 0001010111011001 0011011111111011 0010011011101010	1111111011001101 1011101010001001 0011001000000001 0111011001000101

Щоб не створювати непорозуміння на рівному місці, рекомендуємо дотримуватися того (поширеного у багатьох джерелах) варіанту, який був наведений раніше і тут повторений як перший; але інші все ж бувають.)

Розглянемо ЕК (елементарну кон'юнкцію) від 3-х змінних $x\neg zt$. Вона=1, коли $x=\neg z=t=1$, а змінна y може набувати будь-яке значення. Тобто, одиниця буде на наборах 1 0 0 1 та 1 1 0 1, які відрізняються лише одним розрядом, і тому розміщені у двох сусідніх клітинках. Аналогічно, ЕК $\neg xy\neg t$ набуває значення 1 при $x=0, y=1, t=0$ та довільному z ; ці набори теж відповідають сусіднім («через край») клітинкам.

$\neg z$ z $\neg x$ y x $\neg y$ $\neg t$ t $\neg t$	$\neg z$ z $\neg x$ y x $\neg y$ $\neg t$ t $\neg t$	$\neg z$ z $\neg x$ y x $\neg y$ $\neg t$ t $\neg t$	$\neg z$ z $\neg x$ y x $\neg y$ $\neg t$ t $\neg t$
$x\neg zt$	$\neg xy\neg t$	xt	
$\neg z$ z $\neg x$ y x $\neg y$ $\neg t$ t $\neg t$	$\neg z$ z $\neg x$ y x $\neg y$ $\neg t$ t $\neg t$	$\neg z$ z $\neg x$ y x $\neg y$ $\neg t$ t $\neg t$	$\neg z$ z $\neg x$ y x $\neg y$ $\neg t$ t $\neg t$
$y\neg t$	$\neg zt$	$\neg y\neg t$	

ЕК, що містить дві змінні, істинна при фіксованих значеннях цих двох змінних і довільних значеннях решти двох; тобто, на 4-х наборах; отже, така ЕК утворює на карті Карно область розміром 4 (2×2 , або 4×1 , або 1×4).

Нарешті, якщо (раптом) зустрінеться ЕК, що містить єдину змінну, то їй відповідають вже згадані два сусідні рядки або два сусідні стовпчики.

Тепер зобразимо на карті Карно область істинності ДНФ (диз'юнкції кількох ЕК). Кожній ЕК відповідає прямокутна область; їхній диз'юнкції — об'єднання цих областей.

Наприклад, для ДНФ $yt \vee \neg xz \vee x\neg y\neg t$ виходить дві області 2×2 (які частково перекриваються) та одна область 1×2 (з'єднана через край).

$\neg z$ z $\neg x$ y x $\neg y$ $\neg t$ t $\neg t$	$\neg z$ z $\neg x$ y x $\neg y$ $\neg t$ t $\neg t$	$\neg z$ z $\neg x$ y x $\neg y$ $\neg t$ t $\neg t$	$\neg z$ z $\neg x$ y x $\neg y$ $\neg t$ t $\neg t$

Повернемося до основної задачі — знаходження мінімальної ДНФ, що задає потрібну функцію. Для її розв'язання, перш за все позначають на карті Карно клітинки з наборами, на яких функція набу-

ває значення 1. А потім підбирають таку сукупність прямокутних областей (елементарних кон'юнкцій), що їхнє об'єднання (диз'юнкція) покриває (дає одиницю) в точності потрібні клітинки (на потрібних наборах).

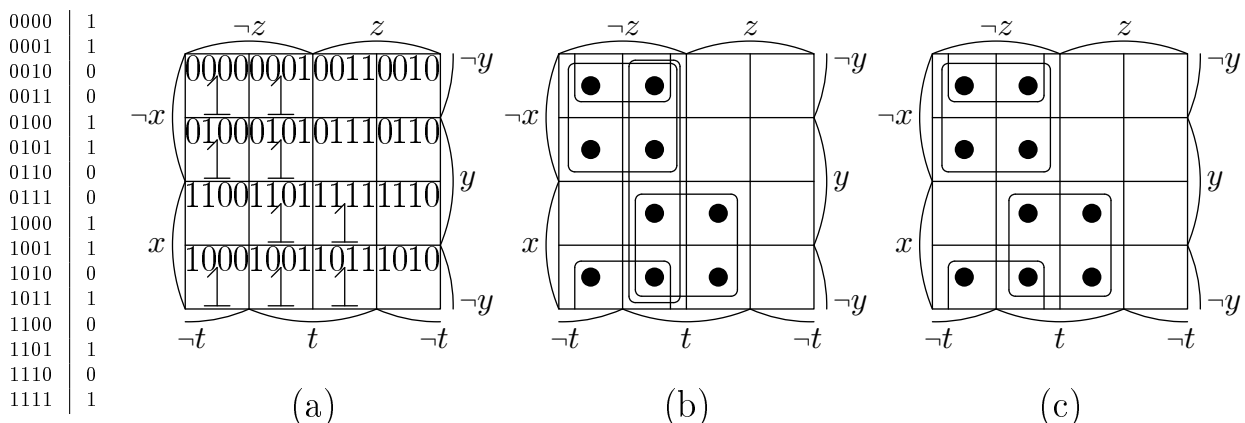
Як правило, при побудові сукупності областей слід міркувати так:

1. У першу чергу слід намагатися виділити якнайбільші області.
(Тобто, спочатку 4×2 або 2×4 (якщо такі є), потім 2×2 , 4×1 або 1×4 , і т. д. Це доцільно, бо більша область одночасно і покриває більше клітинок, і відповідає коротшій елементарній кон'юнкції.)
2. Ситуація, коли одна й та сама клітинка потрапляє відразу до кількох областей, допустима і часто навіть корисна.
(Скажімо, у прикладі області yt та $\neg xz$ перекривалися. Якби ці самі 7 клітинок покривали областями, що не перекриваються, вийшло би три області, розмірами 2×2 , 2×1 та 1×1 , і сумарна кількість операцій збільшилась би з 3-х до 8-ми.)
3. У відповіді не повинно бути областей, які покривають *лише* клітинки, що і так покриті іншими областями.
(Такі області можна просто вилучити, внаслідок чого з ДНФ зникне відповідна ЕК; ДНФ від цього стане гарантовано меншою.)

Але лише «як правило». Хоча б тому, що останні два пункти дещо суперечливі й ніяк не є чітким алгоритмом.

Тобто, у частині випадків все ж доводиться займатися перебором: розглядати різні покриття й дивитися, яке з них забезпечує меншу кількість операцій у ДНФ. Але *такий* перебір, порівнюючи з іншими методами, все-таки досить зручний і більш-менш швидкий.

Розглянемо мінімізацію функції 1100110011010101 (тобто функції, що має таблицю істинності, наведену на рис.; щойно вжитий скорочений запис містить стовпчик значень у порядку згори донизу).

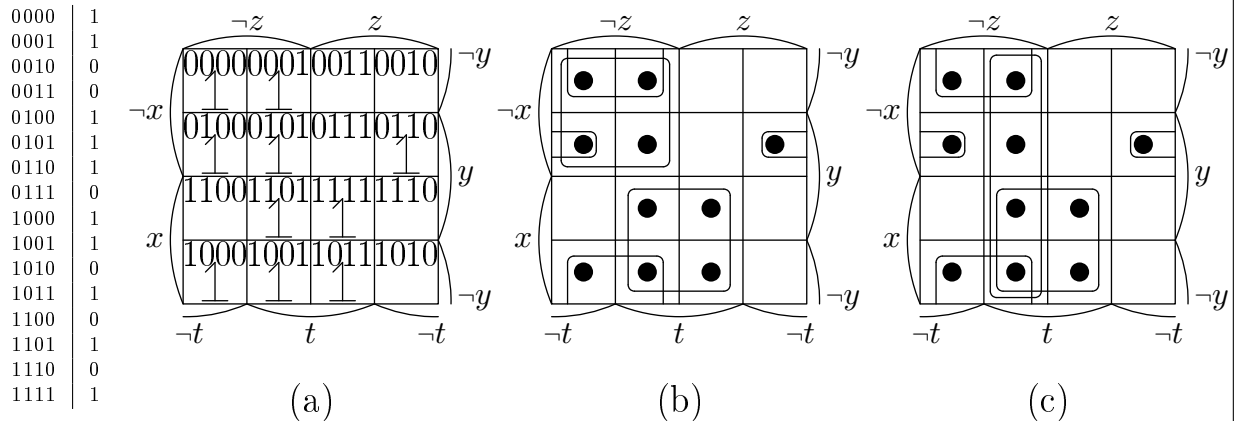

Спочатку розмістимо одиницьки на карті Карно (рис. (a)). Бачимо, що областей розміром 8 нема, тож переходимо до виділення областей розміром 4. Такими областями є (рис. (b)): $\neg zt$ (2-ий стовпчик); $\neg x\neg z$ (зліва вгору); $\neg y\neg z$ (ліворуч, сусідні через край верх та низ); xt (внизу посередині). Цим самим ми покрили всі (потрібні) клітинки, на кожному кроці покривали хоча б одну нову... і, не зважаючи на це, найперша область ($\neg zt$, вона ж

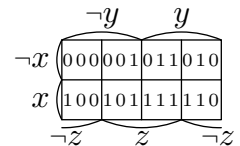
2-ий стовпчик) покриває лише ті клітинки, які й так покриті іншими областями. Отже, остаточне покриття зображене на рис. (с), і йому відповідає мінімальна ДНФ $\neg x \neg z \vee xt \vee \neg y \neg z$.

Задача мінімізації в принципі може мати різні правильні відповіді.

Наприклад, для функції 1100111011010101 маємо дві різні ДНФ однакової мінімальної довжини 8 (нагадаємо, що заперечення не рахуються): $\neg x \neg z \vee xt \vee \neg y \neg z \vee \neg xy \neg t$ (рис. (b)) та $\neg zt \vee xt \vee \neg y \neg z \vee \neg xy \neg t$ (рис. (с)).

Узагальнення карт Карно на іншу кількість змінних На основі тих самих ідей легко побудувати карту Карно для функцій від трьох змінних (див. рис.).

А узагальнювати карти Карно на функції від більшої кількості змінних незручно. Для 5-ти та 6-ти змінних є вибір: або втратити основну властивість цих карт «комірки сусідні $\Leftrightarrow$ набори відрізняються по одній змінній», або зберегти її за рахунок виходу у третій вимір: розмістити два (для функцій від 5 змінних) або чотири (від 6) примірники квадратів 4×4 один над одним. Для ще більшої кількості — без варіантів, лише втратити основну властивість. А коли втрачається властивість, втрачається і смисл карти.

1.4.2 Метод Квайна

Метод Квайна — інший метод розв'язування тієї ж задачі мінімізації у класі ДНФ. Він не має *нічого* спільного (крім автора) з методом Квайна перевірки тавтологічності (розд. 1.5.1). З причин, пояснених далі, метод Квайна мінімізації у класі ДНФ називають також методом Квайна-Мак-Класкі. Для ручного застосування на папері він менш зручний, чим карти Карно. Але він і зручніший для програмування, і може бути застосований до булевих функцій від довільної кількості змінних. Метод складається з двох етапів.

Перший етап, формулювання На першому етапі метода Квайна багаторазово застосовують у спеціальному порядку т. зв. *склеювання ЕК* (рос. «склеивание ЭК», англ. «combining EC»). Склеювання ЕК базується на тотожності $AB \vee A\neg B = A$ (її доведення очевидне: винести A за дужки і

використати $B \vee \neg B = 1$), де в якості B завжди береться окрема змінна, а в якості A , як правило, використовуються складніші вирази. Наприклад, $x_1 \neg x_2 x_3 x_4 \vee x_1 \neg x_2 \neg x_3 x_4$ можна склеїти, якщо в якості B взяти x_3 , відповідно в якості A буде $x_1 \neg x_2 x_4$; отримаємо $x_1 \neg x_2 x_3 x_4 \vee x_1 \neg x_2 \neg x_3 x_4 = x_1 \neg x_2 x_4$.

Легко бачити (за ідемпотентністю $x \vee x = x$), що $AB \vee A \neg B \vee A$ теж дорівнює A , тому неважливо, чи зразу замінювати $AB \vee A \neg B$ на A , чи спочатку на $AB \vee A \neg B \vee A$, а вже потім на A .

Починати застосування методу Квайна треба з функції, *записаної у вигляді ДДНФ*. (Якщо порушити цю вимогу, застосовувавши метод до не досконалої ДНФ, результат матиме правильну таблицю істинності, але зовсім не обов'язково буде мінімальним.)

Спочатку потрібно провести можливі склеювання повних ЕК (від усіх n змінних); при цьому, якщо одна й та ж ЕК може взяти участь у кількох різних склеюваннях — вона *повинна* взяти участь в них *усіх*.

Коли етап склеювань повних ЕК завершено, ті ЕК, які взяли участь хоча б у одному склеюванні, включені у результат(и) своїх склейок, тому їх можна викреслити, а ті, які не взяли участі в жодному, треба залишити. (Тут є взаємозв'язок з тим, що коли у картах Карно є дві сусідні одинички, і їх можна обвести областю 1×2 чи 2×1 , то обводити кожну з таких одиничок окремою областю 1×1 не треба; а коли одиничка не має жодного сусіда (ні у звичайному сенсі, ні через край) й ні з чим не поєднується, то її таки мусимо виділити окремою областю 1×1 .)

Потім треба аналогічно спробувати посклеювати ЕК від $n-1$ змінних у ЕК від $n-2$ змінних, теж так, щоб кожна ЕК взяла участь в усіх можливих для неї склеюваннях; завершивши ці склеювання, теж треба позакреслювати ті ЕК від $n-1$ змінних, які взяли участь хоча б у одному склеюванні, й залишити ті, які не взяли в жодному.

Потім слід абсолютно аналогічно повторювати спроби склеювань ЕК від $n-2$ змінних у ЕК від $n-3$ змінних, потім спроби склеювань ЕК від $n-3$ змінних у ЕК від $n-4$ змінних, і т. д.

Процес обов'язково завершиться, хоча б тому, що довжини окремо взятих ЕК від склеювань зменшуються, що не може тривати вічно. Але зазвичай процес завершується, коли жодна пара поточних ЕК не склеюється.

Мак-Класкі (Е. J. McCluskey) помітив, що раз склеювання можливе лише між такими ЕК, одна з яких містить рівно на одне заперечення більше, ніж інша, то варто починати метод Квайна з групування ЕК за кількостями заперечень (група №0 або порожня, або містить єдину повну ЕК без заперечень $x_1 x_2 \dots x_n$; група №1 або порожня, або містить усі наявні у ДДНФ повні ЕК з рівно одним запереченням; і т. д.) Якщо це зроблено, то достатньо пробувати склеювати лише всі можливі пари ЕК з сусідніх груп; якщо ні — слід пробувати склеювати взагалі кожну ЕК з кожною ЕК, що призводить до того ж результату, але з більшою кількістю невдалих спроб.

Перший етап, пояснення на прикладі Повторимо всю суть першого етапу ще раз, іншими словами, з ілюструванням конкретним прикладом: функцією, ДДНФ якої дорівнює $\neg x_1 x_2 \neg x_3 \neg x_4 \vee \neg x_1 x_2 \neg x_3 x_4 \vee \neg x_1 x_2 x_3 \neg x_4 \vee \neg x_1 x_2 x_3 x_4 \vee x_1 x_2 \neg x_3 \neg x_4 \vee x_1 x_2 x_3 \neg x_4 \vee x_1 x_2 x_3 x_4$.

Щоб користуватися надалі оптимізацією Мак-Класкі, розіб'ємо на групи згідно кількості заперечень (група 0 — ЕК без заперечень, група 1 — ЕК з 1-им “ $\neg$ ”, група 2 — ЕК з 2-ма “ $\neg$ ”, і т. д.).

$$(x_1 x_2 x_3 x_4) \vee (x_1 x_2 x_3 \neg x_4 \vee \neg x_1 x_2 x_3 x_4) \vee (\neg x_1 x_2 \neg x_3 x_4 \vee \neg x_1 x_2 x_3 \neg x_4 \vee x_1 x_2 \neg x_3 \neg x_4) \vee (\neg x_1 x_2 \neg x_3 \neg x_4).$$

Беремо ЕК сусідніх груп (спочатку групи 0 і групи 1) і намагаємося їх склеїти. Записуємо результат склейки, але не прибираємо також і аргументи, до яких було застосоване склеювання.

$$(x_1 x_2 x_3 x_4) \vee (x_1 x_2 x_3 \neg x_4 \vee \neg x_1 x_2 x_3 x_4) \vee (\neg x_1 x_2 \neg x_3 x_4 \vee \neg x_1 x_2 x_3 \neg x_4 \vee x_1 x_2 \neg x_3 \neg x_4) \vee (\neg x_1 x_2 \neg x_3 \neg x_4) \vee (x_1 x_2 x_3).$$

Продовжуємо склеювання між кон'юнкціями групи 0 і групи 1. Особливу увагу звертаємо на те, що хоча $x_1 x_2 x_3 x_4$ вже було використано в одній склейці, ми намагаємося склеїти його також з іншими кон'юнкціями групи 1.

$$(x_1 x_2 x_3 x_4) \vee (x_1 x_2 x_3 \neg x_4 \vee \neg x_1 x_2 x_3 x_4) \vee (\neg x_1 x_2 \neg x_3 x_4 \vee \neg x_1 x_2 x_3 \neg x_4 \vee x_1 x_2 \neg x_3 \neg x_4) \vee (\neg x_1 x_2 \neg x_3 \neg x_4) \vee (x_1 x_2 x_3 \vee x_2 x_3 x_4).$$

Продовжуємо склеювання, перейшовши до групи 1 і групи 2. Перевіряємо кожну можливу пару:

$x_1 x_2 x_3 \neg x_4$ та $\neg x_1 x_2 \neg x_3 x_4$ (їх склеїти не можна),
 $x_1 x_2 x_3 \neg x_4$ та $\neg x_1 x_2 x_3 \neg x_4$ (склеюються по x_1),
 $x_1 x_2 x_3 \neg x_4$ та $x_1 x_2 \neg x_3 \neg x_4$ (склеюються по x_3),
 $\neg x_1 x_2 x_3 x_4$ та $\neg x_1 x_2 \neg x_3 x_4$ (склеюються по x_3),
 $\neg x_1 x_2 x_3 x_4$ та $\neg x_1 x_2 x_3 \neg x_4$ (склеюються по x_4),
 $\neg x_1 x_2 x_3 x_4$ та $x_1 x_2 \neg x_3 \neg x_4$ (їх склеїти не можна).

Підкреслено кон'юнкції, що взяли участь у *якомуньбудь* склеюванні (не лише останньому).

$$(x_1 x_2 x_3 x_4) \vee (x_1 x_2 x_3 \neg x_4 \vee \neg x_1 x_2 x_3 x_4) \vee (\neg x_1 x_2 \neg x_3 x_4 \vee \neg x_1 x_2 x_3 \neg x_4 \vee x_1 x_2 \neg x_3 \neg x_4) \vee (\neg x_1 x_2 \neg x_3 \neg x_4) \vee (x_1 x_2 x_3 \vee x_2 x_3 x_4) \vee (x_2 x_3 \neg x_4 \vee x_1 x_2 \neg x_4 \vee \neg x_1 x_2 x_4 \vee \neg x_1 x_2 x_3).$$

Продовжуємо склеювання, перейшовши до групи 2 і групи 3. Перевіряємо кожну можливу пару:

$\neg x_1 x_2 \neg x_3 x_4$ та $\neg x_1 x_2 \neg x_3 \neg x_4$ (склеюються по x_4),
 $\neg x_1 x_2 x_3 \neg x_4$ та $\neg x_1 x_2 \neg x_3 \neg x_4$ (склеюються по x_3),
 $x_1 x_2 \neg x_3 \neg x_4$ та $\neg x_1 x_2 \neg x_3 \neg x_4$ (склеюються по x_1).

$$(x_1 x_2 x_3 x_4) \vee (x_1 x_2 x_3 \neg x_4 \vee \neg x_1 x_2 x_3 x_4) \vee (\neg x_1 x_2 \neg x_3 x_4 \vee \neg x_1 x_2 x_3 \neg x_4 \vee x_1 x_2 \neg x_3 \neg x_4) \vee (\neg x_1 x_2 \neg x_3 \neg x_4) \vee (x_1 x_2 x_3 \vee x_2 x_3 x_4) \vee (x_2 x_3 \neg x_4 \vee x_1 x_2 \neg x_4 \vee \neg x_1 x_2 x_4 \vee \neg x_1 x_2 x_3) \vee (\neg x_1 x_2 \neg x_4 \vee x_2 \neg x_3 \neg x_4).$$

На цьому завершено склеювання ЕК від 4 змінних. Тепер потрібно видалити всі підкреслені ЕК (кожна з них взяла участь у склеюванні/ях), отже, покривається створеною ЕК від 3 змінних).

Далі слід перейти до склеювання ЕК від 3 змінних.

$$x_1 x_2 x_3 \vee x_2 x_3 x_4) \vee (x_2 x_3 \neg x_4 \vee x_1 x_2 \neg x_4 \vee \neg x_1 x_2 x_4 \vee \neg x_1 x_2 x_3) \vee (\neg x_1 x_2 \neg x_3 \vee \neg x_1 x_2 \neg x_4 \vee x_2 \neg x_3 \neg x_4).$$

Продовжуємо склеювання, перейшовши до групи 0 і групи 1 серед ЕК від 3 змінних. Перевіряємо кожну можливу пару: $x_1x_2x_3$ та $x_2x_3\neg x_4$ (їх склеїти не можна); $x_1x_2x_3$ та $x_1x_2\neg x_4$ (їх склеїти не можна); $x_1x_2x_3$ та $\neg x_1x_2x_4$ (їх склеїти не можна); $x_1x_2x_3$ та $\neg x_1x_2x_3$ (склеюються по x_1); $x_2x_3x_4$ та $x_2x_3\neg x_4$ (склеюються по x_4 , але отримується ЕК x_2x_3 , яку вже отримували раніше; отже, ЕК $x_2x_3x_4$ та $x_2x_3\neg x_4$ позначаємо як використані, а результат склейки повторно не пишемо; $x_2x_3x_4$ та $x_1x_2\neg x_4$ (їх склеїти не можна); $x_2x_3x_4$ та $\neg x_1x_2x_4$ (їх склеїти не можна); $x_2x_3x_4$ та $\neg x_1x_2x_3$ (їх склеїти не можна). Нагадаємо, що ми підкреслюємо кон'юнкції, котрі взяли участь в якому-небудь склеюванні.	$\frac{(x_1x_2x_3 \vee x_2x_3x_4) \vee (x_2x_3\neg x_4 \vee x_1x_2\neg x_4 \vee \neg x_1x_2x_4 \vee \neg x_1x_2x_3) \vee (\neg x_1x_2\neg x_3 \vee \neg x_1x_2\neg x_4 \vee x_2\neg x_3\neg x_4) \vee (x_2x_3)}{(x_1x_2x_3 \vee x_2x_3x_4) \vee (x_2x_3\neg x_4 \vee x_1x_2\neg x_4 \vee \neg x_1x_2x_4 \vee \neg x_1x_2x_3) \vee (\neg x_1x_2\neg x_3 \vee \neg x_1x_2\neg x_4 \vee x_2\neg x_3\neg x_4) \vee (x_2x_3) \vee (x_2\neg x_4 \vee \neg x_1x_2)}.$
Продовжуємо склеювання, перейшовши до групи 1 і групи 2 серед ЕК від 3 змінних. Перевіряємо кожну можливу пару: $x_2x_3\neg x_4$ та $\neg x_1x_2\neg x_3$ (їх склеїти не можна); $x_2x_3\neg x_4$ та $\neg x_1x_2\neg x_4$ (їх склеїти не можна); $x_2x_3\neg x_4$ та $x_2\neg x_3\neg x_4$ (склеюються по x_3); $x_1x_2\neg x_4$ та $\neg x_1x_2\neg x_3$ (їх склеїти не можна); $x_1x_2\neg x_4$ та $\neg x_1x_2\neg x_4$ (склеюються по x_1 , але ЕК $x_2\neg x_4$ вже отримана раніше; $x_1x_2\neg x_4$ та $x_2\neg x_3\neg x_4$ (їх склеїти не можна); $\neg x_1x_2x_4$ та $\neg x_1x_2\neg x_3$ (їх склеїти не можна); $\neg x_1x_2x_4$ та $\neg x_1x_2\neg x_4$ (склеюються по x_4); $\neg x_1x_2x_4$ та $x_2\neg x_3\neg x_4$ (їх склеїти не можна); $\neg x_1x_2x_3$ та $\neg x_1x_2\neg x_3$ (склеюються по x_3), але ЕК $\neg x_1x_2$ вже отримана раніше; $\neg x_1x_2x_3$ та $\neg x_1x_2\neg x_4$ (їх склеїти не можна); $\neg x_1x_2x_3$ та $x_2\neg x_3\neg x_4$ (їх склеїти не можна).	$\frac{(x_1x_2x_3 \vee x_2x_3x_4) \vee (x_2x_3\neg x_4 \vee x_1x_2\neg x_4 \vee \neg x_1x_2x_4 \vee \neg x_1x_2x_3) \vee (\neg x_1x_2\neg x_3 \vee \neg x_1x_2\neg x_4 \vee x_2\neg x_3\neg x_4) \vee (x_2x_3) \vee (x_2\neg x_4 \vee \neg x_1x_2)}{(x_2x_3) \vee (x_2\neg x_4 \vee \neg x_1x_2)}.$
На цьому завершено склеювання ЕК від 3 змінних. Вилучаємо всі підкреслені ЕК.	

Далі слід переходити до склеювання ЕК від 2 змінних, але серед них нема жодної пари, яку можна було б склеїти. Тому процес склеювань завершується.

Оскільки серед ЕК від 4 та від 3 змінних не було жодної невикресленої, результатом склеювання є $x_2x_3 \vee x_2\neg x_4 \vee \neg x_1x_2$ (але якби були невикреслені ЕК від більшої кількості змінних, їх теж треба було б включити у результат першого етапу).

Другий етап Внаслідок першого етапу (склеювань) отримують *скорочену ДНФ* (рос. «сокращённая ДНФ», англ. «*prime implicants*»). Часто вона і є мінімальною, але не завжди.

Щоб з'ясувати це, будують таблицю, стовпчики якої позначають ЕК початкової ДДНФ, рядки — ЕК побудованої скороченої ДНФ. На перетинах тих рядків і стовпчиків, де ЕК скороченої ДНФ *покриває* ЕК ДДНФ (тобто

ЕК скороченої ДНФ набуває значення 1 в т. ч. і на тому наборі, де повна ЕК (ДДНФ), ставлять позначки (наприклад, галочки).

На жаль, для цієї таблиці є забагато різних назв: «таблиця поглинань», «таблиця перекриттів», «імплікантна таблиця», «імплікантна матриця»; російськомовні варіанти повністю аналогічні; англійською мовою більш-менш прийнято називати її «*prime implicant chart*».

Якщо взяти скорочену ДНФ $x_2x_3 \vee x_2\neg x_4 \vee \neg x_1x_2$, отриману при другому способі пояснення першого етапу, виходить таблиця поглинань з рис. праворуч. Конкретно у ній, будь-яка спроба викреслити якийсь рядок (вилучити ЕК зі скороченої ДНФ) призведе до того, що в одному зі стовпчиків не лишиться галочок (на одному з потрібних наборів функція перестане набувати значення **true**). Отже, ця скорочена ДНФ є мінімальною.

Але в інших випадках може бути й не так. Розглянемо ще два приклади: функцію 1011000011111100 (ДДНФ $\neg x_1\neg x_2\neg x_3\neg x_4 \vee \neg x_1\neg x_2x_3\neg x_4 \vee \neg x_1\neg x_2x_3x_4 \vee x_1\neg x_2\neg x_3\neg x_4 \vee x_1\neg x_2\neg x_3x_4 \vee x_1\neg x_2x_3\neg x_4 \vee x_1\neg x_2x_3x_4 \vee x_1x_2\neg x_3\neg x_4 \vee x_1x_2\neg x_3x_4$) та функцію 1100111011010101 (ДДНФ $\neg x_1\neg x_2\neg x_3\neg x_4 \vee \neg x_1\neg x_2\neg x_3x_4 \vee \neg x_1x_2\neg x_3\neg x_4 \vee \neg x_1x_2\neg x_3x_4 \vee \neg x_1x_2x_3\neg x_4 \vee \neg x_1x_2x_3x_4 \vee x_1\neg x_2\neg x_3\neg x_4 \vee x_1\neg x_2\neg x_3x_4 \vee x_1\neg x_2x_3\neg x_4 \vee x_1\neg x_2x_3x_4 \vee x_1x_2\neg x_3\neg x_4 \vee x_1x_2\neg x_3x_4$). Виконавши (не наведені тут) етапи склеювань, отримаємо для першої з них скорочену ДНФ $\neg x_2\neg x_4 \vee x_1\neg x_3 \vee x_1\neg x_2 \vee \neg x_2x_3$, а для другої $\neg x_1x_2\neg x_4 \vee x_1x_4 \vee \neg x_3x_4 \vee \neg x_1\neg x_3 \vee \neg x_2\neg x_3$. У вигляді таблиць поглинань це буде:

Функція 1011000011111100								Функція 1100111011010101							
	$x_1\neg x_2x_3x_4$	$x_1x_2\neg x_3x_4$	$\neg x_1\neg x_2x_3x_4$	$x_1\neg x_2\neg x_3x_4$	$x_1\neg x_2x_3\neg x_4$	$x_1x_2\neg x_3\neg x_4$	$\neg x_1\neg x_2\neg x_3\neg x_4$		$x_1x_2x_3x_4$	$x_1\neg x_2x_3x_4$	$x_1x_2\neg x_3x_4$	$\neg x_1x_2\neg x_3x_4$	$\neg x_1x_2x_3\neg x_4$	$x_1\neg x_2\neg x_3x_4$	$\neg x_1\neg x_2\neg x_3\neg x_4$
$\neg x_2\neg x_4$					✓		✓	✓	✓				✓	✓	
$x_1\neg x_3$		✓			✓		✓						✓	✓	
$x_1\neg x_2$	✓			✓	✓		✓						✓	✓	
$\neg x_2x_3$	✓		✓		✓		✓		✓	✓	✓		✓	✓	
												✓			✓

Розглядаючи першу (ліву) з них, бачимо, що 3-й рядок (ЕК $x_1\neg x_2$) можна викреслити, бо він покриває лише повні елементарні кон'юнкції $x_1\neg x_2x_3x_4$ (яка і так покривається $\neg x_2x_3$), $x_1\neg x_2\neg x_3x_4$ (і так покривається $x_1\neg x_3$), $x_1\neg x_2x_3\neg x_4$ (покривається відразу двома іншими ЕК $\neg x_2x_3$ і $\neg x_2\neg x_4$) та $x_1\neg x_2\neg x_3\neg x_4$ (покривається $x_1\neg x_3$ і $\neg x_2\neg x_4$). Спроби ж викреслити будь-

який інший рядок призводять до того, що в як(ому/ихо)сь стовпчик(у/ах) не лишається галочок. Отже, мінімальна ДНФ функції 1011000011111100 має вигляд $x_1 \neg x_3 \vee \neg x_2 x_3 \vee \neg x_2 \neg x_4$.

У дрігьому (правому) все трохи складніше. Очевидно, не можна викреслювати ні 1-й ($\neg x_2 \neg x_3$), ні 4-й ($x_1 x_4$), ні 5-й ($\neg x_1 x_2 \neg x_4$) рядок — це призвело б до не покритості стовпчиків $x_1 \neg x_2 \neg x_3 \neg x_4$, $x_1 x_2 x_3 x_4$ чи $\neg x_1 x_2 x_3 \neg x_4$ відповідно. А серед 2-го ($\neg x_1 \neg x_3$) та 3-го ($\neg x_3 x_4$) рядків можна викреслити будь-який один (всі стовпчики лишаються покритими), але не обидва одночасно (виявився б не покритим $\neg x_1 x_2 \neg x_3 x_4$). У цьому випадку, функція 1100111011010101 має дві різні ДНФ $\neg x_1 x_2 \neg x_4 \vee x_1 x_4 \vee \neg x_3 x_4 \vee \neg x_2 \neg x_3$ та $\neg x_1 x_2 \neg x_4 \vee x_1 x_4 \vee \neg x_1 \neg x_3 \vee \neg x_2 \neg x_3$ однакової мінімальної довжини (що природньо, бо це та сама функція, для якої були отримані дві різні мінімальні ДНФ картами Карно).

Але біда в тім, що у складніших випадках може виявитися, що після різних викреслень виходять ДНФ різних довжин. Цілком можливо, що якусь ЕК вилучити *можна, але не варто*, бо якби не викреслили її, то можна було б викреслити щось інше й отримати коротший остаточний результат. І *наука не знає* простого й чіткого критерію, що дозволяв би гарантовано швидко і гарантовано правильно вирішити, які з таких ЕК краще вилучити, а які залишити. Метод Квайна, як і карти Карно, теж не дозволяє повністю уникнути перебору. В найгіршому випадку, при великій кількості змінних, це може бути *дуже* довго (наприклад, при ≈ 15 змінних склеювання можуть зайняти кілька секунд роботи комп'ютера, подальший перебір ЕК скороченої ДНФ — непередбачувано, від кількох секунд до кількох років).

Не виключені ситуації, коли не дуже важливо, чи отримана ДНФ справді мінімальна, чи її довжина лише близька до мінімальної; *тоді* цей перебір можна істотно спростувати, пришвидшуючи за рахунок ризику можливо не мінімальної відповіді.

1.5 Методи перевірки тавтологічності логічних виразів

Тавтологія (рос. «*тавтология*», англ. «*tautology*») — це логічний вираз, який завжди (на всіх можливих наборах змінних) набуває значення **true**.

Звісно, є очевидний метод перевірки тавтологічності: побудувати таблицю істинності й подивитися, чи складається вона з самих лише одиниць. Буває, що саме так і доцільно робити. Але буває й так, що інші методи дозволяють отримати результат значно швидше. (Адже питають не повний вміст усієї таблиці істинності, а лише досить просту її властивість; «видобути» часткову інформацію може бути легше, ніж повну...)

1.5.1 Метод Квайна

Основна ідея методу Квайна¹⁰ (точніше кажучи, «метода Квайна перевірки тавтологічності булевих виразів», бо Квайн розробив також інші методи для інших задач; один з них розглянутий у розд. 1.4.2) — по можливості поєднати переваги й обійти недоліки таких «крайніх» підходів, як аналітичні перетворення та побудова таблиць істинності.

Суть метода в тому, щоб застосовувати аналітичні спрощення скрізь, де це легко й зручно, а там, де це важко й незручно, надавати якій-небудь логічній змінній конкретне значення. Як правило, після такої підстановки вираз знов стає придатним до зручних аналітичних спрощень. Звичайно, при підстановці значення замість змінної слід розглянути (послідовно, одін після одного) два випадки (підставити 0 і підставити 1).

Якщо в усіх випадках кінець кінцем отримуємо константу 1, то логічний вираз є тавтологією. А якщо хоча б у одному з випадків вийшов 0 — вираз не тавтологічний, решту випадків можна не перевіряти.

Для аналітичних спрощень при застосуванні метода Квайна можна використовувати будь-які логічні закони. Але у методі Квайна значно частіше, ніж у інших ситуаціях, застосовні такі тотожності:

$$\begin{aligned} 1 \vee x &= x \vee 1 = 1; & 1 \wedge x &= x \wedge 1 = x; & 1 \rightarrow x &= x; & x \rightarrow 1 &= 1; \\ 0 \vee x &= x \vee 0 = x; & 0 \wedge x &= x \wedge 0 = 0; & 0 \rightarrow x &= 1; & x \rightarrow 0 &= \neg x; \\ x \vee x &= x \wedge x = x; & x \rightarrow x &= \neg x \vee x = 1; & \neg x \wedge x &= 0. \end{aligned}$$

Приклад. Проаналізуємо (методом Квайна) на тавтологічність вираз $((p \wedge q) \rightarrow r) \wedge (p \rightarrow q) \rightarrow (p \rightarrow r)$.

Не схоже, щоб цей вираз можна було легко й зручно спростити аналітично. Так що спробуємо зафіксувати яку-небудь (довільну) змінну. Схоже, що найкраще фіксувати змінну p (бо вона має найбільше входжень).

1. Підставимо $p = 0$. Вираз набуває вигляду $((0 \wedge q) \rightarrow r) \wedge (0 \rightarrow q) \rightarrow (0 \rightarrow r)$. Очевидно, “ $0 \wedge q$ ” спрощується до “0”, і отримуємо $((0 \rightarrow r) \wedge (0 \rightarrow q)) \rightarrow (0 \rightarrow r)$. Тепер помітимо, що тотожність $0 \rightarrow x = 1$ дає можливість спростити *кожну* з дужок до 1, тобто увесь вираз до $(1 \wedge 1) \rightarrow 1$, тобто $1 \rightarrow 1$, тобто 1.
2. Підставимо $p = 1$. Вираз набуває вигляду $((1 \wedge q) \rightarrow r) \wedge (1 \rightarrow q) \rightarrow (1 \rightarrow r)$. Помітимо, що “ $1 \wedge q = q$ ”, а тотожність $1 \rightarrow x = x$ дає можливість спростити “ $(1 \rightarrow q)$ ” та “ $(1 \rightarrow r)$ ”. Таким чином, увесь вираз спрощується до $((q \rightarrow r) \wedge q) \rightarrow r$.

Тепер можна або думати, як спростити вираз аналітично, або фіксувати ще якусь змінну. Щоб допоказати метод, підемо дрігим шляхом.

2.1. Підставимо $q = 0$.

¹⁰це прізвище в оригіналі пишеться Quine і читається [kwain]; в україно- та російськомовній літературі зустрічається і транскрипція «Квайн», і транскрипція «Куайн»

(Важливо підставляти $q = 0$ не у першопочатковий вираз $((p \wedge q) \rightarrow r) \wedge \wedge (p \rightarrow q) \rightarrow (p \rightarrow r)$, а у вираз $((q \rightarrow r) \wedge q) \rightarrow r$, отриманий внаслідок підстановки $p = 1$. Тому це не пункт 3, а підпункт 2.1 всередині пункту 2.)

Вираз набуває вигляду $((0 \rightarrow r) \wedge 0) \rightarrow r$, тобто $(\dots \wedge 0) \rightarrow r$, тобто $0 \rightarrow r$, тобто 1.

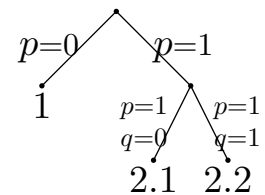
2.2. Підставимо $q = 1$. Вираз набуває вигляду $((1 \rightarrow r) \wedge 1) \rightarrow r = (r \wedge 1) \rightarrow r = r \rightarrow r = 1$.

Тобто, в усіх випадках (1, 2.1, 2.2) вдалося спростити вираз до одиниці. Значить, він тавтологічний.

(Метод Квайна не є чітким алгоритмом. Яку змінну першою підставляти — правил нема, можна будь-яку. Коли у п. 1 «помітили, що $0 \rightarrow x = 1$ дає можливість ...» — могли ж і не помітити, й перетворювати значно довше. У п. 2 можна було не розглядати випадки 2.1, 2.2, а провести аналітичне спрощення, котре не таке й складне. Тому хід застосування методу може істотно залежати від того, хто його застосовує. Але в ньому не буває так, щоб було геть не ясно, що робити: нема справді добрих ідей — можна хоча б розглядати випадки (підставляти значення змінної), і кінець кінцем гарантовано отримати результат. Правда, якщо випадків забагато, легше зразу будувати таблицю істинності...)

Цей метод Квайна іноді називають «метод семантичних дерев», бо процес перебору варіантів значень змінних зручно зображати у вигляді т. зв. кореневого дерева.

Початок (корінь) дерева — початкова ситуація; необхідність розглянути два варіанти $p=0$ та $p=1$ відповідає двом гілкам, що виходять з кореня; у випадку $p=0$ все вдалося встановити без подальшого перебору, а при $p=1$ доводиться розглядати випадки $q=0$ та $q=1$, тому права гілка знов розгалужується, а ліва — ні.

Подібні дерева дуже широко використовуються у computer science.

Іноді доводиться досліджувати вирази, в яких багатократно зустрічається деякий складений підвираз. (Наприклад, « $a \vee cd$ » у виразі $(a \vee cd) \rightarrow \rightarrow (bd \rightarrow (a \vee cd))$.) Чи можна для пришвидшення розглядати два можливі варіанти значень *підвиразу*?

В самому методі такого не написано. Але, хоч «по уставу» і «не положе-но», *спробуємо дослідити* правильність такого «модифіката Квайна».

Усе, ніби, так само: якщо в *кожному* з випадків «підвираз = 0» і «підвираз = 1» отримали, що весь вираз істинний, то він таки буде завжди істинний... Підвираз же не може набувати інших значень, крім 0 та 1; значить, всі можливі випадки розглянуті...

Але розглянемо вираз $(a \rightarrow (b \rightarrow a)) \vee (a \rightarrow (b \rightarrow a))$ і «випадки» згідно значення $a \rightarrow (b \rightarrow a)$. У «випадку» $a \rightarrow (b \rightarrow a) = 1$ весь вираз спрощується до $1 \vee 1 = 1$; у «випадку» $a \rightarrow (b \rightarrow a) = 0$ — до $0 \vee 0 = 0$. Так можна (помилково!) зробити висновок, ніби вираз $(a \rightarrow (b \rightarrow a)) \vee (a \rightarrow (b \rightarrow a))$ не тавтологічний, бо хибний при $a \rightarrow (b \rightarrow a) = 0$. А насправді «випадок $a \rightarrow (b \rightarrow a) = 0$ » неможливий, бо підвираз $a \rightarrow (b \rightarrow a)$ сам тавтологічний.

Міркування позаминулого абзацу *правильні в один бік* (на рівні «якщо–то», але не «тоді й тільки тоді»). Так що запропонована «модифікація» при скорює в деяких випадках отримання результату «так, тавтологічний», але коли дає результат «ні, не тавтологічний», треба ще перевіряти, чи точно той «випадок», при якому увесь вираз $=0$, можливий. А «справжній» метод Квайна такої проблеми не має.

1.5.2 Метод редукції

Основна ідея метода редукції — припустити, ніби досліджуваний вираз може (хоча б на деяких наборах логічних змінних) бути хибним, і подивитися, чи призведе таке припущення до протиріччя. Якщо призведе — значить, припущення було неправильне і насправді вираз тавтологічний.

Приклад 1. Проаналізуємо (методом редукції) на тавтологічність той самий вираз $((p \wedge q) \rightarrow r) \wedge (p \rightarrow q) \rightarrow (p \rightarrow r)$.

Припускаємо, ніби він може бути хибним:

$$(1) \quad (((p \wedge q) \rightarrow r) \wedge (p \rightarrow q)) \rightarrow (p \rightarrow r) = 0$$

Зовнішня операція — імплікація; “ $\rightarrow$ ” хибна *лише* коли лівий її аргумент істинний, а правий хибний. Значить, з (1) випливають (2) та (3):

$$(2) \quad ((p \wedge q) \rightarrow r) \wedge (p \rightarrow q) = 1 \text{ (з (1))}$$

$$(3) \quad p \rightarrow r = 0 \text{ (з (1))}$$

З (2) випливають (4) та (5), бо “ $\wedge$ ” істинна *лише* на наборі 1 1; з (3) випливають (6) та (7), бо “ $\rightarrow$ ” хибна *лише* на наборі 1 0:

$$(4) \quad (p \wedge q) \rightarrow r = 1 \text{ (з (2))}$$

$$(5) \quad p \rightarrow q = 1 \text{ (з (2))}$$

$$(6) \quad p = 1 \text{ (з (3))}$$

$$(7) \quad r = 0 \text{ (з (3))}$$

Підставимо (6) у (5):

$$(8) \quad 1 \rightarrow q = 1 \text{ (з (5), (6))}$$

Оскільки $1 \rightarrow 1 = 1$, але $1 \rightarrow 0 \neq 1$,

$$(9) \quad q = 1 \text{ (з (8))}$$

А тепер розглянемо (4), (6), (7) та (9) разом.

При підстановці (6) $p = 1$, (7) $r = 0$ та (9) $q = 1$ у (4) $(p \wedge q) \rightarrow r = 1$ виходить $(1 \wedge 1) \rightarrow 0 = 1$. *Оце і є протиріччя* (насправді ж $(1 \wedge 1) \rightarrow 0 = 1 \rightarrow 0 = 0$).

А звідки це протиріччя взялося? «Хто» у ньому «винуватий»? «Винувате» припущення (1), ніби вираз, який досліджують на тавтологічність, може дорівнювати 0. *Лише* це припущення заявлене голослівно, а всі інші твердження (від (2) до (9) і до власне протиріччя) є прямими чи опосередкованими наслідками цього припущення.

Раз із припущення отримали протиріччя — значить, це припущення хибне. А що припускали? Що вираз *може* (хоча б іноді) набувати значення 0. Отже, вираз не може (ніколи) набувати значення 0. Тобто, тавтологічний.

Приклад 2. Проаналізуємо (методом редукції) на тавтологічність вираз $(a \rightarrow b) \rightarrow ((a \rightarrow c) \rightarrow (b \rightarrow c))$.

Припускаємо, ніби він може бути хибним:

$$(1) \quad (a \rightarrow b) \rightarrow ((a \rightarrow c) \rightarrow (b \rightarrow c)) = 0$$

Зовнішня операція — імплікація; “ $\rightarrow$ ” хибна *лише* коли лівий її аргумент істинний, а правий хибний. Значить, з (1) випливають (2) та (3):

$$(2) \quad (a \rightarrow b) = 1 \text{ (з (1))}$$

$$(3) \quad (a \rightarrow c) \rightarrow (b \rightarrow c) = 0 \text{ (з (1))}$$

З (3) випливають (4) та (5), бо “ $\rightarrow$ ” хибна *лише* на наборі 1 0:

$$(4) \quad a \rightarrow c = 1 \text{ (з (3))}$$

$$(5) \quad b \rightarrow c = 0 \text{ (з (3))}$$

З (5) випливають (6) та (7), бо “ $\rightarrow$ ” хибна *лише* на наборі 1 0:

$$(6) \quad b = 1 \text{ (з (5))}$$

$$(7) \quad c = 0 \text{ (з (5))}$$

Підставимо (7) у (4):

$$(8) \quad a \rightarrow 0 = 1 \text{ (з (4), (7))}$$

Це можливо *лише* при $a=0$ (бо $1 \rightarrow 0 \neq 1$, $0 \rightarrow 0 = 1$, інших варіантів нема):

$$(9) \quad a = 0 \text{ (з (8))}$$

Підставимо (9) та (6) у (2):

$$(10) \quad 0 \rightarrow 1 = 1 \text{ (з (2), (6), (9))}, \text{ в чому нема ніякого протиріччя.}$$

Тільки тут треба акуратно перевіряти, чи точно протиріччя нема *ніде*, чи не «загубили» вираз, де протиріччя все-таки з’являється. Цю перевірку можна робити по-різному. Можна так: «значення a , b , c отримані як наслідки (4) та (5) (що насправді означає «як наслідки (3)») й не протирічать (2), а разом узяті (2) та (3) дають (1), тобто вираз у цілому таки набуває значення хибна». Або, можна взяти (6) $b = 1$, (7) $c = 0$ та (9) $a = 0$ й підставити у початковий вираз $(a \rightarrow b) \rightarrow ((a \rightarrow c) \rightarrow (b \rightarrow c))$. Виходить $\underbrace{(0 \rightarrow 1)}_{=1} \rightarrow (\underbrace{(0 \rightarrow 0)}_{=1} \rightarrow \underbrace{(1 \rightarrow 0)}_{=0}) = 1 \rightarrow (1 \rightarrow 0) = 1 \rightarrow 0 = 0$, що явно демонструє його не тавтологічність.

Що робити у методі редукції, коли нема ні імплікацій чи диз’юнкцій, що рівні 0, ні кон’юнкцій, що рівні 1, ні констант, які можна підставити?

Універсальних, чітких і зручних рекомендацій просто нема. Можна придумувати щось специфічне для конкретного прикладу. Можна розглядати випадки. Наприклад: нехай відомо, що $A \oplus B = 0$ (де A та B — складені вирази). З цього не можна зробити гарантованого висновку про значення окре-

мо взятого A і окремо взятого B . Зате можна розглянути окремо випадок $A=B=0$, окремо $A=B=1$, і знати, що інші випадки неможливі.

Але при розгляді випадків **зникає** право заявляти «Як тільки виникло протиріччя, так і довели тавтологічність». Кожен випадок (як-то « $A=B=0$ ») теж є в деякому смислі припущенням. І коли всередині такого випадку отримали протиріччя, то ще невідомо, що його спричинило: чи досліджуваний вираз тавтологічний, чи він не може бути нулем лише у випадку $A=B=0$, а в інших випадках може... І тавтологічність стає доведеною лише після виникнення протиріч у кожному з можливих випадків.

А розгляд сукупності *таких* випадків (A та B — не змінні, а складені вирази!) нерідко виявляється настільки заплутаним, що легше все кинути і зробити заново методом Квайна або побудовою таблиці істинності...

Тому, для деяких виразів метод редукції дозволяє перевірити тавтологічність швидко й зручно, а для деяких інших з нього нема ніякого толку.

1.6 Предикати

1.6.1 Означення предиката

Досі ми вважали, що у логічних (бўлевих) виразах використовуються наперед задані бўлеві константи та/або бўлеві змінні, для кожної з яких треба розглянути обидва можливі варіанти значень.

Але у програмуванні бўлеві значення найчастіше з'являються у ситуаціях на зразок “if($x>0$ && $y!=0$) ...” — виконуються арифметичні *порівняння*, бўлевий результат яких *залежить від* чисел x та y ...

Очевидно, що подібні «умови» потрібні не лише у практичному програмуванні, а й у більшості галузей математики. Це формалізується за допомогою т. зв. *предикатів* (укр., рос. «*предика́т*», англ. «*predicate*»).

Предика́т — це функція, що може залежати від будь-якої (яка потрібна) кількості параметрів (вони ж аргументи)¹¹ будь-яких (які потрібні) типів, результатом якої обов'язково є логічне значення.

(У літературі можна знайти інші означення предиката, й деякі з них на перший погляд геть не схожі на щойно згадане. Але насправді всі вони мають один і той самий смисл, просто підходять до цього поняття «з різних боків».)

Наприклад, предикатом є твердження « n — *просте число*». Цей предикат залежить від одного параметра (числа n), тому його можна позначити як $P(n)$. Щоб отримати конкретне бўлеве значення, слід підставити замість “ n ” конкретне натуральне число: $P(3) = 1$, $P(17) = 1$, $P(35) = 0$, тощо.

¹¹У програмуванні більш-менш прийнято розрізняти поняття «параметр» та «аргумент»: *параметр* — назва в заголовку функції (як підпрограми), яка потребує, щоб замість неї підставили щось конкретне, а *аргумент* — те конкретне, яке підставляють на місце параметра. Але на математику ця домовленість не поширюється, тому в тексті посібника можливі як її дотримання, так і відхилення від неї. Тим паче можливі такі відхилення в інших книжках з математики.

Предикатами є усі математичні «порівняння» в широкому сенсі цього слова — наприклад, “ $x > 0$ ” (дійсне число x строго додатне); “ $n : k$ ” (натуральне число n ділиться націло на натуральне число k); “ $x \perp y$ ” (пряма x перпендикулярна прямій y); ...

Предикат може складатися з простіших предикатів, зв’язаних логічними операціями. Наприклад, згаданий вираз “ $(x > 0 \ \&\& \ y \neq 0)$ ” (у «більш математичному» вигляді — “ $x > 0 \wedge y \neq 0$ ”). Якщо підставити замість параметрів x та y конкретні числа, підвирази “ $x > 0$ ” та “ $y \neq 0$ ” набудуть конкретних булевих значень, і вже до цих булевих значень застосовується операція “ $\wedge$ ”.

Предикати не зобов’язані бути класично-математичними. Наприклад, можна розглянути предикат $T(x, y, z)$, котрий означає « z лежить на найкращому шляху з x до y », де в якості x , y та z можна підставляти населені пункти. Скажімо, $T(\text{Черкаси}, \text{Шпола}, \text{Сміла}) = 1$, $T(\text{Умань}, \text{Київ}, \text{Васильків}) = 1$, $T(\text{Чигирин}, \text{Кам’янка}, \text{Канів}) = 0$.

(Умова «лежить на найкращому шляху» не математично строга, тому з’являються певні неоднозначності. Як бути з тим, що одним подобається їздити зі Сміли до Києва через Корсунь–Обухів, іншим — через Золотоношу–Бориспіль? Чи вважати, що Золотоноша «лежить на шляху», якщо усі їдуть по об’їзній, а не через місто?)

Усі ці питання *не* дурні й непотрібні. Такого роду уточнення при переході від неформальних фраз до математичної постановки задачі можуть бути складовою хоч математичного розв’язування словесно сформульованої задачі, хоч реальної роботи програміста. Вибір найкращого уточнення може з’являтися, наприклад, внаслідок аналізу тексту задачі (чи вимог замовника). Зараз, коли ні детального тексту задачі, ні замовника нема, прийнемо рішення: в усіх згаданих випадках вважати, що умова «лежить на найкращому шляху» виконується (предикат дорівнює `true`.)

Ще один «не класично-математичний» приклад предиката — «людина x побувала у місті y ». У цьому предикаті параметри різнотипні: в якості x слід підставляти конкретну людину, в якості y — конкретне місто.

1.6.2 Способи подання предикатів

«Подання» (воно ж «предста́влення»; рос. «предста́вление», англ. «*presentation*» або «*representation*») означає приблизно те ж, що «засоби запису». У першу чергу нас цікавить машинне (комп’ютерне) подання.

Пряма аналітична формула Умова, яку виражає предикат, записується у вигляді виразу типа `bool`.

(Наприклад, предикат « n — парне число» можна подати виразом “ $n \% 2 == 0$ ”.)

Прямі аналітичні формули найлегше будувати для такого роду арифметичних порівнянь; але вони бувають застосовні і до інших предикатів. Наприклад, геометричний предикат « $a \perp b$ » (a , b — прямі на площині) теж можна задати прямою аналітичною формулою: узяти напрямні вектори прямих, обчислити їхній скалярний добуток і подивитися, чи рівний він нулю.

Але цим способом можна подати *далеко не всі* предикати...

Алгоритмічна перевірка Передбачає наявність алгоритма, вхідними даними якого є аргумент(и) предиката, результатом — значення предиката.

(Наприклад, предикат « n — просте число» не можна записати одним виразом типу `bool`. Зате його можна виразити за допомогою циклічного алгоритма, який перебере всі числа від 2 до $\lfloor \sqrt{n} \rfloor$ і для кожного подивиться, чи справді воно не є дільником n .)

Очевидно, обидва вищезгадані способи подання незастосовні, коли предикат такої природи, що його значення не можна отримати шляхом міркувань, а можна лише знати або не знати. Якщо, наприклад, спитати в когось, хто *не* знає м. Львів, «чи проходить трамвай №3 через площу Ринок?», то, яким алгоритмом не аналізує слова «трамвай», «Ринок» та число 3, навряд чи можна отримати відповідь, не звернувшись до карти, або людини, котра знає, або списку зупинок, або ще якогось джерела інформації. В таких випадках слід спиратися на деякі переліки окремих фактів. Звісно, переліки реально використати лише там, де кількість можливих наборів аргументів предиката не просто скінченна, а ще й не дуже велика.

Таблиця істинності Передбачає, що для всіх можливих значень параметр(а/ів) предиката готова відповідь (“0” чи “1”) береться з таблиці. Для унарних предикатів таблиця лінійна (одновимірна), для бінарних — прямокутна (двовимірна), де рядки відповідають значенням одного параметра, стовпчики — значенням іншого параметра, тощо.

(Наприклад, табличний спосіб дуже зручний для подання предиката $G(x, y)$ «тролейбусом x можна доїхати до y », де x може набувати лише значення 1, 4, 7, 10, а y — лише значення “драмтеатр”, “ПЗР”, “пл. Б. Хм.”, “трол. парк”, “ЧНУ”.

	драмтеатр	ПЗР	пл. Б. Хм.	трол. парк	ЧНУ
1	1	0	1	0	1
4	1	0	0	1	0
7	1	0	1	1	1
10	1	1	1	0	0

Ми казали, що нас цікавить у першу чергу комп’ютерне подання. Таблиці зазвичай реалізують масивами, індексами яких є послідовні цілі числа, а не слова. У таких випадках треба використати яке-небудь перетворення назв у номери, котрі й будуть індексами масива... Але це вже суто програмістська, а не математична робота.)

Перелік наборів, на яких предикат істинний Все сказано назвою. (Наприклад, цей самий «тролейбусний» предикат буде поданий у вигляді переліка (1, драмтеатр), (1, пл. Б. Хм.), (1, ЧНУ), (4, драмтеатр), (4, трол. парк), (7, драмтеатр), (7, пл. Б. Хм.), (7, трол. парк), (7, ЧНУ), (10, драмтеатр), (10, ПЗР), (10, пл. Б. Хм.).)

Перевага цього способу: *якщо* значення предиката дуже рідко дорівнює істині, *то* такий перелік значно економніший, ніж таблиця, за об’ємом пам’яті. Але це так лише для деяких предикатів.

Недоліки способу такі: (1) дещо ускладнений пошук значення предиката за заданими аргументами; (2) не зрозуміло, чи варто зберігати перелік всіх можливих значень кожного параметра (= область визначення) предиката. З одного боку, збереження суперечить ідеї економії пам’яті. З іншого — не збереження може призвести до втрати інформації про справжню область визначення (а як наслідок — до неправильного результату застосування квантора; див. також початок розд. 1.6.4).)

Наведені способи подання — *не* «єдино дозволені»; можуть бути інші, можна модифікувати та комбінувати ці. Власне, значна частина реальних програм цим і займається: бере щось з готових баз даних (що є аналогом останніх двох способів), і перетворює його згідно якогось алгоритму (що є аналогом перших двох)...

1.6.3 Означення кванторів

І у математиці, і у фразях природною мовою є поняття «кожен», «завжди», «для всіх», «для будь-якого», а також «існує», «хоча б іноді». Їх формалізують за допомогою т. зв. *кванторів* (укр., рос. *квантор*; англ. *quantifier*). Як правило, розглядають два види кванторів — *квантор загальності* та *квантор існування*.

Квантор загальності *Квантор загальності* (рос. «квантор (все)общности», англ. «*universal quantifier*»; позначається “ $\forall$ ” (походить від перевіреної “А” з «for Al»); читається «для всіх», «для будь-якого», «для кожного», «для довільного», «для всех», «для любого», «для произвольного», «для каждого», «for all», «for any», «for arbitrary», «for each»)¹² позначає, що предикат істинний для всіх можливих значень змінної.

Тобто, стверджувати, що предикат з квантором загальності істинний (“ $(\forall x P(x)) = \text{true}$ ”), можна лише після того, як або перебрали всі можливі значення параметра x і для кожного з них переконалися, що предикат набуває значення **true** (все це, зрозуміло, можливо *лише* якщо кількість можливих значень параметру не просто скінченна, а й досить малá), або побудували (правильне) математичне доведення.

(Наприклад, $\forall x (x \cdot 0 = 0)$ буде **true**, бо рівність $x \cdot 0 = 0$ справді виконується абсолютно для всіх x .)

Щоб стверджувати “ $(\forall x P(x)) = \text{false}$ ”, досить знайти якесь одне значення аргумента, при якому предикат набуває значення “**false**”. Це називають *контрприклад* (рос. «контрпример», англ. «*counterexample*»).

(Скажімо, $\forall x (x^2 > 10)$ буде **false**, і щоб це показати, досить пред’явити контрприклад $x=2$, при якому $(2^2 > 10) = \text{false}$. Для цього предикату є й інші контрприклади, скажімо, $x=-0,12$, враховуючи $(-0,12)^2 = 0,0144 < 10$, теж дає $((-0,12)^2 > 10) = \text{false}$.)

Контрприклади широко застосовують у самих різних галузях математики та філософії, тому повторимо суть цього поняття іншими словами. Є твердження, що деяка властивість (чи то математично сформульований предикат, чи то філософська думка, тощо) виконується *завжди*. У відповідь наводять деякий конкретний приклад, коли ця властивість не дотримана. Якщо сформулювати такий контрприклад-відповідь вдалося — значить, початкове твердження (що ця властивість завжди виконується) було хибним.

¹²Цікаво відзначити, що з точки зору психології, соціології та ін. подібних дисциплін «всі» і «кожен» — різні поняття; але з точки зору класичної математичної логіки це одне й те саме.

Контрприклад не має доказової сили, коли у початковому твердженні говорилося про «зазвичай», «у більшості випадків», тощо; але квантору загальності відповідає саме «завжди», тому проти нього застосовувати контрприклад можна. (Для повноти картини варто врахувати також розд. 1.6.4.)

Невдачі при пошуку контрприкладу на побутовому рівні часто сприймаються за доведення правильності твердження; але у математичній логіці це так *лише* у вже згаданому випадку «перебрали абсолютно всі можливі значення параметру», а в інших випадках невдачі при пошуку контрприкладу нічого не доводять і не спростовують: можливо, невдачі спричинені тим, що предикат всюди істинний, але можливо й тим, що погано шукали.

Квантор існування *Квантор існування* (рос. «квантор существования», англ. «*existential quantifier*»; позначається “ $\exists$ ” (походить від перевернутої “E” з «there Exists»); читається «існує», «для деякого», «існує хоча б один», «существует», «для некоторого», «существует хотя бы один», «*there exists*», «*for some*», «*for at least one*») позначає, що є хоча б одне значення змінної, при якому предикат істинний.

(Не «рівно одне», а хоча б одне; тобто, можна одне, можна п'ять, можна всі...¹³)

Отже, щоб стверджувати, що предикат з квантором існування істинний (“ $(\exists x P(x)) = \text{true}$ ”), достатньо знайти яке-небудь значення змінної, при якому предикат набуває значення **true**; щоб стверджувати протилежне (“ $(\exists x P(x)) = \text{false}$ ”), потрібно або перебрати всі можливі значення параметра x , і для кожного з них переконатися, що предикат набуває значення **false**, або будувати математичне доведення.

(Наприклад, $\exists x(x^2 > 10)$ буде **true**, і щоб це показати, досить пред'явити $x=7$, при якому $(7^2 > 10) = \text{true}$.)

І, наприклад, $\exists x(x+2 = x+5)$ буде **false**, бо як не шукай, а не знайдеш такого x , щоб вийшло $x+2 = x+5$. Або, більш строго: зі шкільного курсу алгебри відомо, що якщо з обох частин рівності відняти один і той самий вираз, рівність не перестане бути правильною, якщо була, і не стане правильною, якщо не була. Тож віднімемо з обох частин x , і отримаємо $2=5$, а така рівність очевидно ніколи (ні при якому значенні x) не виконується.)

Значення аргумента, яким показується істинність предиката з квантором існування, нерідко називають *приклад* (без(!) префікса «контр», який означає «проти».) Цілком «симетрично» до квантора загальності, невдачі при пошуку прикладу (підтверджувального) на побутовому рівні часто сприймаються за спростування (доведення хибності) твердження; але у математичній логіці це так *лише* у вже згаданому випадку «перебрали абсолютно всі можливі значення параметру», а в інших випадках відсутність прикладу нічого не спростовує і не доводить.

¹³У деяких інших книжках з математики іноді використовують також квантор “ $\exists!$ ”; він означає «існує рівно од(ин/на/не)» й називається «квантор існування та єдиності». Але у рамках цього посібника такий квантор (зі знаком оклику) більше не згадуватиметься, а “ $\exists$ ” (без знака оклику) має цілком загальноприйнятий смисл «хоча б од(ин/на/не)».

Синтаксис використання кванторів *За квантором мусить слідувати спочатку змінна, потім предикат.* Як правило, предикат залежить від цієї змінної; наприклад " $\forall x(x^2 \geq 0)$ " — маємо змінну x при кванторі, і вона ж потім використовується у " $x^2 \geq 0$ ". Як виключення, можливі й записи у стилі " $\exists t(y < z)$ " (" t " не має стосунку до " $y < z$ ", і квантор нічого не дає, але формально так можна; ну, як можна писати $x + 0$, хоча толку додавати $0 \dots$).

Записи ж вигляду " $\exists$ " або " $\forall x$ " або " $\exists P(x)$ " взагалі не є завершеними виразами, як не є осмисленим завершеним виразом " $\sqrt{\quad}$ ": щоб застосувати корінь, треба вказати, з чого його добувати. А щоб застосувати квантор, треба і сам значок квантора, і змінна, і предикат.

Вільні та зв'язані змінні. Перейменування змінних *Зв'язана змінна* (рос. «связанная переменная», англ. «bound variable») — це параметр предиката, по якому взятий квантор. *Вільна змінна* (рос. «свободная переменная», англ. «free variable») — це параметр предиката, по якому не взятий квантор. Наприклад, для предиката " $\exists xP(x)$ ", x є зв'язаною змінною, а для предиката " $P(y)$ ", y є вільною змінною. А в предикаті " $\exists aT(a, b, c)$ " є одночасно і зв'язана змінна a , і вільні змінні b та c .

Вільні змінні «видимі ззовні»: щоб предикат набув конкретного значення, їх ще треба підставити. Зв'язані змінні «невидимі», їх можливі значення «вже перебрані» квантором, підставити вже нічого не можна.

Зв'язані змінні можна перейменовувати. Наприклад, " $\exists xP(x)$ " та " $\exists zP(z)$ " мають абсолютно однаковий смисл — предикат $P(\cdot)$ виконується хоча б для одного значення аргумента. При перейменуванні зв'язаної змінної, треба замінити *всі її входження* — і безпосередньо при кванторі, і скрізь у предикаті, до якого цей квантор застосований (в *області дії* квантора).

Водночас, перейменовувати вільні змінні не можна. Скажімо, " $x > 5$ " та " $y > 5$ " — різні предикати, і вони набудуть різних значень, якщо підставити з зовнішнього світу $x = 3$ та $y = 7$.

(Можна провести таку аналогію. Просто так замінити лише в одному місці програми "`if(x>0) ...`" на "`if(y>0) ...`" неправильно, бо x та y — різні змінні, й толку порівнювати не ту, яка потрібна? Так само неправильно і свавільно перейменовувати вільну змінну. А от заміна змінної як у заголовку циклу `for`, так і в його тілі (наприклад, цикл "`for(int i=0; i<N; i++) cout << a[i] << " ";`" на цикл "`for(int k=0; k<N; k++) cout << a[k] << " ";`") не впливає на смисл: наведені цикли виконують абсолютно однакову роботу — виводять значення елементів масиву a , й неважливо, яка змінна (i чи k) використовується як лічильник циклу. Тут ситуація подібна до заміни зв'язаної змінної як при кванторі, так і в області його дії.

Крім того, міняти "`for(int i...`" на "`for(int k...`" можна не завжди, а лише якщо змінна k не використовується всередині цього циклу ні для яких інших потреб. Те саме стосується і перейменувань зв'язаних змінних у квантифікованих предикатах: нове ім'я може бути будь-яким, але таким, що не має в поточному контексті ніякого іншого смислу.)

Квантори застосовують частіше, ніж здається на перший погляд Розглянемо твердження «Якщо натуральне число закінчується на 0, то воно парне». До нього ставляться, як до істинного, а не як до предиката, істинного

для одних чисел і хибного для інших. Хоча «шматочки» «Натуральне число закінчується на 0» та «Натуральне число парне» явно залежать від того, яке число підставити. То залежність від числа все-таки є, чи нема?

Причина непорозуміння — у твердженні квантор не вказаний явно, але мається на увазі. Воно є (стандартним) скороченням такого: «Для кожного натурального числа справедливо: якщо його десятковий запис закінчується на 0, то воно парне». А тут уже чітко видно і квантор загальності, і те, що якщо згадані «шматочки» позначити $P(n)$ = «Натуральне число n закінчується на 0» та $Q(n)$ = «Натуральне число n парне», то цілком нормально, що $P(n)$ та $Q(n)$ залежать від вільної змінної n , а усе твердження “ $\forall n(P(n) \rightarrow Q(n))$ ” не залежить від зв’язаної змінної n .

1.6.4 Обмежені квантори

Розглянемо квантифікований предикат “ $\exists k(k < 1)$ ”. Його значення залежить від того, *де заданий* предикат “ $k < 1$ ”. Якщо в якості k можна підставляти лише натуральні числа, то жодне натуральне число не є строго меншим одиниці — отже, увесь (квантифікований) вираз дорівнює хибі. А якщо розглянути той самий запис “ $\exists k(k < 1)$ ”, але вважаючи, що k може бути довільним дійсним числом, то увесь (квантифікований) вираз дорівнює істині, бо можна знайти, наприклад, $k = \frac{3}{4}$, при якому $(\frac{3}{4} < 1) = \text{true}$. Отже, щоб правильно розуміти смисл квантифікованого предиката, треба чітко знати область можливих значень змінної, по якій береться квантор.

Один із способів задати цю область — т. зв. *обмежені квантори* (рос. «ограниченные кванторы», англ. «bounded quantifiers»). Це квантори, при яких записано не лише змінну, а ще й додаткову умову, яка накладається на цю змінну. Наприклад, неоднозначний запис “ $\exists k(k < 1)$ ” можна уточнити як “ $\exists k_{k \in \mathbb{N}}(k < 1)$ ” (що дорівнює **false**) або як “ $\exists k_{k \in \mathbb{R}}(k < 1)$ ” (що дорівнює **true**). Або, наприклад, « $Q(x)$ виконується для всіх іксів з інтервалу від 0 до 1» можна записати як “ $\forall x_{0 < x < 1} Q(x)$ ”.

Додаткова умова, накладена на змінну, сама є предикатом (причому предикатом з єдиною вільною змінною — тією самою, по якій береться обмежений квантор). Тому можна побудувати предикати зі «звичайними» кванторами, еквівалентні предикатам з обмеженням “ $\forall x_{S(x)} P(x)$ ” та “ $\exists x_{S(x)} P(x)$ ”, і вони матимуть вигляд “ $\forall x(S(x) \dots P(x))$ ” та “ $\exists x(S(x) \dots P(x))$ ” (де замість “ $\dots$ ” потрібно підставити правильну логічну операцію).

Обмежений квантор “ $\exists x_{S(x)} P(x)$ ” означає «серед тих іксів, для яких $S(x)$, існує такий, що $\dots$ ». Тобто, має знайтися такий x , який задовольняє одночасно і додаткову умову $S(x)$, і предикат $P(x)$:

$$\exists x_{S(x)} P(x) = \exists x(S(x) \wedge P(x)). \quad (1)$$

Це **не означає**, ніби “ $\forall x_{S(x)} P(x)$ ” перетворюється у $\forall x (S(x) \wedge P(x))$. Такий вираз ставить надто жорсткі вимоги: щоб абсолютно для всіх іксів виконувалися і $S(x)$, і $P(x)$. Хоча “ $\forall x_{S(x)} P(x)$ ” нічого не каже про ті ікси, для яких не виконується додаткова умова $S(x)$ — для них $P(x)$ може хоч виконуватися, хоч ні. А от для всіх тих іксів, де $S(x)$ виконується, вимагається, щоб виконувалося і $P(x)$. Отже, імплікація:

$$\forall x_{S(x)} P(x) = \forall x (S(x) \rightarrow P(x)). \quad (2)$$

(Приклад про парні числа зі стор. 45 теж можна і звести до обмеженого квантора загальності, і використати в аргументації того, що (2) повинна містити саме імплікацію.)

1.6.5 Застосування кванторів до багатоарних предикатів

Тут з’являються різні випадки. Можна зв’язати кванторами усі змінні, а можна лише частину; можна узяти по різних змінним однотипні квантори, а можна різнотипні.

Усі змінні, від яких залежить предикат, зв’язуються однотипними кванторами Тобто, або по всіх змінним однаково беруться “ $\forall$ ”, або по всіх змінним однаково беруться “ $\exists$ ”. Це найпростіший випадок, аналогічний розглянутому випадку унарних предикатів.

(Наприклад, $\forall x \forall y \forall z (x + y = z) = \text{false}$, бо можна підібрати контрприклад, скажімо, $x=2, y=3, z=1$, при яких рівність не виконується; а $\exists x \exists y \exists z (x + y = z) = \text{true}$, бо можна підібрати і, наприклад, $x=1, y=1, z=2$, при підстановці яких рівність виконується.

Тепер щодо перевірки шляхом перебору значень параметрів: перебирати слід всі можливі пари/трійки/.... Само собою, хибність $\forall x_1 \dots \forall x_n P(x_1, \dots, x_n)$ може бути встановлена першим же контрприкладом, а істинність $\exists x_1 \dots \exists x_n P(x_1, \dots, x_n)$ — першим же підтверджувальним прикладом; але для встановлення істинності $\forall x_1 \dots \forall x_n P(x_1, \dots, x_n)$ чи хибності $\exists x_1 \dots \exists x_n P(x_1, \dots, x_n)$ таки треба перебирати всі можливі поєднання кожного значення кожного параметра з усіма значеннями решти параметрів.)

Зв’язування квантором однієї зі змінних Ця змінна перестає бути вільною, а решта лишаються. Тому утворюється предикат, залежний від решти змінних. Наприклад, $\exists x P(x, y)$ залежить від y . (Залежність може бути фіктивною, тобто значення предиката може бути однаковим при всіх наборах змінних, що лишилися вільними. А може бути й справжня залежність.)

Знайдемо $\forall x G(x, y)$, $\exists x G(x, y)$, $\forall y G(x, y)$ та $\exists y G(x, y)$ для «тролейбусного» предикату (стор. 41).

	драмтеатр	ПЗР	пл. Б. Хм.	трол. парк	ЧНУ	$\forall y G(x, y)$	$\exists y G(x, y)$
1	1	0	1	0	1	0	1
4	1	0	0	1	0	0	1
7	1	0	1	1	1	0	1
10	1	1	1	0	0	0	1
$\forall x G(x, y)$	1	0	0	0	0		
$\exists x G(x, y)$	1	1	1	1	1		

При $y = \text{ПЗР}$, $\forall x G(x, \text{ПЗР}) = 0$, бо не всі тролейбуси проходять через ПЗР (у стовпчику «ПЗР» є хоча б один нуль). Так само з $\forall x G(x, \text{пл. Б. Хм.}) = 0$, $\forall x G(x, \text{трол. парк}) = 0$, $\forall x G(x, \text{ЧНУ}) = 0$. А $\forall x G(x, \text{драмтеатр}) = 1$, бо всі наведені тролейбуси проходять повз драмтеатр (стовпчик «драмтеатр» складається з самих одиниць). Оці чотири нулі й одна одиниця і формують предикат $\forall x G(x, y)$, залежний від y (істинний при $y = \text{драмтеатр}$, і хибний при $y = \text{пл. Б. Хм.}$, $y = \text{трол. парк}$, $y = \text{ЧНУ}$ та $y = \text{ПЗР}$).

Для $\exists x G(x, y)$ усе аналогічно, але перевіряємо, чи є хоча б одна 1 у стовпчику. Конкретно для цієї таблиці, $\exists x G(x, y)$ істинний при всіх y (залежність від y фіктивна).

Для $\forall y G(x, y)$ та $\exists y G(x, y)$ усе аналогічно, але перевіряємо, чи всі одиниці та чи є хоч одна одиниця по рядкам, а не стовпчикам. Для цієї таблиці виходить, що стовпчик $\forall y G(x, y)$ складається з самих лише нулів, стовпчик $\exists y G(x, y)$ — з самих лише одиниць.

Тепер дослідимо предикат $\exists y(x + y = z)$ (x, y, z — дійсні). Його не можна подати скінченною таблицею істинності, отже деталі попереднього способу не застосовні. Але лишається незмінною ідея «сказано “існує y ” — от і спробуємо його підібрати». З алгебри відомо, що $x + y = z$ рівносильно $y = (z - x)$. Дію $z - x$ можна виконати завжди (які б не були дійсні x, z). Отже, нам вдалося знайти такий y , щоб предикат “ $x + y = z$ ” був істинним. Значить, $\exists y(x + y = z) = \text{true}$ (змінні x та z фіктивні).

Тепер дослідимо той самий предикат “ $\exists y(x + y = z)$ ”, але x, y, z — натуральні. При $x < z$ попередній розв’язок «візьмемо $y = (z - x)$ й отримаємо тотожне true » правильний, але при $x \geq z$ дія $z - x$ виводить за межі натуральних чисел, а в першопочатковому формулюванні $(x + y = z)$ неможливо додати до x так більшого ікса натуральне число й отримати менший зет. Тому тут $\exists y(x + y = z) = \begin{cases} \text{true}, & \text{при } x < z, \\ \text{false}, & \text{при } x \geq z \end{cases} = (x < z)$. Був предикат $(x + y = z)$ від трьох змінних x, y, z , застосували до нього квантор $\exists y$, отримали предикат $(x < z)$ від решти змінних x, z .

Якщо початковий предикат має n ($n \geq 3$) параметрів, і однотипні квантори беруться відразу по кільком параметрам, але не всім — ситуація повністю аналогічна. Наприклад, $\exists x \exists t P(x, y, z, t)$ залежить від y та z , причому істинний тоді й тільки тоді, коли початковий $P(x, y, z, t)$ при вказаних y та z істинний хоча б при деяких x та t .

До предиката застосовано різнотипні квантори Це найскладніша, але й найпотрібніша ситуація. Почнемо з випадків застосування двох (обох) різнотипних кванторів до двомісного предиката. Тобто, випадків $\exists x \forall y P(x, y)$, $\forall x \exists y P(x, y)$, $\exists y \forall x P(x, y)$ та $\forall y \exists x P(x, y)$. Їх можна пояснити двома способами, які призводять до однакового результату, і взагалі взаємозамінні.

Спосіб перший. Квантифікація $\exists x \forall y P(x, y)$ читається «існує такий ікс, що для всіх ігреків виконується не від ікс, ігрек» і означає «можна підібрати

ти одне таке значення $x=x^*$, що при цьому значенні x^* предикат істинний абсолютно при всіх значеннях y ». Аналогічно, $\exists y \forall x P(x, y)$ читається «існує такий ігрек, що для всіх іксів виконується не від ікс, ігрек» і означає «можна підібрати одне таке значення $y=y^*$, що при цьому значенні y^* предикат істинний абсолютно при всіх значеннях x ».

Квантифікація $\forall y \exists x P(x, y)$ читається «для кожного ігрека існує такий ікс, що виконується не від ікс, ігрек» і означає «для кожного y можна підібрати таке значення $x^{**}(y)$, що при цих $x^{**}(y)$ та y предикат істинний». Аналогічно, $\forall x \exists y P(x, y)$ читається «для кожного ікса існує такий ігрек, що виконується не від ікс, ігрек» і означає «для кожного x можна підібрати таке значення $y^{**}(x)$, що при цих x та $y^{**}(x)$ предикат істинний».

Зверніть увагу, що у першій парі випадків ($\exists x \forall y$ та $\exists y \forall x$) квантифікований предикат істинний лише коли можливо пред'явити *один і той самий* x чи y для всіх можливих значень іншої змінної. Тоді як $\forall y \exists x$ дозволяє для різних y підбирати різні x (аналогічно, $\forall x \exists y$ дозволяє для різних x підбирати різні y). Причому, саме дозволяє, а не вимагає. Тобто, $\forall y \exists x$ дозволяє і ситуацію, коли для різних ігреків підбираються різні ікси, і ситуацію, коли для всіх ігреків береться один і той самий ікс, і ситуацію, коли для різних ігреків ікси частково повторюються й частково різні.

Ситуації $\left\{ \begin{array}{l} \exists x \forall y P(x, y) = \text{true}, \\ \forall y \exists x P(x, y) = \text{false} \end{array} \right.$ чи $\left\{ \begin{array}{l} \exists y \forall x P(x, y) = \text{true}, \\ \forall x \exists y P(x, y) = \text{false} \end{array} \right.$ неможливі.

Доведення. $\exists x \forall y P(x, y) = \text{true}$ означає, що вдалося вибрати x^* , один і той самий для всіх y . Тоді ніщо не заважає щоразу пред'являти саме цей x^* для кожного з y і так отримати $\forall y \exists x P(x, y) = \text{true}$. З другою ситуацією все аналогічно. ■

А от ситуації $\left\{ \begin{array}{l} \exists x \forall y P(x, y) = \text{false}, \\ \forall y \exists x P(x, y) = \text{true} \end{array} \right.$ чи $\left\{ \begin{array}{l} \exists y \forall x P(x, y) = \text{false}, \\ \forall x \exists y P(x, y) = \text{true} \end{array} \right.$ цілком можливі. Але саме можливі, а не гарантовані. Обмін місцями різнотипних кванторів може вплинути на результат, а може й не вплинути.

Наприклад, розглянемо квантифікації $\forall y \exists x G(x, y)$ та $\exists x \forall y G(x, y)$ все того ж «тролейбусного» предиката. Хоча в обох квантифікаціях йдеться про хоча б один тролейбус і про абсолютно всі (згадані у таблиці) місця, значення вийдуть різні: $\forall y \exists x G(x, y) = \text{true}$, бо для $y = \text{драмтеатр}$ можна узяти $x=1$, для $y = \text{ПЗР}$ можна узяти $x=10$, для $y = \text{пл. Б. Хм.}$ можна узяти $x=7$, для $y = \text{трол. парк}$ можна узяти $x=4$ та для $y = \text{ЧНУ}$ можна знов узяти $x=1$. А $\exists x \forall y G(x, y) = \text{false}$, бо нема жодного такого тролейбусного маршруту, щоб цей конкретний маршрут проходив через усі наведені у таблиці місця.

А якщо розглянути квантифікації $\forall x \exists y G(x, y)$ та $\exists y \forall x G(x, y)$ того ж предиката, то в обох випадках вийде **true**, бо і кожен тролейбус проїжджає повз хоча б одне місце, і за тією таблицею існує таке місце $y = \text{драмтеатр}$, повз яке проїжджають усі тролейбуси.

Спосіб другий. Квантори слід застосовувати зсередини назовні:

$$\begin{aligned} \exists x \forall y P(x, y) &= \exists x (\forall y P(x, y)); & \forall y \exists x P(x, y) &= \forall y (\exists x P(x, y)); \\ \exists y \forall x P(x, y) &= \exists y (\forall x P(x, y)); & \forall x \exists y P(x, y) &= \forall x (\exists y P(x, y)). \end{aligned}$$

Наприклад, щоб знайти $\forall y \exists x P(x, y)$, можна спочатку знайти $\exists x P(x, y)$, потім застосувати до $\exists x P(x, y)$ квантор $\forall y$; в інших випадках аналогічно.

Для ще складніших конструкцій, ситуація повністю аналогічна. Наприклад, розглянемо $\exists x \forall z \exists y \exists t P(x, y, z, t)$. Для нього можна побудувати зсередини назовні спочатку $\exists t P(x, y, z, t)$, потім $\exists y (\exists t P(x, y, z, t))$, потім $\forall z (\exists y (\exists t P(x, y, z, t)))$, і насамкінець $\exists x (\forall z (\exists y (\exists t P(x, y, z, t))))$. Або можна сказати, що « $\exists x \forall z \exists y \exists t P(x, y, z, t)$ істинний» рівносильно «існує такий x , щоб при ньому (одному й тому ж) предикат виконувався для всіх z і хоча б для деяких y та t (де y та t можуть підбиратися залежно від z та x)».

1.6.6 Аналітичні перетворення предикатів

Якщо у виразі з предикатами можна виділити частину, яка в точності відповідає якомусь із законів (тотожностей) розд. 1.2, то цей закон можна застосувати, і в результаті отримаємо тотожно рівний предикат.

Наприклад, $\neg(P(x) \wedge \exists t Q(t))$ за законом де Моргана можна перетворити до вигляду $\neg P(x) \vee \neg(\exists t Q(t))$. Хоча спочатку закон $\neg(a \wedge b) = \neg a \vee \neg b$ вводився тільки для булевих значень/змінних, можна взяти в якості a предикат $P(x)$ і в якості b квантифікований предикат « $\exists t Q(t)$ ».

Аналогічно, для предиката $\exists x (\neg(P(x) \rightarrow Q(x)))$ можна виразити заперечення імплікації $\neg(a \rightarrow b) = a \wedge \neg b$ й отримати рівносильний предикат $\exists x (P(x) \wedge \neg Q(x))$. Те, що перетворення відбулося всередині області дії квантора, не створює ніяких проблем.

Але жоден з раніше вивчених (розд. 1.2) логічних законів не дозволяє спростити, наприклад, $\neg(\exists x (\neg P(x)))$. Тому зараз розглянемо додаткові закони, які мають справу з кванторами.

1. Перейменування зв'язаних змінних

$$\exists x P(x) = \exists y P(y), \quad \forall x P(x) = \forall y P(y).$$

2. Внесення заперечення у квантор

$$\neg(\forall x P(x)) = \exists x (\neg P(x)), \quad \neg(\exists x P(x)) = \forall x (\neg P(x)).$$

3. Можливість перестановки однотипних кванторів

$$\forall x \forall y P(x, y) = \forall y \forall x P(x, y), \quad \exists x \exists y P(x, y) = \exists y \exists x P(x, y).$$

(Раніше показано, що різнотипні квантори переставляти не можна!)

4. Дистрибутивність “ $\forall$ ” відносно “ $\wedge$ ”, “ $\exists$ ” відносно “ $\vee$ ”

$$(\forall x P(x)) \wedge (\forall x Q(x)) = \forall x (P(x) \wedge Q(x)),$$

$$(\exists x P(x)) \vee (\exists x Q(x)) = \exists x (P(x) \vee Q(x)).$$

(Ні дистрибутивність “ $\exists$ ” відносно “ $\wedge$ ”, ні дистрибутивність “ $\forall$ ” відносно “ $\vee$ ” не виконуються! Тобто, $(\forall x P(x)) \vee (\forall x Q(x))$ не завжди дорівнює $\forall x (P(x) \vee Q(x))$; аналогічно, $(\exists x P(x)) \wedge (\exists x Q(x))$ не завжди дорівнює $\exists x (P(x) \wedge Q(x))$.)

5. Занесення під квантор виразу, *не залежного від змінної*

$$\begin{aligned}
C &= \exists x C, & C &= \forall x C; \\
(\exists x P(x)) \wedge C &= \exists x (P(x) \wedge C), & (\exists x P(x)) \vee C &= \exists x (P(x) \vee C); \\
(\forall x P(x)) \wedge C &= \forall x (P(x) \wedge C), & (\forall x P(x)) \vee C &= \forall x (P(x) \vee C).
\end{aligned}$$

(де C не залежить від x ; на відміну від п. 4, тут правильні в т. ч. й перетворення для “ $\exists$ ” та “ $\wedge$ ”, а також “ $\forall$ ” та “ $\vee$ ”.)

Перелічені тотожності записані для унарних та бінарних предикатів. Але вони справедливі також і для багатоарних предикатів, що мають інші змінні. Головне, щоб були ті змінні, які справді задіяні у тотожності.

1.7 Повнота систем булевих функцій

1.7.1 Означення функціональної повноти

Система (набір, множина) функцій називається *функціонально повною*¹⁴ (рос. «*функционально полная*», англ. «*functionally complete*»), якщо абсолютно будь-яку функцію можна подати у вигляді формули, в котрій містяться лише функції цієї системи.

Наприклад, будь-яку булеву функцію можна подати у вигляді таблиці істинності, і для будь-якої таблиці істинності можна побудувати ДДНФ. ДДНФ містить лише операції “ $\wedge$ ”, “ $\vee$ ” та “ $\neg$ ”. Отже, система булевих функцій $\{\wedge, \vee, \neg\}$ є функціонально повною, бо через них справді можна виразити абсолютно будь-яку булеву функцію.

(Формально, це міркування не охоплює особливий випадок — функцію-константу 0. Але тотожній нуль можна подати як “ $x_1 \wedge \neg x_1$ ”, тож це (єдине) виключення не порушує повноту системи $\{\wedge, \vee, \neg\}$.)

Система $\{\vee, \neg\}$ теж функціонально повна: можна взяти ДДНФ, і повиключати всі кон’юнкції за допомогою закону де Моргана $x \wedge y = \neg(\neg x \vee \neg y)$. В результаті вийде досить громіздка формула, найімовірніше не ДДНФ; але це буде формула, в якій використано лише дві дії — $\vee$ та $\neg$. І таку формулу можна побудувати для будь-якої таблиці істинності, тобто для будь-якої булевої функції. Отже, система функцій $\{\vee, \neg\}$ повна.

Абсолютно аналогічно показується повнота системи $\{\wedge, \neg\}$ (через застосування іншого закону де Моргана $x \vee y = \neg(\neg x \wedge \neg y)$).

Ще один приклад функціонально повної системи — $\{\oplus, \wedge, 1\}$. Операції “ $\oplus$ ”, “ $\wedge$ ” та константа 1 (й лише вони) використовуються в поліномах Жегалкіна, а ними теж можна задати абсолютно будь-яку булеву функцію. Важливо, що йдеться саме про систему $\{\oplus, \wedge, 1\}$, а не $\{\oplus, \wedge\}$: як не комбінуй самі лише “ $\oplus$ ” та “ $\wedge$ ” (без константи 1), виразити $\neg x$, неможливо.

¹⁴ Якщо в найближчому контексті і так згадується слово «функція», «функціонально повна» можна скорочувати до «повна». Наприклад, «повна система функцій».

1.7.2 Класи Поста та теорема Поста

Класи Поста та теорема Поста надають спосіб, що дозволяє для будь-якої системи булевих функцій перевірити, чи є вона повною, не будуючи сам спосіб вираження інших функцій через функції цієї системи. Що з одного боку буває зручно, з іншого — *не конструктивно*: коли за цим способом визнаємо, що *якось* можна, це *не* дає ніякої інформації про те, *як саме* це зробити.

Спочатку, означення класів Поста. Їх п'ять:

1. Булева функція належить до класу Поста T_0 (*зберігає константу 0*), якщо $f(0, \dots, 0) = 0$ (при підстановці замість усіх змінних нулів результатом буде 0).
2. Булева функція належить до класу Поста T_1 (*зберігає константу 1*), якщо $f(1, \dots, 1) = 1$ (при підстановці замість усіх змінних одиниць результатом буде 1).
3. Булева функція належить до класу Поста S (*самодвоїста*), якщо на (*всіх!*) протилежних наборах вона набуває протилежні значення: $\forall x_1 \dots \forall x_n (f(\neg x_1, \dots, \neg x_n) = \neg f(x_1, \dots, x_n))$.
4. Булева функція належить до класу Поста L (*лінійна*), якщо її поліном Жегалкіна не містить жодної кон'юнкції.
5. Булева функція належить до класу Поста M (*монотонна*), якщо на більших наборах аргументів функція приймає не менші значення.

(Схоже з означенням монотонно неспадної функції зі шкільного курсу алгебри. Але ця схожість лише часткова, бо у шкільному курсі алгебри поняття монотонності було лише для функцій, які приймали один числовий аргумент і вертали числовий результат. А зараз розглядаються булеві функції, що приймають кілька логічних аргументів і вертають логічний результат. Тому тепер треба ще з'ясувати, що таке «не менше значення» і що таке «більший набір аргументів».

Поняття «не менше значення» вводиться природньо: уявимо, ніби 0 — не **false**, а числовий 0, а 1 — не **true**, а числова 1, і порівняємо ці чісла. Інакше кажучи, $1 \geq 1$, $1 \geq 0$ та $0 \geq 0$ виконуються, а “ $0 \geq 1$ ” не виконується.

Тепер про «більший набір аргументів»: набір $(x_1, \dots, x_n)$ вважається більшим за набір $(y_1, \dots, y_n)$ тоді й тільки тоді, коли $(\forall i (x_i \geq y_i)) \wedge (\exists i (x_i > y_i))$, тобто усі (1-й, 2-й, ..., n -й) компоненти набору x -ів не менші відповідних компонентів набору y -ів, і при цьому хоча б по одному компоненту x_i строго більше y_i . Наприклад, $(1, 1, 0, 1) \succ (0, 1, 0, 0)$, бо по першій компоненті $1 > 0$, по другій $1 \geq 1$, по третій $0 \geq 0$, і по четвертій $1 > 0$.

І лише зараз, коли сформульовано означення «не меншого значення» та «більшого набору аргументів», можна вважати, що означення класу M задане чітко й математично правильно.)

Для прикладу, дослідимо на належність класам Поста функцію $f_{\rightarrow}(x_1, x_2) = x_1 \rightarrow x_2$.

$$f_{\rightarrow}(0, 0) = 1 \neq 0, \text{ тому } f_{\rightarrow} \notin T_0.$$

$$f_{\rightarrow}(1, 1) = 1, \text{ тому } f_{\rightarrow} \in T_1.$$

Можна підібрати протилежні набори 0 0 та 1 1, на котрих $f_{\rightarrow}$ набуває однакові (не протилежні) значення. Отже, $f_{\rightarrow} \notin S$.

x_1	x_2	$f_{\rightarrow}(x_1, x_2)$
0	0	1
0	1	1
1	0	0
1	1	1

Ми вже будували (на стор. 24) поліном Жегалкіна для $f_{\rightarrow}$, він має вигляд $x_1 x_2 \oplus x_2 \oplus 1$, тобто містить кон'юнкцію (у підвиразі “ $x_1 x_2$ ”). Отже, $f_{\rightarrow} \notin L$.

Існує пара наборів 0 0 та 1 0, для якої $(0, 0) \prec (1, 0)$, але $f_{\rightarrow}(0, 0) = 1 > 0 = f_{\rightarrow}(1, 0)$. Отже, $f_{\rightarrow} \notin M$.

(Причому, це — єдина пара наборів, для якої порушується монотонність. Те, що $f_{\rightarrow}(0, 1) = 1 > 0 = f_{\rightarrow}(1, 0)$, не рахується, бо за вказаним вище означенням «більшого набору» набори (0, 1) та (1, 0) взагалі не порівнюювані: набір (0, 1) не більший, бо має менший x_1 , а (1, 0) не більший, бо має менший x_2 . Це є прикладом *нелінійного відношення порядку*, що детальніше буде розглянуто у розд. 2.6.1 та 2.6.3.)

Тепер дослідимо функцію $f_{\neg}(x) = \neg x$.

$$f_{\neg}(0) = 1 \neq 0, \text{ тому } f_{\neg} \notin T_0.$$

$$f_{\neg}(1) = 0 \neq 1, \text{ тому } f_{\neg} \notin T_1.$$

x	$f_{\neg}(x)$
0	1
1	0

Для цієї функції є лише одна пара протилежних наборів: набір “0” та набір “1”. Для них умова $f_{\neg}(\neg x) = \neg(\neg x) = \neg f_{\neg}(x)$ виконується. Отже, $f_{\neg} \in S$.

Як відомо, поліном Жегалкіна для $\neg x$ має вигляд $x \oplus 1$. Тут нема кон'юнкцій. Отже, $f_{\neg} \in L$.

Можна підібрати пару наборів (набір “0” та набір “1”), для якої $(0) \prec (1)$, але $f_{\neg}(0) = 1 > 0 = f_{\neg}(1)$. Отже, $f_{\neg} \notin M$.

Теорема Поста *Для того, щоб система булевих функцій була функціонально повною, необхідно й достатньо, щоб система містила хоча б одну функцію, яка не зберігає 0, хоча б одну, що не зберігає 1, хоча б одну не самодвоїсту, хоча б одну не лінійну, хоча б одну не монотонну.*

(Повне доведення досить складне, і ми його пропускаємо. Втім, в одну сторону воно відносно просте: ретельно обґрунтовуються твердження «якщо абсолютно всі функції системи належать T_0 , то, як їх не поєднуй, однаково вийде функція, що належить T_0 », і ще чотири аналогічних для решти класів Поста.)

Наприклад, спираючись на цю теорему і раніше проведене дослідження функцій $f_{\rightarrow}$ та $f_{\neg}$, можна зробити висновок, що $\{\rightarrow, \neg\}$ є функціонально повною системою: тут є функція, що не зберігає 0

(будь-яка “ $\rightarrow$ ” чи “ $\neg$ ”), є функція, що не зберігає 1 (“ $\neg$ ”), є не самодвоїста (“ $\rightarrow$ ”), є не лінійна (“ $\rightarrow$ ”), є не монотонна (наприклад, “ $\rightarrow$ ”).

Є дві бінарні логічні операції, кожна з яких сама утворює функціонально повну систему: стрілка Пірса та штрих Шеффера.

Їх можна навіть *знайти*, спираючись на теорему Поста: $f \notin T_0$ вимагає $f(0, 0) = 1$; $f \notin T_1$ вимагає $f(1, 1) = 0$; тоді з $f(0, 0) = 1$, $f(1, 1) = 0$ та наявності

	T_0	T_1	S	L	M
$\rightarrow$	—	+	—	—	—
$\neg$	—	—	+	+	—

лише двох пар протилежних наборів $(\neg 0, \neg 0) = (1, 1)$ і $(\neg 0, \neg 1) = (1, 0)$ випливає, що для $f \notin S$ необхідно, щоб $f(1, 0) \neq \neg f(0, 1)$, тобто $f(1, 0) = f(0, 1)$; отже, *лише* дві бінарні операції, з таблицями істинності 1 0 0 0 та 1 1 1 0, мають ту властивість, що кожна окремо взята одночасно $f \notin T_0$, $f \notin T_1$, $f \notin S$.

З $f(0, 0) = 1$ та $f(1, 1) = 0$ для кожної з них автоматично слідує $f \notin M$. Для перевірки ж нелінійності слід побудувати будь-яким способом поліном Жегалкіна кожної з них: $x_1 \downarrow x_2 = x_1 x_2 \oplus x_1 \oplus x_2 \oplus 1$; $x_1 \mid x_2 =$

		стрілка Пірса	штрих Шеффера
x_1	x_2	$x_1 \downarrow x_2$	$x_1 \mid x_2$
0	0	1	1
0	1	0	1
1	0	0	1
1	1	0	0

$= x_1 x_2 \oplus 1$; отже, обидві операції справді $\notin M$, що завершує доведення як того, що будь-яка окремо взята з цих операцій утворює функціонально повну систему, так і того, що інших таких бінарних операцій нема.

Заодно, вкажемо, як виразити через кожну з цих операцій $\neg$, $\vee$ та $\wedge$:

$$\begin{aligned} \neg x &= x \downarrow x & \neg x &= x \mid x \\ x \vee y &= \neg(x \downarrow y) = (x \downarrow y) \downarrow (x \downarrow y) & x \vee y &= (\neg x) \mid (\neg y) = (x \mid x) \mid (y \mid y) \\ x \wedge y &= (\neg x) \downarrow (\neg y) = (x \downarrow x) \downarrow (y \downarrow y) & x \wedge y &= \neg(x \mid y) = (x \mid y) \mid (x \mid y) \end{aligned}$$

1.8 Тризначна логіка (вступ)

Класична логіка оперує виключно зі значеннями **true** та **false**, але бувають ситуації, коли цих значень недостатньо. *Одна* з таких відносно простих і масових ситуацій — банальне незнання.

Наприклад, для питання «Чи був дощ у Черкасах 5 травня 1555 року (за старим стилем)?», формально можливі лише варіанти відповіді “так, був” та “ні, не було” (особливо, якщо уточнити межі Черкас на той час та інші подібні деталі). Але достеменно встановити, все-таки “так” чи “ні”, нереально. *Невідомо*, чи такий дощ був, чи ні. І це *не* предикат: тут нема параметру, залежно від якого виходитиме **true** чи **false**. Тут саме невідомість.

Сучасніший приклад: нехай при реєстрації на сайті вказувати дату народження не обов’язково, але для тих, хто вказав, сайт її використовує. Нехай адміністрація сайту бажає показати одне повідомлення всім користувачам, молодшим 21 року, та інше всім, хто досяг віку 21 рік чи більше. Навіть якщо є чітке означення, в яку секунду людині виповнюється 21 рік — для тих, хто не вказав дату народження, результатом перевірки «чи досяг віку 21 рік» на основі самих лише реєстраційних даних буде «невідомо».

Відомі кілька різних спроб розширити класичну логіку так, щоб вона враховувала такі ситуації. Їх саме кілька різних, «конкуруючих» і не в усьому узгоджених одна з одною. Тому розглянемо лише деякі базові моменти, спільні для кількох (все одно не всіх) із таких математичних узагальнень і деяких спеціалізованих мов, що реально використовують тризначну логіку у

програмуванні — наприклад, SQL (structured query language, дослівно «мова структурованих запитів»; використовується для роботи з базами даних).

Будемо вважати, що у тризначній логіці можливі такі значення:

- **false**, воно ж “0”, воно ж “F”, воно ж «хиба»;
- **unknown**, воно ж “ $\frac{1}{2}$ ”, воно ж “?”, воно ж “U”, воно ж «невідомо»;
- **true**, воно ж “1”, воно ж “T”, воно ж «істина».

(На жаль, у деяких джерелах пропонують ще інші, несумісні, системи позначень. Одна з них позначає **false** як “—”, **unknown** як “0”, **true** як “+”, тобто надає зовсім інший смисл символу “0”. Ще одна позначає **false** як “0”, **unknown** як “1”, **true** як “2”, тобто надає зовсім інший смисл символу “1”. На жаль, так буває, коли різні люди пропонують свої системи позначень...)

Заперечення вводиться так:

x	$\neg x$	Для заперечення true та false результат той самий, що й у класичній двозначній логіці. $\neg \frac{1}{2} = \frac{1}{2}$, бо неможливість гарантувати
0	1	ні істинність, ні хибність x якраз і є неможливістю гарантувати
$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	ні істинність, ні хибність $\neg x$.
1	0	

x	y	$x \vee y$	$x \wedge y$	Диз’юнкція та кон’юнкція вводяться згідно таблиці істинності, наведеної ліворуч (рядків 3^n замість 2^n , бо кожен аргумент може набувати одне з трьох значень). Праворуч записане те саме, просто аналогічно таблиці множення (результат розміщено на перетині рядка та стовпчика, відповідних аргументам).	$\vee$	0	$\frac{1}{2}$	1
0	0	0	0		0	0	$\frac{1}{2}$	1
0	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	0		$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	1
0	1	1	0		1	1	1	1
$\frac{1}{2}$	0	$\frac{1}{2}$	0					
$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$					
$\frac{1}{2}$	1	1	$\frac{1}{2}$					
1	0	1	0					
1	$\frac{1}{2}$	1	$\frac{1}{2}$					
1	1	1	1					

Ще один поширений спосіб задати ці самі означення: якщо вважати, ніби **false** відповідає числу 0 (саме числу), **unknown** — числу $\frac{1}{2}$, **true** — числу 1, виходить, що “ $x \vee y$ ” відповідає “ $\max(x, y)$ ”, а “ $x \wedge y$ ” — “ $\min(x, y)$ ”.

При цих означеннях лишаються справедливими рівності $0 \vee 0 = 0$, $0 \vee 1 = 1$, $1 \vee 0 = 1$, $1 \vee 1 = 1$, $0 \wedge 0 = 0$, $0 \wedge 1 = 0$, $1 \wedge 0 = 0$, $1 \wedge 1 = 1$, а також значна частина інших властивостей: «для істинності диз’юнкції досить істинності одного з аргументів, незалежно від значення іншого», «якщо хоча б один з аргументів хибний, кон’юнкція хибна незалежно від значення іншого», тощо.

Але все-таки лише частина. Деякі з законів класичної логіки порушуються у тризначній. Найфундаментальніший з них — закон виключення третього: $x \vee \neg x$ дає результат 1 лише при $x=0$ та $x=1$, але не при $x=\frac{1}{2}$.

x	$\neg x$	$x \vee \neg x$
0	1	1
$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$
1	0	1

Інші формули, які є тотожностями класичної логіки, пропонується перевірити у тризначній шляхом побудови таблиць істинності.

Ми не будемо вводити інші логічні операції (імплікацію, ксор, тощо). По-перше, є забагато різних варіантів цих операцій: у літературі можна знайти

п'ять різних (!) варіантів імплікації у тризначній логіці (які відрізняються такими деталями, як, наприклад, «чи вважати $\frac{1}{2} \rightarrow 0 = 0$, чи $\frac{1}{2} \rightarrow 0 = \frac{1}{2}$ »), і властивості цих імплікацій частково відрізняються одна від одної. По-друге, саме такий мінімальний набір тризначних операцій $\{\neg, \vee, \wedge\}$ є спільною частиною більшості математичних теорій та SQL.

У SQL є перевірка “... IS NOT NULL”, яка забезпечує самі лише значення TRUE/FALSE, без UNKNOWN. Але двозначної логіки все одно не виходить. Наприклад, якщо ціна може бути невизначеною, умову «ціна до 100 (включно)» слід виражати як “(PRICE IS NOT NULL) AND (PRICE <= 100)”, «дорожче 100» — як “(PRICE IS NOT NULL) AND (PRICE > 100)”. В результаті, умова «ціна до 100 (включно)» не є запереченням умови «дорожче 100», бо “NOT((PRICE IS NOT NULL) AND (PRICE > 100))” дає TRUE не лише для цін до 100 (включно), а також і для невідомих цін. Та само проблема з ELSE-гілкою розгалуження. Відповідно, практичне застосування тризначної логіки є, але обмежене: більшість програмістів ставляться до тризначної логіки SQL як до малоприємного способу хоч якось працювати в умовах неповних даних, а не як до нової потужної можливості.

1.9 Завдання до розділу 1

1. Побудувати таблицю істинності для $\neg(\neg x_1 \vee \neg x_2)$.
2. Побудувати таблицю істинності для $(x \vee \neg y) \wedge (\neg x \vee y)$.
3. Побудувати таблицю істинності для $\neg(x \vee y) \vee (xy)$.
4. Побудувати таблицю істинності для $(x \rightarrow y) \rightarrow z$.
5. Переконалися за допомогою таблиць істинності, що еквіваленція та ксорт асоціативні, а імплікація — ні.
6. З'ясувати (за допомогою таблиць істинності), які з чотирьох виразів
(a) $x \rightarrow y$, (b) $y \rightarrow x$, (c) $\neg x \rightarrow \neg y$, (d) $\neg y \rightarrow \neg x$
рівносильні між собою, а які — ні.
7. Чи є тотожно рівними вирази $A = xy \vee x\neg z \vee y\neg z$, $B = (y \vee z) \rightarrow \neg x(z \rightarrow y)$?
8. Чи є тотожно рівними вирази $A = xy\neg z \vee xy \vee z\neg z$, $B = xy$? (з'ясувати за допомогою таблиць істинності).
9. Істинна чи хибна з точки зору формальної логіки фраза: «Якщо $2 \times 2 = 5$, то Місяць зроблений з зеленого сиру»?
10. Це завдання пропонується давати по варіантам (кожен студент виконує один варіант, варіанти розподілені рівномірно). Побудувати таблицю істинності логічного виразу, не спрощуючи аналітично. Обов'язково виділяти у виразі підвирази, позначати їх (1), (2), ..., і підписувати стовпчики таблиці цими позначками.

- (1) $(x_2 \rightarrow \neg x_3) \oplus \neg(x_2 \leftrightarrow (x_3 \rightarrow x_4)) \oplus ((x_1 \vee x_3 \vee x_4 \vee x_2) \wedge x_1 \wedge x_2)$;
  - (2) $(\neg(x_1 \leftrightarrow \neg x_3) \vee (x_3 \oplus x_2)) \wedge \neg(x_3 \rightarrow \neg x_1) \wedge x_4 \wedge (x_2 \vee x_4)$;
  - (3) $(x_4 \wedge x_3 \wedge x_2 \wedge x_1) \oplus (\neg x_3 \rightarrow x_1) \oplus (x_4 \vee x_3) \oplus ((x_2 \rightarrow \neg x_4) \leftrightarrow x_1)$;
  - (4) $(\neg x_2 \rightarrow x_4) \oplus \neg(x_3 \vee x_4 \vee \neg x_1 \vee x_2) \oplus (x_1 \wedge (x_1 \leftrightarrow x_3) \wedge x_4)$;
  - (5) $(x_3 \rightarrow \neg x_4) \oplus (x_2 \wedge \neg x_1) \oplus ((\neg x_2 \leftrightarrow x_3) \rightarrow x_4) \oplus (x_4 \rightarrow (x_2 \vee x_1))$;
  - (6) $(x_4 \oplus x_1 \oplus x_2 \oplus x_3) \wedge ((x_4 \leftrightarrow x_1) \rightarrow (x_3 \rightarrow x_2)) \wedge x_2 \wedge (x_3 \leftrightarrow (x_1 \vee \neg x_3))$;
  - (7) $((x_2 \vee x_4 \vee x_3 \vee x_1) \wedge (x_1 \rightarrow x_3) \wedge (x_4 \oplus x_2 \oplus \neg x_3)) \leftrightarrow ((x_3 \leftrightarrow x_1) \rightarrow x_2)$;
  - (8) $\neg((\neg x_1 \leftrightarrow x_2) \rightarrow x_1) \vee ((\neg x_4 \wedge x_3) \leftrightarrow (x_2 \oplus x_1)) \vee x_1 \vee \neg x_3$;
  - (9) $(x_1 \rightarrow x_4) \oplus ((\neg x_2 \rightarrow x_4) \leftrightarrow (x_2 \rightarrow x_1)) \oplus x_2 \oplus (\neg x_1 \wedge (x_1 \vee x_2) \wedge x_3)$;
  - (10) $((x_2 \rightarrow x_3) \vee \neg(x_1 \leftrightarrow x_2) \vee x_3) \wedge (x_4 \oplus x_1) \wedge (x_3 \vee \neg x_4) \wedge \neg x_2$;
  - (11) $(x_3 \oplus x_4 \oplus \neg x_2) \leftrightarrow ((x_1 \vee x_2 \vee x_3 \vee \neg x_4) \rightarrow (x_3 \wedge \neg x_1 \wedge x_4))$;
  - (12) $((\neg x_1 \wedge x_4) \leftrightarrow x_2) \rightarrow \neg((x_4 \rightarrow x_3) \oplus x_4 \oplus (x_4 \vee \neg x_1 \vee x_3) \oplus x_3)$;
  - (13) $(\neg(x_4 \rightarrow x_1) \leftrightarrow (\neg x_4 \vee x_3)) \wedge (x_2 \oplus (x_4 \wedge x_2) \oplus x_4 \oplus (x_1 \rightarrow x_3)) \wedge x_4$;
  - (14) $(\neg x_1 \oplus x_3 \oplus x_2) \wedge \neg(x_3 \oplus (x_4 \vee x_1) \oplus x_4) \wedge (\neg x_4 \rightarrow (x_3 \leftrightarrow x_2))$;
  - (15) $((x_1 \rightarrow x_2) \wedge x_1 \wedge \neg(x_4 \leftrightarrow x_2) \wedge x_3) \vee ((x_4 \oplus x_1) \rightarrow (x_1 \wedge \neg x_3 \wedge x_2))$;
11. Спростити $xy\neg z \vee xy \vee z\neg z$.
  12. Спростити $(x \vee y) \wedge (x \vee y \vee t)$.
  13. Спростити $x \vee \neg xy$.
  14. Довести $(b \rightarrow c) \rightarrow a = (a \vee b) \wedge (c \rightarrow a)$.
  15. Довести $\neg(a \vee b \vee c) = \neg a \neg b \neg c$.
  16. Спростити вираз $\neg((x \rightarrow y) \vee (x \rightarrow z)y)$ так, щоб у ньому лишилося дві логічні операції.
  17. Спростити вираз $x \wedge y \vee \neg y \wedge z \vee y$ так, щоб у ньому лишилася одна логічна операція. *Обов'язково* почати зі з'ясування порядку дій.
  18. Спростити $(a \vee b) \wedge (b \vee \neg c) \wedge (\neg a \vee b) \wedge (\neg b \vee \neg c)$.
  19. Спростити вираз $(a \rightarrow b) \rightarrow b$ так, щоб лишилася одна операція.
  20. Спростити вираз $(a \rightarrow b) \rightarrow \neg b$ так, щоб лишилася одна операція.
  21. Спростити вираз $b \rightarrow (a \rightarrow b)$.
  22. Спростити $\neg ab \vee a \neg b \vee ab$.
  23. Спростити $(x \vee (y \rightarrow z)) \wedge (x \vee y \vee z) \wedge (x \vee y \vee t)$. (Цей вираз *не* скорочується до *геть* простого. Але скоротити з 8 операцій до 3–4 можна.)
  24. Спростити $(x \vee (y \rightarrow z)) \wedge (x \vee y \vee z) \vee (x \vee z \vee t)$.
  25. Спростити вираз $(a \rightarrow b) \wedge (a \vee bc) \wedge (a \rightarrow c) \vee \neg c$ так, щоб у ньому лишилася одна логічна операція.
  26. Знайти для функції $x_1 \vee x_2$ ДДНФ, ДКНФ та поліном Жегалкіна (перетворенням ДДНФ та методом невизначених коефіцієнтів).
  27. Знайти для булевої функції від двох змінних, що має таблицю істинності 0100, ДДНФ, ДКНФ та поліном Жегалкіна двома способами (перетворенням ДДНФ та методом невизначених коефіцієнтів).

28. Побудувати для функції $(x \rightarrow y) \rightarrow z$, на основі таблиці істинності, ДДНФ, ДКНФ та поліном Жегалкіна двома способами (перетворенням ДДНФ та методом невизначених коефіцієнтів).

29. Знайти ДДНФ, ДКНФ та поліном Жегалкіна для виразів:

(a) $(x \leftrightarrow y) \leftrightarrow z$;

(c) $x \leftrightarrow (y \leftrightarrow z)$;

(b) $(x \oplus y) \oplus z$;

(d) $x \oplus (y \oplus z)$.

При цьому слід постаратися вибрати для кожної складової завдання найбільш доречний саме для неї спосіб (інакше кажучи, вітається варіант «замість робити зайву роботу, пояснити, чому її можна не робити», але пояснення повинні бути чіткі й математично правильні).

30. Це завдання пропонується давати по варіантам (кожен студент виконує один варіант, варіанти розподілені рівномірно). Побудувати поліном Жегалкіна, обов'язково методом перетворення ДДНФ (варіанти підібрані так, щоб побудова цим методом була приблизно однакової громіздкості та складності для різних варіантів; при розв'язуванні методом невизначених коефіцієнтів це не так).

(1) 01100100;   (4) 00110011;   (7) 01110000;   (10) 01011000;

(2) 00101001;   (5) 00001111;   (8) 01100010;   (11) 00100111;

(3) 01010101;   (6) 00011101;   (9) 00011011;   (12) 01100001.

31. Це завдання пропонується давати по варіантам (кожен студент виконує один варіант, варіанти розподілені рівномірно). Побудувати поліном Жегалкіна, обов'язково методом невизначених коефіцієнтів (варіанти підібрані так, щоб побудова цим методом була приблизно однакової громіздкості та складності для різних варіантів; при розв'язуванні методом перетворення ДДНФ це не так).

(1) 10111000;   (4) 01001010;   (7) 10101100;   (10) 00101100;

(2) 11000110;   (5) 00111000;   (8) 01010010;   (11) 11010010;

(3) 01011110;   (6) 10100000;   (9) 10110100;   (12) 01000110.

32. Зобразити на карті Карно область, що відповідає формулі:

(a) $\neg x \neg y \neg z t$;

(d) yz ;

(g) $\neg x \neg y \neg z t \vee x \neg z$;

(b) $xy \neg t$;

(e) $\neg x \neg y$;

(h) $yz \vee \neg xy \vee \neg y \neg z t$.

(c) $x \neg z$;

(f) $\neg y \neg z$;

33. Мінімізувати (картами Карно) булеву функцію від чотирьох змінних, що має таблицю істинності:

(a) 1111111100001110;

(b) 1111001011010101.

34. Виконавши попереднє завдання картами Карно, розв'язати ті самі приклади методом Квайна–Мак–Класкі й переконатися в узгодженості результатів.

35. Дослідити, чи тавтологічний вираз

$$(a \rightarrow (b \rightarrow c)) \rightarrow ((d \rightarrow b) \rightarrow (a \rightarrow (d \rightarrow c))).$$

36. Дослідити, чи тавтологічний вираз

$$(a \rightarrow (b \rightarrow c)) \rightarrow ((b \rightarrow d) \rightarrow (a \rightarrow (d \rightarrow c))).$$

37. Дослідити, чи тавтологічні вирази:

(a) $(a \rightarrow b) \wedge (b \rightarrow c) \rightarrow (a \rightarrow bc)$;

(b) $(a \rightarrow bc) \rightarrow (a \rightarrow b) \wedge (b \rightarrow c)$;

(c) $(a \vee b) \rightarrow ((a \rightarrow c) \wedge (b \rightarrow d) \rightarrow (c \vee d))$.

Всі три вирази повинні бути досліджені методом Квайна, деякі два досліджені методом редукції, а щодо третього пояснено, чому досліджувати його методом редукції значно важче й менш ефективно, ніж інші два. (Який з них є отим третім, визначити самостійно.)

38. Пояснити, які з наведених фраз можна вважати предикатами (і які ні):

(a) $x^2 + 7x + 1 = 0$;

(b) $x^2 + 7x + 1$;

(c) Розв'яжіть рівняння $x^2 + 7x + 1 = 0$;

(d) Вчитель сказав: «Розв'яжіть рівняння $x^2 + 7x + 1 = 0$ ».

39. Знайти (використавши засоби «числової» алгебри та/або арифметики) значення предикатів. Вважати $x \in \mathbb{R}$.

(a) $\exists x(x^2 = 9)$; (d) $\neg(\forall x(x^2 = 9))$; (g) $\forall x(x^2 > 0)$;

(b) $\forall x(x^2 = 9)$; (e) $\neg(\forall x(x^2 \neq 9))$; (h) $\exists x(x^2 \geq 0)$;

(c) $\forall x(x^2 \neq 9)$; (f) $\forall x(x^2 \geq 0)$; (i) $\exists x(x^2 > 0)$.

40. Нехай $W(x, y)$ означає «людина x побувала у місті y ». Що тоді означають формули:

(a) $W(x, \text{Черкаси})$;

(b) $\neg W(\text{дядько Степан, Токіо})$;

(c) $\forall y(\neg W(\text{дядько Степан, } y))$;

(d) $\neg(\forall y W(\text{дядько Степан, } y))$;

чи рівносильне це твердження з попереднім? якщо ні, то пояснити суть відмінності;

(e) $\exists y \exists x W(x, y)$;

(f) $\exists x \exists y W(x, y)$; чи рівносильне це твердження з попереднім? якщо ні, то пояснити суть відмінності;

(g) $\forall y \exists x W(x, y)$;

(h) $\exists x \forall y W(x, y)$; чи рівносильне це твердження з попереднім? якщо ні, то пояснити суть відмінності.

41. Записати у вигляді квантифікованого предиката твердження «Жодна людина не побувала на Марсі» (виразивши через $W(x, y)$, де y вже не міста, а місця).

42. Розглянемо предикат $W(x, y)$, звужений на малу область визначення $x \in \{\text{Дмитро, дядько Степан, Назар, Мирослава}\}$, $y \in \{\text{Черкаси, Львів, Київ, Торонто}\}$ і заданий таблицею істинності

	Черкаси	Львів	Київ	Торонто
Дмитро	1	1	1	1
дядько Степан	0	0	1	0
Назар	1	1	1	0
Мирослава	0	1	0	1

Прочитати словами та знайти значення усіх можливих квантифікацій (як повних, так і часткових; всього їх існує 12 штук).

43. Знайти (використавши засоби «числової» алгебри та/або арифметики) значення предикатів. Вважати $x, y \in \mathbb{R}$.

- (a) $\forall x \exists y (y = x)$; (c) $\forall x \exists y (y = x^2)$; (e) $\forall x \exists y (y \geq x^2)$;
 (b) $\exists x \forall y (y = x)$; (d) $\forall y \exists x (y = x^2)$; (f) $\exists y \forall x (y \geq x^2)$;
 (g) $\exists y \forall x (y \leq x^2)$.

Відповіді пояснити.

44. Записати у вигляді квантифікованого предиката твердження «Всі ромби — паралелограми, але бувають паралелограми, які не ромби.», обов'язково виразивши цю фразу через базові предикати $P(x) = \text{«фігура } x \text{ є паралелограмом»}$ та $R(x) = \text{«фігура } x \text{ є ромбом»}$.

Вказівка. Записати кожну з «половин» твердження спочатку у вигляді предиката з обмеженим квантором, потім перетворити до «звичайного», потім з'єднати ці «половини» у цілісний вираз.

45. Записати у вигляді квантифікованого предиката (спочатку з обмеженим квантором, а потім «звичайним») твердження «Корінь з натурального числа або є цілим, або не є раціональним.».

У цьому завданні вводити «місцеві» позначення заборонено. Все треба виразити через позначення « $\in$ », « $\notin$ », « $\sqrt{\quad}$ », « $\mathbb{N}$ », « $\mathbb{Z}$ », « $\mathbb{Q}$ », логічні операції та квантори.

46. Рекламно-нечітка фраза «У нашому бюро працюють перекладачі, що вільно володіють англійською, німецькою, іспанською!» насправді може описувати будь-яке з наведених тверджень:

- (a) $\forall x_{B(x)} (E(x) \wedge D(x) \wedge S(x))$;
 (b) $\forall x_{B(x)} E(x) \wedge \forall x_{B(x)} D(x) \wedge \forall x_{B(x)} S(x)$;
 (c) $\exists x_{B(x)} (E(x) \wedge D(x) \wedge S(x))$;
 (d) $\exists x_{B(x)} E(x) \wedge \exists x_{B(x)} D(x) \wedge \exists x_{B(x)} S(x)$
 (де $B(x)$ — « x працює в бюро», $E(x)$ — « x вільно володіє англійською», $D(x)$ — « x вільно володіє німецькою», $S(x)$ — « x вільно володіє іспанською»). Які з цих тверджень мають однаковий смисл, і які різний? Пояснити відмінності між різними.

47. Нехай $P(a)$ означає « a — вірш», $N(a)$ означає « a — повість», $W(a, b)$ означає « a є автором, що написав b », $L(a)$ означає « a є літератором».

Прочитати словами предикати:

- (a) $\forall x(P(x) \vee N(x) \rightarrow W(\text{Франко}, x))$;
- (b) $\forall x(W(\text{Франко}, x) \rightarrow P(x) \vee N(x))$;
- (c) $\exists x \exists y(P(x) \wedge N(y) \wedge W(\text{Франко}, x) \wedge W(\text{Франко}, y))$;
- (d) $\forall x \exists y(P(x) \rightarrow (L(y) \wedge W(y, x)))$;
- (e) $\exists x \forall y(L(x) \wedge (P(y) \rightarrow W(x, y)))$;
- (f) $\exists x \forall y(L(x) \wedge (P(y) \rightarrow \neg W(x, y)))$.

Примітка. Відповіддю цього завдання має бути твердження українською мовою, а не Ваше ставлення до того, істинне воно чи хибне. Навіть якщо отримане твердження явно дурне, не виключено, що формулою саме ця дурниця і записана.

48. Спростити аналітично $\neg(\exists x(\neg P(x)))$.
49. Довести за теоремою Поста функціональну неповноту системи $\{\rightarrow\}$ та функціональну повноту кожної з систем

- (a) $\{\rightarrow, \neg\}$;
- (b) $\{\rightarrow, \oplus\}$;
- (c) $\{\rightarrow, 0\}$.

50. Показати (таблицями істинності), що тотожність $(x \vee \neg y) \wedge (\neg x \vee y) = \neg(x \vee y) \vee (xy)$ виконується як у класичній логіці, так і в тризначній.
51. Показати (таблицями істинності), що тотожність $x \vee \neg xy = x \vee y$ виконується у класичній логіці, але не виконується у тризначній.

Додаткові завдання підвищеного рівня складності

- 1*. Довести тотожність $(cf \rightarrow ab) \rightarrow abcf = (c \rightarrow (df \rightarrow c)) \rightarrow cf$ чотирма способами:

- (a) аналітично;
- (b) побудувавши таблиці істинності в об'єднаному наборі змінних;
- (c) побудувавши окремі таблиці істинності в початкових наборах змінних і відкинувши фіктивні змінні;
- (d) замінивши рівність на “ $\leftrightarrow$ ” і довівши методом Квайна тавтологічність отриманого виразу.

У способах 1*b, 1*c заборонено використовувати які б не було елементи аналітичних спрощень. У способі 1*d придумати, як найкраще вибрати, які змінні підставляти, щоб і розв'язок вийшов короткий, і переважна більшість аналітичних перетворень зводилася до тотожностей з нулями й одиницями зі стор. 35.

- 2*. Довести $(x \vee y) \wedge (y \vee z) \wedge (z \vee x) = xy \vee yz \vee zx$, ретельно вказуючи крок за кроком кожен використану стандартну тотожність.

- 3*. Реалізувати алгоритм побудови ДДНФ та ДКНФ у вигляді програми мовою програмування. Вибір мови (C++, C#, Pascal, Python, тощо) — на розсуд студента. Вхідними даними алгоритму повинна бути таблиця істинності функції.
Простіший варіант: зробити окремі програми для $n=2$ та для $n=3$.
Складніший: програму, що працюватиме для всіх $1 \leq n \leq 20$.
- 4*. Запропонувати й аргументувати спосіб, яким можна легко й швидко отримати поліном Жегалкіна функції $z \vee \neg xy \neg z$. (Цей спосіб не зобов'язаний бути універсальним, достатньо, щоб він був правильним для саме цієї функції).
- 5*. Реалізувати алгоритм побудови ДДНФ та перетворення її до поліному Жегалкіна у вигляді програми мовою програмування. Вибір мови (C++, C#, Pascal, Python, тощо) — на розсуд студента. Вхідними даними алгоритму повинна бути таблиця істинності функції.
Простіший варіант: зробити окремі програми для $n=2$ та для $n=3$.
Складніший: програму, що працюватиме для всіх $1 \leq n \leq 20$.
- 6*. Реалізувати алгоритм побудови полінома Жегалкіна методом невизначених коефіцієнтів у вигляді програми мовою програмування. Вибір мови (C++, C#, Pascal, Python, тощо) — на розсуд студента. Вхідними даними алгоритму повинна бути таблиця істинності функції.
Простіший варіант: зробити окремі програми для $n=2$ та для $n=3$.
Складніший: програму, що працюватиме для всіх $1 \leq n \leq 20$.
- 7*. Показати суперечність (= тотожню хибність) виразу $(a \rightarrow (b \rightarrow c)) \wedge \wedge (a \rightarrow b) \wedge a \wedge \neg c$ двома способами: спираючись на ідеї метода Квайна та спираючись на ідеї метода редукції. Детально пояснити, що саме треба переробити у порівнянні зі стандартним методом Квайна і стандартним методом редукції.
- 8*. Нехай є масив `int a[99]`, причому всі 99 елементів (з 0-го по 98-й) реально використані. Записати у вигляді предикатів такі твердження.
- (a) «Елемент `a[0]` є максимальним у масиві» (тобто, нема елементів, строго більших за `a[0]`; при цьому не заборонено, щоб деякі інші елементи теж мали це саме максимальне значення).
  - (b) «У масиві є різні елементи з однаковим значенням».
  - (c) «Хоча б два елементи масиву мають однакове максимальне значення».
  - (d) «Всі елементи зі значенням 0 знаходяться у середній третині масива» (іншими словами, елементи зі значенням 0 можуть розміщуватися лише в діапазоні індексів від 33 включно до 66 не включно).
  - (e) «В масиві є хоча б один *опорний* елемент». Нагадаємо, що *опорним* (у алгоритмі QuickSort) називають такий елемент, що всі лі-

віші елементи менші-рівні за нього, а всі правіші — більші-рівні». Наприклад, у масиві 30 70 100 170 120 200 500 400 таких елементів два ($a[2]=100$ та $a[5]=200$), а у масиві 10 5 7 2 опорних елементів нема.

В усіх пунктах цього завдання *вводити додаткові позначення* (аналогічні «нехай $M(x)$ означає, що x максимальний») *заборонено*. Треба виразити твердження, користуючись *лише* зверненнями до елементів масиву, стандартними математичними порівняннями ($=$, $<$, $\dots$), логічними операціями ($\wedge$, $\rightarrow$, $\dots$) та кванторами.

9*. Спираючись на означення «функція $f: \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ опукла, коли

$$\forall x_1 \forall x_2 \left(f\left(\frac{x_1 + x_2}{2}\right) \leq \frac{f(x_1) + f(x_2)}{2} \right),$$

перевірте, чи є опуклими функції $f_1(x) = x^2$ та $f_2(x) = x^3$.

Слід користуватися *лише* наведеним означенням, знаннями з логіки та предикатів, і знаннями шкільного курсу алгебри за 7–9 класи.

10*. Спираючись на означення «число A являє собою границю нескінченної послідовності $a_1, a_2, \dots, a_n, \dots$, коли $\forall \varepsilon_{>0} \exists N^* \forall n_{\geq N^*} (|x_n - A| < \varepsilon)$ », довести, що:

- (а) число 2 є границею послідовності $a_n = \frac{2n+3}{n+2}$;
- (б) число 0 не є границею послідовності $a_n = \sin \frac{\pi \cdot n}{180}$.

Слід користуватися *лише* наведеним означенням, знаннями з логіки та предикатів, і знаннями шкільного курсу алгебри за 7–9 класи.

11*. Довести: якщо таблиця істинності булевої функції від $n \geq 2$ змінних містить непарну кількість одиниць, така функція не лінійна (не належить класу Поста L).

12*. Виразити стандартні операції “ $\neg$ ”, “ $\vee$ ”, “ $\wedge$ ” через (функціонально повні згідно завдання 49 зі стор. 60) системи

- (а) $\{\rightarrow, \neg\}$;   (б) $\{\rightarrow, \oplus\}$;   (с) $\{\rightarrow, 0\}$.

13*. (Потребує знань розд. 2.1, але лише дуже базових.)

- (а) Довести, що $M \setminus (T_0 \cup T_1) = \emptyset$;
- (б) з'ясувати, які функції входять до $M \setminus (T_0 \cap T_1)$ (детально пояснити).

14*. Враховуючи результати завд. 51 зі стор. 60, запропонувати спосіб, як легко й швидко знайти той набір тризначної логіки, на якому тотожність $xy \neg z \vee xy \vee z \neg z = xy$ (правильна у класичній логіці) не виконується у тризначній логіці.

2 Множини та відношення

2.1 Основні поняття теорії множин

2.1.1 Описове означення множини. Способи запису множини

Множина (рос. «множество», англ. «*set*», рідше «*collection*», «*class*»)¹⁵ — одне з первісних понять математики, для нього *нема* строгого математичного означення. Так само, як нема строгого математичного означення числа, точки, прямої... Але є не строгі описові означення.

Множина — це сукупність (набір, зібрання) певних відрізнюваних об'єктів (предметів, понять), що розглядається як єдине ціле. Самі об'єкти (предмети, поняття) є *елементами* (англ. «*elements*», «*members*») множини.

Приклади множин: сукупність тролейбусів міста; зв'язка ключів; сукупність літер алфавіта; група студентів; сукупність студентів першого курсу факультету ОТІУС; сукупність груп першого курсу факультету ОТІУС (останні дві множини різні: одна складається з ≈ 60 елементів-людей, інша — з шести елементів-груп (котрі в свою чергу теж є множинами)).

Щоб записати абстрактне позначення множини, зазвичай пишуть велику латинську літеру, як-от «множина A ». Але крім абстрактних позначень (як «число x »), мусять бути і способи запису конкретних значень (як «число 3»). Є два основні способи записати конкретне значення множини.

1. *Явний перелік* (рос. «явный перечень», англ. «*explicit enumeration*») елементів у фігурних дужках. Наприклад, множина голосних літер української абетки $\{a, e, \epsilon, u, i, \ddot{i}, o, y, \text{ю}, \text{я}\}$; множина цифр $\{0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9\}$; множина міст України з населенням більше мільйона $\{\text{Київ}, \text{Харків}, \text{Одеса}, \text{Дніпро}\}$.

(Такий спосіб задання множин дуже простий, але зі зростанням кількості елементів множини стає не дуже зручним, а для нескінченних множин — взагалі неможливим. Звісно, можна ставити багатокрапку "..."; але раптом хтось зрозуміє цю багатокрапку не так, як мав на увазі автор запису?)

2. за допомогою *характеристичного предиката*¹⁶: всередині фігурних дужок пишуть змінну, потім знак " $|$ " (або " $:$ "), потім предикат, вільна змінна якого збігається зі змінною, записаною перед " $|$ ". (Тому що пишуть змінну та умову, що накладається на цю змінну.)

¹⁵і «множество», і «set» — багатозначні слова, тому комп'ютерні програми-перекладачі часто перекладають ці слова *на* українську неправильно (як «set→набір» або як «множество→безліч»). Називати множину «набором» трохи некрасиво, але це не є грубою помилкою; називати ж множину «безліччю» — цілковита дурниця, така ж, як переклад «произведение чисел 7 и 5» у «твір чисел 7 та 5»

¹⁶рос. «*характеристический предикат*»; англ. мовою цей предикат рідко називають якимсь терміном, а весь спосіб задання множини називають «*implicit set specification*» або «*set builder notation*»

Так, множину непарних чисел можна записати як $\{n \mid n \bmod 2 \neq 0\}$; множину чисел з відрізка від 3 до 7 — як $\{x \mid x \geq 3 \wedge x \leq 7\}$; множину точних квадратів $\{1, 4, 9, 16, 25, \dots\}$ — як $\{n \mid \sqrt{n} \in \mathbb{N}\}$.

У перших двох прикладах має місце вже відома проблема: неясно, про які числа йде мова (натуральні чи цілі (т. ч. від'ємні) для першого прикладу? натуральні, раціональні чи дійсні для другого?). Тому, для більшої строгості можна записати ще й надмножину, з якої слід брати змінні для «перевірки» характеристичним предикатом. Наприклад, $\{x \mid x \in \mathbb{R} \wedge x \geq 3 \wedge x \leq 7\}$ (або, що те саме, $\{x \in \mathbb{R} \mid x \geq 3 \wedge x \leq 7\}$). Заодно, раз уже мова зайшла про стандартні числові множини, нагадаємо їхні позначення:

$\mathbb{N}$ — множина натуральних чисел $(\{1, 2, 3, \dots\})$;

$\mathbb{N}^+$, $\mathbb{N}_0$, $\mathbb{Z}^+$ — різні позначення множин цілих невід'ємних чисел, що містить всі натуральні числа, а також нуль $(\{0, 1, 2, 3, \dots\})$;

(В англomовній термінології часто вважають, що 0 є натуральним числом; враховуючи, що останнім часом все більша частина джерел є перекладами з англійської, краще в разі найменшого сумніву уточнити, чи точно $0 \notin \mathbb{N}$.)

$\mathbb{Z}$ — множина цілих чисел $(\{\dots, -2, -1, 0, 1, 2, \dots\})$;

$\mathbb{Q}$ — множина раціональних чисел (котрі можна подати у вигляді дробу $\frac{p}{q}$);

$\mathbb{R}$ — множина дійсних чисел;

$\mathbb{C}$ — множина комплексних чисел.

У школі, як правило, пишуть «прості» варіанти літер (N , Z , тощо); але у теорії множин більш прийнятий саме наведений запис, з «широкими» частинами літер.

Запис через характеристичний предикат можна застосовувати до будь-якої множини (не лише числової). Просто для чисел найлегше записати короткий аналітичний характеристичний предикат...

Запис через характеристичний предикат можна узагальнити, дозволивши писати перед знаком “ $\mid$ ” не просто змінну, а вираз від вільних змінних характеристичного предиката. Наприклад, множину парних натуральних чисел тоді можна записати як $\{2k \mid k \in \mathbb{N}\}$; множину раціональних чисел — як $\mathbb{Q} = \{\frac{m}{n} \mid m \in \mathbb{Z} \wedge n \in \mathbb{N}\}$.

2.1.2 Порожня множина та універсум

Порожня множина (позначається “ $\emptyset$ ”, іноді “ $\emptyset$ ”; рос. «пустое множество», англ. «empty set») — це множина, у якій нема жодного елемента.

(Наприклад, множина людей, прописаних на Місяці. Або множина трамваїв, що беруть участь у «Формулі-1». Або множина дійсних розв'язків рівняння $x^2 + 1 = 0$.)

Універсум (позначається “ U ” або “ $\mathcal{U}$ ”, іноді “ E ”; рос. «универсум», англ. «universe») — це множина, у якій є (котрій належать) усі елементи.

(«Усі» зазвичай розуміють як «усі, що можуть знадобитися», а не «взагалі всі на світі». Наприклад, розглядаючи таку «серію множин», як множини студентів певної групи, що були присутні на різних парах, за універсум доцільно взяти множину всіх студентів цієї групи, але не варто включати в цей універсум стільці, відра, тролейбуси та їхніх кондукторів. Якщо розглядати таку «серію множин», як всі орфографічно правильні слова деякої природньої мови, ввічливі офіційно-ділові слова цієї ж мови, діалектизми цієї ж мови — в якості універсума можна взяти, наприклад, сукупність всіх можливих послідовностей літер алфавіту цієї мови, що мають розумну довжину.

Тобто, універсум для різних задач може бути різним; більш того, для деяких задач визначити універсум досить складно.)

2.1.3 Основні співвідношення для множин

Між об'єктом (предметом, поняттям) з одного боку, та множиною з іншого боку може виконуватися (або не виконуватися) відношення «належить» (рос. «*принадлежит*»). Належність позначається символом “ $\in$ ”, не належність — “ $\notin$ ”. Наприклад, $\neg \in \{\vee, \wedge, \neg\}$; $7 \in \mathbb{N}$; $\sqrt{2} \in \mathbb{R}$. А також $\sqrt{2} \notin \mathbb{Q}$; $y \notin \{e, i, i\}$; $\mathbb{N} \notin \mathbb{Z}$ (будь-яке натуральне число є цілим, але *множина* натуральних чисел *не* є цілим числом!).

(Відношенню належності важко дати чітке означення, бо це — суттєва складова поняття множини. Англійською мовою взагалі нема відповідного терміна, кажуть просто «... is an element of ...» або «... is not an element of ...».)

Множини *рівні* (рос. «*равны*», англ. «*equal*»); позначається символом “ $=$ ”, коли складаються з одних і тих самих елементів:

$$A = B \stackrel{\text{def}}{\iff} \forall x((x \in A) \leftrightarrow (x \in B)). \quad (3)$$

(Формулою записане те саме означення, що й словами. Ліворуч від символа “ $\stackrel{\text{def}}{\iff}$ ” записують поняття, якому дається означення. Праворуч — вираз, який виражає це поняття через відомі. Очевидно, “ $(x \in A) \leftrightarrow (x \in B)$ ” якраз і означає, що значення x або одночасно належить обом множинам, або не належить жодній.

Це означення рівності множин називають також *аксіомою екстенціональності* (рос. «*аксиома экстенциональности*» англ. «*axiom of extensionality*»). Таке страшне словосполучення не означає нічого дуже мудрого, це просто одна з назв досить простого означення «множини рівні, коли складаються з одних і тих самих елементів»...)

Зокрема, це означає, що *нема* такого поняття, як «порядок елементів множини». Наприклад, $\{\alpha, \beta, \gamma\}$, $\{\alpha, \gamma, \beta\}$, $\{\gamma, \beta, \alpha\}$ — різні записи *однієї й тієї ж* множини. Так само (класична) множина не може багатократно містити один і той самий елемент; наприклад, $\{h, e, l, l, o, w, o, r, l, d\}$ — некрасивий запис множини $\{h, e, l, o, w, r, d\}$.

(Коли потрібно враховувати кратності елементів, користуються т. зв. *мультимножинами* (англ. «*multiset*»); в межах цього посібника вони детально не розглядаються.)

Множина A є *підмножиною* (рос. «*подмножество*», англ. «*subset*») множини B , коли кожен елемент множини A є також елементом множини B :

$$A \subseteq B \stackrel{\text{def}}{\iff} \forall x((x \in A) \rightarrow (x \in B)). \quad (4)$$

Наприклад, $\{2, 5\} \subseteq \{2, 3, 5, 7\}$; $\mathbb{N} \subseteq \mathbb{R}$. Іноді знак “ $\subseteq$ ” «розвертають», пишучи “ $\supseteq$ ” (наприклад, $\mathbb{R} \supseteq \mathbb{Z}$), але це не дуже рекомендується.

Є багато термінів-синонімів до « A є підмножиною B »: « A входить до B », « A включається у B », « B включає A », « B є надмножиною A »; рос. — « A входит в B », « A содержится в B », « B содержит A », « B является надмножеством A »; англ. — « A is a subset of B », « A is contained in B », « B contains A », « B is a superset of A ». Але *ні в якому разі не можна* читати “ $A \subseteq B$ ” як « A належить B », бо “ $\in$ ” та “ $\subseteq$ ” — різні співвідношення!

Будь-яка множина включає порожню множину і будь-яка множина включає саму себе:

$$\emptyset \subseteq A, \quad A \subseteq A.$$

(Саме «включає (як підмножину)», а не «містить (як елемент)». Щодо належності як елемента, $\emptyset$ нічим не краща, за, скажімо, число 12345, яке теж деяким множинам належить, а решті (більшості) — ні.)

Множини рівні тоді й тільки тоді, коли кожна є підмножиною іншої:

$$(A = B) = (A \subseteq B) \wedge (B \subseteq A).$$

Наведені формули “ $\emptyset \subseteq A$ ”, “ $A \subseteq A$ ”, “ $(A = B) = (A \subseteq B) \wedge (B \subseteq A)$ ” — не означення, а властивості; строге викладення цього матеріалу для «чистих» математиків повинно було б містити доведення, що кожна з цих формул справді слідує з раніше зроблених означень. Оскільки цей посібник призначений для інженерних спеціальностей, а не математичних, відповідні доведення все ж пропущені; але це робить викладення менш строгим.

A — *власна підмножина* (рос. «*собственное подмножество*», англ. «*proper subset of*») B , коли A — підмножина B і при цьому $A \neq B$. Ми будемо записувати це як $A \subset B$.

(На жаль, значок “ $\subset$ ” у різних книгах має різне значення: в одних — власна підмножина, в інших — просто підмножина, тобто те саме, що у нас “ $\subseteq$ ”. Іноді власну підмножину позначають як “ $\subsetneq$ ”, але цей значок ще менш поширений. «Розвертати» значок “ $\subset$ ” до вигляду “ $\supset$ ” (власна *над*множина) тим паче не рекомендується, бо до всіх щойно згаданих проблем додається ще й та, що у деяких джерелах так позначають імплікацію.)

Множинні порівняння “ $\subseteq$ ” та “ $\subset$ ” дещо схожі на числові порівняння “ $\leq$ ” та “ $<$ ”. Але є суттєва відмінність: бувають множини, жодна з яких не входить до іншої (наприклад, $\{a, b, c, d\}$ та $\{b, p\}$).

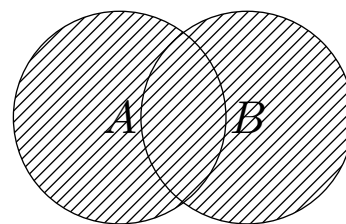
2.1.4 Основні операції над множинами

Наведені словесні фрази та формули слід вважати власне означеннями; малюнки (котрі називаються *діаграми Венна*)¹⁷ — ілюстраціями до них. Адже рисунки менш строгі й мають меншу математичну цінність, ніж формули.

(Не плутати діаграми Венна з діаграмами Вейча, вони ж карти Карно (розд. 1.4.1).)

Об’єднання (рос. «*объединение*», англ. «*union*»; позначається “ $\cup$ ”) множин A і B — це множина, що складається з усіх елементів, які належать хоча б одній з множин A , B :

$$A \cup B \stackrel{\text{def}}{=} \{x \mid x \in A \vee x \in B\}. \quad (5)$$

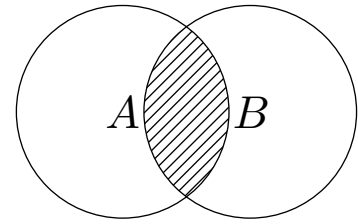

(Значок “ $\stackrel{\text{def}}{=}$ ”, як і “ $\stackrel{\text{def}}{\Leftarrow}$ ”, використовують, щоб підкреслити: це означення, тут вперше вводиться те, що записане зліва від цього значка; відмінність між “ $\stackrel{\text{def}}{\Leftarrow}$ ” та “ $\stackrel{\text{def}}{=}$ ” та, що праворуч від “ $\stackrel{\text{def}}{\Leftarrow}$ ” пишуть *умову, коли виконується* те, що зліва від нього, а праворуч від “ $\stackrel{\text{def}}{=}$ ” пишуть *вираз, результату якого дорівнює* те, що зліва від нього.)

¹⁷ Їх називають також *діаграмами Ейлера-Венна*, а іноді й *кругами Ейлера*, але це не зовсім одне й те саме: круги Ейлера, залежно від обставин, можна зображати, як тут, а можна так, що вони не перетинаються, або якийсь з них повністю всередині іншого; для діаграм Венна обов’язково, щоб були всі 2^n областей (див. також розд. 2.2.2).

Перетин (рос. «пересечение», англ. «intersection»; позначається “ $\cap$ ”) множин A і B — це множина, що складається лише з тих елементів, які належать одночасно обом множинам A, B :

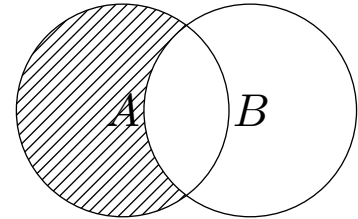
$$A \cap B \stackrel{\text{def}}{=} \{x \mid x \in A \wedge x \in B\}. \quad (6)$$

(Отже, між значками “ $\cup$ ” та “ $\vee$ ” (а також “ $\cap$ ” та “ $\wedge$ ”) є глибокий взаємозв’язок; але плутати їх, застосовуючи “ $\wedge$ ” до множин або “ $\cup$ ” до булевих значень — груба помилка.)

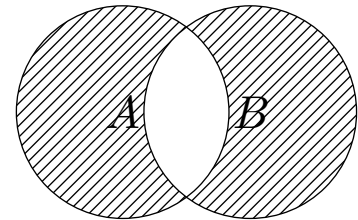
Різниця (рос. «разность», англ. «difference»; позначається “ $\setminus$ ”, іноді “ $-$ ”) множин A і B — це множина, що складається з тих елементів A , які не належать B :

$$A \setminus B \stackrel{\text{def}}{=} \{x \mid x \in A \wedge \neg(x \in B)\}. \quad (7)$$

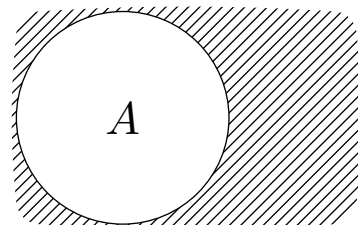
Симетрична різниця (рос. «симметрическая разность», англ. «symmetric difference»; позначається “ $\div$ ”, нерідко “ Δ ”, іноді “ $\oplus$ ”) множин A і B — це множина, що складається з елементів, які належать в точності одній з множин A, B :

$$\begin{aligned} A \div B &\stackrel{\text{def}}{=} \{x \mid x \in A \oplus x \in B\} = \\ &= \{x \mid (x \in A \wedge \neg(x \in B)) \vee \\ &\quad \vee (\neg(x \in A) \wedge x \in B)\}. \end{aligned} \quad (8)$$

Доповнення (рос. «дополнение», англ. «complement»; позначається “ A' ”, іноді “ $\bar{A}$ ”, “ C_A ”) множини A — це множина всіх елементів, які не належать A :

$$A' \stackrel{\text{def}}{=} \{x \mid \neg(x \in A)\}; \quad (9)$$

операція доповнення осмислена лише коли є чітко заданий універсум.

(Різниця та доповнення взаємопов’язані тотожністю $A' = U \setminus A$ (де U — універсум). Через це різницю $A \setminus B$ навіть називають «відносне доповнення» або «доповнення B до A » («relative complement of B with respect to A »); відповідно, унарне доповнення називають абсолютним («absolute complement».)

(В означенні різниці, замість “ $\neg(x \in B)$ ” можна було б написати “ $x \notin B$ ”, що виглядає коротшим. Але слід розуміти, що у коротшому записі “ $x \notin B$ ” теж мається на увазі заперечення. Наприклад, $x \notin (C \cap D)$ ні в якому разі не рівносильне $(x \notin C) \wedge (x \notin D)$; при бажанні, його можна перетворити як $x \notin (C \cap D) = \neg(x \in (C \cap D)) = \neg((x \in C) \wedge (x \in D)) = \neg(x \in C) \vee \neg(x \in D) = (x \notin C) \vee (x \notin D)$, використавши закон де Моргана.)

Згадаємо ще одну множинну операцію, яка по смислу дуже сильно відрізняється від вищезгаданих.

Булеїн (множина всіх підмножин, англ. «power set»; позначається 2^A , $\beta(A)$, $\wp(A)$) множини A — це множина, елементами якої є всі можливі підмножини множини-аргумента.

Наприклад, $2^{\{a,b,c\}} = \{\emptyset, \{a\}, \{b\}, \{c\}, \{a,b\}, \{a,c\}, \{b,c\}, \{a,b,c\}\}$.

Неважко переконатися, що коли множина A скінченна і складається з n елементів, то 2^A — скінченна множина, що складається з 2^n елементів.

2.2 Доведення тотожностей і включень. Аналітичні перетворення виразів над множинами

2.2.1 Перетворення характеристичних предикатів

Безпосередньо в означеннях операцій над множинами вказані характеристичні предикати множин-результатів. Тому, коли є складений вираз над множинами, зовсім не важко побудувати його характеристичний предикат у вигляді логічного виразу від предикатів вигляду “ $x \in \dots$ ” (замість “ $\dots$ ” підставляються множини, що згадуються у виразах). А щоб проаналізувати, чи тотожні логічні вирази, є дуже простий спосіб — таблиці істинності.

Приклад 1. Доведемо тотожність $(A \cup B) \setminus (A \cap B) = (A \setminus B) \cup (B \setminus A)$.

Ліва частина досліджуваної тотожності згідно означень перетворюється як $(A \cup B) \setminus (A \cap B) = \{x \mid x \in (A \cup B) \wedge \neg(x \in (A \cap B))\} =$

$= \{x \mid \underbrace{(x \in A \vee x \in B)}_{\text{Л1}} \wedge \underbrace{\neg(x \in A \wedge x \in B)}_{\text{Л2}}\}$; (Тут скрізь пишемо “ $=$ ”, а не “ $\stackrel{\text{def}}{=}$ ”, бо використовуємо означення, а не даємо їх. І взагалі, якщо є сумнів, краще писати “ $=$ ”).

права — як $(A \setminus B) \cup (B \setminus A) = \{x \mid x \in (A \setminus B) \vee (x \in (B \setminus A))\} =$

$= \{x \mid \underbrace{(x \in A \wedge \neg(x \in B))}_{\text{П1}} \vee \underbrace{(x \in B \wedge \neg(x \in A))}_{\text{П3}}\}$.

Тепер обидва характеристичні предикати залежать від однакових базових предикатів “ $x \in A$ ” та “ $x \in B$ ”. Тому можна побудувати табл. істинності:

$x \in A$	$x \in B$	Л1	Л2	Л3	уся ліва	П1	П2	П3	П4	уся права
0	0	0	0	1	0	1	0	1	0	0
0	1	1	0	1	1	0	0	1	1	1
1	0	1	0	1	1	1	1	0	0	1
1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0

Стовпчики істинності для лівої частини та правої частини співпали — отже, характеристичні предикати однакові. А значить, однакові й множини.

Коли потрібно дослідити включення (“ $\subseteq$ ”) складених виразів над множинами, це теж досить просто зробити через перетворення характеристичних предикатів. Адже $S_1 \subseteq S_2$ означає $\forall x((x \in S_1) \rightarrow (x \in S_2))$; значить, достатньо розписати всередині цього виразу “ $x \in S_1$ ” та “ $x \in S_2$ ” і подивитися, чи завжди істинна імплікація.

Приклад 2. Доведемо, що $(A \cap B) \subseteq (A \div B)'$. За означенням, це включення правильне тоді й тільки тоді, коли вираз $(x \in (A \cap B)) \rightarrow (x \in (A \div B)')$ завжди істинний. Перетворимо його.

$$\begin{aligned} & (x \in (A \cap B)) \rightarrow (x \in (A \div B)') = \\ & = \underbrace{(x \in A \wedge x \in B)}_1 \rightarrow \underbrace{\neg(x \in A \oplus x \in B)}_2. \end{aligned}$$

$\underbrace{\hspace{15em}}_4$

$x \in A$	$x \in B$	1	2	3	4
0	0	0	0	1	1
0	1	0	1	0	1
1	0	0	1	0	1
1	1	1	0	1	1

Отримали, що “вираз 1” $\rightarrow$ “вираз 3” виконується завжди. Отже, досліджуване включення правильне.

(Строго кажучи, ми розглянули лише 4 випадки $(x \notin A, x \notin B)$; $(x \notin A, x \in B)$; $(x \in A, x \notin B)$ та $(x \in A, x \in B)$). А у означенні включення стоїть квантор “ $\forall x$ ”, що задає перебір усіх можливих елементів універсума (можливо, нескінченного). Тому, для більшої строгості, висновок слід було б сформулювати приблизно так:

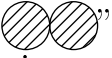
«Отримали, що вираз “ $(x \in (A \cap B)) \rightarrow (x \in (A \div B)')$ ” істинний в усіх чотирьох перелічених випадках; кожен елемент x універсума потрапляє до одного з цих чотирьох випадків; таким чином, згадана імплікація виконується для будь-якого елемента універсума. Отже, досліджуване включення справді правильне.»)

2.2.2 Побудова діаграм Венна

Побудову діаграм багато хто не вважає математичним доведенням: мовляв, один розмістить області діаграми так, інший інакше; де гарантія, що вони обов'язково прийдуть до однакових результатів?..

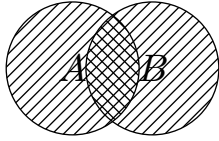
Але побудова діаграм може бути цілком строгим способом аналізу виразів над множинами, нітрохи не гіршим за таблиці істинності — *якщо* дотримуватися двох простих правил:

1. Щоб порівняти вирази, їхні області будують на різних примірниках однаково влаштованих діаграм (на діаграмах повинні бути зображені одні й ті самі множини, причому однаково розміщені).
2. На діаграмі, яка містить n множин, повинні бути всі області, відповідні усім 2^n випадкам належності до частини з цих множин (аналогічно 2^n рядкам таблиці істинності).

2-ге правило, по суті, вимагає, щоб діаграми були саме діаграмами Венна, а не кругами Ейлера (див. також прим. 17 на стор. 66). Якщо порушувати це правило, можна (помилково) «доводити» неправильні твердження. Наприклад, розглянемо «діаграму», де множини A і B позначені кругами, що дотикаються (зовнішнім чином), але не перетинаються. Зобразимо на них “ $A \cup B$ ” та “ $A \div B$ ”. В обох випадках виходить однаковий результат “”. Звідси можна зробити «висновок» про нібито рівність цих виразів, і причина помилки — у тому, що на «діаграмі» пропущена якраз та область, де і виявляється відмінність між виразами.

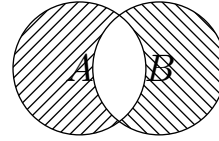
Приклад 1. Доведемо через побудову діаграм (вже доведена через характеристичні предикати) тотожність $(A \cup B) \setminus (A \cap B) = (A \setminus B) \cup (B \setminus A)$.

$$(A \cup B) \setminus (A \cap B)$$

Замалюємо $(A \cup B)$ «правою» штриховкою, $(A \cap B)$ — «лівою». До них треба застосувати “ $\setminus$ ”, отже остаточний результат — область, де є «права» штриховка і нема «лівої».

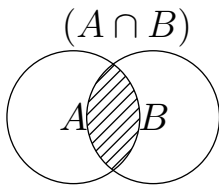
$$(A \setminus B) \cup (B \setminus A)$$

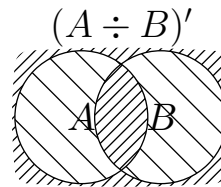
Замалюємо $(A \setminus B)$ «правою» штриховкою, $(B \setminus A)$ — «лівою». До них треба застосувати “ $\cup$ ”, отже остаточний результат — уся область, де є хоч якась штриховка.

Бачимо, що області однакові. Отже, тотожність справді виконується.

Приклад 2. Доведемо через побудову діаграм (вже доведене через характеристичні предикати) включення $(A \cap B) \subseteq (A \div B)'$.

Замалюємо $(A \cap B)$.

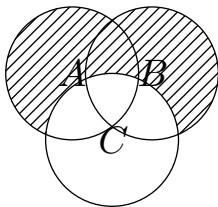
Замалюємо $(A \div B)$ ріденькою «лівою» штриховкою. До нього слід застосувати доповнення, тож замальовуємо все інше густою «правою» штриховкою.

Бачимо, що область лівого вираза є частиною області правого вираза. Що очевидно відповідає співвідношенню “ $\subseteq$ ”.

Більш того: при наявності певного досвіду зовсім не важко будувати діаграми значно складніших виразів, залежних від трьох множин.

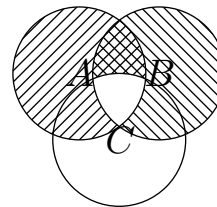
Приклад 3. Доведемо $(A \cup B) \setminus C \subseteq (A \setminus (B \cap C)) \cup (B \setminus (A \cap C))$.

$$(A \cup B) \setminus C$$

$(A \cup B)$ зовсім не важко уявити, дивлячись на діаграму, але не штрихуючи. Тож заштрихуємо зразу $(A \cup B) \setminus C$.

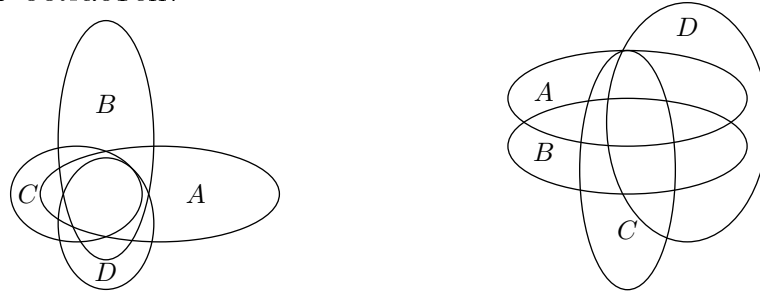
$$(A \setminus (B \cap C)) \cup (B \setminus (A \cap C))$$

Аналогічно, $B \cap C$ уявимо, а заштрихуємо ($\diagup \diagdown$) зразу $A \setminus (B \cap C)$; так само $A \cap C$ уявимо, а заштрихуємо ($\diagdown \diagup$) $B \setminus (A \cap C)$. До них треба застосувати “ $\cup$ ”, отже результат — область, де є (хоч якась) штриховка.

Бачимо, що область лівого вираза є частиною області правого вираза. Що очевидно відповідає співвідношенню “ $\subseteq$ ”.

Але коли множин більше трьох, будувати діаграми, як правило, нецільно. На рис. зображено два варіанти «кістяка» діаграм для 4-х множин, що містять усі 16 областей:

Конструкції вельми складні (а при більшій кількості множин ще набагато складніші), в них легко помилитися й пропустити якусь область чи навіть кілька. А як вже показано, при пропуску хоча б однієї області діаграми можуть втрачати доказову силу. Тому й виходить, що для $n=2$ та $n=3$ діаграми досить зручні, а при $n \geq 4$ зазвичай нецільні.

2.2.3 Стандартні тотожності для множин

Враховуючи описаний зв'язок між операціями над множинами та операціями над їхніми характеристичними предикатами, природньо, що мають місце стандартні тотожності множинних виразів — аналоги стандартних тотожностей для логічних виразів:

1. Комутативність

$$A \cup B = B \cup A, \quad A \cap B = B \cap A.$$

2. Асоціативність

$$(A \cup B) \cup C = A \cup (B \cup C), \quad (A \cap B) \cap C = A \cap (B \cap C).$$

3. Дистрибутивність

$$(A \cup B) \cap C = (A \cap C) \cup (B \cap C), \quad (A \cap B) \cup C = (A \cup C) \cap (B \cup C).$$

4. Закони порожньої множини, універсума і доповнення

$$A \cup A' = U, \quad A \cap A' = \emptyset, \quad A \cup \emptyset = A, \quad A \cap U = A.$$

Якщо додати ще способи вираження різниці та симетричної різниці

$$A \setminus B = A \cap B', \quad A \div B = (A \cap B') \cup (A' \cap B),$$

отримаємо набір законів, достатній для аналітичних перетворення виразів над множинами. Як і для логічних операцій, мінімальний набір зручно розширити, ввівши ідемпотентність, аналоги законів де Морґана, інволютивність (аналог закону подвійного заперечення), закони поглинання, тощо.

2.3 Способи подання множин

Зупинимось лише на способах явного переліка («explicit-них») — адже «implicit-ними» можна вважати хіба що способи аналітико-алгоритмічного подання характеристичних предикатів, про які не можна сказати нічого нового порівняно з розд. 1.6.2.

2.3.1 Бітові вектори

Нехай універсум чітко відомий і досить малий. Тоді можна занумерувати всі елементи універсума (взагалі всі можливі елементи) числами проміжку $0 \leq i < \text{MAXN}$, і працювати з масивами вигляду `bool a[ $\text{MAXN}$ ]`.

Значення множини визначається тим, які елементи їй належать. Нехай кожен i -ий елемент масива зберігає інформацію про те, чи належить відповідний елемент універсума a_i цій множині, чи не належить:

$$a[i] = (a_i \in A) = \begin{cases} \text{true}, & a_i \in A; \\ \text{false}, & a_i \notin A. \end{cases}$$

Наприклад, якщо $U = \{0, 1, 2, 3, 4, 5\}$, то множина $\{2, 3, 5\}$ подається як $\{\text{false}, \text{false}, \text{true}, \text{true}, \text{false}, \text{true}\}$, тобто $\begin{array}{c|c|c|c|c|c} 0 & 1 & 2 & 3 & 4 & 5 \\ \hline - & - & + & + & - & + \end{array}$.

Операції над множинами, поданими у вигляді бітових векторів, реалізуються просто і однотипно:

$C = A \cup B$	<code>for(int i=0; i<MAXN; i++) c[i] = a[i] b[i];</code>
$C = A \cap B$	<code>for(int i=0; i<MAXN; i++) c[i] = a[i] && b[i];</code>
$C = A \setminus B$	<code>for(int i=0; i<MAXN; i++) c[i] = a[i] && !b[i];</code>
$C = A \div B$	<code>for(int i=0; i<MAXN; i++) c[i] = a[i] ^ b[i];</code>
$C = A'$	<code>for(int i=0; i<MAXN; i++) c[i] = !a[i];</code>

(Якщо не обмежуватися класичними масивами, можна зменшити витрати пам'яті, виділяючи на кожен елемент універсума всього один біт. (Звідси й походить назва «бітовий вектор», яку умовно поширюють і на подання у масиві.) Причому, мовою C++ це можна робити як низькорівневими засобами доступу до окремих бітів, так і простим використанням `vector<bool>`. Правда, на службову інформацію `vector`-а теж витрачається пам'ять, але коли елементів універсума (масива) досить багато (хоча б сотні) — економія пам'яті є. Щоправда, за рахунок сповільнення виконання.)

2.3.2 Подання відсортованим переліком. Злиття

Дещо несподівано, але факт: *впорядкованими переліками можна користуватися завдяки тому, що множини не впорядковані*. Наприклад, $\{2, 7, 5\}$, $\{5, 2, 7\}$, $\{5, 7, 2\}$, ... — різні записи однієї й тієї ж множини; тому можна вважати «умовно найправильнішим» запис $(2, 5, 7)$. І так для кожної множини: оскільки порядок елементів не впливає на значення множини, можна вважати «умовно найправильнішим» запис у відсортованому порядку.

При відсортованому поданні можна виконувати основні операції над множинами на основі т. зв. *злиття* (рос. «слияние», англ. «merge»). Опишемо модифікацію алгоритма злиття, що виконує об'єднання множин $A \cup B$.

Нехай множини-вхідні дані задані у відсортованих **vector**-ах **a** та **b**, результат треба повернути як **vector**-результат функції. (де **vector** — це така сучасна продвинута версія масива, яка сама знає свій розмір (метод **size()**) і вміє додавати елемент собі в кінець (метод **push_back(...)**)). Надалі називатимемо **vector** масивом, бо відмінності суто технічні.

Результат (**res**) спочатку порожній. Елемент **a[0]** найменший серед усіх елементів масиву **a**, елемент **b[0]** — серед масиву **b**. Значить, менший з цих двох елементів є найменшим серед взагалі всіх елементів $A \cup B$, тобто його і треба розмістити у масив **res** як 0-й (найменший) елемент об'єднання. Цей найменший елемент стає розглянутим, і до нього вже не треба повертатися. Тож можна продовжити робити те саме для решти елементів. А щоб перейти до решти, зсуваємо поточну позицію (індекс) у тому з масивів, звідки взятий цей мінімальний елемент, і далі проводимо аналогічні порівняння.

Можлива ситуація, коли у множинах A і B є однакові елементи; для об'єднання (“ $\cup$ ”) їх треба включити у результат, але один раз. Найприродніше врахувати це так: при порівнянні поточних елементів **a[i]** та **b[j]** розрізняти не два випадки, а три: $a[i] < b[j]$, $a[i] > b[j]$, $a[i] = b[j]$.

(Коли потрібне не “ $\cup$ ”, а таке поєднання, де наявність одного й того ж значення і в **a**, і в **b** означає, що його слід записати у результат двічі — можна обійтися простішим **if**-ом “**if(a[i] <= b[j]) res.push_back(a[i++]); else res.push_back(b[j++]);**”; три гілки спричинені якраз потребою враховувати однакове лише один раз.)

Завершується злиття, коли вже нема чого зливати, бо дійшли до кінця. Зазвичай, якийсь один зі вхідних масивів закінчуватиметься, коли в іншому ще є не оброблені елементи (можливо, багато). Тому «основну частину» злиття треба робити, поки ще є вхідні дані в обох масивах; після «основної частини» треба ще переписати «хвіст» недообробленого масива (якщо є).

Реалізації “ $\cap$ ”, “ $\div$ ”, “ $\setminus$ ” відрізняються головним чином тим, в яких саме гілках потрібно заносити поточний елемент до результуючої множини:

	$a[i] < b[j]$	$a[i] > b[j]$	$a[i] == b[j]$	дописування хвоста a	дописування хвоста b
$A \cup B$	так	так	так	так	так
$A \cap B$	ні	ні	так	ні	ні
$A \setminus B$	так	ні	ні	так	ні
$A \div B$	так	так	ні	так	так

У наведеному переліку *немає і не повинно бути операції доповнення*. Адже при поданні впорядкованими послідовностями та при злитті універсум взагалі не фіксується. (Точніше, він фіксується при оголошенні типу, чи це **vector<short int>**, чи **vector<double>**, тощо); але це *далеко не* така жорстка фіксація, як при поданні бітовими векторами.) Якщо все-таки виникає потреба у операції доповнення, можна зберігати універсум U «на правах звичайної множини», і знаходити A' як $U \setminus A$.

Алгоритм може бути реалізований, наприклад, так:

```
template<class T> vector<T> merge_union(const vector<T> &a, const vector<T> &b)
{
    vector<T> res; // створюємо (порожній) масив res, щоб будувати у ньому результат
    size_t i = 0, j = 0; // i буде номером поточного елемента масива a, j -- масива b
    // встановлюємо поточні позиції обох векторів на початок
    while(i < a.size() && j < b.size())
    { // поки одночасно в обох масивах ще є не оброблені елементи
        if(a[i] < b[j])
        { // записуємо у результат поточне значення з масива a, бо воно менше
            res.push_back(a[i]);
            i++; // зсуваємо позицію (робимо поточним наступний елемент)
        } else if(b[j] < a[i])
        { // записуємо у результат поточне значення з масива b, бо воно менше
            res.push_back(b[j]);
            j++; // зсуваємо позицію (робимо поточним наступний елемент)
        } else { // a[i]==b[j], тобто елемент присутній в обох множинах a і b.
            res.push_back(a[i]); // записуємо його у результат (один раз),
            i++, j++; // а до наступного значення переходимо в ОБОХ масивах
        }
    }
    while(i < a.size()) // якщо у масиві b елементи вже закінчилися, а в масиві a ще ні,
        res.push_back(a[i++]); // дописуємо <<хвіст>> масиву a у результат
    while(j < b.size()) // симетрично, якщо закінчилися лише в масиві a, то
        res.push_back(b[j++]); // дописуємо у результат <<хвіст>> масиву b
    return res;
}
```

Ні `vector`-и, ні `template`-и не є обов'язковими засобами реалізації злиття. Цілком корисно й доступно сильному студенту 1-го курсу написати злиття самостійно, на основі лише раніше наведених словесних описів та користуючись добре відомими засобами (`vector`-и можна замінити простими масивами, можна без `template`-ів вказати конкретний тип, наприклад, `int`). Просто `vector` дозволяє зручно додавати елемент у кінець (`push_back`), а `template` дозволяє зробити зразу для всіх типів, а не лише для `int`...

Приклад об'єднання злиттям $\{2, 3, 4, 6, 7\}$ та $\{1, 6, 8, 9, 12\}$.

Вхід 1	Вхід 2	Результат	Примітка
2 3 4 6 7	1 6 8 9 12	1	2 > 1, вибираємо 1
2 3 4 6 7	1 6 8 9 12	1 2	2 < 6, вибираємо 2
2 3 4 6 7	1 6 8 9 12	1 2 3	3 < 6, вибираємо 3
2 3 4 6 7	1 6 8 9 12	1 2 3 4	4 < 6, вибираємо 4
2 3 4 6 7	1 6 8 9 12	1 2 3 4 6	6=6, беремо спільне значення 6 (один раз) та зсуваємо обидві поточні позиції
2 3 4 6 7	1 6 8 9 12	1 2 3 4 6 7	7 < 8, вибираємо 7

Основний етап злиття завершено, бо закінчилася одна з послідовностей. Розпочинаємо дописування хвоста.

2 3 4 6 7	1 6 8 9 12	1 2 3 4 6 7 8	просто дописуємо хвіст
2 3 4 6 7	1 6 8 9 12	1 2 3 4 6 7 8 9	просто дописуємо хвіст
2 3 4 6 7	1 6 8 9 12	1 2 3 4 6 7 8 9 12	просто дописуємо хвіст

Тепер про перевірку належності (“ $\in$ ”). Якщо важливі лише простота й очевидність, можна просто переглядати масив, порівнюючи кожен елемент з шуканим значенням. Якщо важлива ефективність, то, знов-таки завдяки відсортваності, слід застосувати *бінарний пошук*. Тобто, починаємо з елемента посередині масива. Можливо, він якраз дорівнює шуканому значенню, тоді пошук успішно завершується. Інакше, перевіряємо, що менше. Якщо середній елемент більший шуканого, цим з’ясовано (завдяки відсортваності), що й уся права половина більша, тож значення варто шукати *лише* у лівій половині. Аналогічно, якщо середній елемент менший шуканого, надалі слід шукати лише у правій половині. Розмір проміжку, який треба розглядати, щоразу зменшується приблизно удвічі — отже, щоб знайти елемент (або переконатися у його відсутності) бінарним пошуком, потрібно приблизно $\log_2 n$ порівнянь. Наприклад, для мільйона елементів — всього ≈ 20 .

2.3.3 Порівняння розглянутих способів подання

Фрагменти програм, які стосуються бітових векторів, незрівнянно коротші й простіші, ніж злиття. Але бітові вектори мають ряд недоліків.

Якщо універсум зарані не відомий (нові елементи можуть з’являтися під час роботи програми) або дуже великий, то бітові вектори взагалі не застосовні. Якщо універсум відомий і малий, але «незручний» (наприклад, елементами є слова), застосування бітових векторів потребує постійного «перекладу» незручних назв у номери і навпаки, а робити це більш-менш ефективно — складніше, ніж реалізувати злиття і бінарного пошуку.

Тепер розглянемо ситуацію, коли універсум великий, а конкретні множини невеликі. За таких умов застосування бітових векторів можливе, але навряд чи доцільне. По-перше, об’єм пам’яті, необхідний для зберігання кожної множини у вигляді бітового вектора, пропорційний кількості елементів усього універсума, а у вигляді переліку — лише кількості реально використаних у множині елементів. По-друге, операції “ $\cup$ ”, “ $\cap$ ”, ... через злиття вимагають перегляду лише реально існуючих елементів і в результаті будуть виконуватися швидше, ніж цикл `for(int i=0; i<MAXN; i++) ...`, який без толку переглядатиме величезну кількість незадіяних елементів універсуму.

Але якщо доводиться мати справу з множинами, яким належить значна частина елементів універсума, кращими виявляються бітові вектори. В такому разі зберігання MAXN бітів імовірно вимагатиме менше пам’яті, ніж зберігання ненабагато меншої кількості значень елементів (кожне з яких може займати кілька байтів). Крім того, дуже простий цикл `for(int i=0; i<MAXN; i++) ...` працюватиме мабуть швидше, ніж злиття, яке має виконати ненабагато менше складніших ітерацій.

Незалежно від «щільності» використання універсуму, перевірка належності елемента множині робиться ефективніше у бітових векторах (подивитися прямим доступом значення $a[i]$ швидше, ніж запускати бінарний пошук, не кажучи вже про повний перегляд масиву). Але коли треба виконати якусь дію для кожного елемента множини, то подання переліком надає ці елементи у готовому вигляді один за одним, тоді як по бітовому вектору треба «бігти», перевіряючи абсолютно кожен елемент універсума.

(Бітові вектори мають багато спільного з розглянутим у розд. 1.6.2 табличним поданням предикатів, а подання відсортованими масивами — з розглянутим там само переліком наборів. Більш того: ці самі ідеї в новому ракурсі з'являться ще й при поданні графів, у розд. 5.2.2 та 5.2.3. Що ж, свіжих ідей мало, областей застосування гарних ідей багато. . .

Але *не слід* робити висновок, ніби відомі *лише* два розглянуті способи подання множин. Є ще багато способів, теж основаних на зберіганні переліку елементів множини, але в деякій технічно складнішій структурі даних — наприклад, `set` бібліотеки STL зберігає у збалансованому бінарному дереві пошуку. Але ці деталі вже стосуються аналізу алгоритмів, а не математики.)

2.4 Декартів добуток

(Термін «декартів» (або «декартовий») походить від прізвища видатного математика та філософа Рене Декарта¹⁸. Строго кажучи, Декарт лише запропонував основну ідею, застосувавши її до декартової системи координат на площині (кожній точці площини співставляються *два* числа) та до нумерації місць у театрі («ряд . . . , крісло . . . »). Сучасний смисл множинної операції «декартів добуток» ввели пізніше.)

Декартів добуток (рос. «*декартово произведение*», англ. «*Cartesian product*») множин A та B — це множина всіх можливих упорядкованих пар, де перший елемент пари береться з множини A , другий — з множини B :

$$A \times B \stackrel{\text{def}}{=} \{(a, b) \mid a \in A \wedge b \in B\}. \quad (10)$$

(Наприклад, $\{a, b, c\} \times \{1, 2\} = \{(a, 1), (a, 2), (b, 1), (b, 2), (c, 1), (c, 2)\}$. Декартів добуток є множиною, отже пари можна переставляти (наприклад, $\{(b, 1), (a, 1), (c, 2), (a, 2), (b, 2), (c, 1)\}$ — некрасивий запис того самого добутку). Але переставляти елементи *всередині* пари *не можна* (наприклад, $(2, c) \notin \{a, b, c\} \times \{1, 2\}$, а 2-ге місце в 19-му ряду — не те саме, що 19-те місце у 2-му ряду).

І це означає *некомутативність* декартового добутку: $A \times B \neq B \times A$.)

Декартів добуток очевидно узагальнюється на випадок кількох (більш ніж двох) множин. *Декартів добуток множин* $A_1, A_2, \dots, A_n$ — це множина всіх можливих упорядкованих n -ок¹⁹, де 1-ий елемент n -ки береться з множини A_1 , 2-ий — з множини A_2 , . . . , n -ий — з множини A_n :

$$A_1 \times A_2 \times \dots \times A_n \stackrel{\text{def}}{=} \{(a_1, a_2, \dots, a_n) \mid a_1 \in A_1 \wedge a_2 \in A_2 \wedge \dots \wedge a_n \in A_n\}. \quad (11)$$

Наприклад, $\{a, b\} \times \{2, 5\} \times \{a, o\} = \{(a, 2, a), (a, 2, o), (a, 5, a), (a, 5, o), (b, 2, a), (b, 2, o), (b, 5, a), (b, 5, o)\}$.

¹⁸він же д'Екартес, тому кажуть також «картезіанський»; за радянською традицією більш прийнято писати «декартів», за західною — «Cartesian»

¹⁹читається «енок»; «енка» означає просто «послідовність з n елементів»; англ. — «*n-tuple*»

n -им декартовим степенем множини A називають частковий випадок (узагальненого) декартового добутка, коли $A_1 = A_2 = \dots = A_n$:

$$A^n \stackrel{\text{def}}{=} \underbrace{A \times A \times \dots \times A}_{n \text{ множників}} \quad (12)$$

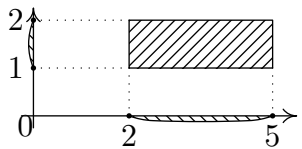
(У деяких книгах стверджують, буцімто, як і для переважної більшості різноманітних «добутків» дискретної математики,²⁰ ніякої окремої операції «узагальнений декартів добуток» не треба, а степені можна ввести як $A^1 = A$, $A^n = \underbrace{(\dots (A \times A) \times \dots \times A)}_{A^{n-1} \text{ (} n-1 \text{ штук } A)} \times A$.
 $n \text{ штук } A$

Автор посібника підтримує іншу поширену думку, за якою елементами $A \times B \times C$ та $(A \times B) \times C$ є просто різні сутності: $A \times B \times C$ складається з трійок (a_i, b_j, c_k) , тоді як $(A \times B) \times C$ — з $((a_i, b_j), c_k)$, тобто пар, першими елементами яких є пари. При такому підході, декартів добуток не лише не комутативний, але й не асоціативний ($(A \times B) \times C \neq A \times (B \times C)$), бо в одному випадку утворюються послідовності вигляду $((a_i, b_j), c_k)$, в іншому — вигляду $(a_i, (b_j, c_k))$; через це, пропонується уникати послідовних декартових домножень, натомість виражаючи як степінь, так і інші поєднання зразу кількох елементів у єдину послідовність однією операцією узагальненого декартового добутку.)

Оскільки декартів добуток є множиною, до декартових добутків застосовні множинні операції ($\cup$, $\cap$, $\setminus$, $\div$) та відношення ($\in$, $\subseteq$, $\subset$).

Іноді (не часто) буває зручно зображати декартів добуток графічно (звичайно, *лише дваргументний добуток!*). Для цього треба множини, котрі є лівими аргументами добутка, зобразити вздовж однієї осі, праві аргументи — вздовж іншої осі. Зображенням декартового добутка буде прямокутник або сукупність прямокутників.

Наприклад, зобразимо добуток $[2; 5] \times [1; 2]$ (де $[2; 5]$ та $[1; 2]$ — відрізки всіх дійсних чисел від $\dots$ до $\dots$, обидві межі включно):

Доведення тотожностей і включень У означенні декартового добутку заданий характеристичний предикат. Значить, можна переходити до логічних виразів від простіших характеристичних предикатів, досліджувати їх за допомогою таблиць істинності, тощо.

Приклад 1. Доведемо $(A \times B) \cap (C \times D) = (A \cap C) \times (B \cap D)$.

Ліва частина: $(A \times B) \cap (C \times D) = \{(x, y) | (x, y) \in (A \times B) \wedge (x, y) \in (C \times D)\} = \{(x, y) | (x \in A \wedge y \in B) \wedge (x \in C \wedge y \in D)\}$.

Права частина: $(A \cap C) \times (B \cap D) = \{(x, y) | x \in (A \cap C) \wedge y \in (B \cap D)\} = \{(x, y) | (x \in A \wedge x \in C) \wedge (y \in B \wedge y \in D)\}$.

Можна побудувати таблиці істинності (на $2^4 = 16$ рядків). А можна побачити, що у виразах використовується лише $\wedge$, та довести тотожну рівність цих виразів згідно з асоціативністю та комутативністю кон'юнкції.

²⁰у цьому посібнику, крім декартового добутку, розглянуто ще деякі операції, які відносять до «добутків»: кон'юнкцію (розд. 1.1), композицію відношень (розд. 2.5.4) та конкатенацію мов (розд. 6.2), а також використано відомий з алгебри добуток матриць; все це — ще не повний перелік «добутків», бо дискретна математика цим посібником не обмежується

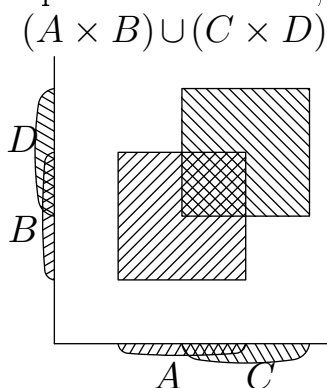
Приклад 2. Доведемо, що $(A \times B) \cup (C \times D) \subseteq (A \cup C) \times (B \cup D)$, причому ці вирази *не* тотожно рівні. Ліва частина: $(x, y) \in (A \times B) \cup (C \times D) = ((x, y) \in (A \times B)) \vee ((x, y) \in (C \times D)) = ((x \in A) \wedge (y \in B)) \vee ((x \in C) \wedge (y \in D))$; права частина: $(x, y) \in (A \cup C) \times (B \cup D) = (x \in (A \cup C)) \wedge (y \in (B \cup D)) = ((x \in A) \vee (x \in C)) \wedge ((y \in B) \vee (y \in D))$; “ $\subseteq$ ”, як завжди, перетворюється у “ $\rightarrow$ ” (з подальшим аналізом, чи всюди ця імплікація істинна).

$$\underbrace{\underbrace{((x \in A) \wedge (y \in B))}_{(1)} \vee \underbrace{((x \in C) \wedge (y \in D))}_{(2)}}_{(3)} \rightarrow \underbrace{\underbrace{((x \in A) \vee (x \in C))}_{(4)} \wedge \underbrace{((y \in B) \vee (y \in D))}_{(5)}}_{(6)}$$

$x \in A$	$y \in B$	$x \in C$	$y \in D$	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(3) $\rightarrow$ (6)
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	1
0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	1
0	0	1	1	0	1	1	1	1	1	1
0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	1
0	1	0	1	0	0	0	0	1	0	1
0	1	1	0	0	0	0	1	1	1	1
0	1	1	1	0	1	1	1	1	1	1
1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
1	0	0	1	0	0	0	1	1	1	1
1	0	1	0	0	0	0	1	0	0	1
1	0	1	1	0	1	1	1	1	1	1
1	1	0	0	1	0	1	1	1	1	1
1	1	0	1	1	0	1	1	1	1	1
1	1	1	0	1	0	1	1	1	1	1
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

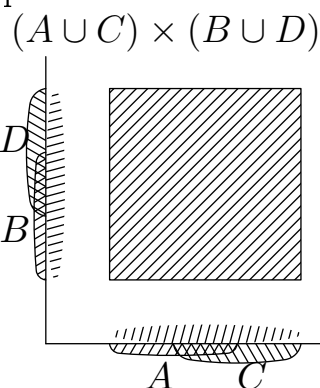
Як бачимо, імплікація істинна завжди, але стовпчики (3) і (6) не однакові. Значить, для виразів справді виконується “ $\subseteq$ ”, але не “ $=$ ”.

Покажемо це саме ще й графічно. Множини A і C є лівими аргументами декартового добутку, B і D — правими. Тож зобразимо A і C відрізками вздовж горизонтальної осі, B і D — уздовж вертикальної.

Будуємо $A \times B$ («права» штриховка) та $C \times D$ («ліва» штриховка). Їх потрібно об'єднати; отже, результат — усе, що заштриховане (хоча б якось).

Бачимо, що вирази не рівні. Більш того, можна побачити, що перший вираз є підмножиною другого. (Останнє твердження аргументоване, бо на діаграмі справді є області, відповідні усім 16 випадкам.)

Спочатку потрібно провести об'єднання $A \cup C$ (результат на горизонтальній осі) та $B \cup D$ (на вертикальній), потім будемо добуток.

Тепер стає ще важливішим, ніж досі, що логічні операції застосовують до базових предикатів, а не до множин. Розглянемо (непра-

вильне) буцімто доведення: «Доведемо, що $(A \times B) \cap (C \times D) = (A \cap B) \times (C \cap D)$. Позначимо твердження, пов'язані з множиною A , як “ a ”, пов'язані з B — як “ b ”, з C — як “ c ”, з D — як “ d ”. І декартів добуток, і перетин виражаються через кон'юнкцію, тому обидві частини перетворюються до букв-в-букву однакових виразів “ $(a \wedge b) \wedge (c \wedge d)$ ”, що й доводить тотожність.». Протиставимо йому приклад: $A = \{1, 2\}$, $B = \{2, 3\}$, $C = \{3, 4\}$, $D = \{4, 5\}$.

$$\underbrace{(A \times B)}_{\{(1,2),(1,3),(2,2),(2,3)\}} \cap \underbrace{(C \times D)}_{\{(3,4),(3,5),(4,4),(4,5)\}} = \emptyset, \quad \underbrace{(A \cap B)}_{\{2\}} \times \underbrace{(C \cap D)}_{\{4\}} = \{(2, 4)\}.$$

Твердження неправильне! Воно не може мати правильного доведення!!!

Конкретна помилка цього «доведення» полягає в тому, що, зокрема, “ $x \in B$ ” і “ $y \in B$ ” — різні предикати, і їх не можна позначати однаковим b . Правильні перетворення $(A \times B) \cap (C \times D) = (A \cap B) \times (C \cap D)$ дають вираз $((x \in A \wedge y \in B) \wedge (x \in C \wedge y \in D)) \leftrightarrow ((x \in A \wedge x \in B) \wedge (y \in C \wedge y \in D))$, залежний від шести різних базових предикатів “ $x \in A$ ”, “ $x \in B$ ”, “ $y \in B$ ”, “ $x \in C$ ”, “ $y \in C$ ”, “ $y \in D$ ”, і серед $2^6 = 64$ рядків його табл. істинності є 7 штук нулів.

Відзначимо (довести охочі можуть самостійно), що декартів добуток дистрибутивний відносно стандартних бінарних множинних операцій:

$$\begin{aligned} A \times (B \cap C) &= (A \times B) \cap (A \times C), & (A \cap B) \times C &= (A \times C) \cap (B \times C), \\ A \times (B \cup C) &= (A \times B) \cup (A \times C), & (A \cup B) \times C &= (A \times C) \cup (B \times C), \\ A \times (B \setminus C) &= (A \times B) \setminus (A \times C), & (A \setminus B) \times C &= (A \times C) \setminus (B \times C), \\ A \times (B \div C) &= (A \times B) \div (A \times C), & (A \div B) \times C &= (A \times C) \div (B \times C). \end{aligned}$$

(У кожному рядку записані два варіанти дистрибутивності *однієї й тієї ж* пари операцій. Досі (для інших операцій) ми не потребували окремих «лівої» та «правої» дистрибутивності, бо одну з них можна було одержати з іншої через комутативність. А тепер, коли “ $\times$ ” не комутативний, ці тотожності стають «незалежними».)

2.5 Відношення

2.5.1 Загальне означення відношення

Відношенням (рос. «отношение», англ. «relation») між множинами $A_1, A_2, \dots, A_n$ називають підмножину декартового добутку $A_1 \times A_2 \times \dots \times A_n$.

Але це означення *аж надто* загальне. Тому наведемо деякі пояснення.

Відношення вказують факт наявності зв'язків між елементами множин. Якщо пара (енка) належить відношенню, це означає, що між елементами цієї пари (енки) є зв'язок, якщо не належить — зв'язку нема.

Відношення задають те саме, що й предикати, але в іншому форматі. Приклади предикатів (« n — просте число», « $x \perp y$ », « z лежить на найкращому шляху з x до y », тощо) можна вважати також і прикладами відношень. Але предикатами були умови, а відношеннями є множини усіх тих (чисел/пар прямих/трійок міст/...), для яких умова виконується.

Наприклад, у розділі 1.6.2 «Способи подання предикатів» згадувався предикат «тролейбусом x можна доїхати до y ». При цьому «перелік наборів, на яких предикат істинний» був таким: (1, драмтеатр), (1, пл. Б. Хм.), (1, ЧНУ), (4, драмтеатр), (4, трол. парк), (7, драмтеатр), (7, пл. Б. Хм.), (7, трол. парк), (7, ЧНУ), (10, драмтеатр), (10, ПЗР), (10, пл. Б. Хм.). А це якраз і є *підмножиною* декартового добутку $\{1, 4, 7, 10\} \times \{\text{драмтеатр, ПЗР, пл. Б. Хм., трол. парк, ЧНУ}\}$: перелічені пари туди належать, а, наприклад, (1, ПЗР) — не належить. Отже, перелічені пари можна вважати також і відношенням. Предикат має значення **true** — пара належить відношенню, значення **false** — не належить.

(Це можна і формально узагальнити. Нехай є предикат $P(a_{(1)}, \dots, a_{(n)})$, причому значення параметра $a_{(1)}$ можуть братися з множини $S_1, \dots$, параметра $a_{(n)}$ — з множини S_n . Тоді за цим предикатом можна побудувати відношення — підмножину $S_1 \times \dots \times S_n$:

$$R = \{(x_1, \dots, x_n) \mid x_1 \in S_1 \wedge \dots \wedge x_n \in S_n \wedge P(x_1, \dots, x_n)\}.$$

Аналогічно, коли є відношення $R \subseteq S_1 \times \dots \times S_n$, за ним (по ньому) завжди можна побудувати предикат

$$P(x_1, \dots, x_n) = (x_1, \dots, x_n) \in R = \begin{cases} \text{true}, & (x_1, \dots, x_n) \in R, \\ \text{false}, & (x_1, \dots, x_n) \notin R, \end{cases}$$

залежний від n параметрів, де 1-ий параметр може братися з множини $S_1, \dots$, n -ий параметр — з S_n .)

(“ R ” — абстрактне позначення (якогось) відношення, аналогічно як букву “ f ” використовують для абстрактного позначення (якоїсь) функції. Відношення “ R ”, як правило, не має ніякого стосунку до множини дійсних чисел “ $\mathbb{R}$ ”.)

Відношення у загальному вигляді зазвичай детально розглядають у дисципліні «Бази даних». Ми ж перейдемо до розгляду часткового випадку — т. зв. *бінарних відношень*.

2.5.2 Бінарні відношення. Бінарність «у вузькому» та «у широкому» смислах

Природньо, щоб *бінарним відношенням* (рос. «*бинарное отношение*», англ. «*binary relation*») називали двоаргументне відношення, тобто підмножину декартового добутку 2-х множин $A \times B$.

Але часто розглядають відношення, *бінарні у вузькому смислі* — підмножини *декартового квадрата* деякої множини. Відповідно, відношення-підмножини $A \times B$ (де множини A і B можуть, але не зобов’язані дорівнювати одна одній) бінарні «у широкому смислі». Таким чином, кожне відношення, бінарне «у вузькому смислі», буде також і бінарним «у широкому»; але далеко не кожне бінарне «у широкому» буде бінарним «у вузькому».

(Наприклад, обидва відношення «пряма x перпендикулярна прямій y » та «тролейбусом x можна доїхати до y » бінарні «у широкому смислі», але лише перше з них бінарне «у вузькому смислі». Адже у першому відношенні x і y беруться з однієї множини — множини прямих у площині, а у другому x береться з множини тролейбусних маршрутів, y — з множини визначних місць.

Бінарне «у широкому смислі» відношення (підмножину $A \times B$) називають також «відношення в $A \times B$ » (рос. «отношение в $A \times B$ », англ. «relation between A and B »); бінарне «у вузькому смислі» відношення (підмножину $A^2 = A \times A$) — «бінарне відношення на A » (рос. «отношение в $A \times B$ », англ. «relation between A and B ».)

Прикладами бінарних «у вузькому смислі» відношень є множини істинності більшості математичних «порівнянь» (“>”, “≠”, “⊆”, “:”, “⊥”, тощо).

Щоб вказати, що для елементів x і y виконується бінарне відношення R , використовуються дві форми запису: “ $(x, y) \in R$ ” (як для всіх відношень) та “ $x R y$ ” (символ бінарного відношення “ R ” ставиться між аргументами, подібно до “ $x < y$ ”; така форма запису називається *інфіксна*).

2.5.3 Подання бінарного відношення матрицею

Коли бінарне відношення скінченне й невелике (як за кількістю пар, так і за кількістю елементів тих множин, в добутку яких воно задане), буває зручно подавати його матрицею. Рядки такої матриці відповідають можливим елементам першої множини відношення, стовпчики — можливим елементам другої, і на перетині рядка та стовпчика ставиться або 1, якщо пара відповідних елементів належить відношенню, або 0, якщо не належить.

Якщо відношення бінарне «у широкому смислі» (в $A \times B$, де A та B можуть бути різні), матриця прямокутна (можливо, квадратна, але не обов’язково). Якщо бінарне «у вузькому смислі» (на A), то гарантовано квадратна. При цьому, навіть для квадратних матриць, що подають бінарні «у вузькому смислі» відношення, важливо, що рядки відповідають першим елементам відношення, стовпчики — другим (а не навпаки).

Матриця бінарного відношення виявляється такою самою, як табличне подання предиката від двох параметрів (див. розд. 1.6.2), так що наведений на стор. 41 приклад поданого таблицею «тролейбусного» предиката є також і прикладом матриці відношення.

2.5.4 Операції над бінарними відношеннями

Бінарні відношення є множинами, тому для них визначені операції “ $\cup$ ”, “ $\cap$ ”, “ $\setminus$ ”, “ $\div$ ” та “ $'$ ” (універсумом вважається $A \times B$ чи A^2 , для «широкого» та «вузького» смислів відповідно).

Але для бінарних відношень визначені ще деякі специфічні операції.

Область визначення (рос. «область определения», англ. «domain»; позначається “ $\text{dom} R$ ”, або “ $D(R)$ ”, іноді “ R_A ”) бінарного відношення — це множина усіх можливих перших аргументів відношення:

$$D(R) \stackrel{\text{def}}{=} \{a \mid \exists b \ a R b\}. \quad (13)$$

(Наприклад, якщо $R = \{(1, a), (1, b), (2, b), (4, z)\}$, то $D(R) = \{1, 2, 4\}$.)

Область значень (рос. «*область значений*», англ. «*codomain*»; позначається “ $E(R)$ ”, іноді “ R_B ”) бінарного відношення — це множина усіх можливих других аргументів відношення:

$$E(R) \stackrel{\text{def}}{=} \{b \mid \exists a \ a R b\}. \quad (14)$$

(Наприклад, якщо $R = \{(1, a), (1, b), (2, b), (4, z)\}$, то $E(R) = \{a, b, z\}$.)

Відношення, *обернене* до (рос. «*обратное к*», англ. «*inverse of*») відношення R в $A \times B$ — це відношення в $B \times A$, якому належать усі ті самі пари, але у зворотньому порядку:

$$R^{-1} \stackrel{\text{def}}{=} \{(b, a) \mid a R b\}. \quad (15)$$

(Наприклад, якщо $R = \{(1, a), (1, b), (2, b), (4, z)\}$, то $R^{-1} = \{(a, 1), (b, 1), (b, 2), (z, 4)\}$.)

Очевидно, $(R^{-1})^{-1} = R$.

Композиція (вона ж *суперпозиція*, вона ж *добуток*; рос. «*композиция*»; англ. «*composition*») відношень R_1 та R_2 — це відношення

$$R_1 \circ R_2 \stackrel{\text{def}}{=} \{(a, c) \mid \exists b(a R_1 b \wedge b R_2 c)\}, \quad (16)$$

тобто пара (a, c) перебуває у відношенні $R_1 \circ R_2$ тоді й тільки тоді, коли можна знайти такий елемент b , щоб a перебувало у відношенні R_1 з цим b , і (те саме) b перебувало у відношенні R_2 з елементом c . При цьому R_1 та R_2 мають бути визначені в $A \times B$ та у $B \times C$ (друга множина першого відношення має дорівнювати першій множині другого відношення; решта множин можуть бути хоч різними, хоч однаковими).

Приклад 1. Нехай $R_1 = \{(a, 1), (b, 1), (b, 2), (z, 4)\}$, $R_2 = \{(1, \beta), (2, \beta), (2, \gamma)\}$. Тоді $R_1 \circ R_2 = \{(a, \beta), (b, \beta), (b, \gamma)\}$. Пара (a, β) належить $R_1 \circ R_2$, бо є елемент 1, такий що $(a, 1) \in R_1 \wedge (1, \beta) \in R_2$; аналогічно, $(b, \gamma) \in R_1 \circ R_2$, бо $(b, 2) \in R_1 \wedge (2, \gamma) \in R_2$; для (b, β) роль «проміжного» елемента може відіграти хоч 1, хоч 2. Інші пари (такі, як (a, γ) , (z, β) , тощо) не належать $R_1 \circ R_2$, бо для них неможливо підібрати спільний «проміжний» елемент.

Приклад 2. Нехай $x R_1 y$ означає « x — брат y », $y R_2 z$ означає « y — батько z ». Тоді $x R_1 \circ R_2 z$ означає « x — дядько (батьків брат) z ». А відношення « x — дядько z (включаючи і дядьків по матері, і дядьків по батьку)» можна виразити як $R_1 \circ (R_2 \cup R_3)$ (де $y R_3 z$ означає « y — мати z »).

Очевидно, композиція не комутативна, тобто $R_1 \circ R_2$ може не дорівнювати $R_2 \circ R_1$ (і навіть один з виразів може мати смисл, а інший не мати).

Але композиція асоціативна, тобто коли один з виразів $(R_1 \circ R_2) \circ R_3$, $R_1 \circ (R_2 \circ R_3)$ має смисл, то інший теж має смисл і задає те саме відношення.

Доведення. Безпосередньо з означень,

$$\begin{aligned} (R_1 \circ R_2) \circ R_3 &= \{(a, d) \mid \exists c(\exists b(a R_1 b \wedge b R_2 c) \wedge c R_3 d)\}, \\ R_1 \circ (R_2 \circ R_3) &= \{(a, d) \mid \exists b(a R_1 b \wedge \exists c(b R_2 c \wedge c R_3 d))\}; \end{aligned}$$

ці характеристичні предикати рівні, тому що: 1) квантор можна переносити через підпредикат, що не містить вільних входжень відповідної змінної; 2) однотипні квантори можна переставляти місцями; 3) кон'юнкція асоціативна. ■

(Не комутативність, але асоціативність — та сама ситуація, яка має місце і для добутку матриць. Виявляється, цей збіг не випадковий, а обумовлений глибшим зв'язком. Як вже пояснено у розд. 2.5.3, рядки матриці відношення відповідають першій (лівій) множині відношення, стовпчики — другій (правій). Таким чином, вимога, що друга множина першого відношення має дорівнювати першій множині другого відношення, має тісний зв'язок з вимогою, що кількість стовпчиків першого матричного множника має дорівнювати кількості рядків другого.

Запишемо означення композиції відношень, але замість квантора “ $\exists b$ ” поставимо диз'юнкцію по всім можливим значенням b (що, очевидно, має той самий смисл). Паралельно запишемо стандартне означення добутку матриць. Вийде

Композиція відношень $R_1 \circ R_2$	Добуток матриць $C = A \times B$
$a_i (R_1 \circ R_2) c_j \stackrel{\text{def}}{\iff} \bigvee_k (a_i R_1 b_k \wedge b_k R_2 c_j)$	$c_{ij} = \sum_k (a_{ik} \cdot b_{kj})$

При стандартному (розд. 2.5.3) переході від відношення до його матриці, (a_i, b_k) відповідає a_{ik} , $(b_k, c_j) \rightarrow b_{kj}$, $(a_i, c_j) \rightarrow c_{ij}$; елементи матриці можуть набувати лише значень 0 та 1, тому операції множення та кон'юнкція в певному смислі однакові: і та, і та дають ненульовий результат тільки коли обидва аргументи — одиниці. Отже, *едина* відмінність між добутком матриць відношень та матрицею композиції відношень — це відмінність між додаванням та диз'юнкцією (додавання враховує кількість одиничних добутків, диз'юнкція не враховує кількість одиничних кон'юнкцій).

Сформулюємо і доведемо кілька основних тотожностей, що стосуються операцій над відношеннями.

$$(R_1 \cup R_2)^{-1} = R_1^{-1} \cup R_2^{-1}, \quad (17)$$

$$(R_1 \cap R_2)^{-1} = R_1^{-1} \cap R_2^{-1}, \quad (18)$$

$$(R')^{-1} = (R^{-1})'. \quad (19)$$

Доведення. Для (17): $(a, b) \in (R_1 \cup R_2)^{-1} = (b, a) \in (R_1 \cup R_2) = ((b, a) \in R_1) \vee ((b, a) \in R_2) = ((a, b) \in R_1^{-1}) \vee ((a, b) \in R_2^{-1}) = (a, b) \in R_1^{-1} \cup R_2^{-1}$; для (18) аналогічно. Для (19): $(a, b) \in (R')^{-1} = (b, a) \in R' = (b, a) \notin R = (a, b) \notin R^{-1} = (a, b) \in (R^{-1})'$. ■

$$(R_1 \circ R_2)^{-1} = R_2^{-1} \circ R_1^{-1} \quad (20)$$

(коли один з цих виразів має смисл, інший теж має смисл і задає те саме відношення).

Доведення. $(a, c) \in (R_1 \circ R_2)^{-1} = (c, a) \in R_1 \circ R_2 = \exists b (c R_1 b \wedge b R_2 a) = \exists b (b R_1^{-1} c \wedge a R_2^{-1} b) = \exists b (a R_2^{-1} b \wedge b R_1^{-1} c) = (a, c) \in R_2^{-1} \circ R_1^{-1}$. ■

$$D(R^{-1}) = E(R), \quad E(R^{-1}) = D(R); \quad (21)$$

$$D(R_1 \circ R_2) \subseteq D(R_1), \quad E(R_1 \circ R_2) \subseteq E(R_2); \quad (22)$$

$$\text{якщо } E(R_1)=D(R_2), \text{ то } \begin{cases} D(R_1 \circ R_2) = D(R_1), \\ E(R_1 \circ R_2) = E(R_2); \end{cases} \quad (23)$$

(Без доведень; див. також завд. 6* на стор. 111.)

Все вищесказане стосувалося усіх бінарних («у широкому смислі») відношень. Для відношень, бінарних «у вузькому смислі» (*тільки* для них), можливо ввести ще два означення.

Тотожне відношення, воно ж *відношення рівності* на множині A — це відношення, якому належать усі пари однакових елементів і лише вони:

$$I_A \stackrel{\text{def}}{=} \{(a, a) \mid a \in A\}. \quad (24)$$

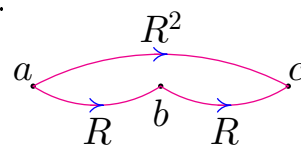
(Тобто, $a I_A b$ по суті те саме, що $a = b$; просто іноді зручно скористатися саме способом запису “ I_A ”. Переклади: рос. «тождественное отношение», «отношение равенства»; англ. «equality relation» (не плутати з «equivalence relation» з розд. 2.6.2).

Степінь відношення — це відповідну кількість разів використана композиція відношення з самим собою:

$$R^n \stackrel{\text{def}}{=} \underbrace{R \circ \dots \circ R}_{\substack{n \text{ відношень,} \\ n-1 \text{ композицій}}} ; \quad R^1 = R; \quad R^0 \stackrel{\text{def}}{=} I_A \text{ (де } I_A \text{ — тотожне відношення)}. \quad (25)$$

Згідно цього означення та асоціативності композиції, степінь бінарного відношення має властивості $R^{n+m} = R^n \circ R^m$ та $R^{n \cdot m} = (R^n)^m$ (при $n \in \mathbb{Z}^+ \wedge m \in \mathbb{Z}^+$). Але поширювати ці тотожності на усі цілі чісла (зважаючи, ніби обернене відношення R^{-1} є (-1) -им степенем) *не можна*.

Відношенню R^2 належать пари елементів, для яких відношення R «виконується через ланцюжок, що містить один проміжний елемент і два переходи».

Аналогічно, відношенню R^n (при $n \geq 2$) належать такі пари елементів, для яких відношення R «виконується через ланцюжок, що містить $n-1$ проміжних елементів і n переходів». «Ланцюжок» може багатократно містити одні й ті ж елементи; але сумарна кількість (враховуючи кратність) переходів повинна становити *в точності* n .

2.6 Важливі класи бінарних «у вузькому смислі» відношень

2.6.1 Рефлексивність, іррефлексивність, симетричність, антисиметричність, транзитивність, повнота (класичні означення)

Для бінарних «у вузькому смислі» відношень вводять важливі класи, або спеціальні властивості. Це *не* властивості, яким обов’язково задовольняє кожне бінарне відношення. Навпаки: для кожної з них (властивостей) є одні бінарні відношення, які мають цю властивість, і є інші бінарні відношення, для яких вона не виконується.

Бінарне відношення *рефлексивне* (рос. «рефлексивное», англ. «reflexive»), коли кожен елемент перебуває у (цьому) відношенні сам з собою.

$$R \text{ рефлексивне} \stackrel{\text{def}}{\iff} \forall a (a R a). \quad (26)$$

Бінарне відношення *іррефлексивне* (рос. «иррефлексивное», англ. «irreflexive»), коли жоден елемент не перебуває у (цьому) відношенні сам з собою.

$$R \text{ іррефлексивне} \stackrel{\text{def}}{\iff} \forall a (\neg(a R a)). \quad (27)$$

Бінарне відношення *симетричне* (рос. «*симметричное*», англ. «*symmetric*»), коли з того, що пара елементів перебуває у (цьому) відношенні, завжди випливає, що пара, де ці елементи переставлені місцями, теж перебуває у (цьому) відношенні:

$$R \text{ симетричне} \stackrel{\text{def}}{\iff} \forall a \forall b (a R b \rightarrow b R a). \quad (28)$$

Бінарне відношення *антисиметричне* (рос. «*антисимметричное*», англ. «*antisymmetric*»), коли з того, що елементи перебувають у (цьому) відношенні в обох можливих порядках, завжди випливає, що ці елементи рівні:

$$R \text{ антисиметричне} \stackrel{\text{def}}{\iff} \forall a \forall b (a R b \wedge b R a \rightarrow a = b). \quad (29)$$

Якщо «перевернути» імплікацію згідно контрапозиції, стає трохи зрозумілішим, в чому ж тут полягає протилежність до симетричності:

Бінарне відношення *антисиметричне*, коли заборонено, щоб різні елементи задовольняли (цьому) відношенню в обох можливих порядках:

$$R \text{ антисиметричне} \stackrel{\text{def}}{\iff} \forall a \forall b (a \neq b \rightarrow \neg(a R b \wedge b R a)).$$

Але у більшості випадків перше формулювання зручніше для доведень.

Бінарне відношення *транзитивне* (рос. «*транзитивное*», англ. «*transitive*»), коли з того, що елемент a перебуває у (цьому) відношенні з яким-небудь іншим, а той інший — з яким-небудь ще іншим, завжди випливає, що перший згаданий елемент перебуває у відношенні з третім згаданим:

$$R \text{ транзитивне} \stackrel{\text{def}}{\iff} \forall a \forall b \forall c (a R b \wedge b R c \rightarrow a R c). \quad (30)$$

Бінарне відношення *повне* (або, що те саме, *лінійне*; рос. «*полное*», «*линейное*»; англ. «*total*», «*linear*»), коли будь-яка пара різних елементів перебуває у (цьому) відношенні — хоча б у одному з двох можливих порядків:

$$R \text{ повне} \stackrel{\text{def}}{\iff} \forall a \forall b_{b \neq a} (a R b \vee b R a). \quad (31)$$

Наведемо приклади. Скрізь, де зручно, будемо наводити приклади трьох типів: 1) відношення, оснований на математичних порівняннях; 2) відношення, задані осмисленими, але не вузько математичними, фразами; 3) відношення, подані матрицею (розд. 2.5.3).

Означення рефлексивності та іррефлексивності очевидно суперечать одне одному, тож не буває відношень, одночасно рефлексивних та іррефлексивних. Але бувають ні рефлексивні, ні іррефлексивні відношення.

Рефл.	Іррефл.	Матем. порівняння	Приклади-фрази	Приклади-матриці																									
+	+	— <i>н е б у в а є</i> —																											
+	—	$x = y$ (числова рівність) $x \leq y$ (числове) $X \subseteq Y$ (включення мн-н) $x : y$ (кратність $\mathbb{N}$ чисел)	людина x знає ім'я людини y (вважаючи, що будь-хто знає своє ім'я)	<table> <tr> <th></th><th>a_1</th><th>a_2</th><th>a_3</th><th>a_4</th></tr> <tr> <th>a_1</th><td>1</td><td>1</td><td>1</td><td>0</td></tr> <tr> <th>a_2</th><td>0</td><td>1</td><td>0</td><td>0</td></tr> <tr> <th>a_3</th><td>0</td><td>1</td><td>1</td><td>1</td></tr> <tr> <th>a_4</th><td>0</td><td>1</td><td>0</td><td>1</td></tr> </table>		a_1	a_2	a_3	a_4	a_1	1	1	1	0	a_2	0	1	0	0	a_3	0	1	1	1	a_4	0	1	0	1
	a_1	a_2	a_3	a_4																									
a_1	1	1	1	0																									
a_2	0	1	0	0																									
a_3	0	1	1	1																									
a_4	0	1	0	1																									

Рефл.	Іррефл.	Матем. порівняння	Приклади-фрази	Приклади-матриці				
—	+	$x \neq y$ (числова нерівність) $x < y$ (числове менше) $x \perp y$ (перпендикулярність прямих)	від міста x до міста y більше 500 км		a_1	a_2	a_3	a_4
				a_1	0	1	1	0
				a_2	0	0	0	1
				a_3	0	1	0	0
				a_4	1	1	0	0
—	—	$y = x $ (на $\mathbb{R}$) (див. далі)	людина x знає номер телефона людини y (враховуючи, що у деяких людей нема телефона)		a_1	a_2	a_3	a_4
				a_1	0	1	1	0
				a_2	0	1	0	1
				a_3	1	1	0	0
				a_4	1	0	0	1

Перейдемо до симетричності та антисиметричності. Природньо, коли одна з них виконується, а інша — ні; але взагалі-то можливі всі 4 комбінації.

Сим.	Анти-сим.	Матем. порівняння	Приклади-фрази	Приклади-матриці				
+	—	$x \neq y$ (числова нерівність) $x \perp y$ (перпендикулярність) $x \parallel y$ (паралельність) $x \cdot y > 0$	студенти x та y сидять за однією партою		a_1	a_2	a_3	a_4
				a_1	1	1	1	0
				a_2	1	1	0	0
				a_3	1	0	1	1
				a_4	0	0	1	1
—	+	$x < y$ (числове менше) $X \subseteq Y$ (включення мн-н) $x : y$ (кратність $\mathbb{N}$ чисел)	людина x значно старша за людину y		a_1	a_2	a_3	a_4
				a_1	1	1	1	0
				a_2	0	0	0	0
				a_3	0	0	0	0
				a_4	1	0	0	1
—	—	$x : y$ (кратність $\mathbb{Z}$ чисел). не симетричне, бо $6 : 3 \nrightarrow 3 : 6$, не антисиметричне, бо $(2 : (-2)) \wedge$ $\wedge ((-2) : 2) \wedge (2 \neq -2)$.			a_1	a_2	a_3	a_4
				a_1	0	1	1	1
				a_2	1	1	0	0
				a_3	0	0	0	0
				a_4	0	0	0	0
+	+	$x = y$ (числова рівність)			a_1	a_2	a_3	a_4
				a_1	0	0	0	0
				a_2	0	1	0	0
				a_3	0	0	1	0
				a_4	0	0	0	1

Перейдемо до транзитивності.

Транзитивність виконується для відношень: $x = y$ (числова рівність); $x < y$ (числове строго менше); $x \leq y$ (числове менше-рівне); $x \subseteq y$ (включення множин); $x : y$ (кратність, причому байдуже, чи на $\mathbb{N}$, чи на $\mathbb{Z}$); паралельність прямих, але вважаючи, що кожна пряма паралельна сама собі; «людина x значно старша за людину y ».

Транзитивність не виконується для відношень $x \neq y$ (числова нерівність), $x \perp y$ (перпендикулярність прямих); «людина x добре знає людину y », «від міста x до міста y менше 500 км».

(Прикладів матриць транзитивних та нетранзитивних відношень не наводимо, бо досліджувати транзитивність на матрицях незручно. Хоча можна: перебирати всі можливі можливі трійки (їх скінченна кількість, бо сама матриця скінченна), й для кожної трійки дивитися, чи утворює вона контрприклад (див. розд. 1.6.3), чи ні.

Власне, решта властивостей, від симетричності до повноти, теж перевіряються на матрицях таким само пошуком контрприкладів; мова про те, що такі умови, як «чи всі

елементи головної діагоналі ..... » та «чи симетрична матриця» формулювати й перевіряти більш-менш зручно, а з транзитивністю це технічно (але не ідейно!) складніше. Див. також приклад аналізу відношення, заданого матрицею, на стор. 89)

Щодо повноти (лінійності) краще навести один-єдиний приклад: порівняти числове менше-рівне ($x \leq y$) та включення множин ($X \subseteq Y$). Обидва ці відношення рефлексивні, не іррефлексивні, не симетричні, антисиметричні та транзитивні. Єдина з точки зору стандартної класифікації бінарних відношень відмінність — що відношення “ $x \leq y$ ” повне, бо для будь-яких двох чисел одне з них буде менше або рівне за інше, тоді як “ $X \subseteq Y$ ” неповне, бо можна підібрати такі множини, що жодна з них не входить до іншої.

У більшості вищезгаданих прикладів виконання/не виконання властивостей досить очевидне. Але можливі й відношення, для яких така перевірка значно складніша. Тож наведемо також приклад детального, з усіма доведеннями, дослідження відношення на виконання/не виконання цих властивостей. А саме, дослідимо відношення $R \in \mathbb{R}^2$: $xRy \Leftrightarrow y = |x|$.

Рефлексивність вимагає $\forall a (aRa)$. При підстановці замість абстрактного позначення “ R ” конкретного відношення, отримуємо $\forall a (a = |a|)$. Для від’ємних a така рівність не виконується. Отже, відношення не рефлексивне.

Іррефлексивність вимагає $\forall a (\neg(aRa))$. При підстановці замість абстрактного позначення “ R ” конкретного досліджуваного відношення, отримуємо $\forall a (\neg(a = |a|))$, тобто $\forall a (a \neq |a|)$. Але для додатних a маємо $a = |a|$, тобто для них *нерівність не* виконується. Отже, відношення не іррефлексивне.

Симетричність вимагає $\forall a \forall b (aRb \rightarrow bRa)$. При підстановці замість абстрактного позначення “ R ” конкретного досліджуваного відношення, отримуємо $\forall a \forall b ((b = |a|) \rightarrow (a = |b|))$ (справді, запис “ aRb ” означає, що замість ікса підставляється a , замість ігрека — b ; запис bRa — навпаки).

Підставивши $a = -2$, $b = 2$, отримуємо $\underbrace{2 = |-2|}_{\text{true}} \rightarrow \underbrace{-2 = |2|}_{\text{false}} = \text{false}$, тобто, контрприклад (див. розд. 1.6.3), бо за означенням симетричності імплікація має виконуватися для всіх a і b . Отже, відношення не симетричне.

Антисиметричність вимагає $\forall a \forall b (aRb \wedge bRa \rightarrow a = b)$. При підстановці замість абстрактного позначення “ R ” конкретного досліджуваного відношення, отримуємо $\forall a \forall b ((b = |a|) \wedge (a = |b|) \rightarrow (a = b))$.

Доведемо, що це твердження істинне (думка рухатися в цьому напрямку може з’явитися зразу, може — після невдалих спроб знайти контрприклад). Треба довести твердження, яке є імплікацією — отже, можна вважати, що записане ліворуч від “ $\rightarrow$ ” нам *дано*, а записане праворуч — *треба довести*.

Дано: $b = a $ (1') та $a = b $ (2').	
Довести: $a = b$.	
Доведення:	
$b = a $ (1')	$\Rightarrow b \geq 0 \Rightarrow b = b$ (3')
$ a \geq 0$	
$a = b $ (2')	$\Rightarrow a = b$
$ b = b$ (3')	

Побудувати доведення вдалося. Значить, відношення антисиметричне.

Транзитивність вимагає $\forall a \forall b \forall c (a R b \wedge b R c \rightarrow a R c)$. При підстановці замість абстрактного позначення “ R ” конкретного відношення, отримуємо $\forall a \forall b \forall c ((b = |a|) \wedge (c = |b|) \rightarrow (c = |a|))$. Знов побудуємо доведення.

Дано: $b = |a|$ (1') та $c = |b|$ (2').

Довести: $c = |a|$.

Доведення: $\left. \begin{array}{l} b = |a| \text{ (1')} \\ c = |b| \text{ (2')} \end{array} \right\} \Rightarrow c = ||a|| = |a|$ (що й треба довести).

Побудувати доведення вдалося. Значить, відношення транзитивне.

Повнота вимагає $\forall a \forall b_{b \neq a} (a R b \vee b R a)$. При підстановці замість позначення “ R ” конкретного відношення, отримуємо $\forall a \forall b_{b \neq a} ((b = |a|) \vee (a = |b|))$. Узявши $a=2$, $b=3$ (для яких виконується $a \neq b$), отримаємо контрприклад: $\underbrace{3 = |2|}_{\text{false}} \vee \underbrace{2 = |3|}_{\text{false}} = \text{false}$. Отже, відношення не повне.

2.6.2 Відношення еквівалентності

Бінарне відношення називається *відношення еквівалентності* (рос. «отношение эквивалентности», англ. «equivalence relation»), якщо воно (одночасно) рефлексивне, симетричне та транзитивне.

(Слово «еквівалентні» означає приблизно те саме, що «рівноцінні» або «взаємозамінні». Природньо, щоб кожен об'єкт був рівноцінним сам із собою — отже, еквівалентність передбачає рефлексивність. Природньо, щоб два об'єкти були або рівноцінними, або ні, незалежно від порядку — отже, еквівалентність передбачає симетричність. Природньо, що коли (об'єкти a і b) та (об'єкти b і c) рівноцінні між собою, то a і c теж рівноцінні між собою — отже, еквівалентність передбачає транзитивність.)

Найпростішим прикладом відношення еквівалентності є “ $x = y$ ” (на $\mathbb{N}$). Але цей приклад занадто простий і навряд чи корисний. Тож розглянемо ще кілька прикладів відношень еквівалентності.

Приклад 1. Розглянемо відношення паралельності прямих на площині, але вважаючи, що пряма сама собі теж паралельна. Це відношення рефлексивне (згідно зауваження), симетричне (якщо пряма x не перетинає пряму y , то пряма y теж не перетинає пряму x) та транзитивне (довести можна через транзитивність рівності кутів між цими прямими та спільною січною). Отже, це відношення є відношенням еквівалентності.

Приклад 2. Розглянемо відношення “ $x \equiv y \pmod{16}$ ”, задане на $\mathbb{Z}$.

“ $x \equiv y \pmod{16}$ ” читається « x та y еквівалентні за модулем 16», або « x та y порівнювані за модулем 16», або « x та y конгруентні за модулем 16», рос. « x и y (эквивалентны/сравнимы/конгруэнтны) по модулю 16», англ. « x and y are equivalent mod 16».

Смисл же цього поняття такий: $(x-y) : 16$ (де “ $:$ ” означає кратність, причому на $\mathbb{Z}$). Іноді “ $x \equiv y \pmod{16}$ ” означають як «числа x і y при діленні на 16 дають однакову остачу»; така дефініція теж правильна, і навіть природніша... але, на жаль, допускає різні трактування. Одні вважають, що остачею від ділення, наприклад, (-25) на 16 є (-9) , а інші, що $(+7)$. Її означення через остачу правильне лише при другому трактуванні.

Замість 16 можна взяти будь-яке натуральне число m , це не впливає на суть міркувань; але говорити про бінарне відношення з третім параметром m якось некрасиво...)

Перейдемо до власне доведення.

Коли замість обох параметрів x та y підставити однакове значення a , умова $(a - a) : 16$ виконається, бо $0 : 16$. Отже, $a \equiv a \pmod{16}$ виконується завжди, тобто відношення рефлексивне.

Нехай $a \equiv b \pmod{16}$ виконується. Це означає $(a - b) : 16$, тобто частка $\frac{a-b}{16}$ дорівнює деякому *цілому* k . Тоді $\frac{b-a}{16} = -\frac{a-b}{16} = -k$ теж ціле число, отже $(b - a) : 16$, тобто $b \equiv a \pmod{16}$. Отже, з $a \equiv b \pmod{16}$ випливає $b \equiv a \pmod{16}$, тобто відношення симетричне.

Нехай виконуються твердження $a \equiv b \pmod{16}$ та $b \equiv c \pmod{16}$. Тоді $(a - b) : 16$ та $(b - c) : 16$, тобто $\frac{a-b}{16} = k_1$ та $\frac{b-c}{16} = k_2$ є цілими числами; в такому разі $\frac{a-c}{16} = \frac{(a-b)+(b-c)}{16} = k_1 + k_2$ теж є цілим числом, значить $(a - c) : 16$, тобто $a \equiv c \pmod{16}$. Отже, відношення транзитивне.

Отже, це відношення теж є відношенням еквівалентності.

Приклад 3. Розглянемо скінченне відношення, задане наведеною матрицею. Усі пари вигляду (a, a) (головна діагональ матриці) належать відношенню, отже воно рефлексивне.

Усі пари вигляду (a, b) і (b, a) (розміщені симетрично відносно головної діагоналі матриці) або одночасно належать відношенню, або одночасно не належать — отже, воно симетричне.

	z_1	z_2	z_3	z_4	z_5	z_6	z_7	z_8
z_1	1	0	0	0	0	0	0	0
z_2	0	1	1	1	1	0	0	1
z_3	0	1	1	1	1	0	0	1
z_4	0	1	1	1	1	0	0	1
z_5	0	1	1	1	1	0	0	1
z_6	0	0	0	0	0	1	1	0
z_7	0	0	0	0	0	1	1	0
z_8	0	1	1	1	1	0	0	1

Транзитивність теж виконується, але встановити це можна лише прямим перебором: знайшовши пари (z_2, z_3) та (z_3, z_4) , переконаємось, що (z_2, z_4) теж належить відношенню — і так для всіх пар (a, b) та (b, c) зі спільним елементом b .

Отже, це відношення теж є відношенням еквівалентності.

Якщо не звертати увагу на останній рядок та останній стовпчик, матриця має спеціальну структуру: вздовж головної діагоналі йдуть квадратні блоки, що містять лише одиниці, а решта елементів матриці нульові. Не віриться, щоб це було випадково. Але якщо це не випадок, а характерна властивість, то чому ж елемент z_8 порушує її?..

Причина в тому, що всі множинні означення не залежать від порядку елементів, а «блочність» матриці залежить. Бінарне відношення на (скінченній) множині A є відношенням еквівалентності тоді й тільки тоді, коли елементи A можна переставити так, щоб матриця мала щойно описаний спеціальний блочний вигляд.

Приклад 4. Розглянемо відношення тотожної рівності булевих виразів.

Наприклад, цьому відношенню належать пара $(“x \rightarrow y”, “\neg x \vee y”)$, пара $(“z \wedge (x \oplus y””, “zy \oplus xz”)$, пара $(“\neg t”, “t \oplus 1”)$, пара $(“\neg xy \vee xy”, “y”)$; не належать пара $(“x \vee y”, “z \vee t”)$ (залежать від різних змінних), пара $(“x \vee y”, “x \oplus y”)$ (мають різні таблиці істинності).

Рефлексивність, симетричність та транзитивність цього відношення легко нестрого аргументувати тим, що йдеться про *рівність* таблиць істинності; але коректне врахування можливої тотожності виразів, які мають однакові суттєві змінні, але різні фіктивні, дещо ускладнює повне доведення. Тож *повіримо*, що це теж відношення еквівалентності.

Розглянемо кілька понять, застосовних *лише* до відношень еквівалентності. (Довільне) відношення еквівалентності будемо позначати $R_{\equiv}$.

Клас еквівалентності елемента x за відношенням $R_{\equiv}$ (рос. «класс эквивалентности элемента x по отношению $R_{\equiv}$ », англ. «equivalence class of x with respect to $R_{\equiv}$ »; позначається “ $[x]_{R_{\equiv}}$ ”) — це множина усіх елементів, що перебувають у відношенні еквівалентності $R_{\equiv}$ з елементом x :

$$[x]_{R_{\equiv}} \stackrel{\text{def}}{=} \{y \mid y R_{\equiv} x\}. \quad (32)$$

Коли і так ясно, про яке відношення йдеться, кажуть і позначають коротше: «*клас еквівалентності x* » («класс эквивалентности x », «equivalence class of x »); “ $[x]$ ”.

Приклади класів еквівалентності для всіх згаданих відношень еквівалентності: 1) клас еквівалентності для осі Ox — сукупність усіх горизонтальних прямих; 2) клас еквівалентності числа 3 — множина $\{16m + 3 \mid m \in \mathbb{Z}\} = \{\dots, -29, -13, 3, 19, 35, 51, \dots\}$; 3) клас еквівалентності елемента z_3 — множина $\{z_2, z_3, z_4, z_5, z_8\}$; 4) клас еквівалентності виразу “ $x \vee y$ ” — нескінченна множина виразів, якій належать, зокрема, “ $x \vee y$ ”, “ $\neg(\neg x \wedge \neg y)$ ”, “ $x \oplus y \oplus xy$ ”.

Класи еквівалентності еквівалентних елементів — рівні множини:

$$(x R_{\equiv} y) \Rightarrow ([x]_{R_{\equiv}} = [y]_{R_{\equiv}}). \quad (33)$$

Доведення. За означенням рівності множин, “ $[x]_{R_{\equiv}} = [y]_{R_{\equiv}}$ ” значить

$$\forall z((z \in [x]_{R_{\equiv}}) \rightarrow (z \in [y]_{R_{\equiv}})) \wedge \forall z((z \in [y]_{R_{\equiv}}) \rightarrow (z \in [x]_{R_{\equiv}})).$$

За означенням класу еквівалентності, це означає

$$\forall z((z R_{\equiv} x) \rightarrow (z R_{\equiv} y)) \wedge \forall z((z R_{\equiv} y) \rightarrow (z R_{\equiv} x)).$$

Нам треба довести це твердження, спираючись на «головну» гіпотезу “ $x R_{\equiv} y$ ”. Отже, достатньо довести “ $z R_{\equiv} y$ ”, спираючись на дві гіпотези “ $z R_{\equiv} x$ ” та “ $x R_{\equiv} y$ ”, а також довести “ $z R_{\equiv} x$ ”, спираючись на “ $z R_{\equiv} y$ ” та “ $x R_{\equiv} y$ ”:

$$\text{потрібно довести } \begin{cases} (z R_{\equiv} x) \wedge (x R_{\equiv} y) \rightarrow (z R_{\equiv} y), \\ (z R_{\equiv} y) \wedge (x R_{\equiv} y) \rightarrow (z R_{\equiv} x). \end{cases}$$

У першому випадку просто застосуємо транзитивність відношення $R_{\equiv}$, у другому — спочатку перетворимо “ $x R_{\equiv} y$ ” в “ $y R_{\equiv} x$ ” згідно симетричності $R_{\equiv}$, а вже потім застосуємо транзитивність $R_{\equiv}$. ■

Зворотнє твердження, “ $[x]_{R_{\equiv}} = [y]_{R_{\equiv}} \Rightarrow (x R_{\equiv} y)$ ”, впливає безпосередньо з означення класу еквівалентності.

Доведення. Кожен елемент належить власному класу еквівалентності ($x \in [x]_{R_{\equiv}}$); замінивши $[x]_{R_{\equiv}}$ на рівну (за гіпотезою теореми) множину $[y]_{R_{\equiv}}$, отримуємо $x \in [y]_{R_{\equiv}}$, що являє і означає $x R_{\equiv} y$. ■

Засобами мат. логіки можна отримати рівносильне твердження «Якщо елементи не еквівалентні, то їхні класи еквівалентності не рівні». Але детальніший аналіз засобами предметної області дозволяє отримати значно «потужніший» висновок:

Класи еквівалентності не еквівалентних елементів не перетинаються:

$$(x, y) \notin R_{\equiv} \Rightarrow [x]_{R_{\equiv}} \cap [y]_{R_{\equiv}} = \emptyset. \quad (34)$$

Доведення. Припустимо, ніби це слідування не виконується. Тобто, припускаємо, ніби можна знайти таке відношення еквівалентності $R_{\equiv}$ і такі елементи x, y , що елементи не еквівалентні, але, не зважаючи на це, $[x]_{R_{\equiv}} \cap [y]_{R_{\equiv}} \neq \emptyset$. «Множина не порожня» означає, що їй належить деякий (хоча б один) елемент c . Тоді $c \in ([x]_{R_{\equiv}} \cap [y]_{R_{\equiv}})$ означає

$(c \in [x]_{R_{\equiv}}) \wedge (c \in [y]_{R_{\equiv}})$, тобто $(c R_{\equiv} x) \wedge (c R_{\equiv} y)$; в такому разі, перетворивши $(c R_{\equiv} x)$ у $(x R_{\equiv} c)$ згідно симетричності $R_{\equiv}$ і використавши транзитивність $R_{\equiv}$, отримаємо $(x R_{\equiv} y)$, що суперечить припущенню. Ми припустили в *точності* протилежне до того, що потрібно було довести; отже, отримане протиріччя доводить початкове твердження. ■

Тобто, класи еквівалентності або однакові (є одним класом), або не перетинаються. Інакше кажучи, **не однакові класи еквівалентності не перетинаються**.

Згадаємо, що клас еквівалентності можна будувати для будь-якого елемента. Звідси можна зробити такі (насправді рівносильні) висновки:

1. *Кожен елемент належить в точності одному класу еквівалентності.*
2. *Об'єднання всіх класів еквівалентності дорівнює множині, на якій визначене відношення еквівалентності.*

Це саме записують також у вигляді співвідношень

$$S_i \cap S_j = \emptyset \text{ (при } i \neq j), \quad \bigcup_i S_i = A \quad (35)$$

(де $S_{\dots}$ — сукупність усіх різних класів еквівалентності, A — множина, на якій задане відношення).

Набір підмножин, що має властивості: 1) різні підмножини не перетинаються; 2) об'єднання всіх підмножин дорівнює початковій надмножині — називають *розбиття* (рос. «разбиение», англ. «partition»).

(В принципі, розбиття множини може з'явитися і не внаслідок побудови класів еквівалентності. Але коли на множині задане відношення еквівалентності, класи еквівалентності завжди утворюють розбиття; так само, коли є розбиття, завжди можна утворити відношення еквівалентності «належать одній підмножині».)

Ще одне поняття, тісно пов'язане з класами еквівалентності — *фактор-множина* (рос. «фактор-множество», англ. «quotient set»). Так називають множину всіх класів еквівалентності.

(Для наведеного вище 4-го прикладу відношення еквівалентності, фактор-множина має вигляд $\{\{z_1\}, \{z_2, z_3, z_4, z_5, z_8\}, \{z_6, z_7\}\}$, тобто складається з трьох елементів, першим з яких є одноелементна множина $\{z_1\}$, другим — п'ятиелементна множина $\{z_2, z_3, z_4, z_5, z_8\}$, третім — двоелементна множина $\{z_6, z_7\}$).

Для відношення $x \equiv y \pmod{16}$ фактор-множина складається з 16 елементів: множини всіх чисел, кратних 16; множини всіх чисел, що дають остачу 1 при діленні на 16; множини всіх чисел, що дають остачу 2 при діленні на 16; і т. д. (до 15).)

Ще розглянемо поняття «представник класу еквівалентності» (рос. «представитель класса эквивалентности», англ. «representative of equivalence class»). Це означає, що з кожного класу еквівалентності вибирається деякий елемент і оголошується представником. *Важливо чітко зафіксувати одного представника кожного класу.*

Наприклад, у розд. 1.3.1 відзначено, що часом незручно, що багато різних формул можуть задавати одну й ту саму залежність (таблицю істинності), і

введено додаткові обмеження, які створили нормальні форми. ДДНФ якраз і є природним прикладом представників класів (конкретний вираз-ДДНФ є представником класу всіх логічних виразів, що мають таку ж, як ця ДДНФ, таблицю істинності).

Ще доречно згадати початок розд. 2.3.2. Розглядалося питання, як подати множину. Серед стандартних типів даних мови програмування є масив, який зручно використовувати для збереження (скінченних) послідовностей. Конкретна послідовність чітко задає собою (єдину) множину, але різні послідовності можуть задавати одну й ту саму множину (наприклад, $(2, 7, 5)$, $(5, 2, 7)$, $(5, 7, 2)$, $\dots$). Введемо серед послідовностей бінарне відношення «відповідають одній і тій самій множині»; очевидно, воно є відношенням еквівалентності. Звідси, класи еквівалентності послідовностей і множини *взаємно-однозначно* відповідають одні́ одним. Тому кожному множині можна подати, вибравши деякого представника відповідного класу еквівалентності. Найзручнішими представниками класів виявляються відсортовані послідовності, бо до них застосовні злиття та бінпошук.

У деяких випадках може бути зручно використати представників класів відношення еквівалентності, заданого на невеликій множині, як особливий спосіб подання, придатний лише для такого різновиду відношень. Для цього слід завести *одновимірний* масив, індексами якого є елементи, значеннями — представник того класу еквівалентності, куди належить цей елемент. Так, для відношення еквівалентності, фактор-множина якого має вигляд $\{\{0, 1\}, \{2, 3, 4, 5, 8\}, \{6, 7\}\}$, таким масивом може бути, наприклад,

0	1	2	3	4	5	6	7	8
0	0	2	2	2	2	6	6	2

 (якщо представником класу $\{0, 1\}$ взяти 0, представником класу $\{2, 3, 4, 5, 8\}$ взяти 2, і представником класу $\{6, 7\}$ взяти 6). Причому, в принципі можна взяти й інших представників, наприклад, 1 від класу $\{0, 1\}$, 5 від класу $\{2, 3, 4, 5, 8\}$, і так само 6 від класу $\{6, 7\}$, тоді вийде інше правильне подання цього самого скінченного відношення еквівалентності

0	1	2	3	4	5	6	7	8
1	1	5	5	5	5	6	6	5

. Але важливо один раз прийняти деяке рішення щодо того, які елементи будуть представниками своїх класів, й потім його неухильно дотримуватися.

2.6.3 Відношення порядку

Бінарне відношення називається *відношення порядку* (рос. «отношение порядка», англ. «order», «order relation», «ordering relation»), коли воно антисиметричне і транзитивне.

(Відношення порядку формалізують співвідношення на зразок «більший», «кращий», «смачніший», тощо. Отже, якщо є два різні предмети, не повинно б бути такого, що кожен кращий за інший — тому антисиметричність; якщо 1-ий предмет кращий за 2-ий, 2-ий кращий за 3-ій, то природньо, щоб 1-ий був кращий за 3-ій — тому транзитивність.)

Виділяють різні типи відношень порядку.

Якщо відношення порядку рефлексивне, його називають *відношення нестрогого порядку*; якщо іррефлексивне — *відношення строгого порядку*. (Переклади: нестрогого порядку — рос. «отношение нестрогого порядка», англ. «non-strict order», «weak order»; строгого порядку — рос. «отношение строгого порядка», англ. «strict order».)

(Наприклад, числове “<” (котре так і називають «*строго менше*») є відношенням строгого порядку, числове “≤” («менше-або-рівне») — відношенням нестрогого порядку.)

Бувають відношення, одночасно і не рефлексивні, і не іррефлексивні. Як наслідок, при бажанні можна побудувати відношення порядку, які не є ні строгими, ні нестрогими. Але більшість осмислених відношень порядку — або строгі, або нестрогі.

Якщо відношення порядку лінійне (повне), його називають *відношення лінійного порядку* (рос. «отношение линейного порядка», англ. «linear order», «total order»).

Наприклад, числове “<” є відношенням лінійного порядку, бо будь-які два не рівні між собою числа можна порівняти і сказати, яке менше.

А тепер розглянемо множину тар (сумок, валіз, ящиків, ...) і введемо відношення «менше» за правилом «тара x менша за тару y , коли x можна (не складаючи) засунути всередину y ». Очевидно, це відношення порядку, але не лінійне. Наприклад, розглянемо майже плоский дипломат $40 \times 25 \times 10$ см і майже кубічний ящик $25 \times 20 \times 20$ см. Жоден об’єкт не поміщається всередину іншого, значить — жоден не менший. Такі елементи *не порівнювані* (рос. «не сравнимы», англ. «non-comparable»).

Ще один приклад нелінійного відношення порядку розглядався в означенні класу Поста M (розд. 1.7.2, стор. 51). Там наголошувалося, що з двох пар $(0, 1)$ та $(1, 0)$ жодна не є більшою за іншу в тому смислі, який потрібен в означенні класу M — тобто, вони не порівнювані.

Наведемо приклади відношень порядку різних типів:

Тип	Приклади
Відношення строгого лінійного порядку	$x < y$ (числове менше)
Відношення нестрогого лінійного порядку	$x \leq y$ (числове менше-рівне)
Відношення строгого не лінійного порядку	$X \subset Y$ (включення множин як <i>власних</i> підмножин); «тара x поміщається всередині тари y »
Відношення нестрогого не лінійного порядку	$X \subseteq Y$ (включення множин); $x : y$ (кратність) на $\mathbb{N}$

(На жаль, у класифікації відношень порядку поки що нема єдиної чітко встановленої термінології. Зокрема, майже в усіх джерелах вводять термін «відношення часткового порядку» (рос. «частичного», англ. «partial») — але в одних книжках це те саме, що у нас просто «відношення порядку» (не обов’язково лінійне, але може бути й лінійним), в інших — обов’язково нелінійне відношення порядку... Так що в цьому посібнику такого

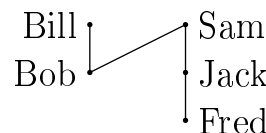
терміну уникатимемо, незважаючи на його відносну поширеність.)

Будемо позначати відношення порядку (байдуже, лінійні чи ні) значками “ $\prec$ ” (для строгих відношень) та “ $\preceq$ ” (для нестрогих). Відношення лінійного порядку будемо позначати “ $<$ ” та “ $\leq$ ” відповідно. Записи “ $x \prec y$ ” та “ $x < y$ ” будемо (умовно!) читати як « x менше y » або « y більше x ».

За будь-яким відношенням нестрогого порядку можна побудувати відповідне йому відношення строгого порядку (поклавши $x \prec y \stackrel{\text{def}}{\iff} (x \preceq y) \wedge (x \neq y)$); аналогічно можна ввести $x \preceq y$ як $(x \prec y) \vee (x = y)$. Завдяки цьому, подальші поняття формально вводяться лише для “ $\prec$ ”, а застосовні до різних типів порядку.

Для подання скінченних відношень порядку буває зручно використати т. зв. *діаграми Гассе* (*Hasse diagrams*). Вершинами зображаються елементи, ребрами (лініями) — факти наявності зв’язку; при цьому, менші елементи розміщують нижче за більші, а ребра проводять, коли елементи порівнювані, але це не можна встановити за транзитивністю через інші елементи.

(Нехай на множині спортсменів {Bill, Bob, Fred, Jack, Sam} введене відношення «гарантовано кращий»: Bill кращий за Bob-а, Sam кращий і за Fred-а, і за Jack-а, і за Bob-а, Jack кращий за Fred-а; решта пар спортсменів не порівнювані. Перевіривши, що транзитивність та антисиметричність виконуються, бачимо, що це справді відношення порядку.)

Щоб не образити кращих спортсменів, вважаємо, що $x \prec y$, коли y кращий за x .

Тоді вершина Sam природньо потрапляє на самий верх, вершина Fred — на самий низ, тощо. (те, що вершини Bill і Sam та вершини Bob і Jack потрапили на один рівень, не суттєво). Лінії проводимо для пар вершин (Bill; Bob), (Sam; Bob), (Sam; Jack) та (Jack; Fred); окремої лінії для пари (Sam; Fred) проводити не треба, бо факт, що Sam кращий за Fred-а, і так видний з того, що є маршрут Sam — Jack — Fred, всі переміщення по якому відбуваються згори донизу.)

Елемент x — *максимальний* (рос. «максимальный», англ. «a maximal»), коли жоден елемент не більший за нього:

$$x \text{ максимальний} \stackrel{\text{def}}{\iff} \neg(\exists y(x \prec y)). \quad (36)$$

Елемент x — *мінімальний* (рос. «минимальный», англ. «a minimal»), коли жоден елемент не менший за нього:

$$x \text{ мінімальний} \stackrel{\text{def}}{\iff} \neg(\exists y(y \prec x)). \quad (37)$$

Елемент x — *найбільший* (рос. «наибольший», англ. «the greatest»), коли він більший за будь-який інший елемент:

$$x \text{ найбільший} \stackrel{\text{def}}{\iff} \forall y_{y \neq x}(y \prec x). \quad (38)$$

Елемент x — *найменший* (рос. «наименьший», англ. «the least»), коли він менший за будь-який інший елемент:

$$x \text{ найменший} \stackrel{\text{def}}{\iff} \forall y_{y \neq x}(x \prec y). \quad (39)$$

(Наприклад, для відношення «про спортсменів» є два максимальні елементи (Bill і Sam) та два мінімальні (Bob і Fred), а найбільшого і найменшого нема.)

Наведемо основні твердження про мінімальні та найменші елементи. Звичайно, їх можна «симетрично» переформулювати і довести також для максимальних та найбільших елементів.

Будь-яка непорожня скінченна множина, на якій задане відношення порядку, має мінімальний елемент.

(Не виключено, що мінімальних елементів буде кілька різних.)

Доведення. Беремо довільний елемент $x_{(0)}$.²¹ Пробуємо знайти елемент $x_{(1)}$, для якого $x_{(1)} \prec x_{(0)}$. Якщо це не вдається, мінімальним є сам $x_{(0)}$. Якщо ж знайти $x_{(1)}$ вдається, то пробуємо знайти $x_{(2)}$, для якого $x_{(2)} \prec x_{(1)}$. І т. д.

Розглянемо елементи $x_{(i)}$ та $x_{(j)}$ при $j > i$. За побудовою, $x_{(j)} \prec x_{(j-1)}$, $x_{(j-1)} \prec x_{(j-2)}$, ..., $x_{(i+1)} \prec x_{(i)}$; значить, за транзитивністю, $x_{(j)} \prec x_{(i)}$. Ми розглядаємо відношення строгого порядку, а воно іррефлексивне. Отже, $x_{(j)} \neq x_{(i)}$. Наведені міркування застосовні до будь-яких i та j — отже, всі значення $x_{(0)}$, $x_{(1)}$, $x_{(2)}$, ... різні.

З іншого боку, множина за умовою скінченна.

Ці два спостереження разом узяті доводять, що рано чи пізно (гарантовано не пізніше, ніж через $|A|$ кроків, де $|A|$ — кількість елементів множини) не вдасться знайти $x_{(k+1)}$ такого, щоб $x_{(k+1)} \prec x_{(k)}$, а значить — $x_{(k)}$ буде мінімальним. ■

Якщо найменший елемент існує, то він — єдиний мінімальний.

Доведення. Спочатку покажемо, що найменший елемент є мінімальним. Припустимо, ніби x найменший ($\forall y_{y \neq x} (x \prec y)$), і водночас цей самий x не мінімальний ($\exists z (z \prec x)$). Розглянемо те значення $z_{(0)}$, при котрому виконалося $z_{(0)} \prec x$. Порядок “ $\prec$ ” строгий, значить $z_{(0)} \neq x$ і $z_{(0)}$ входить до множини, що перебирається квантором “ $\forall y_{y \neq x} \dots$ ”; отже, $x \prec z_{(0)}$. Але ж одночасне виконання $z_{(0)} \prec x$, $x \prec z_{(0)}$ та $z_{(0)} \neq x$ суперечить антисиметричності відношення порядку. Значить, маємо протиріччя, джерело котрого — у припущенні, ніби x найменший але не мінімальний.

Тепер покажемо, що не може бути інших мінімальних елементів. Припустимо, ніби x найменший і водночас z ($z \neq x$) мінімальний. « x найменший» означає “ $\forall y_{y \neq x} x \prec y$ ”; це виконується в т. ч. і для елемента z . Значить, $x \prec z$. Отже, $\neg(\exists y (y \prec z)) = \text{false}$ (бо в якості y можна узяти x , сам квантифікований предикат буде істиною, його заперечення — хибною), тобто z не може бути мінімальним. ■

Для відношень лінійного порядку поняття «мінімальний» і «найменший» рівносильні.

Доведення. З урахуванням вже доведеного твердження «найменший елемент є єдиним мінімальним», лишається тільки показати, що мінімальний елемент лінійного порядку обов’язково є найменшим.

Тож нехай x мінімальний, тобто $\neg(\exists y (y \prec x))$.²² Занесемо заперечення всередину квантора: $\forall y (\neg(y \prec x))$. З іншого боку (за означенням лінійності), $\forall y_{y \neq x} (x \prec y \vee y \prec x)$. Тобто, для кожного y (крім x) виконується щось одне з “ $x \prec y$ ” або “ $y \prec x$ ”, і при цьому не виконується “ $y \prec x$ ”. Значить, лишається тільки варіант “ $x \prec y$ ”. Отже, для всіх y (не рівних x) виконується “ $x \prec y$ ” (що і є означенням найменшого елемента). ■

2.6.4 Розширення відношень порядку та топологічне сортування відношень

Розширення відношення порядку до лінійного (рос. «расширение отношения порядка до линейного», англ. «linear extention of order») — це таке відношення, яке: (1) є надмножиною початкового відношення порядку; (2) є відно-

²¹індекс пишемо у дужках, щоб підкреслити: ця нумерація ніяк не зв’язана з «основною» нумерацією елементів множини (якщо така є)

²²Значок “ $\prec$ ”, а не “ $<$ ” обумовлений тим, що за умовою відношення порядку лінійне; але це не конкретне числове менше, а позначення довільного лінійного порядку.

шенням лінійного порядку.

Іншими словами: (1) для всіх пар елементів, що були порівнювані, лишається те саме співвідношення, який з них менший і який більший (в цьому й полягає «надмножина»); (2) для тих пар, що були не порівнюваними, приймається вольове рішення, який елемент вважати меншим, який більшим. Як правило — довільним чином, аби вийшло відношення лінійного порядку.

(Наприклад, нехай є вже згадане не лінійне відношення «кращий» на множині спортсменів; нехай виникає потреба нагородити їх послідовно, один за одним, причому так, щоб спочатку швиденько пооголошувати слабших, а потім особливо урочисто і докладно вшанувати сильніших. Тобто, лінійний (бо «послідовно, один за одним») порядок нагородження слід побудувати так, щоб слабші за досягненнями (менші у смислі нелінійного відношення) викликалися раніше; якщо спортсмени не порівнювані між собою, то їх взаємне розміщення може бути яким завгодно.

Зверніть увагу, що для одного й того ж (наведеного на стор. 94 діаграмою Гассе та словами) відношення можуть бути кілька різних правильних розширень: Bob, Bill, Fred, Jack, Sam; Fred, Jack, Bob, Sam, Bill; Fred, Bob, Jack, Sam, Bill та ще багато інших.

Тобто, результат не визначається однозначно початковим відношенням.

Очевидно також, що смисл розширеного відношення може істотно відрізнятися від смислу початкового. Якщо в одному розширеному відношенні Bob 1-й, а в іншому 3-й — це не означає, що він відповідно там найслабший, а там середній, а лише те, що не такий уже й тісний зв'язок між «раніше у списку» та «слабший спортсмен». А якщо спочатку вводили нелінійний порядок на множині ящиків та валіз, що має смисл «менше поміщається всередину більшого», і ящик $25 \times 20 \times 20$ був непорівнюваним із дипломатом $40 \times 25 \times 10$, а потім побудували його розширення, за яким цей ящик оголошений меншим за цей дипломат — неможливість засунути такий ящик всередину такого дипломата нікуди не ділась, просто розширене відношення до цього вже ставиться інакше.)

Будь-яке відношення порядку, задане на скінченній множині, можна розширити до відношення лінійного порядку.

Доведення. Щоб побудувати лінійний порядок — розширення заданого порядку, будемо діяти згідно наступного алгоритма:

```
X = A; // кладемо у X копію множини A, на якій задане відношення порядку
while(X ≠ ∅) {
    x_curr = (будь-який) мінімальний (згідно заданого порядку) ел-т мн-ни X;
    // алгоритм пошуку мінімального елемента описаний у доведенні твердження
    // "будь-яке скінченне відношення порядку має мінімальний елемент"
    вивести(x_curr);
    X \= {x_curr} // вилучаємо елемент x_curr з множини X
}
```

Порядок, у котрому елементи потраплятимуть у зовнішній світ за допомогою рядка «вивести(x_curr)», лінійний. І цей лінійний порядок є розширенням заданого, бо щоразу вибирається мінімальний серед ще не розглянутих елементів (а отже — якщо $x \prec y$, то x обов'язково буде вибраний і виведений раніше за y). ■

Процес розширення не лінійного порядку до лінійного у випадку скінченних множин називають також *топологічним сортуванням* (рос. «топологическая сортировка», англ. «topological sorting»).

(Наголосимо (хоч це й видно з означення), що топологічне сортування *не є* ще одним алгоритмом сортування масивів чи інших послідовностей. Задача істотно відрізняється від класичної задачі сортування — щонайменше, наявністю порівнюваних і непорівнюваних пар елементів.

Про топологічне сортування ще згадуватиметься наприкінці розд. 5.6.2, де буде запропоновано схожий, але інший варіант постановки задачі, а також запропоновано більш ефективний алгоритм на основі пошуку в глибину.)

Приклад топологічного сортування. Нехай відношення порядку задане матрицею:

	α	β	$\bigcirc$	$\triangle$	$\square$	δ	ε
α	1	1	0	0	0	0	1
β	0	1	0	0	0	0	0
$\bigcirc$	0	1	0	0	0	0	1
$\triangle$	0	0	0	0	0	0	0
$\square$	0	0	0	0	1	0	0
δ	1	1	1	0	0	0	1
ε	0	1	0	0	0	0	0

(при бажанні можна перевірити, що це відношення порядку, тобто матриця справді задає антисиметричне транзитивне відношення; але зараз приймемо це на віру)

Згідно алгоритму зі стор. 96, слід багатократно шукати і виводити мінімальний елемент. Щоб шукати мінімальний елемент, можна користуватися міркуваннями доведення леми про існування мінімального елемента (стор. 95). Але для ручного виконання зручніше (хоча й не ефективніше) діяти напряду через означення. Наприклад, елемент α не є мінімальним, бо згідно матриці $(\delta, \alpha) \in R$, тобто $\delta \prec \alpha$. А, наприклад, для елемента $\triangle$ немає жодного елемента x , щоб було $x \prec \triangle$ (бо відповідний $\triangle$ стовпчик складається лише з нулів); те саме і для елемента δ (одинички у рядку δ є, але вони означають $\delta \prec \alpha$, $\delta \prec \beta$, тощо, отже не заважають δ бути мінімальним); для елемента $\square$ одиничка у стовпчику ε , але вона в рядку $\square$ (на головній діагоналі), так що жоден *інший* елемент не менший $\square$.

Отже, в якості першого мінімального елемента можна взяти будь-який один з $\triangle$, $\square$ або δ . Візьмемо $\triangle$.²³ Після цього елемент $\triangle$ слід вилючити з відношення й повторити увесь процес.

Внаслідок вилучення $\triangle$ з початкової матриці отримуємо матрицю відношення порядку

	α	β	$\bigcirc$	$\square$	δ	ε
α	1	1	0	0	0	1
β	0	1	0	0	0	0
$\bigcirc$	0	1	0	0	0	1
$\square$	0	0	0	1	0	0
δ	1	1	1	0	0	1
ε	0	1	0	0	0	0

Для неї одним з мінімальних елементів є $\square$. Видаємо його на вихід і вилучаємо з відношення, отримуючи матрицю

	α	β	$\bigcirc$	δ	ε
α	1	1	0	0	1
β	0	1	0	0	0
$\bigcirc$	0	1	0	0	1
δ	1	1	1	0	1
ε	0	1	0	0	0

Для неї мінімальним елементом (на цьому кроці єдиним) є δ . Видаємо його на вихід і вилучаємо з відношення, отримуючи матрицю

	α	β	$\bigcirc$	ε
α	1	1	0	1
β	0	1	0	0
$\bigcirc$	0	1	0	1
ε	0	1	0	0

²³насправді не варто шукати всі мінімальні елементи, достатньо якийсь один; всі наведені лише заради пояснення, чому топологічне сортування цього ж відношення може мати інші правильні відповіді

Для неї одним з мінімальних елементів є α . Видаємо його на вихід і вилучаємо з відношення, отримуючи матрицю

	β	$\bigcirc$	ε
β	1	0	0
$\bigcirc$	1	0	1
ε	1	0	0

Для неї мінімальним елементом (на цьому кроці єдиним) є $\bigcirc$. Видаємо його на вихід і вилучаємо з відношення, отримуючи матрицю

	β	ε
β	1	0
ε	1	0

Для неї мінімальним елементом (на цьому кроці єдиним) є ε . Видаємо його на вихід і вилучаємо з відношення, отримуючи відношення, задане на множині, що містить єдиний елемент β . Він і буде черговим мінімальним і теж буде поданий на вихід.

Множина, на якій задане відношення порядку, стала порожньою, роботу алгоритму завершено. Результатом роботи алгоритму (відповіддю задачі) є та послідовність, в якій елементи подавалися на вихід: $\triangle, \square, \delta, \alpha, \bigcirc, \varepsilon, \beta$.

2.6.5 Рефлексивність, іррефлексивність, симетричність, антисиметричність, транзитивність, повнота (альтернативні означення). Замикання відношень

Усі означення стандартних класів бінарних відношень (розд. 2.6.1) в принципі можна сформулювати через такі співвідношення:

$$R \text{ рефлексивне} \Leftrightarrow I_A \subseteq R \quad (40)$$

$$R \text{ іррефлексивне} \Leftrightarrow I_A \cap R = \emptyset \quad (41)$$

$$R \text{ симетричне} \Leftrightarrow R^{-1} = R \quad (42)$$

$$R \text{ антисиметричне} \Leftrightarrow R^{-1} \cap R \subseteq I_A \quad (43)$$

$$R \text{ транзитивне} \Leftrightarrow R \circ R \subseteq R \quad (44)$$

$$R \text{ лінійне (повне)} \Leftrightarrow R \cup R^{-1} \cup I_A = A^2 \quad (45)$$

(Від викладення всіх доведень утримаємось, бо більшість з них однотипні. Наведемо лише (дуже типове) доведення для іррефлексивності та (досить не типове) доведення для транзитивності.)

Доведення. Іррефлексивність. Покажемо, що з нового означення іррефлексивності (41) випливає старе (27). " $R \cap I_A = \emptyset$ " означає «жодна пара не належить одночасно і R , і I_A », тобто $\neg(\exists x_{x \in A^2}(x \in R \wedge x \in I_A)) = \neg(\exists x_{x \in I_A}(x \in R))$; враховуючи, що " $x \in I_A$ " означає «в якості x можна брати лише пари $(a, a)_{a \in A}$ », " $(x \in R)$ " означає " $a R a$ ", а твердження в цілому перетворюється у $\neg(\exists a \ a R a) = \forall a(\neg(a R a))$, що і є старим означенням (27).

Тепер покажемо, що зі старого означення (27) випливає нове (41). Розглянемо *рівносильне* (за контрапозицією) твердження «якщо не виконується нове означення, то не виконується і старе». $R \cap I_A \neq \emptyset$ означає $\exists x_{x \in A^2}(x \in R \wedge x \in I_A)$, тобто $\exists a \exists b(a R b \wedge (a = b))$, тобто $\exists a(a R a)$, що суперечить старому означенню іррефлексивності. ■

Доведення. Транзитивність. Перш за все, розпишемо нове означення транзитивності (44) $R \circ R \subseteq R$ за означеннями композиції відношень та включення множин. Виходить $\forall a \forall c(\underbrace{(\exists b(a R b \wedge b R c))}_{(a,c) \in (R \circ R)} \rightarrow a R c)$.

$$\begin{aligned} & \forall a \forall c((\exists b(a R b \wedge b R c)) \rightarrow a R c) = && \text{виражаємо імплікацію як } \neg x \vee y \\ & = \forall a \forall c(\neg(\exists b(a R b \wedge b R c)) \vee a R c) = && \text{заносимо заперечення всередину квантора} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
&= \forall a \forall c (\forall b (\neg(a R b \wedge b R c)) \vee a R c) = && \text{переносимо “}\forall b\text{” згідно правила} \\
& && (\forall x P(x)) \vee A = \forall x (P(x) \vee A) \text{ (бо “}a R c\text{”} \\
& && \text{не містить вільних входжень } b\text{)} \\
&= \forall a \forall c \forall b (\neg(a R b \wedge b R c) \vee a R c) = && \text{вертаємо “}\neg x \vee y\text{” до вигляду імплікації, пе-} \\
& && \text{реставлюємо місцями однойменні квантори} \\
&= \forall a \forall b \forall c (a R b \wedge b R c \rightarrow a R c) && \text{маємо старе означення транзитивності (30)}
\end{aligned}$$

Ці перетворення правильні при виконанні в будь-якому напрямку, тому вони доводять не лише слідування, а і рівносильність. ■

Замикання (*Рефлексивне / симетричне / транзитивне*) *замикання* («*замыкание*», «*closure*») відношення R — це найменше серед відношень, які є надмножинами R і при цьому (рефлексивні / симетричні / транзитивні).

(Тобто, тут задані три незалежні, але слово в слово однакові означення. «Найменше серед відношень» тут слід розуміти у смислі означення найменшого елемента зі стор. 94, при застосуванні до нелінійного порядку “ $\subseteq$ ” на множині бінарних відношень.)

Ці означення *не конструктивні*: вони не вказують, як будувати відповідні замикання. Більш того, з них навіть не очевидно, чи завжди існують ці замикання. Тому наведемо конструктивні способи побудови цих замикань. Тільки, раз тепер з’являються окремо означення й окремо способи побудови, то треба ще доводити, що наведені далі конструктивні способи справді будують саме те, що описане у вищезгаданих означеннях. Заодно, цим буде ще й доведено, що замикання існують для всіх відношень.)

Рефлексивне замикання R можна побудувати як

$$r(R) = R \cup I_A. \quad (46)$$

Доведення. Перше означення рефлексивного замикання вимагає, щоб $R \subseteq r(R)$, тому $r(R)$ мусить містити усі пари-елементи з R ; те перше означення також вимагає, щоб відношення $r(R)$ було рефлексивним, тобто згідно (40) вимагає, щоб $I_A \subseteq r(R)$, тому $r(R)$ мусить містити усі пари-елементи з I_A . Очевидно, одночасно обидві ці вимоги виконують лише $R \cup I_A$ та її надмножини; отже, $R \cup I_A$ і є найменшим таким відношенням. ■

Симетричне замикання R можна побудувати як

$$s(R) = R \cup R^{-1}. \quad (47)$$

Доведення. Позначимо довільне (не обов’язково найменше) симетричне відношення — надмножину R — як R_2 . Розглянемо довільну пару (a, b) таку, що $a R^{-1} b$. За означенням оберненого відношення, це те саме, що $b R a$. Оскільки $R \subseteq R_2$, то $b R a \rightarrow b R_2 a$. Оскільки R_2 симетричне, то (за старим означенням) $b R_2 a \rightarrow a R_2 b$. Поєднавши всі ці перетворення, маємо $\forall a \forall b (a R^{-1} b \rightarrow a R_2 b)$, тобто $R^{-1} \subseteq R_2$.

Отже, для будь-якої надмножини R , що є симетричним відношенням, $(R \subseteq R_2) \wedge (R^{-1} \subseteq R_2)$; як уже згадувалося, це рівносильно $(R \cup R^{-1}) \subseteq R_2$.

На жаль, доведення цим не закінчується: ми довели слідування в один бік (якщо $(R_2$ симетричне) і $(R_2$ надмножина R), то $(R_2$ надмножина $R \cup R^{-1})$), але не у зворотній.

Той факт, що $R \cup R^{-1}$ є надмножиною R (як вимагає означення замикання), очевидний. Значить, лишилося довести, що $R \cup R^{-1}$ симетричне. Перетворимо $(R \cup R^{-1})^{-1} = (R^{-1} \cup (R^{-1})^{-1}) = (R^{-1} \cup R) = (R \cup R^{-1})$. Тобто, $(R \cup R^{-1})^{-1} = (R \cup R^{-1})$, що якраз і є новим означенням симетричності.

Нарешті, маємо доведення всіх трьох умов (надмножина; симетрична; найменша). ■

Транзитивне замикання R можна побудувати як

$$t(R) = R \cup R^2 \cup R^3 \cup \dots; \quad (48)$$

якщо R задане на скінченній множині з кількістю елементів $|A| = n$, то $t(R) = R \cup R^2 \cup R^3 \cup \dots \cup R^{n-1}$.

На стор. 84 сказано, що R^i містить в точності ті пари елементів, для яких відношення R «виконується через ланцюжок, що містить i переходів». А для транзитивного замикання якраз і потрібно, щоб йому належали i пари, що самі перебувають у відношенні R , i пари, що зв'язані через «ланцюжок довжини 2», i через «ланцюжок довжини 3», і т. д. Так що лишилося довести тільки те, що для відношень на скінченній множині можна завершувати цей процес на $(n-1)$ -му степені відношення. Цей момент поки що залишимо не з'ясованим (повернемося до нього у розд. 5.3, стор. 173). ■

Втім, цей спосіб, хоч і конструктивний, *не* є найкращим алгоритмом пошуку транзитивного замикання; і легшим для написання, і трохи швидшим для виконання є алгоритм Воршалла (розд. 5.7.2).

Часто буває потрібне *рефлексивно-транзитивне* замикання R^* , котре являє собою рефлексивне замикання транзитивного замикання, а отже — може бути побудоване як $R^* = I_A \cup R \cup R^2 \cup R^3 \cup \dots \cup R^{n-1}$; це може бути виражене також простішою формулою $R^* = (I_A \cup R)^{n-1}$.

2.7 Функції (огляд)

(Частина означень цього розділу загальновідома. Але все ж запишемо їх формально.)

(Унарна) *функція* — це бінарне («у широкому сенсі») відношення, для якого виконується додаткова умова $a R b \wedge a R c \rightarrow (b = c)$, тобто не може бути різних другіх елементів, що перебувають у відношенні з одним і тим самим першим елементом.

(Наприклад, відношення $\{(1, a), (2, a), (3, a), (4, b)\}$ є функцією, а відношення $\{(1, a), (1, b), (2, a), (3, b)\}$ — не функція, бо є дві різні пари з 1-им елементом “1”.)

Узагальнювальне означення n -арної функції аналогічне: (n -арна) *функція* — це $(n+1)$ -арне відношення, для якого виконується додаткова умова $(a_1, a_2, \dots, a_n, b) \in R \wedge (a_1, a_2, \dots, a_n, c) \in R \rightarrow (b = c)$, тобто не може бути різних останніх елементів, що перебувають у відношенні з однією й тією самою еною попередніх елементів.

Ми в основному обмежимося розглядом унарних функцій.

Для унарних функцій, 1-ий елемент пари ($a \in A$) називають *аргументом* або *параметром*;²⁴ останній елемент ($b \in B$) — *значенням* або *результатом*.

Є три способи позначення того, що елементи a і b перебувають у зв'язку, що задається функцією f . Ці способи перелічені у таблиці.

$(a, b) \in f$	(як для всіх множин)
$a f b$	(як для всіх відношень)
$b = f(a)$	(суто функціональне позначення)

До функцій застосовні (і навіть природніші, ніж для решти відношень) введені на стор. 81–82 поняття області визначення $D(f) = \{a \mid \exists b(f(a) = b)\}$ та області значень $E(f) = \{b \mid \exists a(f(a) = b)\}$.

Функції, що є відношеннями в $A \times B$, називають також *функції з A у B* , позначається $f : A \rightarrow B$.

²⁴ див. також примітку 11 на стор. 39

(При цьому, запис $f : A \rightarrow B$ не означає ні $D(f) = A$, ні $E(f) = B$. Наприклад, для функції $f_1(x) = \sqrt{25 - x^2}$ область визначення $D(f_1) = [-5; 5] \subset \mathbb{R}$, область значень $E(f_1) = [0; 5] \subset \mathbb{R}$, але це все ж функція вигляду $\mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$.)

Якщо для функції $f : A \rightarrow B$ виконується $D(f) = A$ (тобто вона може бути застосована до всіх можливих значень з A), така функція називається *всюди визначеною*, або *тотальною*.

(Будь-яку унарну функцію можна штучно (искусственно) оголосити тотальною. Наприклад, для $f_1(x) = \sqrt{25 - x^2}$ можна заднім числом заявити, ніби ми і не хотіли її розглядати як $\mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$, а лише як $f_1 : [-5; 5] \rightarrow [0; 5]$, і тоді f_1 всюди визначена. Іноді навіть вводять систему означень, де не тотальні функції взагалі не вважаються функціями.)

Але такий прийом можна застосувати далеко не до всіх багатоарних функцій. Наприклад, для $f_2 : \mathbb{R}^2 \rightarrow \mathbb{R}$, $f_2(x_1, x_2) = (|x_1| + |x_2| + 1) / \sqrt{x_1^2 + x_2^2}$ область визначення $D(f_2) = \mathbb{R}^2 \setminus (0; 0)$, що не можна виразити як результат декартового добутка.)

Сюр'єкція Якщо для функції $f : A \rightarrow B$ виконується додаткова умова $E(f) = B$ (f набуває *всіх* можливих значень з B), вона називається *сюр'єктивною функцією*, або *сюр'єкцією*, або *функцією з A на B* (рос. «сюръективная функция», «сюръекция», *функция из A на B* , англ. «surjective function», «surjection», *function from A onto B*).

(Наприклад, функція $f_3(x) = x^2$ (якщо розглядати її як $\mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$) не є сюр'єкцією, бо не набуває від'ємних значень; а $f_4(x) = x^3$ — сюр'єкція.)

Ін'єкція Функцію називають *ін'єктивною функцією*, або *ін'єкцією* (рос. «инъективная функция», «инъекция», англ. «injective function», «injection»), якщо $(a \in D(f)) \wedge (b \in D(f)) \wedge (a \neq b) \rightarrow (f(a) \neq f(b))$, тобто «різним аргументам відповідає різне значення». Те саме можна записати також як $(f(a_1) = f(a_2)) \rightarrow (a_1 = a_2)$, тобто «однакові значення можуть досягатися лише на однакових аргументах»).

(Наприклад, функція $f_3(x) = x^2$ не є ін'єкцією, бо набуває значення 4 і при $x = 2$, і при $x = -2$; а $f_4(x) = x^3$ — ін'єкція, бо може набути значення y_i лише при $x_i = \sqrt[3]{y_i}$.)

Бієкція Функція називається *бієктивною функцією*, або *бієкцією* (рос. «биективная функция», «биекция», англ. «bijective function», «bijection»), якщо вона ін'єктивна і сюр'єктивна одночасно.

Обернена функція Унарні функції є бінарними відношеннями, тому до них можна застосувати операцію «обернене відношення» (формула (15) зі стор. 82). Очевидно, що відношення, обернене до відношення-функції, не завжди є функцією: наприклад, вищезгадане відношення-функція $\{(1, a), (2, a), (3, a), (4, b)\}$ перетворюється у $\{(a, 1), (a, 2), (a, 3), (b, 4)\}$, тобто відношення, але не функцію. Легко переконатися, що результат застосування до функції операції «обернене відношення» є функцією тоді й тільки тоді, коли початкова функція є ін'єкцією. Якщо ця умова виконується, то результат називають *обернена функція* і позначають “ f^{-1} ”: $x = f^{-1}(y) \stackrel{\text{def}}{\iff} y = f(x)$.

Суперпозиція функцій Унарні функції є бінарними відношеннями, тому до них можна застосувати операцію «композиція відношень» зі стор. 82:

$$c = (f_1 \circ f_2)(a) \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow (a, c) \in (f_1 \circ f_2) \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \exists b((a, b) \in f_1 \wedge (b, c) \in f_2) \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \exists b(b = f_1(a) \wedge c = f_2(b)) \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow c = f_2(f_1(a)).$$

перейшли від функціонального позначення до позначення «пара належить відношенню як підмножині декартового добутку»

означення “о” (формула (16) зі стор. 82)

перейшли від позначень «пара належить відношенню як підмножині декартового добутку» до функціональних позначень

використали відомий з інших галузей математики запис функції від функції, врахувавши, що в якості b все одно може бути *лише* $f_1(a)$ (якщо $f_1(a) \in D(f_2)$, тобто від $f_1(a)$ можна брати f_2)

Таким чином, *суперпозиція* (вона ж *композиція*)²⁵ унарних функцій по смислу являє собою $y = (f_1 \circ f_2)(x) \stackrel{\text{def}}{\Leftrightarrow} y = f_2(f_1(x))$.

2.8 Рівнопотужні та не рівнопотужні множини (огляд)

Множини A та B називають *рівнопотужними* (рос. «равномощные», англ. «equipotent»), якщо між ними можна встановити бієкцію.

(Наприклад, множина латинських літер рівнопотужна $\{1, 2, \dots, 26\}$, бо між ними є бієкція, що встановлюється порядком латинського алфавіта.)

Абсолютно очевидно, що скінченні множини рівнопотужні тоді й тільки тоді, коли містять однакову кількість елементів.

Більш того, для скінченних множин має місце т. зв. *принцип Дирихле*. У «популярній» формі він звучить так: якщо потрібно розсадити $n + 1$ кроликів по n кліткам, то, як би їх не розсаджували, гарантовано знайдеться (хоча б одна) клітка, у яку потраплять (щонайменше) два кролики.

(«Хоча б одна клітка» і «щонайменше два кролики», бо розглядаються *всі* «розподіли» кроликів по кліткам, включно з тими, де майже всіх кроликів садовлять в одну клітку, а більшість кліток порожні. Звісно, це спостереження очевидне. Але воно носить ім'я Дирихле, бо він вперше застосував його у строгих математичних доведеннях.

У англomовній літературі цей самий принцип частіше називають «*pigeonhole principle*», не згадуючи Дирихле безпосередньо. Слово «pigeon» означає «голуб» (птаха), бо в західній традиції прийнято формулювати його не про кроликів, а про голубів.)

Але ми даремно щоразу приговорювали «для скінченних». Виявляється, для нескінченних множин усе *зовсім не так!*

Наприклад, розглянемо множину всіх натуральних чисел $\mathbb{N}$ та множину всіх невід'ємних парних чисел $E = \{2m \mid m \in \mathbb{N}^+\}$. І спробуємо з'ясувати, яка з них «більша за розміром».

Ніби й є певні підстави вважати, що $\mathbb{N}$ «більша», бо $\mathbb{N} \setminus E = \{1, 3, 5, \dots\} = \{2n - 1 \mid n \in \mathbb{N}\}$ значно більше за $E \setminus \mathbb{N} = \{0\}$.

Але, з іншого боку, E та $\mathbb{N}$ рівнопотужні, бо існує бієкція $0 \leftrightarrow 1, 2 \leftrightarrow 2, 4 \leftrightarrow 3, 6 \leftrightarrow 4, 8 \leftrightarrow 5, \dots, 2 \cdot (i - 1) \leftrightarrow i, \dots$

²⁵ тобто, і для унарних функцій, і для бінарних відношень в принципі можна вживати будь-який з цих термінів, але для відношень частіше кажуть «композиція», а для функцій «суперпозиція»

І загальноприйнятою є якраз точка зору, що раз множини $\mathbb{N}$ і E рівнопотужні, то вони у деякому сенсі «однакові за розміром»!

Аналогічно можна встановити бієкцію і між множинами $\mathbb{N}$ і $\mathbb{Z}$: $0 \leftrightarrow 0$, $1 \leftrightarrow +1$, $2 \leftrightarrow -1$, $3 \leftrightarrow +2$, $4 \leftrightarrow -2$, ..., $(2i-1) \leftrightarrow +i$, $2i \leftrightarrow -i$, ... Отже, одночасно виконуються і твердження « $\mathbb{N}$ — власна підмножина $\mathbb{Z}$ », і твердження « $\mathbb{N}$ рівнопотужна $\mathbb{Z}$ ».

Ще можна встановити бієкцію між інтервалом дійсних чисел $(0; 1)$ та множиною всіх дійсних чисел $\mathbb{R}$. Найлегше це зробити через суперпозицію двох бієкцій: спочатку встановити бієкцію $x \leftrightarrow (x - \frac{1}{2}) \cdot \pi$ між інтервалом $(0; 1)$ та інтервалом $(-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2})$, потім бієкцію $x \leftrightarrow \operatorname{tg} x$ між інтервалом $(-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2})$ та $\mathbb{R}$. Знов одночасно виконуються і твердження «інтервал $(0; 1)$ — власна підмножина $\mathbb{R}$ », і твердження «інтервал $(0; 1)$ рівнопотужний $\mathbb{R}$ ».

Власне, це навіть вважають характеристичною ознакою нескінченної множини: множина нескінченна тоді й тільки тоді, коли можна встановити бієкцію між усією множиною та деякою її власною підмножиною.

Після ознайомлення з такими фактами може спасти на думку, ніби всі нескінченні множини рівнопотужні. Але це не так.

Теорема Кантора *Інтервал дійсних чисел $(0; 1)$ не рівнопотужний $\mathbb{N}$.*

Доведення цієї теореми спирається на т. зв. *діагональний метод* (рос. «*диагональный метод*», англ. «*diagonal argument*»).

Корені діагонального методу сягають Давньої Греції. Там був острів Крит, і критський філософ Епіменід якось заявив: «Усі критяни брехуни». Він це сказав, сам будучи критянином. Значить, сам брехун... Традиційно це називається «парадоксом Епіменіда». Хоча насправді цей «парадокс» не є парадоксом: якщо припустити, що сам Епіменід — брехун, а частина решти критян — чесні люди, то ніяких внутрішніх протиріч не виникає.

Час ішов, знання людства зростали, і Сервантес у «Дон Кіхоті» зумів побудувати справжній парадокс. При одному мості поставили сторожу, яка допитувала кожного перехожого, куди він іде, і перевіряла правдивість його слів. Якщо перехожий казав правду, йому дозволяли йти далі, а якщо виявлялося, що він бреше, його вішали на шибениці. Одного разу з'явився перехожий, що заявив: прийшов єдино заради того, щоб його повісили. Сторожа не змогла вирішити, що ж робити. Адже якщо пропустити цього перехожого, то виявиться, що він брехав, і його треба було повісити; а якщо повісити, то він казав правду, і його слід було пропустити.)

Доведення теореми Кантора використовує протиріччя на основі цієї самої ідеї, але при математично строгих припущеннях та міркуваннях.

Припустимо, ніби інтервал $(0; 1)$ рівнопотужний $\mathbb{N}$, тобто між цими множинами існує (якась) бієкція. Зафіксуємо цю бієкцію, розмістивши всі дійсні числа інтервалу $(0; 1)$ по-слідовно рядок за рядком: спочатку дійсне число, якому за вибраною бієкцією відповідає натуральне число 1, потім дійсне число, якому відповідає 2, і т. д.

Як відомо, кожне дійсне число з інтервалу $(0; 1)$ задається нескінченною послідовністю цифр десяткового запису (кількість десятих, кількість сотих, кількість тисячних, і т. д.; у тих рідкісних випадках, коли дійсне число записується скінченною кількістю десяткових цифр, просто допишемо в кінці нескінченну кількість нулів).²⁶

²⁶ Для повної строгості варто згадати, що слід пропускати десяткові записи з дев'ятками у періоді (бо, наприклад, $0,1199999999\dots$ (з нескінченною кількістю дев'яток) — те саме, що $0,1200000000\dots = 0,12$); тож очевидна бієкція існує не між (усіма дійсними числами інтервалу $(0; 1)$) та (усіма нескінченними

Можна вважати, що отримали «таблицю розміром $\infty \times \infty$ », елементами якої є десяткові цифри. Позначимо j -ий стовпчик (j -ту цифру) i -го рядка (числа) як $c_{i,j}$.

А тепер побудуємо нескінченну послідовність γ десяткових цифр за правилом

$$\gamma_k = \begin{cases} 1, & \text{якщо } c_{k,k} \in \{0, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9\}, \\ 2, & \text{якщо } c_{k,k} = 1 \end{cases}$$

Послідовність $\gamma_1, \gamma_2, \dots$ задає десятковий запис числа $\overline{0, \gamma_1 \gamma_2 \dots}$ з інтервала $(0; 1)$. І цього числа у цій таблиці нема.

(Справді, кожне число записане під певним номером; отже, якщо $\overline{0, \gamma_1 \gamma_2 \dots}$ є у таблиці, то воно записане під деяким номером k^* ; але цього не може бути, бо за побудовою $\gamma_{k^*} \neq c_{k^*, k^*}$, отже k^* -ий рядок містить якесь інше число.)

Отже, така «бієкція» насправді не бієкція (бо не співставила ніякого номера рядка числу $\overline{0, \gamma_1 \gamma_2 \dots}$). Усі ці міркування застосовні до будь-якої спроби встановити бієкцію. Отже, побудувати бієкцію неможливо, тобто інтервал $(0; 1)$ не рівнопотужний $\mathbb{N}$. ■

Згадавши побудовану вище бієкцію між інтервалом $(0; 1)$ та $\mathbb{R}$, отримуємо очевидний наслідок « $\mathbb{R}$ не рівнопотужна $\mathbb{N}$ ».

Разом узяті факти « $\mathbb{N} \subset \mathbb{R}$ » та « $\mathbb{R}$ не рівнопотужна $\mathbb{N}$ » природньо спробувати поєднати у «потужність $\mathbb{R}$ строго більша за потужність $\mathbb{N}$ ».

Поняття «більшої потужності» справді має математичний смисл, але в загальному випадку його слід ввести трохи інакше: потужність множини A строго більша за потужність множини B , коли (самі A і B не рівнопотужні) $\wedge$ (B рівнопотужна деякій власній підмножині A).

Виявляється, поняття «більшої потужності» до того ж є відношенням строгого лінійного порядку; але і строге доведення лінійності, і строге доведення антисиметричності *дуже* складні.

Очевидно, найменшою є потужність порожньої множини, потім ідуть потужності 1-, 2-, 3-, ..., i -, ...-елементних множин (для всіх $i \in \mathbb{N}$), а потім є ще нескінченна кількість різних значень потужності нескінченних множин.

(Те, що їх справді нескінченна кількість, впливає хоча б з теореми «Булеан будь-якої множини має потужність, строго більшу за потужність самої множини»; доводиться ця теорема аналогічно, за допомогою діагонального метода.)

«Найменшими» серед нескінченних множин є множини, рівнопотужні $\mathbb{N}$. Їх називають *зліченні* (рос. «счётные», англ. «countable»). Ми вже показали, що $\mathbb{Z}$ є зліченною множиною. Очевидно, зліченними є також множина парних чисел, множина непарних чисел, множина простих чисел.

Множини, рівнопотужні $\mathbb{R}$, називають *континуальними*, або *континуум-множинами* (continuum). Континуальними є, зокрема, множина дійсних чисел довільного інтервала $(a; b)$ (при $a < b$), $\mathbb{C}$ (множина комплексних чисел).

Питання, чи континуум іде у вищезгаданому порядку потужностей безпосередньо після зліченності, чи існують «проміжні» множини (потужність яких строго більша зліченних і строго менша за континуальні) дуже складне.

послідовностями десяткових цифр), а між (усіма дійсними числами інтервалу $(0; 1)$) та (усіма нескінченними послідовностями десяткових цифр, які не закінчуються на дев'ятку в періоді).

Втім, це спостереження, хоча й потрібне для повної строгості доведення, не є вирішальним.

Сам Г. Кантор висунув *континуум-гіпотезу*, що «проміжних» множин не буває. На сучасному етапі розвитку науки вважається, що цю гіпотезу неможливо ні довести, ні спростувати, її можна лише або приймати за ще одну аксіому, або не приймати.

На перший погляд, зліченність відповідає дискретності, а континуальність — неперервності. Але це неправда. І не лише тому, що континуальну множину легко зробити розривчастою, а ще й тому, що множина $\mathbb{Q}$ (раціональних чисел) виявляється неперервною зліченною.

2.9 Завдання до розділу 2

- Нехай $U = \{0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9\}$, $A = \{1, 2, 4\}$, $B = \{2, 3, 7\}$, $C = \{2, 3, 8\}$. Для кожного з трьох пунктів

$$(a) (A \cup B) \setminus C; \quad (b) (A \setminus C) \cup B; \quad (c) (A \cup B \cup C)'$$

виконати такі два різні завдання: (1) “обчислити” (знайти значення при вказаних A , B , C); (2) побудувати діаграми Венна, вважаючи A , B , C довільними (ігноруючи наведені значення).

(Зверніть увагу, що, для вказаних у цьому завданні A , B , C , $(A \cup B) \setminus C$ виявляється *не* рівним $(A \setminus C) \cup B$. Це одна з причин, які тривалий час гальмували становлення теорії множин. Математикам здавалося, що раз для чисел $(a + b) - c = (a - c) + b$, то треба і для інших сутностей винаходити операції з такими самими властивостями; зручність розвитку інших теорій, в яких операції мають інші властивості, була достатньо усвідомлена лише у XIX ст.)

- Нехай $A = \{1, 2, 4\}$, $B = \{2, 3, 7\}$. “Обчислити” (знайти значення):

$$(a) A \cap B; \quad (b) A \cup B; \quad (c) A \setminus B; \quad (d) B \setminus A; \quad (e) A \div B.$$

- З’ясувати, які твердження правильні, а які — ні:

$$\begin{array}{lll} (a) 2 \in \{2\}; & (g) 2, 3 \in \{2, 3, 5\}; & (m) \{1, 2, 3\} = \{1, 3, 2\}; \\ (b) 2 = \{2\}; & (h) \{2, 3\} \subseteq \{2, 3, 5\}; & (n) \emptyset \subset \{1, 3, 7\}; \\ (c) 2 \subseteq \{2\}; & (i) \{2, 3\} = \{2, 3, 5\}; & (o) \emptyset \in \{1, 3, 7\}; \\ (d) \{2\} \subseteq \{2\}; & (j) \{2, 3\} \in \{2, 3, 5\}; & (p) \emptyset \subseteq \emptyset; \\ (e) \{2\} = \{2\}; & (k) \{2, 3\} \subset \{2, 3, 5\}; & (q) \emptyset \in \emptyset; \\ (f) \{2\} \subset \{2\}; & (l) \{2, 3, 5\} \subseteq \{2, 3\}; & (r) \emptyset \subset \emptyset. \end{array}$$

- Чи виконується твердження “ $(A \cap B) \in C$ ”, де $A = \{1, 2, 4\}$, $B = \{2, 3, 7\}$, $C = \{2, 3, 8\}$?
- Найчастіше, елементи конкретної множини однотипні (всі — числа, або всі — слова, або всі — люди, тощо). Але буває й інакше. Наприклад, деякі відзнаки (ордени, премії, ...) присуджують і окремим людям, і колективам (множинам людей). Тому іноді розглядають множини,

елементами яких можуть бути і «звичайні» елементи, і множини. З'ясувати, які твердження правильні, а які — ні:

(a) $\{2, 3\} \in \{2, 3, 5\};$	(d) $\{1, 2, 3\} = \{\{1, 2\}, 3\};$
(b) $1 \in \{\{1, 2\}, 3\};$	(e) $\{1, 2, 3\} = \{\{1, 2, 3\}\};$
(c) $3 \in \{\{1, 2\}, 3\};$	(f) $\{1, 2, 3\} \in \{\{1, 2, 3\}\};$

6. Продовжимо розгляд множин, елементами яких можуть бути і «звичайні» елементи, і множини. Нехай $A = \{\{a, b, c\}, \{a, d, e\}, \{c, d\}, c, d, e\}$. З'ясувати, які твердження правильні, а які — ні:

(a) $c \in A;$	(d) $\{c, d\} \in A;$	(g) $\{c, d, e\} \subseteq A;$
(b) $\{c\} \in A;$	(e) $\{c, d\} \subseteq A;$	(h) $\{a\} \in A;$
(c) $\{c\} \subseteq A;$	(f) $\{c, d, e\} \in A;$	(i) $\{a\} \subseteq A.$

7. Це завдання пропонується давати по варіантам (кожен студент виконує один варіант, варіанти розподілені рівномірно). Знайти значення виразу, що містить операції над множинами.

- (1) $\left((\{a, b, c\} \cup \{a, c, f\}) \setminus \{c, g\} \right) \times \left((\{0, 2, 5\} \div \{1, 2, 4\}) \cap \{2, 3, 5\} \right);$
- (2) $\left(\{c, g, r\} \setminus (\{a, b, c\} \cap \{a, c, f\}) \right) \times \left((\{0, 2, 5\} \cap \{1, 2, 4\}) \div \{2, 3, 5\} \right);$
- (3) $\left((\{a, c, f\} \setminus \{a, b, c\}) \cap \{c, f\} \right) \times \left((\{2, 3, 8\} \div \{1, 2, 5\}) \setminus \{2, 5, 7\} \right);$
- (4) $\left(\{0, 2, 5\} \div (\{1, 2, 4\} \cap \{2, 3, 5\}) \right) \times \left(\{a, b, c\} \cup (\{a, c, f\} \setminus \{c, g\}) \right);$
- (5) $\left(\{2, 3, 5\} \setminus (\{1, 2, 4\} \div \{2, 3, 5\}) \right) \times \left(\{a, b, c\} \cup (\{a, c, f\} \cap \{c, g\}) \right);$
- (6) $\left(\{2, 3, 5\} \div (\{1, 2, 4\} \setminus \{0, 3, 5\}) \right) \times \left((\{a, b, c\} \cup \{a, c, f\}) \cap \{c, g\} \right);$
- (7) $\left(\{2, 3, 8\} \div (\{1, 2, 5\} \setminus \{2, 5, 7\}) \right) \times \left(\{a, c, f\} \setminus (\{a, b, c\} \cap \{c, f\}) \right).$

8. Проілюструвати тотожність $A \cup (B \cap C) = (A \cup B) \cap (A \cup C)$ за допомогою діаграм Венна та за допомогою перетворення характеристичних предикатів з подальшою побудовою таблиць істинності. (Доводити її аналітично не варто, бо це і є одна зі стандартних тотожностей.)
9. Довести тотожність $(A \cup B) \setminus (B \setminus A) = A$ через аналітичні перетворення (без переходу до предикатів).
10. Довести тотожність $A \setminus (B \cap C) = (A \setminus B) \cup (A \setminus C)$ всіма способами.
11. Довести аналітично тотожність $(A \cap B) \cup (B \setminus A) = B$.
12. Чи є правильними співвідношення:
- (a) $(A \div B) \subseteq (A \cup B)?$
  - (b) $(A \div B) \subset (A \cup B)?$

13. Це завдання пропонується давати по варіантам (кожен студент виконує один варіант, варіанти розподілені рівномірно). Проімітувати покроково виконання дій над множинами на основі злиття.
- (1) $\{2, 3, 5, 7, 12, 17, 25\} \div \{1, 3, 5, 11, 17, 19, 22\}$;
  - (2) $\{1, 3, 5, 6, 11, 17, 19, 22, 24\} \setminus \{2, 3, 5, 7, 12, 17, 25, 27\}$;
  - (3) $\{1, 3, 5, 6, 11, 17, 19, 22, 24\} \cap \{2, 3, 5, 7, 11, 12, 17\}$;
  - (4) $\{4, 6, 13, 14, 15, 17, 18\} \div \{1, 4, 11, 17, 19, 27\}$;
  - (5) $\{2, 3, 6, 8, 9, 10, 13, 25\} \cap \{5, 6, 8, 10, 13, 19, 29\}$;
  - (6) $\{0, 4, 10, 13, 20, 23, 24\} \setminus \{5, 10, 12, 20, 22, 28, 29\}$;
  - (7) $\{2, 3, 8, 15, 21, 25, 27\} \div \{0, 2, 7, 10, 12, 15, 24\}$.
14. (a) Перелічити всі елементи $\{1, 2, 3\} \times \{\alpha, \beta\}$.
 (b) Перелічити всі елементи $\{1, 2\} \times \{a, b\} \times \{2, 5\}$.
 (c) Зобразити на площині $[2; 5] \times [3; 4]$.
 (d) Зобразити на площині $[2; 5] \cap (4; 7) \times [3; 4] \cup (1; 2)$.
15. Довести включення $(A \setminus B) \times (C \setminus B) \subseteq (A \times C) \setminus (B \times B)$ за допомогою перетворення характеристичних предикатів з подальшою побудовою таблиць істинності.
16. Записати «відношення на $\mathbb{N}$ “ $x+y \leq 5$ ”» у вигляді явного переліку пар.
17. Нехай $R \subseteq A \times B$, $P \subseteq B \times C$, $A = \{x, y, z\}$, $B = \{1, 2, 3\}$, $C = \{\alpha, \beta, \gamma\}$, $R = \{(x, 1), (x, 2), (y, 1), (z, 1), (z, 2)\}$, $P = \{(1, \gamma), (2, \alpha), (2, \beta), (3, \alpha), (3, \beta), (3, \gamma)\}$. Побудувати $R \circ P$, $P^{-1} \circ R^{-1}$, $P \circ P^{-1}$.
18. Нехай задані відношення $R_1: x R_1 y \Leftrightarrow x$ та y — подружжя, та $R_2: x R_2 y \Leftrightarrow x$ є мамою y . Виразити словами смисл відношень $R_2 \circ R_2$, $R_1 \circ R_2$, $R_2 \circ R_1$.
19. Це завдання пропонується давати по варіантам (кожен студент виконує один варіант, варіанти розподілені рівномірно). Знайти значення таких чотирьох композицій: $R_1 \circ R_1^{-1}$, $R_1^{-1} \circ R_1$, $R_1 \circ R_2$, $R_2^{-1} \circ R_1^{-1}$. Для яких-небудь (на вибір студента) 2–3 з пар, що належать якомусь із відношень-відповідей, дати пояснення, чому вони туди належать.
- (1) $R_1 = \{(b, \tau), (c, \pi), (c, \rho), (c, \tau), (d, \rho)\}$;
 $R_2 = \{(\pi, 4), (\rho, 2), (\rho, 3), (\rho, 4), (\tau, 1)\}$.
  - (2) $R_1 = \{(b, \pi), (b, \rho), (c, \pi), (c, \tau), (d, \tau)\}$;
 $R_2 = \{(\pi, 1), (\rho, 3), (\tau, 1), (\tau, 2), (\tau, 3)\}$.
  - (3) $R_1 = \{(a, \pi), (a, \tau), (b, \pi), (b, \rho), (d, \pi)\}$;
 $R_2 = \{(\pi, 2), (\pi, 4), (\rho, 2), (\rho, 3), (\tau, 4)\}$.
  - (4) $R_1 = \{(a, \pi), (a, \tau), (c, \rho), (d, \rho), (d, \tau)\}$;
 $R_2 = \{(\pi, 1), (\rho, 2), (\rho, 4), (\tau, 2), (\tau, 4)\}$.
  - (5) $R_1 = \{(a, \pi), (a, \tau), (b, \rho), (b, \tau), (c, \tau)\}$;
 $R_2 = \{(\pi, 1), (\pi, 3), (\pi, 4), (\rho, 1), (\tau, 2)\}$.

- (6) $R_1 = \{(a, \rho), (b, \pi), (b, \tau), (d, \rho), (d, \tau)\};$
 $R_2 = \{(\pi, 1), (\pi, 3), (\rho, 3), (\rho, 4), (\tau, 1)\}.$
- (7) $R_1 = \{(a, \tau), (b, \rho), (b, \tau), (c, \rho), (d, \pi)\};$
 $R_2 = \{(\rho, 1), (\rho, 3), (\rho, 4), (\tau, 3), (\tau, 4)\}.$
- (8) $R_1 = \{(a, \rho), (a, \tau), (b, \pi), (b, \tau), (c, \rho)\};$
 $R_2 = \{(\pi, 1), (\rho, 1), (\rho, 3), (\rho, 4), (\tau, 4)\}.$
- (9) $R_1 = \{(a, \tau), (b, \rho), (b, \tau), (c, \pi), (c, \rho)\};$
 $R_2 = \{(\pi, 2), (\rho, 2), (\rho, 3), (\rho, 4), (\tau, 3)\}.$
- (10) $R_1 = \{(a, \rho), (b, \pi), (b, \rho), (b, \tau), (c, \tau)\};$
 $R_2 = \{(\pi, 3), (\rho, 1), (\rho, 4), (\tau, 1), (\tau, 3)\}.$
- (11) $R_1 = \{(a, \pi), (a, \rho), (b, \pi), (b, \tau), (d, \pi)\};$
 $R_2 = \{(\pi, 3), (\pi, 4), (\rho, 3), (\tau, 1), (\tau, 2)\}.$
- (12) $R_1 = \{(a, \pi), (a, \rho), (c, \tau), (d, \pi), (d, \tau)\};$
 $R_2 = \{(\pi, 1), (\pi, 3), (\pi, 4), (\rho, 2), (\tau, 2)\}.$
- (13) $R_1 = \{(a, \pi), (a, \rho), (c, \pi), (c, \tau), (d, \rho)\};$
 $R_2 = \{(\pi, 1), (\pi, 2), (\pi, 3), (\rho, 2), (\tau, 2)\}.$
- (14) $R_1 = \{(a, \pi), (a, \rho), (a, \tau), (b, \rho), (d, \tau)\};$
 $R_2 = \{(\pi, 1), (\rho, 4), (\tau, 1), (\tau, 2), (\tau, 3)\}.$

20. Нехай на множині людей (як нині живих, так і померлих, але ще не народжених) задані відношення $R_{\text{СМ}}, R_{\text{СБ}}, R_{\text{ДМ}}, R_{\text{ДБ}}$ та I :

$x R_{\text{СМ}} y \Leftrightarrow x$ — син y , а y — мати x ;

$x R_{\text{СБ}} y \Leftrightarrow x$ — син y , а y — батько (отець) x ;

$x I y \Leftrightarrow x = y$, тобто це одна й та ж людина.

Пояснити словами смисл:

- (a) $D(R_{\text{СМ}})$; (b) $E(R_{\text{СМ}})$; (c) $D(R_{\text{СМ}}^{-1})$;
 (d) $((R_{\text{СМ}} \circ R_{\text{СМ}}^{-1}) \cap (R_{\text{СБ}} \circ R_{\text{СБ}}^{-1})) \setminus I$;
 (e) $((R_{\text{СМ}} \circ R_{\text{СМ}}^{-1}) \cup (R_{\text{СБ}} \circ R_{\text{СБ}}^{-1})) \setminus I$;
 (f) $((R_{\text{СМ}} \circ R_{\text{СМ}}^{-1}) \cup (R_{\text{СБ}} \circ R_{\text{СБ}}^{-1}))$.

Повинно бути чітко сформульовано, який саме родинний зв'язок описується кожним з виразів.

21. Дослідити належність / не належність бінарного відношення

- (a) $x R y \Leftrightarrow x - y \leq 100$ (на $\mathbb{R}$); (g) $x R y \Leftrightarrow (x + y) : 12$ (на $\mathbb{Z}$)
 (де “:” — кратне);
 (b) $x R y \Leftrightarrow x - y \geq 100$ (на $\mathbb{R}$);
 (c) $x R y \Leftrightarrow |x - y| \leq 100$ (на $\mathbb{R}$); (h) $x R y \Leftrightarrow 60 : (x + y)$ (на $\mathbb{Z}$);
 (d) $x R y \Leftrightarrow |x - y| \geq 100$ (на $\mathbb{R}$); (i) $x R y \Leftrightarrow (xy) : 2$ (на $\mathbb{Z}$);
 (e) $x R y \Leftrightarrow x + y \leq 100$ (на $\mathbb{R}$); (j) $x R y \Leftrightarrow (xy) \nmid 2$ (на $\mathbb{Z}$) (де
 “ $\nmid$ ” — не кратне).
 (f) $x R y \Leftrightarrow x \leq y + 3$ (на $\mathbb{R}$);

до стандартних класів (рефлексивність, іррефлексивність, симетричність, антисиметричність, транзитивність, повнота).

22. З'ясувати належність/неналежність до стандартних класів (рефлексивність, іррефлексивність, симетричність, антисиметричність, транзитивність, повнота) відношення, заданого на множині $\{a, b, c, d, e\}$, повний перелік елементів відношення — $\{(a, a), (a, b), (a, d), (b, a), (b, b), (d, a), (d, d), (e, e)\}$.
23. Довести, що відношення є відношенням еквівалентності, знайти класи еквівалентності та фактор-множину: вказати, скільки всього є класів еквівалентності; вказати класи еквівалентності для наведених елементів і чи є серед них однакові (якщо є, які?).
- (a) $R \subseteq \mathbb{Z}^2$, $x R y \Leftrightarrow (x + y) : 2$; знайти $[1]_R$, $[2]_R$, $[3]_R$;
- (b) $R \subseteq \mathbb{Z}^2$, $x R y \Leftrightarrow (x^2 - y^2) : 5$; знайти $[2]_R$, $[3]_R$, $[4]_R$, $[5]_R$;
- (c) $R \subseteq \mathbb{R}^2$, $x R y \Leftrightarrow (x - y) \in \mathbb{Z}$; знайти $[2]_R$, $[2,5]_R$, $[3]_R$, $[\sqrt{2}]_R$;
- (d) $R \subseteq \mathbb{N}^2$, $x R y \Leftrightarrow \exists m_{m \in \mathbb{Z}} (\frac{x}{y} = 2^m)$ (інакше кажучи, $\frac{x}{y} \in \{\dots, \frac{1}{8}, \frac{1}{4}, \frac{1}{2}, 1, 2, 4, 8, \dots\}$); знайти $[2]_R$, $[3]_R$, $[4]_R$, $[5]_R$.
24. Довести, що $x : y$ (на $\mathbb{N}$) є відношенням порядку.
25. Побудувати діаграму Гасе, визначити максимальні, мінімальні, найбільші, найменші елементи для відношення $x : y$, звуженого на $\{2, 3, 6, 10, 12, 15, 25, 36, 60\}$.
26. Додати до розв'язку попереднього завдання елемент 0.
Підказка. Ретельно перевірте, що Ви трактуєте поняття «менше», «більше», «мінімальний», «максимальний», «найменший», «найбільший» саме згідно з їх означеннями з розд. 2.6.3 та формулюванням попереднього завдання, а не за звичкою.
27. Довести, що відношення є відношенням порядку (вважаючи, що відношення задане на $\mathbb{N}$); вказати, яким саме відношенням порядку (строгим/нестрогим/ні строгим, ні нестрогим; лінійним/нелінійним); для звуження відношення на скінченну множину B , побудувати діаграму Гасе, знайти мінімальні та максимальні елементи
- (a) $x R y \Leftrightarrow (y - 2x) \in \mathbb{N}$, $B = \{1, 2, 3, 5, 7, 12, 25, 36, 60\}$.
- (b) $x R y \Leftrightarrow \frac{y}{x}$ є непарним натуральним, $B = \{1, 2, 3, 5, 6, 10, 12, 15, 36, 60\}$.
- (c) $x R y \Leftrightarrow \frac{y}{x}$ є парним натуральним, $B = \{1, 2, 3, 5, 6, 10, 12, 15, 36, 60\}$.
28. Для кожного з відношень
- (a) $A = \{1, 2, 3\}$, $R = \{(1, 1), (2, 2), (3, 3), (1, 3), (3, 1)\}$;
- (b) $A = \{1, 2, 3\}$, $R = \{(1, 1), (2, 2), (3, 3), (1, 2), (2, 3)\}$;
- (c) $A = \{1, 2, 3\}$, $R = \{(1, 1), (2, 2), (3, 3), (1, 2), (2, 3), (1, 3)\}$;
- (d) $A = \{1, 2, 3\}$, $R = \{(1, 1), (2, 2), (3, 3)\}$;

$$(e) \quad A = \{1, 2, 3, 4\}, \quad R = \{(1, 1), (2, 2), (3, 3), (1, 3), (3, 2), (1, 2), (4, 2)\}$$

визначити, чи є воно відношенням еквівалентності та чи є відношенням порядку. Для відношень еквівалентності, знайти фактор-множини. Для відношень порядку, побудувати діаграми Гасе та вказати максимальні, мінімальні, найбільші, найменші елементи.

29. Навести приклад відношень еквівалентності, об'єднання яких не є відношенням еквівалентності.
30. Навести приклад відношень порядку, об'єднання яких не є відношенням порядку.

31. Реалізувати функції:

- (a) `bool is_reflexive(const vvi &A);`
- (b) `bool is_irreflexive(const vvi &A);`
- (c) `bool is_symmetric(const vvi &A);`
- (d) `bool is_antisymmetric(const vvi &A);`
- (e) `bool is_transitive(const vvi &A);`
- (f) `bool is_linear(const vvi &A);`

вважаючи, що вище дане означення `typedef vector<vector<int> > vvi;`, тобто тип `vvi` є реалізацією `vector`-ами двовимірного масиву.

Ці функції, отримуючи як параметр матрицю бінарного відношення, повинні визначати (повертати), чи є воно рефлексивним/іррефлексивним/симетричним/антисиметричним/транзитивним/лінійним (повним). По тексту функцій мають бути коментарі-пояснення.

Примітка. Див. зауваження на стор. 87 та приклад на стор. 89.

32. З'ясувати, чи є всюди визначеними, ін'єктивними, сюр'єктивними, бієктивними функції (які розглядаються як $\mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$)

(a) $y = x^3;$	(c) $y = \operatorname{tg} x;$	(e) $y = 2^x;$
(b) $y = x^2;$	(d) $y = x^3 + x^2;$	(f) $y = \log_2 x.$

Додаткові завдання підвищеного рівня складності

- 1*. Реалізувати операції (написати програму мовою програмування, де операції реалізовані як підпрограми) $\cup$, $\cap$, $\div$, $\backslash$, $\in$, $\subseteq$, «ініціалізувати як $\emptyset$ », «додати один елемент», при поданні множин як:

- (a) бітових векторів (універсум — невеликий перелічуваний діапазон);
- (b) впорядкованих послідовностей (універсум довільний лінійно впорядкований, наприклад «дійсні» (з рухомою комою) числа), «вартість» “ $\in$ ” — $O(\log n)$ (на основі бінарного пошуку), операцій “ $\cup$ ”, “ $\cap$ ”, “ $\div$ ”, “ $\backslash$ ” та відношення “ $\subseteq$ ” — $O(m + n)$ (на основі злиття).

Обов'язково для пункту (b), щоб програма, що містить такі реалізації дій над множинами, успішно пройшла усі тести задачі А змагання № 90 «Деякі задачі дискретної математики» сайту ejudge.skipo.edu.ua.

- 2*. З завд. 1 (стор. 105) можна, зокрема, зробити висновок, що $\langle (A \cup B) \setminus C = (A \setminus C) \cup B \rangle$ не є правильною тотожністю. Але ж хоча б іноді (хоча б для деяких множин) така рівність виконується. Тож за яких умов вона виконується? (Слід сформулювати *критерій*, тобто умову, одночасно і необхідну, й достатню.)
- 3*. Показати, що на $\mathbb{N}$ $\leq \circ \leq = \leq$, але $< \circ < \neq <$, тобто, композиція відношення $\leq$ (на $\mathbb{N}$) з самим собою дає знову це саме відношення $\leq$ (на $\mathbb{N}$), а от композиція відношення $<$ (на $\mathbb{N}$) з самим собою дає якесь інше відношення, а не те саме.
- 4*. Нехай $R = \{(x, y) \mid x^2 + y^2 = 1\}$ ($x, y \in \mathbb{R}$). Побудувати R^2 , R^3 , R^4 (навести і формули, і пояснення, і графіки на координатній площині).
- 5*. Нехай $R, P \subseteq \mathbb{R}^2$, $R = \{(x, y) \mid y = x + 1\}$, $P = \{(x, y) \mid y = |x|\}$. Побудувати $R \circ P$ та $P \circ R$ (навести і формули, і пояснення, і графіки на координатній площині).
На стор. 84 стверджується: «Степінь бінарного відношення має властивості $R^{n+m} = R^n \circ R^m$ та $R^{n \cdot m} = (R^n)^m$ (при $n \in \mathbb{Z}^+ \wedge m \in \mathbb{Z}^+$). Але поширювати ці тотожності на усі цілі чісла (вважаючи, ніби обернене відношення $R^{-1} \in (-1)$ -им степенем) не можна.». Показати (шляхом наведення відповідного контрприкладу), що справді не можна.
- 6*. Довести (21)–(23) зі стор. 83, а також навести приклади, які показують: при $E(R_1) \neq D(R_2)$ можливо як $D(R_1 \circ R_2) = D(R_1)$, так і $D(R_1 \circ R_2) \subset \subset D(R_1)$ (а також як $E(R_1 \circ R_2) = E(R_2)$, так і $E(R_1 \circ R_2) \subset E(R_2)$).
- 7*. Реалізувати побудову композиції відношень у вигляді функції мовою C++. Матриці відношень R_1 та R_2 передаються як параметри (двовимірні масиви або `vector`-и `vector`-ів R1 та R2). Функція вертає як результат двовимірний масив або `vector` `vector`-ів, що являє собою матрицю композиції $R_1 \circ R_2$.
- 8*. Довести, що якщо непорожнє відношення симетричне та транзитивне, воно не може бути іррефлексивним.
- 9*. Довести, що (одночасно) рефлексивним, симетричним та лінійним бінарним відношенням може бути лише увесь декартів квадрат.
- 10*. Довести, що перетин відношень еквівалентності обов'язково є відношенням еквівалентності.
- 11*. Довести, що перетин відношень порядку обов'язково є відношенням порядку.
- 12*. Побудувати рефлексивне замикання відношення $y = x + 1$ (на $\mathbb{N}$). Тоб-

то, описати словами і/або формулою, яке відношення отримується внаслідок застосування рефлексивного замикання до відношення $y=x+1$.

- 13*. Побудувати симетричне замикання відношення $y = x + 1$ (на $\mathbb{N}$). Тобто, описати словами і/або формулою, яке відношення отримується внаслідок застосування симетричного замикання до відношення $y=x+1$.
- 14*. Побудувати транзитивне замикання відношення $y = x + 1$ (на $\mathbb{N}$). Тобто, описати словами і/або формулою, яке відношення отримується внаслідок застосування транзитивного замикання до відношення $y=x+1$.
- 15*. Показати, що рефлексивно-симетричне замикання будь-якого лінійного відношення являє собою увесь декартів квадрат.
- 16*. В обчислювальній геометрії на площині досить важливу роль відіграє т. зв. «косий добуток». Він, для вільних векторів $\vec{a}(a_x, a_y)$ та $\vec{b}(b_x, b_y)$, дорівнює $|\vec{a}| \cdot |\vec{b}| \cdot \sin \varphi$, де φ — тригонометричний (включаючи знак, додатний проти годинникової стрілки й від’ємний за стрілкою) кут найкоротшого повороту від $\vec{a}$ до $\vec{b}$; цей самий косий добуток може бути обчислений також як $a_x b_y - a_y b_x$. Тобто, обчисливши цю досить просту формулу, легко встановити, що якщо результат=0, то $\vec{a}$ та $\vec{b}$ колінеарні (співнаправлені чи протинаправлені), якщо додатний, то найкоротший поворот від $\vec{a}$ до $\vec{b}$ відбувається проти годинникової стрілки, а якщо від’ємний, то за стрілкою.

У деяких джерелах стверджують, ніби це дає можливість використовувати косий добуток як компаратор²⁷, щоб відсортувати вектори за їхніми кутами нахилу (наприклад, проти годинникової стрілки).

Чому, тим не менш, використовувати косий добуток в якості компаратора векторів за кутом нахилу — дуже, дуже погана ідея? За яких додаткових умов, накладених на порівнювані вектори, косий добуток все-таки можна надійно використовувати як компаратор?

Автору відомо, що це завдання містить дуже багато фактажу, що виходить за рамки цього посібника. Тим цінніше, що пояснення суті проблеми майже повністю лежить у межах цього розділу.

- 17*. Провести формальне доведення еквівалентності означень іррефлексивності, симетричності, антисиметричності та повноти, даних у розд. 2.6.1 та даних у розд. 2.6.5.
- 18*. Реалізувати підпрограму `vvi reflexive_closure(vvi in_R)`, яка за заданим відношенням `in_R` будує (і повертає як результат функції) його рефлексивне замикання. Смысл `vvi` див. у завд. 31 (стор. 110). Вважати, що відношення гарантовано є бінарним у вузькому смислі. Розв’язок повинен містити як код, так і детальні пояснення.

²⁷спосіб порівняння, що може передаватися як аргумент функції сортування в сучасних мовах програмування; подальші деталі — у документації з програмування

- 19*. Реалізувати підпрограму `vvi symmetric_closure(vvi in_R)`, яка за заданим бінарним відношенням `in_R` будує (і повертає як результат функції) його симетричне замикання. Смысл `vvi` див. у завд. 31 (стор. 110). Вважати, що відношення гарантовано є бінарним у вузькому смислі. Розв'язок повинен містити як код, так і детальні пояснення.
- 20*. Реалізувати підпрограму `vvi transitive_closure(vvi in_R)`, яка за заданим відношенням `in_R` будує (і повертає як результат функції) його транзитивне замикання. Смысл `vvi` див. у завд. 31 (стор. 110). Вважати, що відношення гарантовано є бінарним у вузькому смислі. Розв'язок повинен містити як код, так і детальні пояснення.
- 21*. Нехай R_1 і R_2 задаються умовою $x R_i y \Leftrightarrow |x - y| \leq 100$, але R_1 задане на $\mathbb{Z}$, а R_2 на $\{-1000, -888, -100, -20, 20, 30, 40, 70, 150, 256, 300, 333, 555, 567, 666\}^2$. Побудувати рефлексивно-транзитивні замикання R_1 та R_2 (кожного окремо).
- 22*. Довести, що $\mathbb{Q}$ неперервна, але зліченна.
- 23*. Рациональні числа теж можна записувати у вигляді нескінченних десяткових дробів. Чому ж тоді міркування, використані при доведенні теореми Кантора про незліченність $\mathbb{R}$, не доводять незліченності $\mathbb{Q}$?

3 Індуктивні засоби доведення

3.1 Метод математичної індукції

Метод математичної індукції (скорочено «ММІ», «матіндукція») є способом міркувань, який може бути корисним при доведенні тверджень, що залежать від натурального n . Суть методу: **якщо** доведені

1. **база індукції** (твердження виконується при $n = 1$)

та

2. **крок індукції** (з істинності твердження при $n = k$ випливає істинність твердження також і при $n = k + 1$)

то твердження виконується для всіх натуральних n .

Переклади: рос. «метод математической индукции» («ММИ», «матиндукция»), «базис индукции» («база индукции»), «шаг индукции»; англ. «mathematical induction», «base case» («basis»), «inductive step».

За потреби, в якості бази можна взяти не $n=1$, а деяке інше число. Наприклад, якщо твердження $(1-\frac{1}{4}) \cdot (1-\frac{1}{9}) \cdot (1-\frac{1}{16}) \cdot \dots \cdot (1-\frac{1}{n^2}) = \frac{n+1}{2n}$ осмислене лише при $n \geq 2$, то за базу доцільно взяти $n=2$. Аналогічно, якщо $2^0 + 2^1 + 2^2 + \dots + 2^n = 2^{n+1} - 1$ осмислене для $n \in \mathbb{Z}^+$, тобто також і при $n=0$, то за базу можна взяти $n=0$. І так далі.

Правильність ММІ як методу міркувань не доводиться, а приймається за аксіому. І все ж спробуємо пояснити, як він працює. Правильність досліджуваного твердження при $n = 1$ з'ясовується безпосередньо (як база індукції); правильність при $n = 2$ випливає з бази та правильності кроку індукції; правильність при $n = 3$ — з бази та правильності двократного застосування кроку індукції; ... «Накручуючи» крок потрібну кількість разів, отримуємо правильність досліджуваного твердження при будь-якому натуральному n .

Приклад №1 доведення за допомогою метода математичної індукції. Доведемо, що для всіх натуральних n

$$1^2 + 2^2 + \dots + n^2 = \frac{n(n+1)(2n+1)}{6}. \quad (49)$$

База індукції. При $n = 1$ ліва сторона набуває вигляду $1^2 = 1$, права — $\frac{1 \cdot (1+1) \cdot (2+1)}{6} = \frac{1 \cdot 2 \cdot 3}{6} = 1$. Отже, при $n = 1$ твердження виконується. (База Ок)

Крок індукції. Спираючись на рівність

$$1^2 + 2^2 + \dots + k^2 = \frac{k(k+1)(2k+1)}{6} \quad (50)$$

як на гарантовано правильну, доведемо рівність

$$1^2 + 2^2 + \dots + k^2 + (k+1)^2 = \frac{(k+1)(k+2)(2k+3)}{6} \quad (51)$$

(де (50) являє собою частковий випадок (49) при $n = k$, (51) — при $n = k + 1$).

Перетворимо ліву частину (51).

(Оскільки маємо справу з виразами числової алгебри (а не логічної чи множинної), тут *можна* застосувати поширене у шкільному курсі алгебри «паралельне» спрощення лівої та правої частин. На думку автора посібника, перетворення лівої частини до правої все одно краще, бо чіткіше видно, коли і як використане припущення $P(k)$; якщо треба використати нееквівалентні перетворення (як у доведенні нерівності з наступного прикладу), легше переконатись, що вони використані у правильному напрямку. Але принципової заборони на «паралельні» спрощення матіндукція все ж *не* накладає.)

$$\begin{aligned}
 & \underbrace{(1^2 + 2^2 + \dots + k^2)}_{\text{дорівнює лівій частині (50)}} + (k+1)^2 = && \text{ми вважаємо рівність (50) гарантовано} \\
 & && \text{правильною; отже, можна замінити ви-} \\
 & && \text{ділений підвираз на праву частину (50)} \\
 & = \frac{k(k+1)(2k+1)}{6} + (k+1)^2 = && \text{приводимо до спільного знаменника і} \\
 & && \text{додаємо} \\
 & = \frac{k(k+1)(2k+1) + 6(k+1)^2}{6} = && \text{виносимо спільний множник } (k+1) \\
 & = (k+1) \cdot \frac{k(2k+1) + 6(k+1)}{6} = && \text{розкриваємо дужки та зводимо подібні} \\
 & = (k+1) \cdot \frac{2k^2 + 7k + 6}{6} = && \text{розкладаємо чисельник на множники} \\
 & = \frac{(k+1) \cdot (k+2)(2k+3)}{6}. && \text{отримали праву частину (51).}
 \end{aligned}$$

Тобто, нам вдалося довести твердження (51), користуючись лише правильними перетвореннями, а також твердженням (50). (Крок Ok)

Отже, раз доведено і базу, і крок, твердження (49) виконується для всіх натуральних n . ■

Приклад №2 доведення за допомогою метода математичної індукції. Доведемо, що для всіх натуральних n та для всіх дійсних $a \geq -1$

$$(1+a)^n \geq 1+an \quad (52)$$

Очевидно (хоча б з того, що n натуральне, а a дійсне), що індукцію слід проводити по n , розглядаючи $a \geq -1$ як константу (параметр).

База індукції. При $n = 1$ ліва сторона набуває вигляду $(1+a)^1 = 1+a$, права — вигляду $1+a \cdot 1 = 1+a$. Отже, при $n = 1$ твердження виконується. (База Ok)

Крок індукції. Спираючись на нерівність

$$(1+a)^k \geq 1+ak \quad (53)$$

як на гарантовано правильну, доведемо нерівність

$$(1+a)^{k+1} \geq 1+a(k+1) \quad (54)$$

(де (53) являє собою частковий випадок (52) при $n = k$, (54) — при $n = k+1$).

$(1+a)^{k+1} =$ $= \underbrace{(1+a)^k}_{\substack{\text{=лівій} \\ \text{частині (53)}}} \times (1+a) \geq$ $\geq (1+an) \times (1+a) =$ $= 1 + an + a + a^2n =$ $= 1 + a(n+1) + a^2n \geq$ $\geq 1 + a(n+1).$	беремо ліву частину (54); розкладаємо x^{k+1} як $x^k \cdot x$ замінюємо ліву частину (53) на меншу або рівну за неї праву частину (53); оскільки замінюється не сам вираз $(1+a)^k$, а домножений на $(1+a)$, тут <i>використовується</i> , що $a \geq -1$, тож правильна нерівність (53) домножається на <i>невід'ємне</i> $(1+a) \geq 0$. розкриваємо дужки виносимо за дужки a з суми $an + a$. відкидаємо a^2n (невід'ємне, бо $a^2 \geq 0$, $n \geq 1$) отримали праву частину (54).

Тобто, нам вдалося довести твердження (54), користуючись лише правильними перетвореннями, а також твердженням (53). (Крок Ok)

Отже, раз доведено і базу, і крок, твердження (52) доведене. ■

ММІ задає «загальний напрям» доведення, але ні в якому разі *не* є «повністю автоматизованим» методом. Головним чином тому, що крок індукції потрібно щоразу (для кожного твердження) доводити по-своєму.

Відзначимо, що неправильність бази означає неправильність досліджуваного твердження (знайшли, що воно хибне для $n=1$ — значить, воно точно не є істинним *для всіх* n). Тим не менш, невдача при спробі доведення *кроку* індукції *не* гарантує неправильності твердження.

Наприклад, якщо спробувати довести саме матіндукцією твердження $\frac{1}{2} + \frac{1}{2^2} + \dots + \frac{1}{2^n} < 1$, запросто може вийти щось у стилі «база $\frac{1}{2} < 1$ виконується, але ж з того, що $\frac{1}{2} + \frac{1}{2^2} + \dots + \frac{1}{2^k} < 1$ не слідує, що $(\frac{1}{2} + \frac{1}{2^2} + \dots + \frac{1}{2^k}) + \frac{1}{2^{k+1}} < 1$, адже коли до числа, меншого 1, щось додати, воно цілком може вийти й більшим 1, так що крок не доведено».

Але це нічого не означає! Хоча б тому, що не довели, але й не довели протилежного. Якщо додати *щось* до *деякого* числа, меншого 1, то може й вийде більше 1; але як щодо конкретного додавання $\frac{1}{2^{k+1}}$ до $(\frac{1}{2} + \frac{1}{2^2} + \dots + \frac{1}{2^k})$?

Саме нерівність *правильна*, її можна довести (наприклад, спочатку довести, чи то матіндукцією, чи то якимсь іншим способом, що $\frac{1}{2} + \frac{1}{2^2} + \dots + \frac{1}{2^n} = 1 - \frac{1}{2^n}$, потім сказати, що $1 - \frac{1}{2^n} < 1$). Але у вигляді нерівності, котра не згадує про $1 - \frac{1}{2^n}$, твердження виявилось незручним для ММІ.

3.2 Інваріант циклу

Інваріант циклу (мається на увазі цикл мови програмування — `for`, `while`, тощо) є засобом теоретичного обґрунтування правильності програм. Тобто, інваріант не потрібен компілятору; він *лише* допомагає розуміти та доводити, чому виконання циклу призводить саме до таких наслідків.

Інваріант циклу (рос. «инвариант цикла», англ. «loop invariant») — це предикат, залежний від змінних, значення яких можуть змінюватися у циклі, але істинний у деякий чітко визначений момент *кожної ітерації* циклу.

Стандартним для інваріанту моментом вважатимемо той момент, коли приймається рішення, чи продовжувати цикл, чи завершувати.

Зокрема, для часто вживаного циклу “for(int i=0; i<N; i++)” рішення щодо продовження чи завершення приймається: вперше — коли змінна *i* щойно ініціалізована нулем; подальші рази — коли змінна *i* щойно збільшена дією *i++*. При $N \geq 0$ така ситуація настає $N+1$ разів, вперше перед ітерацією при $i=0$, востаннє при завершенні циклу, після збільшення *i* з $N-1$ до N .

З циклом **while** усе аналогічно: стандартним є момент, коли перевіряється умова **while**-а, тобто теж і перед початком кожної ітерації, і коли після останньої ітерації приймається рішення завершити цикл.

Можливі й не стандартні ситуації, коли істинність інваріанту розглядають у деякий інший момент. Але це теж повинен бути чітко визначений для цього циклу момент (а не так, що для одного й того ж циклу на одних ітераціях предикат істинний після виконання одного оператора, на інших ітераціях — іншого, й усе це хаотично змінюється).

Схема доведення правильності циклу із застосуванням інваріанту така:

1. Довести, що інваріант виконується на першій ітерації циклу.
2. Довести, що інваріант зберігає істинність після виконання ітерації.
3. Довести, що цикл завершиться, а не працюватиме вічно, і що після завершення циклу змінні набудуть саме тих значень, які потрібні.

Ці формулювання дуже вже короткі та не зовсім зрозумілі, тож спочатку розглянемо приклад простого застосування інваріанта, потім детальні коментарі до пунктів 2–3, потім ще кілька прикладів.

Приклад 1 (ступінь, простий алгоритм).

Розглянемо наведений алгоритм обчислення a^N (*a* — типу **double**, *N* — невід’ємне типу **int**). Він загальновідомий, але його можна й довести, використавши інваріант «у стандартний для інваріантів момент, виконується $deg = a^i$ ».

```
double deg = 1.0;
for(int i=0; i<N; i++)
    deg *= a;
```

П. 1: це справді так перед початковою ітерацією, бо $deg = 1$, $a^0 = 1$.

(Є різні думки щодо того, чи включає це міркування випадок $a=0$. З одного боку, 0^0 часто вважають невизначеністю, бо $\lim_{x \rightarrow 0} x^0 = 1 \neq 0 = \lim_{y \rightarrow 0} 0^y$. Тоді доведення не охоплює випадок $a=0$, але можна побудувати окреме доведення правильності при $a=0$, $N>0$ (не окремого пункту 1, а окреме доведення всього алгоритму). З іншого боку, у програмуванні (на відміну від математичного аналізу) більш-менш прийнято вважати $0^0 = 1$, тоді це взагалі не потребує окремого розгляду.)

П. 2: це лишається правильним після кожної чергової пари дій $deg*=a$ та $i++$, бо домноження на *a* якраз і є збільшенням показника степеню на 1.

П. 3: якщо вхідні дані коректні ($N \geq 0$), то цикл завершується завжди, при $i=N$ (остання ітерація відбувається при $i=N-1$, при $i=N$ цикл *лише* завершується). Враховуючи інваріант $deg = a^i$, це означає, що цикл завершується при $deg = a^N$ (що й треба). ■

Зверніть увагу, що рівність $\text{deg} = a^i$, як правило, не виконується, коли чергове $\text{deg} *= a$ вже виконано, а чергове $i++$ — ще ні. Це підкреслює, чому треба вказувати чітко визначений момент істинності інваріанта.

Коментарі до загальних правил застосування інваріанту П. 2 має доводити *не лише* істинність для *другої* ітерації; доведення мусить бути таким, щоб його можна було застосовувати як крок матіндукції, тобто, провівши теоретичні міркування один раз, могли «накручувати» «раз є факт істинності інваріанта на першій ітерації та це доведення, то інваріант істинний також і на другій»; «раз є факт істинності інваріанта на другій ітерації та це доведення, то інваріант істинний також і на третій»; і так далі.

Якщо побудувати доведення п. 2 не вдалося — як і у «звичайній» матіндукції, це нічого не значить. Таке може бути і коли інваріант порушується, і коли не порушується, але це незручно доводити саме такими засобами. Буває й так, що проблеми доведення виявляють проблеми алгоритму або допомагають виявити справжні межі його застосовності (як-то «алгоритм правильний *лише* для вхідних даних з такого-то діапазону»).

П. 3 нерідко дуже простий, як-то: для “for(int i=0; i<N; i++)”, при $N > 0$, відсутності інших змін i та відсутності break-ів чи інших засобів строкового завершення, елементарно отримуємо, що цикл обов’язково завершиться, причому саме при $i = N$; щоб взнати значення інших змінних, підставимо у інваріант N замість i .

Але бувають і такі цикли, для яких складові «довести, що завершиться» та «встановити значення змінних наприкінці виконання» дуже складні.

Наприклад, наведений цикл намагалися досліджувати чимало серйозних математиків (його математичні назви — «*гіпотеза Коллатца*», «*гіпотеза $3n+1$* », «*Сіракузька проблема*»). І все одно наука не знає навіть того, чи гарантовано він завершиться для будь-якого $n \in \mathbb{N}$, не кажучи вже про зв’язок між початковим n і остаточним steps .

```
cin >> n;
int steps=0;
while(n!=1) {
    if(n%2==0)
        n/=2;
    else
        n=3*n+1;
    steps++;
}
```

Просто запустити програму й подивитися теж пробували. Станом на початок 2016 р. шляхом перебору встановлено, що цикл завершується для всіх $1 \leq n \leq 2,7 \cdot 10^{15}$. Але ж це ніяк не доводить скінченності при більших n ...

Звісно, «проблема $3n+1$ » — штучна й теоретична задача. Але все одно вона показує: *бувають* цикли, для яких аналіз п. 3 дуже складний.

Тобто, є зразу кілька причин, чому інваріант циклу не є всемогутнім засобом: його треба ще зуміти побудувати так, щоб він правильно відповідав циклу (він же не складова програми, а будується окремо); бувають цикли, для яких вельми важко аналізувати п. 2 та/або п. 3...

Але дослідження інваріанту все ж буває корисним. Зокрема, коли пропонуються/розробляються алгоритми, які начебто ефективні й елегантні, але їхня правильність не очевидна (до таких алгоритмів можна віднести,

зокрема, алгоритм Евкліда (приклад 6) та ефективно піднесення до степеню (приклад 7); насправді їх дуже, дуже багато, але ж не можна вмістити тут усі корисні алгоритми...).

Приклад 2 (максимум). Доведемо, що наведений відомий алгоритм справді знаходить максимальне значення. Сформулюємо інваріант так: «у стандартний для інваріантів момент, змінна *max_value* дорівнює максимуму серед перших *i* елементів, з 0-го по (*i*–1)-й».

```
auto max_value = a[0];
for(int i=1; i<N; i++)
    if(a[i] > max_value)
        max_value = a[i];
```

П. 1: перед циклом відбувається ініціалізація *max_value=a[0]*, цикл починається з *i=1*, отже «перші *i* елементів, з 0-го по (*i*–1)-й» являють собою єдиний елемент *a[0]*, а раз елемент єдиний, то він максимальний.

П. 2: оскільки наступний стандартний для інваріантів момент настане після *i++*, слід показати, що після завершення *if*-а, але перед *i++*, змінна *max_value* дорівнює максимальному серед елементів з 0-го по *i*-й включно. Якщо *a[i]>max_value*, то, враховуючи смисл *max_value*, *a[i]* більший за усі елементи з 0-го по (*i*–1)-й. Тож після присвоєння *max_value=a[i]* змінна *max_value* дорівнюватиме максимальному серед елементів з 0-го по *i*-й включно, бо у цьому випадку *a[i]* є максимальним. Інакше (при *a[i]≤max_value*), максимум переглянутої частини не змінюється (*i* не повинен), тож інваріант правильний тому, що був правильним раніше.

П. 3 елементарний: цикл *for* гарантовано завершується при *i=N*, тож «перші *N* елементів, з 0-го по (*N*–1)-й» являють собою увесь масив, тобто *max_value* містить шукане максимальне значення усього масиву. ■

Приклад 3 (сортування вибором). Сортування вибором містить два цикли, тож повне доведення мало би містити окремо дослідження інваріанту внутрішнього циклу, окремо зовнішнього.

/*1*/ for(int i=0; i<N; i++) {	До початкової ітерації
/*2*/ int imin = i;	зі значенням i=0 3 1 4 1 5 9 2
/*3*/ for(int j=i+1; j<N; j++)	i щойно стало 1 1 3 4 1 5 9 2
/*4*/ if(a[j] < a[imin])	i щойно стало 2 1 1 4 3 5 9 2
/*5*/ imin = j;	i щойно стало 3 1 1 2 3 5 9 4
/*6*/ swap(a[i], a[imin]);	i щойно стало 4 1 1 2 3 5 9 4
/*7*/ }	i щойно стало 5 1 1 2 3 4 9 5
	i щойно стало 6 1 1 2 3 4 5 9
	i щойно стало 7 1 1 2 3 4 5 9

Але внутрішній цикл аналогічний попередньому прикладу (хоч і має низку відмінностей: шукається не максимум, а мінімум; не значення, а індекс у масиві; мінімум не усього масиву, а починаючи з *i*-го елементу). Тому дозволимо собі лише чітко сформулювати твердження «після виконання рядків 2–5 змінна *imin* містить індекс елемента, мінімального на проміжку від *i*-го елементу включно до кінця масиву» і сказати, що його доведення відрізня-

ється від попереднього прикладу лише очевидними змінами. Тобто, вважаємо його правильним і зосередимося на зовнішньому циклі.

Сформулюємо інваріант зовнішнього циклу як *«у стандартний для інваріантів момент, щонайменше перші i елементів, з 0-го по $(i-1)$ -й, вже містять остаточно значення (ті, які повинні бути в остаточно відсортованому масиві)»*. Тобто, $a[0]$ мінімальне серед усіх значень, $a[1]$ — мінімальне серед решти (не враховуючи $a[0]$), $a[2]$ — мінімальне серед решти (не враховуючи $a[0]$ та $a[1]$), тощо. Все це гарантовано лише у проміжку з 0-го по $(i-1)$ -й елементи (а у проміжку з i -го по $(N-1)$ -й якщо й виконується, то, мабуть, випадково). Саме проміжки, на яких властивість виконується гарантовано, підкреслені у таблиці праворуч від коду алгоритма.

П. 1: перед початкової ітерацією, «щонайменше перші 0 елементів вже містять остаточно значення»: ще нічого не зробили, ще нема гарантованого результату. У подібних випадках зазвичай вважають, що властивість виконується, бо у межах порожнього проміжку нема кому її порушити.

П. 2: раніше виконувалося, що елементи з 0-го по $(i-1)$ -й вже містять остаточно значення, тож $a[i]$ повинен стати мінімальним серед решти (проміжку з i -го по $(N-1)$ -й). Рядки 2–5 саме такий елемент i знаходять, після чого рядок 6 ставить його на потрібне i -те місце. Так що перед початком наступної ітерації інваріант теж виконується.

П. 3 традиційний: цикл **for** гарантовано завершується при $i = N$, після його завершення «перші N елементів» охоплюють увесь масив, тобто усі елементи містять ті значення, які повинні. ■

Приклад 4 (сортування вставками). Алгоритм сортування вставками працює за іншим принципом, ніж сортування вибором.

Інваріант зовнішнього циклу — *«у стандартний для інваріантів момент, перші i елементів являють собою переставлені у відсортованому порядку перші i елементів початкового масиву»*. Тобто, на відміну від сортування вибором, ці елементи не обов'язково містять остаточно значення; цілком можливо, що ті значення ще будуть зсунуті праворуч, щоб вставити подальші менші значення. Але тут виконується інше (що не виконується для сортування вставками): у будь-який стандартний для інваріантів момент, значення перших i елементів одні й ті самі, лише переставлені між собою.

Строге доведення усього сортування повинно було б включати у себе строге доведення (із використанням свого інваріанту) твердження «виконання рядків 2–8 збільшує розмір вже відсортованого початку на 1». На жаль, це виходить дещо громіздко й заплутано, тому пропонується сформулювати не зовсім строгу аргументацію, вважаючи це твердження очевидним на основі тексту програми та рисунків.

При такому підході, не строга аргументація сортування дуже проста:

<pre>/*1*/ for(int i=1; i<N; i++) { /*2*/ auto curr = a[i]; /*3*/ int j = i-1; /*4*/ while(j>=0 && a[j] > curr) { /*5*/ a[j+1] = a[j]; /*6*/ j--; /*7*/ } /*8*/ a[j+1] = curr; /*9*/ }</pre>			До початкової ітерації зі значенням i=0		<table><tr><td>3</td><td>1</td><td>4</td><td>1</td><td>5</td><td>9</td><td>2</td></tr><tr><td>i щойно стало 2</td><td>1</td><td>3</td><td>4</td><td>1</td><td>5</td><td>9</td><td>2</td></tr><tr><td>i щойно стало 3</td><td>1</td><td>3</td><td>4</td><td>1</td><td>5</td><td>9</td><td>2</td></tr><tr><td>i щойно стало 4</td><td>1</td><td>1</td><td>3</td><td>4</td><td>5</td><td>9</td><td>2</td></tr><tr><td>i щойно стало 5</td><td>1</td><td>1</td><td>3</td><td>4</td><td>5</td><td>9</td><td>2</td></tr><tr><td>i щойно стало 6</td><td>1</td><td>1</td><td>3</td><td>4</td><td>5</td><td>9</td><td>2</td></tr><tr><td>i щойно стало 7</td><td>1</td><td>1</td><td>2</td><td>3</td><td>4</td><td>5</td><td>9</td></tr></table>	3	1	4	1	5	9	2	i щойно стало 2	1	3	4	1	5	9	2	i щойно стало 3	1	3	4	1	5	9	2	i щойно стало 4	1	1	3	4	5	9	2	i щойно стало 5	1	1	3	4	5	9	2	i щойно стало 6	1	1	3	4	5	9	2	i щойно стало 7	1	1	2	3	4	5	9
3	1	4	1	5	9	2																																																						
i щойно стало 2	1	3	4	1	5	9	2																																																					
i щойно стало 3	1	3	4	1	5	9	2																																																					
i щойно стало 4	1	1	3	4	5	9	2																																																					
i щойно стало 5	1	1	3	4	5	9	2																																																					
i щойно стало 6	1	1	3	4	5	9	2																																																					
i щойно стало 7	1	1	2	3	4	5	9																																																					
curr = a[i] (рядок 2)		a[j+1] = a[j] (рядок 5) при j=5		a[j+1] = a[j] (рядок 5) при j=4		Загальна суть усього внутр. циклу було відсортованим <table><tr><td>≤ x*</td><td>> x*</td><td>x*</td><td>???</td></tr><tr><td colspan="4"> ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ </td></tr><tr><td>≤ x*</td><td>x*</td><td>> x*</td><td>???</td></tr></table> стало відсортованим		≤ x*	> x*	x*	???	↓ ↓ ↓ ↓ ↓				≤ x*	x*	> x*	???																																									
≤ x*	> x*	x*	???																																																									
↓ ↓ ↓ ↓ ↓																																																												
≤ x*	x*	> x*	???																																																									
a[j+1] = a[j] (рядок 5) при j=3		a[j+1] = a[j] (рядок 5) при j=2		a[j+1] = curr (рядок 8)																																																								
curr[2] <table><tr><td>1</td><td>1</td><td>3</td><td>4</td><td>5</td><td>9</td><td>2</td></tr><tr><td>0</td><td>1</td><td>2</td><td>3</td><td>4</td><td>5</td><td>6</td></tr></table>		1	1	3	4	5	9	2	0	1	2	3	4	5	6	curr[2] <table><tr><td>1</td><td>1</td><td>3</td><td>4</td><td>5</td><td>9</td><td></td></tr><tr><td>0</td><td>1</td><td>2</td><td>3</td><td>4</td><td>5</td><td>6</td></tr></table>		1	1	3	4	5	9		0	1	2	3	4	5	6	curr[2] <table><tr><td>1</td><td>1</td><td>3</td><td>4</td><td>5</td><td></td><td>9</td></tr><tr><td>0</td><td>1</td><td>2</td><td>3</td><td>4</td><td>5</td><td>6</td></tr></table>		1	1	3	4	5		9	0	1	2	3	4	5	6													
1	1	3	4	5	9	2																																																						
0	1	2	3	4	5	6																																																						
1	1	3	4	5	9																																																							
0	1	2	3	4	5	6																																																						
1	1	3	4	5		9																																																						
0	1	2	3	4	5	6																																																						
curr[2] <table><tr><td>1</td><td>1</td><td>3</td><td>4</td><td></td><td>5</td><td>9</td></tr><tr><td>0</td><td>1</td><td>2</td><td>3</td><td>4</td><td>5</td><td>6</td></tr></table>		1	1	3	4		5	9	0	1	2	3	4	5	6	curr[2] <table><tr><td>1</td><td>1</td><td>3</td><td></td><td>4</td><td>5</td><td>9</td></tr><tr><td>0</td><td>1</td><td>2</td><td>3</td><td>4</td><td>5</td><td>6</td></tr></table>		1	1	3		4	5	9	0	1	2	3	4	5	6	curr[2] <table><tr><td>1</td><td>1</td><td></td><td>3</td><td>4</td><td>5</td><td>9</td></tr><tr><td>0</td><td>1</td><td>2</td><td>3</td><td>4</td><td>5</td><td>6</td></tr></table>		1	1		3	4	5	9	0	1	2	3	4	5	6													
1	1	3	4		5	9																																																						
0	1	2	3	4	5	6																																																						
1	1	3		4	5	9																																																						
0	1	2	3	4	5	6																																																						
1	1		3	4	5	9																																																						
0	1	2	3	4	5	6																																																						

Приклад покрокового виконання рядків 2–8 при i=6
Одна ітерація зовнішнього циклу (рядки 2–8 алгоритму) збільшує розмір вже відсортованого початку на 1

П. 1: при $i = 1$, проміжок з єдиного елемента $a[0]$ неминуче відсортований (для порушення відсортованості потрібні хоча б 2 елементи).

П. 2 якраз і є твердженням, сприйнятим за очевидне.

П. 3: стандартний **for** гарантовано завершується при $i = N$, «відсортовані перші N елементів» являють собою відсортований увесь масив. ■

Приклад 5 ((2i+5)!). У розглянутих досі прикладах, інваріант обґрунтовував правильність вже готового циклу, і це типове його використання. Але іноді зручно змістити ролі, використавши інваріант для *побудови* циклу.

Нехай потрібно написати програму, яка послідовно для всіх $i = 0, 1, 2, 3, \dots, 50$ виведе значення i , $2i+5$ та $(2i+5)!$; факторіал рахувати в типі **double**, бо в цілочисельні все одно не поміститься.

<pre>double fact(int n) { double res = 1.0; for(int i=1; i<=n; i++) res *= i; return res; } . . . . . cout << i << "\t" << 2*i+5 << "\t" << fact(2*i+5)<<endl;</pre>	<table><tr><th>i</th><th>2i+5</th><th>(2i+5)!</th></tr><tr><td>0</td><td>5</td><td>120</td></tr><tr><td>1</td><td>7</td><td>5040</td></tr><tr><td>2</td><td>9</td><td>362880</td></tr><tr><td>3</td><td>11</td><td>3.99168e+007</td></tr><tr><td>4</td><td>13</td><td>6.22702e+009</td></tr><tr><td>5</td><td>15</td><td>1.30767e+012</td></tr><tr><td>6</td><td>17</td><td>3.55687e+014</td></tr><tr><td>7</td><td>19</td><td>1.21645e+017</td></tr><tr><td>8</td><td>21</td><td>5.10909e+019</td></tr></table>	i	2i+5	(2i+5)!	0	5	120	1	7	5040	2	9	362880	3	11	3.99168e+007	4	13	6.22702e+009	5	15	1.30767e+012	6	17	3.55687e+014	7	19	1.21645e+017	8	21	5.10909e+019
i	2i+5	(2i+5)!																													
0	5	120																													
1	7	5040																													
2	9	362880																													
3	11	3.99168e+007																													
4	13	6.22702e+009																													
5	15	1.30767e+012																													
6	17	3.55687e+014																													
7	19	1.21645e+017																													
8	21	5.10909e+019																													

У правій стороні таблиці вказано кілька перших рядків тих результатів, які слід отримати. У лівій — два різні фрагменти програми (окремо функція **fact**, окремо, де у іншій функції, виклики функції **fact**), які взагалі-то розв'язують цю задачу. Якщо на перше місце ставити читабельність (зазвичай саме так і є), то якраз це і є найкращим розв'язком.

Але якщо ефективність важливіша за читабельність, погано те, що кожен факторіал рахується заново, хоча взагалі-то включає в себе попередній, як-то $7! = \underbrace{1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5}_{\text{...}} \times 6 \times 7$. За рахунок цього можна зменшити об'єм обчислень.

Тож побудуємо цикл, що перебирає i від 0 до 50, спочатку із ще не дописаними виразами. Потім допишемо ті вирази так, щоб вийшов інваріант «у стандартний для інваріантів момент, $f = (2i+5)!$ ».

Поєднавши інваріант та формулу, що виражає $7!$ через $5!$, легко здогадатися, що $(2i+5)!$ при черговому i відрізняється від $(2i+5)!$ при попередньому i в точності множниками $(2i+4) \cdot (2i+5)$. Отже, перший рядок *тіла* циклу набуває вигляду $f *= (2*i+4)*(2*i+5)$.

```
double f = /*треба дописати*/;
for(int i=0; i<=50; i++) {
    f *= /*треба дописати*/;
    cout << i << "\t"
         << 2*i+5 << "\t"
         << f << endl;
}
```

Після того, як сформовано оператор $f *= (2i+4) \cdot (2i+5)$, бачимо, що значення $(2 \cdot 0 + 5)! = 5! = 120$ має досягтися після домноження на $(2 \cdot 0 + 4) \times (2 \cdot 0 + 5) = 4 \times 5$, значить, до циклу треба ініціалізувати f як $1 \times 2 \times 3 = 6$.

(Саме так. Саме спочатку підбирається, яку дію виконувати на кожній ітерації, а потім залежно від того підбирається ініціалізація. Хоча б тому, що дію з ітерації виконувати багато разів, і варто подбати в першу чергу про неї. А ініціалізацію, яка відбувається один раз, можна й якось підлаштувати.)

Приклад 6 (алгоритм Евкліда). Спільний дільник чисел a та b — число, на яке діляться (націло, без остачі) одночасно і a , і b . Термін *найбільший спільний дільник* a та b , скорочено $\text{НСД}(a, b)$, вводиться очевидним чином, як найбільший серед спільних дільників. Наприклад: $\text{НСД}(7, 9) = 1$, $\text{НСД}(8, 10) = 2$, $\text{НСД}(20, 30) = 10$, $\text{НСД}(4, 8) = 4$.

Коли треба писати код, що шукає НСД, зручно користуватися алгоритмом Евкліда, який і легко писати, і швидко виконується.

Класична версія алгоритма Евкліда: «Поки чісла не рівні між собою, віднімати з більшого менше». Наприклад, для 8 і 10: $(8, 10) \rightarrow (8, 2) \rightarrow (6, 2) \rightarrow (4, 2) \rightarrow (2, 2)$. Недолік цієї версії: якщо одне з чисел *значно* більше іншого, можна дуже багато разів віднімати з великого числа одне й те саме мале.

Тому сучасна версія алгоритму Евкліда замінює віднімання на взяття залишку; внаслідок цього, умову «чісла стали рівними» доводиться змінити на «одне з чисел стало нулем». Наприклад, для тих самих 8 і 10 це буде $(8, 10) \rightarrow (8, 2) \rightarrow (0, 2)$.

Вхідними даними алгоритму Евкліда можуть бути лише цілі невід'ємні числа. Крім того, для вхідних даних $a=b=0$ він вертає як результат 0, що навряд чи правильно (чи може 0 взагалі бути дільником? а чи не краще взяти 100, для якого $100 > 0$, $0 : 100$? а чи не краще не 100, а ще більше число? то це тоді так збільшувати аж до нескінченності включно?).

(Тут можна згадати задачу 26 зі стор. 109. Там елемент 0 виявився максимальним та найбільшим (у смислі означень зі стор. 94) щодо нелінійного відношення порядку $(x \preccurlyeq y) \Leftrightarrow (y : x)$. Якщо уявити, що взяли саме таке нелінійне відношення порядку, і провели топологічне сортування так, що для дода-

тих чисел порядок відповідає звичайному числовому порядку, а 0 так і лишили найбільшим — *в таких умовах* результат НСД(0,0)=0 стає осмисленим. Само собою, при такій підміні поняття «найбільший» виникають деякі інші проблеми, тому питання, чи варто вважати НСД(0,0)=0, все одно лишається відкритим. Тут лише показано, що можлива ситуація, коли це доречно.)

Тож просто запам'ятаємо, що випадок $a=b=0$ може потребувати окремого розгляду, а коли потрібно шукати НСД чисел довільних знаків — варто взяти їх по модулю ще до початку роботи алгоритма.

Правильність алгоритму Евкліда зовсім не очевидна; саме це й робить цінним його доведення.

Інваріант циклу (теж не очевидний) має вигляд «перелік спільних дільників поточних значень a та b такий самий, як і перелік спільних дільників початкових значень a та b ». Цей інваріант виконується завжди (не лише в якісь окремі моменти).

П. 1: перелік спільних дільників не змінився, бо не змінилися самі a та b .

П. 2: цикл ще продовжується — значить, на початку ітерації $a>0$, $b>0$.

Розглянемо випадок $a>b>0$. Позначимо $a \bmod b$ як c (можливо як $c>0$, так і $c=0$). Тоді a можна подати як $a=b \times d + c$, де $d=a \div b$ є натуральним. (Мова *не* йде про включення додаткових змінних у алгоритм. Величини c , d , p , a_1 , b_1 , q , b_2 , c_2 розглядаються *лише* у доведенні.) Нехай деяке p є спільним дільником a та b (не обов'язково найбільшим). Тобто, $a_1=a/p$ та $b_1=b/p$ натуральні. Тоді, $c=a-b \times d=a_1 \times p-b_1 \times p \times d=(a_1-b_1 \times d) \times p$, тобто $c:p$. Цим показано, що якщо число було спільним дільником a та b (старих значень змінних алгоритму Евкліда a та b), воно лишається спільним дільником і для c та b (нових значень змінних a та b).

Тепер нехай деяке q (можливо як $q=p$, так і $q \neq p$) є спільним дільником b та c , тобто $b_2=b/q$ та $c_2=c/q$ є цілими. Тоді $a=b \times d + c=b_2 \times q \times d + c_2 \times q=(b_2 \times d + c_2) \times q$, тобто $a:q$. Цим показано, що серед спільних дільників c та b (нових значень змінних a та b) не з'явилося ніяких нових значень, які не є спільними дільниками a та b (старих значень змінних a та b).

Формально кажучи, у попередніх двох абзацах розглядався лише випадок $a>b>0$, тож правильність інваріанта циклу поки що доведена лише частково, для $a>b>0$. Але при $0<a \leq b$ можна провести всі ті ж міркування для b , a та $c=b \bmod a$, а інших, крім цих двох, випадків у рамках $a>0$, $b>0$ не буває. Тому висновки двох попередніх абзаців можна посилити до «виконання усього циклу `while(a>0&& b>0)`... не змінює сукупності спільних дільників», тобто п. 2 аналізу інваріанту успішно завершений.

Починаємо аналізувати п. 3. Вище вже згадано про особливість вхідних даних $a=b=0$, тож розглядаємо лише випадок, коли хоча б одне з початкових значень a , b (як правило, обидва) строго більше 0. За одну ітерацію змінює-

```
unsigned long long gcd(
    unsigned long long a,
    unsigned long long b) {
    while(a>0 && b>0) {
        if(a>b) a%=b;
        else    b%=a;
    }
    return a+b;//одне (невідомо яке) 0
} // тож вертається значення іншого
```

Алгоритм Евкліда (сучасна версія)

тяться значення лише однієї зі змінних a або b , тож умова продовження циклу $a > 0 \ \&\& \ b > 0$ порушиться саме у ситуації, коли *одне* зі значень a або b дорівнює 0, інше $\neq 0$. Функція вертає як відповідь «інше» (ненульової) значення. Це справді НСД, бо абсолютно всі дільники будь-якого додатного числа є дільниками нуля, тож перелік спільних дільників додатного числа і нуля дорівнює просто переліку дільників цього додатного числа, і саме це число є найбільшим зі своїх дільників. А враховуючи інваріант «перелік спільних дільників незмінний», це число є найбільшим також і серед усіх спільних дільників початкових значень a та b , тобто шуканим НСД.

Тільки це ще не кінець п. 3, бо досі доведено *лише* те, що *якщо* алгоритм завершує роботу, то результат правильний. Те, що він при будь-яких $a > 0$, $b > 0$ справді завершить роботу, а не зациклиться, треба доводити окремо. Це робиться так: при $a > b > 0$, дія $a \% = b$, не чіпаючи натурального b , замінює значення a на ціле невід'ємне, строго менше старого a ; інакше (при $b \geq a > 0$), дія $b \% = a$, не чіпаючи натурального a , замінює значення b на ціле невід'ємне, строго менше старого b . Тобто, на кожній ітерації циклу, сума $a + b$, лишаючись натуральною, стає строго меншою. А це не може тривати вічно. ■

Приклад 7 (швидке піднесення до степеню, ітеративне). Підносити до степеню можна й швидше, ніж циклом з прикладу 1. Часто найкращим є спосіб «використати формулу $a^n = e^{n \cdot \ln a}$ та розгалуження, щоб розібратися з випадком, коли $a \leq 0$, але, хоч $\ln a$ й не існує, піднести до степеню все-таки можна, бо n ціле»; більшість компіляторів, в яких є стандартна (бібліотечна) функція `pow(double a, double n)`, саме так її й реалізують.

Але до степеню підносять не лише числа, а також квадратні матриці. Або цілі числа, але у кільці за модулем p (тобто вхідними даними є *три* натуральні числа a , N , p , і потрібно знайти $a^N \bmod p$). Причому, якщо років з 50 тому це здавався дивною забаганкою математиків, зараз вираз $a^N \bmod p$ масово використовується в багатьох сучасних методах шифрування. Причому, його обчислюють для, наприклад, 1024-бітових a , N та p . Застосувати тут стандартні `exp` та `ln` просто неможливо. А простий алгоритм з прикладу 1 працював би *дуже* довго, значно довше, ніж існує планета Земля.

Алгоритм швидкого піднесення до степеню одночасно і значно швидший за цикл з прикладу 1, і придатний для ситуацій, коли формула $a^n = e^{n \cdot \ln a}$ втратила смисл/зручність (правда, накладає своє обмеження: показник n мусить бути цілим невід'ємним).

(На жаль, у цього алгоритма чимало різних назв, і жодна з них не є загальноприйнятною. Укр. та рос. мовами досить поширена назва «*індійський алгоритм*», але, наскільки відомо автору посібника, ніякої схожої назви англійською нема; англійською поширені назви «*exponentiation by squaring*», «*repeating squaring*» та «*Russian peasant method*».)

У таблиці наведено зразу дві версії цього алгоритму; ще одна (рекурсивна) наведена у розд. 3.3.

Чому це швидше, ніж цикл з прикладу 1? Тому, що зменшення показника степеню удвічі (для парних) супроводжується лише одним множенням, або зменшення трохи більш, як удвічі (для непарних) — лише двома. Наприклад, від $n=9876$ за одне множення переходимо до 4938, за ще одне до 2469, за ще два до 1234, ще одне до 617, ще два до 308, ще одне до 154, ще одне до 77, ще два до 38, ще два до 19, ще два до 9, ще два до 4, ще одне до 2, ще одне до 1, ще одне-два (залежно від версії) зменшують показник до 0 і завершують алгоритм. Тобто, для обчислення a^{9876} , замість 9876 чи 9875 множень, досить 20–21. Говорячи загально, сумарна кількість множень цього алгоритму не перевищує $1+2\log_2 n$ (що для $n\approx 1000$ становить до ≈ 20 , для $n\approx 10^9$ — до ≈ 60 , для $n\approx 10^{18}$ — до ≈ 120).

Цей спосіб дуже неочевидний. Тим важливіше його довести! Доводити зручніше 1-шу (лівішу) версію. Інваріант: «у стандартний для інваріантів момент, $a^n = \text{res} \times b^m$ ».

П. 1 очевидний: зразу після $b=a$, $m=n$, $\text{res}=1$ має місце $\text{res} \times b^m = 1 \times a^n$.

При доведенні п. 2, розглянемо випадки $m=2k$ (m парне) та $m=2k+1$ (m непарне). Не змінимо програму, а розглянемо суто теоретично у рамках доведення. Так само суто теоретично скажемо, що змінна b на початку поточної ітерації циклу містить значення b^* , а дія $b*=b$ перетворює його у $(b^*)^2$.

У випадку $m=2k$, до ітерації $\text{res} \times b^m$ дорівнювало $\text{res} \times (b^*)^{2k}$, після ітерації стало дорівнювати $\text{res} \times ((b^*)^2)^k$, причому значення res незмінне. Отже, враховуючи $(b^*)^{2k} = ((b^*)^2)^k$, увесь добуток $\text{res} \times b^m$ не змінився.

У випадку $m=2k+1$, значення res змінюється. Позначимо значення res до ітерації за r . Тоді до ітерації $\text{res} \times b^m$ дорівнювало $r \times (b^*)^{2k+1}$, після ітерації стало дорівнювати $\underbrace{(r \times b^*)}_{\text{нове res}} \times \underbrace{((b^*)^2)^k}_{\text{нове } b^m} = r \times b^* \times (b^*)^{2k} = r \times (b^*)^{2k+1}$. Тобто, увесь добуток $\text{res} \times b^m$ знов не змінився.

Що й закінчує формальне доведення п. 2, адже інших випадків, крім $m=2k$ та $m=2k+1$, для цілих невід'ємних m не буває.

Доведення п. 3 елементарне: якщо початкове значення m ціле невід'ємне, при багатократних цілочисельних діленнях на 2 змінене значення m обов'язково кінець кінцем стане рівним 0, бо на кожній ітерації зменшується принаймні удвічі, лишаючись цілим. Підставивши кінцеве значення $m=0$ у інваріант « $a^n = \text{res} \times b^m$ », отримаємо $a^n = \text{res} \times \underbrace{b^0}_{=1}$, тобто $\text{res} = a^n$. ■

(До останнього кроку можна поставитися як до універсального, а можна сказати, що він лише для $b \neq 0$; тоді випадок $b=0$ (фактично, $a=0$) можна проаналізувати окремо й побачити, що для нього, при $n>0$, теж правильно знаходиться $\text{res}=0$.)

<pre>double b = a; int m = n; double res = 1.0; while (m > 0) { if (m % 2 == 1) res *= b; m /= 2; b *= b; }</pre>	<pre>double res = 1.0; while (true) { if (n % 2 == 1) res *= a; n /= 2; if (n == 0) break; a *= a; }</pre>

Для неформального розуміння корисно подивитися на хід виконання алгоритму, уявляючи n та m у двійковій системі числення. (Міняти щось у програмі не треба; саме уявити теоретично.)

Наприклад, див. наведенне піднесення до степеню 50, що у двійковому записі має вигляд 110010. Кожна дія $m/=2$ забирає останню двійкову цифру з m , а виконана щойно перед тим дія $\text{if}(m\%2==1)$ $\text{res}*=b$ додає таку саму

res	m	b
1.0	$50_{Dec}=110010_{Bin}$	a
$1.0=a^{0_{Dec}}=a^{0_{Bin}}$	$25_{Dec}=11001_{Bin}$	$a^{2_{Dec}}=a^{10_{Bin}}$
$a^{2_{Dec}}=a^{10_{Bin}}$	$12_{Dec}=1100_{Bin}$	$a^{4_{Dec}}=a^{100_{Bin}}$
$a^{2_{Dec}}=a^{010_{Bin}}$	$6_{Dec}=110_{Bin}$	$a^{8_{Dec}}=a^{1000_{Bin}}$
$a^{2_{Dec}}=a^{0010_{Bin}}$	$3_{Dec}=11_{Bin}$	$a^{16_{Dec}}=a^{10000_{Bin}}$
$a^{18_{Dec}}=a^{10010_{Bin}}$	$1_{Dec}=1_{Bin}$	$a^{32_{Dec}}=a^{100000_{Bin}}$
$a^{50_{Dec}}=a^{110010_{Bin}}$	$0_{Dec}=0_{Bin}$	$a^{64_{Dec}}=a^{1000000_{Bin}}$

цифру спереду показника степеню a в res . Тож наприкінці циклу все число біт за бітом переписане з m у показник степеню a в res .

Інша наведена версія відрізняється лише двома дрібними оптимізаціями: (1) уникає додаткових змінних b та m , замість цього «псуючи» (безповоротно змінюючи) самі змінні a та n ; (2) уникає останнього непотрібного множення $a*=a$, коли щойно стало $n==0$. Якщо множення фактично є викликом дуже складної та повільної функції, такі дрібниці бувають варті уваги.

3.3 Доведення правильності рекурсивних підпрограм (вступ)

З рекурсією все ще складніше (чим з циклами): і за рахунок того, що рекурсія буває і пряма (підпрограма викликає себе), і непряма (підпрограми взаємно викликають одна одну); і за рахунок того, що навіть у прямій рекурсії кількість викликів самої себе може бути різною; і за рахунок того, що у загальному вигляді одні виклики можуть впливати на інші і через повернуті (**return**-ом) значення, і через зміни значень глобальних змінних.

Тому наведений тут матеріал зовсім не претендує на вичерпність, будучи лише вступним оглядом лише одного часткового випадку: коли рекурсія лише пряма та зсерєдини цієї рекурсії не змінюються ніякі глобальні змінні (іншими словами це називають «функція не має побічних ефектів»).

При таких обмеженнях, загальну схему доведення правильності рекурсивної підпрограми можна сформулювати так:

1. Довести скінченність

- 1.1. Показати, що аргумент(и) рекурсивн(ого/их) виклик(у/ів) більшої вкладеності завжди менш(ий/і), ніж поточного виклику.
- 1.2. Показати, що будь-яка можлива послідовність аргумент(у/ів) завершується деяким мінімальним елементом, який означений не рекурсивно.

(Це забезпечує, що будь-яке заглиблення у рекурсію рано чи пізно завершується виходом з рекурсії.)

(Хоча часто можна брати звичайне числове «менше», буває й так, що для нього ці умови не виконуються, але виконуються, якщо спеціально підібрати деяке (можливо, нелінійне) відношення порядку (див. розд. 2.6.3 та наступну сторінку).)

2. Показати, що умови виходу з рекурсії повертають правильні значення. (Це є певним аналогом бази матіндукції.)

3. Показати, що рекурсивна функція правильно збирає результати більших підзадач з результатів менших.

(Це є певним аналогом кроку матіндукції; але, на відміну від кроку класичного методу математичної індукції, тут не завжди слід спиратися на $P(k)$ і доводити $P(k+1)$. Конкретний вигляд того, що дано і що треба довести, визначається конкретним виглядом тієї рекурсивної функції, правильність якої доводять.)

(Потреби вводити якийсь аналог інваріанту циклу нема, але це лише тому, що ми розглядаємо частковий випадок, коли рекурсивна функція не має побічних ефектів. Коли побічні ефекти допускаються, може з'явитися потреба поєднувати засоби цього підрозділу із засобами попереднього. Так що все може виходити дуже, дуже складно.)

Приклад 1 (факторіал). (Повторимо стандартне зауваження, що наведений класичний код є прикладом правильного, але не доцільного використання рекурсії, й наведений тут лише як приклад простої рекурсії, яку легко проаналізувати. А коли треба порахувати факторіал на практиці, краще робити це циклом, без рекурсії.)

```
double fact(int n) {
    if (n==0)
        return 1.0;
    else
        return n * fact(n-1);
}
```

П. 1.1: **fact**(n) викликає **fact**($n-1$), тож аргумент більшої вкладеності ($n-1$) справді менший за поточний аргумент (n).

П. 1.2: якщо початковий виклик з іншої функції відбувається з (цілим) аргументом $n \geq 0$, то чи то зразу (при $n=0$), чи то після рівно n викликів (кожен наступний отримує значення рівно на 1 менше) отримаємо виклик, де $n = 0$, а це умова виходу.

П. 2: єдиною умовою виходу є $n==0$, у цьому випадку відбувається **return 1.0**. Це відповідає властивості факторіала $0! = 1$.

П. 3: якщо виклик **fact**($n-1$) повернув правильне значення факторіалу $(n-1)!$, то внаслідок його домноження на n отримається правильне значення $(n-1)! \times n = n!$, бо це одна з властивостей факторіала.

Приклад 2 (швидке піднесення до степеню, рекурсивне). Очевидно правильні з точки зору алгебри формули

$$a^0 = 1, \quad a^{2k} = (a^2)^k, \quad a^{2k+1} = (a^2)^k \cdot a \quad (55)$$

дають ключ до іншої, ніж на стор. 124–126, версії алгоритму швидкого піднесення до степеню, яку значно легше запам'ятовувати й доводити.

Внаслідок накладних витрат на рекурсію, ця версія трохи менш ефективна, ніж раніше розглянута ітеративна, але саме «*трохи*»; залежно від особливостей компілятора та «заліза», відмінність у швидкодії може становити від кількох відсотків до, щонайгірше, 2–3 разів. А принциповий виграш «не більше $1+2\log_2 n$ множень замість n » зберігається.

П. 1.1: `pow_rs(n)` викликає `pow_rs(a*a, n/2)`, тож *другий* аргумент більшої вкладеності ($n/2$, ділення цілочисельне) справді менший (враховуючи невід’ємність) за поточний аргумент (n).

(Те, що 1-й аргумент більшої вкладеності $a*a$ виявляється (при $|a|>1$) більшим за a , несуттєво, бо у доведенні можна використовувати будь-яке відношення порядку у смислі розд. 2.6.3; напри-

клад, «порівнювати n за звичайним числовим порівнянням та ігнорувати a »; це відношення порядку, бо його антисиметричність та транзитивність слідує з антисиметричності та транзитивності звичайного числового порівняння.)

П. 1.2: оскільки при кожному рекурсивному виклику відбувається *цілочисельне* ділення на 2 невід’ємного цілого числа, кінець кінцем обов’язково отримаємо виклик, де $n = 0$, а це умова виходу.

П. 2: єдиною умовою виходу є $n==0$, у цьому випадку відбувається `return 1.0`. Це відповідає властивості степеню $a^0 = 1$.

(Див. також міркування щодо 0^0 у доведенні ітеративної версії.)

П. 3: якщо при парному n (де цілочисельне ділення на 2 дає такий самий результат, як звичайне) виклик `pow_rs(a*a, n/2)` повернув правильне значення степеню $(a^2)^{n/2}$, то це і є правильний результат, бо $(a^2)^{n/2} = a^n$. Інакше, тобто при непарному n , можна подати (не у програмі, а суто в рамках доведення) непарне n як $n = 2k+1$, причому саме це k й буде результатом цілочисельного ділення $n/2$. Тоді рекурсивний виклик у гілці, відповідній непарному n , поверне (правильне за індуктивним припущенням) значення $(a^2)^k$, а оскільки в цій гілці розгалуження відбувається ще домноження результату на a , то вийде $(a^2)^k \cdot a = a^{2k+1}$, що якраз і є a^n . Оскільки інших гілок розгалуження, крім вже розглянутих, в алгоритмі нема, виходить, що `pow_rs(a, n)` завжди правильно повертає a^n .

```
double pow_rs(double a, int n)
{
    if (n == 0)
        return 1.0;
    if (n % 2 == 0)
        return pow_rs(a*a, n/2);
    else
        return pow_rs(a*a, n/2) * a;
}
```

Для рекурсивної та ітеративної версій швидкого піднесення до степеню потрібні окремі незалежні доведення, причому не лише тому, що для рекурсії інші засоби доведення, ніж для циклу, а ще й тому, що версії лише схожі, але не еквівалентні. Наприклад, при обчисленні a^{50} рекурсивна версія буде обчислювати проміжне значення a^{48} , якого нема в ітеративній версії, але не буде обчислювати a^{18} , яке там є.

3.4 Завдання до розділу 3

1. Довести (методом матіндукції) $1 + 2 + \dots + n = \frac{n(n+1)}{2}$.
2. Довести (методом матіндукції) $(n+1)! \geq 2^n$ (де “!” означає факторіал).
3. Довести (методом матіндукції) $1 + 3 + 5 + \dots + 2n - 1 = n^2$.
4. Довести (методом матіндукції) $2^0 + 2^1 + 2^2 + \dots + 2^n = 2^{n+1} - 1$.
5. Довести (методом матіндукції) $(4^n + 2) : 3$ (де “:” — «кратне»).
6. Довести (методом матіндукції) $(11 \cdot 3^{2n} + 10 \cdot 2^n) : 7$.
7. Довести (методом матіндукції) $(4^n + 15n - 1) : 9$.
8. Довести (методом матіндукції), що число, десятковий запис якого складається з 3^n одиниць, ділиться націло на 3^n . (Зокрема, при $n = 1$ отримуємо $111 : 3$, а при $n = 2$ отримуємо $\underbrace{111111111}_9 : 9$.)

Застереження. Переконатися, що Ваше доведення не намагається доводити чи використовувати твердження «аналогічно до 3 та 9, число ділиться на 3^n тоді й тільки тоді коли на 3^n ділиться сума цифр». *Це неправда.* Наприклад, $1899: (1 + 8 + 9 + 9) = 27$, але $1899 = 27 \cdot 70 + 9$, тобто $1899 \nmid 27$. (Що не заважає бути правильним тому твердженню, яке просять довести, бо там йдеться *не* про суму цифр.)

9. Довести (методом матіндукції), що у матриці

$$\begin{pmatrix} 1 & 1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix}^n$$

елементи 1-го рядка являють собою n -е та $(n-1)$ -е чісла Фібоначчі.

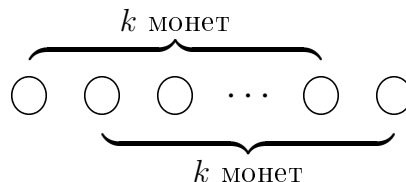
10. З яким саме матеріалом цього розд. 3 можна поєднати попереднє завдання, щоб отримати неочевидний ефективний алгоритм знаходження чисел Фібоначчі?
11. Провести формальне доведення правильності стандартного простого ітеративного способу побудови чисел Фібоначчі (суть способу згадати або знайти у літературі з програмування).
12. Провести формальне доведення правильності стандартного простого рекурсивного способу побудови чисел Фібоначчі (суть способу згадати або знайти у літературі з програмування). Звернути увагу на п. 1.2, котрий тут виявляється складнішим, ніж у досі розглянутих прикладах. Пояснити, чому такий спосіб має суто теоретичне значення, а з практичної точки зору він жахливий.
13. Чому засоби цього розділу непридатні для доведення правильності пошуку вглиб, що розглядається у розд. 5.6.2?
(Це *просте* питання, для відповіді на яке не обов’язково розуміти отой пошук углиб, досить розуміння цього розділу і *побіжного* перегляду коду функції `dfs` та коментарів до неї на стор. 193.)

Додаткові завдання підвищеного рівня складності

- 1*. Довести нерівність $2^n \geq n^2 - 1$, використавши ідеї метода математичної індукції, але дещо модифікувавши їх.
- 2*. Вказати помилку в «доведенні», ніби всі натуральні числа рівні:
«Доведемо $n = n + 1$ для $n \in \mathbb{N}$. Спираючись на $k = k + 1$, дуже легко (додавши по одиничці до обох сторін рівності) отримати $k + 1 = (k + 1) + 1$, тобто $P(k) \rightarrow P(k + 1)$; отже, будь-які два «сусідні» числа рівні між собою, а звідси — всі натуральні числа рівні між собою.»
 Це «доведення» містить помилку, воно неправильно використовує метод математичної індукції. Суть завдання — пояснити, в чому саме полягає помилка.
- 3*. Довести (методом матіндукції)

$$\sqrt{n + \sqrt{n - 1 + \dots + \sqrt{3 + \sqrt{2 + \sqrt{1}}}}} < \sqrt{n} + 2 \quad (n \in \mathbb{N}).$$

- 4*. У самому кінці розд. 2.6.5 (стор. 100) заявлено, що рефлексивно-транзитивне замикання відношення, заданого матрицею R , можна будувати хоч як $I_A \cup R \cup R^2 \cup R^3 \cup \dots \cup R^{n-1}$, хоч як $(I_A \cup R)^{n-1}$. Довести еквівалентність цих формул методом матіндукції.
- 5*. Знайти помилку в «доведенні», ніби всі монети мають однаковий номінал.
«Переформулюємо твердження, щоб воно не залежало від n : «яку б не взяли сукупність з n монет, усі вони мають однаковий номінал».
База індукції ($n = 1$) виконується: якщо взяти групу з єдиної монети, її номінал однаковий сам із собою.
Крок індукції. Як завжди, вважаємо, що при $n = k$ твердження виконується, тобто будь-які k монет мають однаковий номінал. Тоді можна розглянути будь-яку групу з $(k + 1)$ монет, і виділити у ній підгрупи з k монет двома способами:

Перша й друга монети мають однаковий номінал, бо належать одній групі з k монет (виділено згори); друга й остання монети теж мають однаковий номінал, бо належать одній групі з k монет (виділено знизу). Отже, перша й остання монети теж мають однаковий номінал, а звідси — всі монети групи розміром $k + 1$ мають однаковий номінал.

Таким чином (раз вдалося побудувати і базу, і крок) твердження правильне для всіх $n \in \mathbb{N}$; загальна кількість монет, які існують у світі, є натуральним числом; звідси — всі монети мають однаковий номінал.» Це «доведення» містить помилку, воно *неправильно* використовує метод матіндукції. Але чітко вказати цю помилку не так просто; в цьому й полягає суть завдання...

- 6*. Провести формальне доведення правильності алгоритму рекурсивної версії принципу включень та виключень (розд. 4.3, стор. 141).
- 7*. Придумати ефективний алгоритм вирішення такої задачі *та довести його правильність*. (Тут і зараз, ефективним вважатиметься алгоритм, виконання якого на недорогому сучасному ПК для будь-якої послідовності довжиною до мільйона символів триватиме лічені секунди, а не хвилини, години чи місяці.)

«Солдати інопланетної армії перед походом шикуються у шеренгу, повертаючись до командира або правим, або лівим боком. За командою вони починають готуватися до руху. Якщо двоє сусідніх солдатів повернуті обличчями один до одного, обоє розвертаються на 180° за 1 с. Розвороти різних пар солдатів відбуваються одночасно.

За початковим розташуванням солдатів потрібно визначити, чи зможе армія коли-небудь вирушити у похід, і якщо так, то через скільки секунд і яку загальну кількість розворотів виконають усі солдати.

Початкове розташування задається зі стандартного входу в єдиному рядку послідовністю символів “<” і “>”: “<” означає, що солдат стоїть обличчям ліворуч, “>” — праворуч.

Результати вивести на стандартний вихід у одному рядку: якщо армія зможе вирушити у похід, то (через пробіл) час і загальну кількість розворотів, якщо не зможе — слово *infinite*.»

Приклади:

Вхід	Вихід
>><<	3 4
<>	0 0
>><><	3 5

4 Комбінаторика

Під терміном «комбінаторика» у різних джерелах мають на увазі дещо різні речі. Будемо вважати, що *комбінаторика* — це розділ дискретної математики, що вивчає способи підрахунку кількостей різних наборів, які задовольняють певним правилам (підрахунок мусить бути швидшим та/або простішим за перебір всіх конкретних значень наборів). У ширшому розумінні, комбінаторика може включати також і способи генерації таких наборів та дослідження ще деяких їх властивостей. Але цей посібник зосереджується на вищезгаданому вужчому розумінні.

Приклад класичної задачі комбінаторики: «У змаганнях беруть участь 8 команд. Скільки може бути різних результатів, якщо істотні лише призові місця (1-е, 2-е, 3-є), але для призових місць суттєво, хто 1-ий, хто 2-ий і хто 3-ій?». Відповідь на цю задачу — кількість розміщень з 8 по 3, тобто $A_8^3 = 8 \cdot 7 \cdot 6 = 336$.

Але це «занадто класична» задача, що зводиться до застосування стандартної формули A_n^k . Комбінаторика *не* зводиться до кількох стандартних формул. І для розуміння суті «усієї» комбінаторики варто почати з основних правил — *правила суми* та *правила добутку*. Саме на них (та ще на деякі прийоми) спирається дуже значна частина комбінаторики, в т. ч. й ті стандартні формули кількостей перестановок P_n , розміщень A_n^k та сполучень C_n^k .

4.1 Правила суми та добутку

Правило суми (рос. «правило суммы», англ. «rule of sum», «addition principle»). Розглянемо два еквівалентні формулювання.

А) Нехай усі способи можна розподілити по n групам так, що кожен спосіб належить до рівно однієї з цих груп (тобто, нема ні способу, не належного жодній з груп, ні способу, належного відразу кільком групам). Нехай відомі кількості способів у кожній групі: $k_1, k_2, \dots, k_n$. Тоді загальна кількість способів дорівнює $k_1 + k_2 + \dots + k_n$.

Б) Якщо деяка множина розбита (див. стор. 91) на скіченну кількість скіченних класів та відомі кількості класів n та кількості елементів кожного з цих класів $k_1, k_2, \dots, k_n$, то загальна кількість елементів усієї множини дорівнює $k_1 + k_2 + \dots + k_n$.

Приклад. Умова: «Є 3 зелених чашки і 4 червоних; скількома способами можна вибрати одну з цих чашок?» Розв'язок: чашка не може бути одночасно зеленою й червоною, інших чашок нема, значить діє правило суми й кількість таких способів $3+4=7$.

Правило добутку (рос. «правило произведения», англ. «rule of product», «multiplication principle»). Розглянемо три еквівалентні формулювання.

А) Нехай складена дія містить n послідовних етапів, перший етап можна виконати k_1 способами, другий — k_2 способами, ..., і для виконання дії в цілому слід виконати будь-яким способом 1-ий етап, потім будь-яким способом 2-ий етап, і т. д. Тоді дію в цілому можна виконати $k_1 \cdot k_2 \cdot \dots \cdot k_n$ способами.

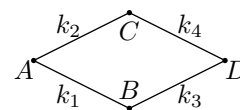
Б) Нехай набір складається з n частин, причому в якості першої частини можна взяти будь-який з k_1 предметів 1-ого типу, другої — будь-який з k_2 предметів 2-ого типу, і т. д. Нехай до того ж у наборі можна поєднувати будь-який предмет 1-ого типу з будь-яким предметом 2-ого і т. д. Тоді набір в цілому можна зібрати $k_1 \cdot k_2 \cdot \dots \cdot k_n$ способами.

В) Нехай є скінченні множини $A_1, A_2, \dots, A_n$, причому A_1 містить k_1 елементів, A_2 містить k_2 елементів, і т. д., A_n містить k_n елементів. Тоді декартів добуток $A_1 \times A_2 \times \dots \times A_n$ містить $k_1 \cdot k_2 \cdot \dots \cdot k_n$ елементів-енок.

Приклад. Нехай є 3 тарілки і 4 ложки (причому, як то зазвичай буває в гуртожитках, серед них нема однакових). Тоді є $3 \cdot 4 = 12$ різних способів скласти набір з тарілки та ложки:

$$\begin{aligned} \langle \text{т. 1, л. 1} \rangle, \quad \langle \text{т. 1, л. 2} \rangle, \quad \langle \text{т. 1, л. 3} \rangle, \quad \langle \text{т. 1, л. 4} \rangle, \\ \langle \text{т. 2, л. 1} \rangle, \quad \langle \text{т. 2, л. 2} \rangle, \quad \langle \text{т. 2, л. 3} \rangle, \quad \langle \text{т. 2, л. 4} \rangle, \\ \langle \text{т. 3, л. 1} \rangle, \quad \langle \text{т. 3, л. 2} \rangle, \quad \langle \text{т. 3, л. 3} \rangle, \quad \langle \text{т. 3, л. 4} \rangle. \end{aligned}$$

Приклад. Нехай з міста A до міста D можна дістатися або через місто B , або через місто C . Причому, дістатися з A до B можна k_1 способами, з A до C — k_2 способами, з B до D — k_3 способами, з C до D — k_4 способами. Скільки є різних способів дістатися з A до D ?

Оскільки всі дороги проходять або через B , або через C , тут справедливе правило суми: треба порахувати кількість шляхів через B , кількість шляхів через C і результати додати. Кількість різних шляхів з A до D через B можна визначити за правилом добутку, бо кожен спосіб дістатися з A до B можна комбінувати з кожним способом дістатися з B до D . Аналогічно зі шляхами з A до D через C . Отже, остаточна відповідь задачі: $k_1 k_3 + k_2 k_4$.

Приклад. «АТП має у розпорядженні k_1 водіїв однакової кваліфікації, k_2 сідельних тягачів, k_3 напівпричепів, k_4 вантажних фургонів.

сідельний тягач

напівпричеп

вантажний фургон

У документації на конкретне перевезення (яке відбуватиметься одним транспортним засобом) мають бути вказані всі дані про цей Т.З. та про водія. Скільки всього може бути різних варіантів такої документації?»

Спочатку розберемося з транспортними засобами (Т.З.). Це *або* фургон, *або* тягач із напівпричепом. Всі способи сформувавши «тягач із напівпричепом» передбачають, що можна поєднувати будь-який тягач з будь-яким напівпричепом, тобто діє правило добутку й виходить $k_2 \cdot k_3$ способів. До них *додається* k_4 , бо *або* фургон, *або* тягач із напівпричепом. Отже, варіантів вибору одного Т.З. є $k_2 \cdot k_3 + k_4$. Водіїв k_1 , і вони однакової кваліфікації — за відсутності додаткової інформації слід трактувати, що будь-якого водія можна призначити на будь-який Т.З., а це правило добутку. Таким чином, остаточна відповідь: $k_1 \cdot (k_2 \cdot k_3 + k_4)$.

Різниця й частка використовуються в комбінаториці рідше, ніж сума й добуток, і їх не прийнято виносити у стандартні правила. Тим не менш, іноді вони все ж використовуються. Приклади використання частки можна знайти, зокрема, у доведеннях з розд. 4.2.3 та 4.2.4, і в цьому посібнику це називається «правилом частки», але в лапках, бо такий термін все ж *не* є загальноприйнятим. Віднімання використовується, зокрема, у розд. 4.3.

Що з цими правилами робити далі? Перш за все, запам'ятати *умови*, *коли* слід додавати, й *умови*, *коли* слід множити (а не лише «правило суми додає, а правило добутку множить»). При розв'язуванні задач підбирати правило, *перевіряючи*, *чи виконуються* ці умови.

Чотири приклади застосувань цих правил вже наведено вище. Тепер розглянемо приклади, де застосовувати ці правила не варто.

Наприклад, «задача» «У магазині є у продажу 4 телефони фірми Samsung та 6 телефонів розміру 5 дюймів. Скільки всього є способів купити телефон у цьому магазині?» не є коректною. Деяка схожість на правило суми тут є (бувають такі телефони, бувають сякі телефони, скільки є способів вибрати серед них усіх один телефон?). Але якщо деякі з телефонів одночасно і фірми Samsung, і розміру 5 дюймів, вони будуть враховані двічі, хоча треба один раз. А телефони одночасно іншого виробника та іншого розміру взагалі не будуть враховані. Тобто, умови застосовності правила суми тут порушені, причому аж двічі.

Сумнівною є також коректність «задачі» «У селі 20 неодружених парубків та 25 незаміжніх дівчат. Скількома способами можна вибрати пару, що може взяти шлюб?». Поєднання в парі чоловіка та жінки створює деяку схожість на правило добутку. Але такий добуток передбачає «кожного можна поєднувати з кожною», чим ігноруються і бажання цих людей, і законодавча заборона укладання шлюбу між близькими родичами. Що якраз і є порушенням умов застосовності правила добутку.

На жаль, деякі задачі з комбінаторики якраз «грішать» нехтуванням такого роду додаткових обмежень... Наприклад, у розглянутій задачі, де діставалися з A у D або через B , або через C , ігнорувалося, що таке оті k_1

способів з A в B , k_3 способів з B у D , тощо. Якщо це регулярні рейси громадського транспорту, то цілком можливо, що між деякими з них пересадки зручні, а між деякими — жахливі (наприклад, потрібно надто довго чекати, або, навпаки, занадто великий ризик не встигнути на пересадку). Коли застосовується правило добутку, мається на увазі поєднання кожного рейсу з кожним, і питання зручності пересадок ігнорується.

Аналогічно, в реальних АТП не люблять без потреби перечеплювати напівпричепи чи пересаджувати водіїв на іншу машину; це може навіть порушувати якісь технічні регламенти, трудові угоди, тощо. Але там питали про *всі* можливі варіанти документації, не вказуючи ніяких додаткових обмежень; з цих міркувань, розв'язок правильний.

Питання про відповідність між математичною моделлю і практикою взагалі складне і філософське. У комбінаториці часто доводиться мати справу з текстовими задачами (сформульованими фразами природньою мовою), тому тут це проявляється відносно часто. Але при бажанні можна шукати невідповідності у застосуваннях самих різних галузей математики. Навіть до рівності « $1+1=2$ » можна висловити претензії. Претензія №1: «якщо одна з “1” означає купівлю цілого одного автомобіля, а інша “1” — купівлю всього-навсього одного блокнотика, хіба нормальна людина казатиме, що зроблено дві покупки?». Претензія №2: «коли один плюс один, то двоє, а коли один плюс одна, то може ж вийти й більше!».

Але все це — не привід скасовувати дію додавання й оголошувати невірною рівність « $1+1=2$ »... Так і з комбінаторикою — треба просто вивчити, в яких (насправді, дуже багатьох) ситуаціях її результати доречні, а в яких (насправді, окремих) — не дуже.

4.2 Основні стандартні типи виборок

4.2.1 Перестановки

Перестановками (рос. «перестановки», англ. «*permutations*») називають послідовності, що відрізняються порядком, складаючись з одного й того ж набору елементів. Повний перелік перестановок трьох елементів: $\langle 1, 2, 3 \rangle$; $\langle 1, 3, 2 \rangle$; $\langle 2, 1, 3 \rangle$; $\langle 2, 3, 1 \rangle$; $\langle 3, 1, 2 \rangle$; $\langle 3, 2, 1 \rangle$. Класичний приклад задачі на кількість перестановок: «Скількома різними способами можна розставити книжки на полиці?»

Кількість перестановок n -елементної множини позначається P_n і визначається формулою

$$P_n = n \cdot (n - 1) \cdot \dots \cdot 2 \cdot 1 = n! \quad (56)$$

(Позначення P_n виявилося довшим за його значення $n!$, тому на практиці зазвичай зразу пишуть $n!$)

Доведення. Зазвичай, цю формулу доводять так. Будемо отримувати перестановки, спочатку обираючи, який елемент займе перше місце, потім елемент на друге місце, і т. д. На перше місце можна поставити будь-який з n елементів, на друге — будь-який

з $(n-1)$ решти (крім уже використаного на першому місці), і т. д., доки не дійдемо до останнього місця, для якого лишається єдиний елемент. Оскільки послідовність в цілому визначається значеннями всіх елементів, то, за правилом добутку, отримуємо (56).

(Строго кажучи, класичне формулювання правила добутку передбачає, що у різних наборах (на різних етапах) предмети (дії) обираються з незалежних і зарані відомих множин. А зараз набір предметів, які можна використати на другому місці послідовності, залежить від того, який предмет розмістили на першому, і т. д. Але вибір конкретних елементів для початкових місць не впливає на *кількість* решти елементів. Тому використання добутку все ж виправдане, і формула (56) все-таки правильна.) ■

4.2.2 Розміщення

Розміщеннями з n по k (рос. «размещения из n по k ») називають виборки по k елементів з n можливих, причому порядок елементів у виборці суттєвий. Повний перелік розміщень з 4 по 2: $\langle 1, 2 \rangle$; $\langle 1, 3 \rangle$; $\langle 1, 4 \rangle$; $\langle 2, 1 \rangle$; $\langle 2, 3 \rangle$; $\langle 2, 4 \rangle$; $\langle 3, 1 \rangle$; $\langle 3, 2 \rangle$; $\langle 3, 4 \rangle$; $\langle 4, 1 \rangle$; $\langle 4, 2 \rangle$; $\langle 4, 3 \rangle$. Класичний приклад задачі на кількість розміщень уже згадувався: «У змаганнях беруть участь 8 команд. Скільки може бути різних результатів, якщо істотні лише призові місця (1-е, 2-е, 3-є), але для призових місць суттєво, хто 1-й, хто 2-й і хто 3-й?».

(Англ. мовою це перекладають як « k -permutations of n -element sequence», тобто (враховуючи, що «permutations» — перестановки) окремого терміну для цього поняття нема.)

Кількість розміщень з n по k за (пост)радянською традицією позначається A_n^k , а за американською $[n]_k$, і визначається формулою

$$A_n^k = n \cdot (n-1) \cdot \dots \cdot (n-k+1) = \frac{n!}{(n-k)!}. \quad (57)$$

Другий вигляд формули (частка факторіалів) зручніший для аналітичних перетворень, а для обчислень безумовно краще перший (добуток).

Доведення. Аналогічно попередньому, але спиняємося на k -ому місці, де можна розмістити будь-який з $(n-k+1)$ решти предметів. ■

4.2.3 Сполучення

Сполученнями (або комбінаціями) з n по k (рос. «сочетания из n по k »; англ. « k -combinations of n -element set») називають виборки по k елементів з n можливих, якщо порядок елементів у виборці не істотний (тобто виборки, що складаються з однакових елементів, вважаються однаковими незалежно від порядку елементів). Повний перелік різних сполучень з 4 по 2: $\{1, 2\}$; $\{1, 3\}$; $\{1, 4\}$; $\{2, 3\}$; $\{2, 4\}$; $\{3, 4\}$. Класичний приклад задачі на кількість сполучень: «З n учнів треба вибрати k учнів у екскурсійну групу. Скількома різними способами це можна зробити, якщо суттєво тільки те, хто потрапляє до групи, а хто ні?».

Кількість сполучень з n по k за (пост)радянською традицією позначається C_n^k , а за американською — $\binom{n}{k}$ і визначається формулою²⁸

$$C_n^k = \frac{n \cdot (n-1) \cdot \dots \cdot (n-k+1)}{1 \cdot 2 \cdot \dots \cdot k} = \frac{n!}{k! \cdot (n-k)!}. \quad (58)$$

І знову, другий вигляд формули зручніший для аналітичних перетворень, а для обчислень безумовно краще перший. Причому, зазвичай доцільно спочатку порахувати $(n \cdot (n-1)) / 2$, потім помножити на $(n-2)$, потім поділити цілочисельно на 3, і т. д. Це дозволяє, лишаючись у рамках цілочисельної арифметики, у значній мірі уникнути великих проміжних значень при не дуже великому остаточному результаті.

Доведення. Враховуючи (57), достатньо довести $C_n^k = \frac{A_n^k}{k!}$.

Розглянемо всі сполучення й усі розміщення для деяких (довільно вибраних, але однакових протягом усього доведення) n і k . Кожному сполученню відповідає група розміщень (наприклад, сполученню $\{2, 3\}$ — група з двох розміщень $\langle 2, 3 \rangle$ і $\langle 3, 2 \rangle$). Різних розміщень, відповідних одному сполученню, $k!$, бо всі можливі перестановки розміщення є іншими розміщеннями (перестановки міняють порядок $\Rightarrow$ розміщення інше), відповідаючи тому самому сполученню (перестановки не міняють набір $\Rightarrow$ сполучення те саме).

Кожне окремо взяте розміщення мусить потрапити в деяку групу, причому лише в одну (адже розміщення складається з деяких k елементів, отже вони однозначно визначають його групу). Тобто, відомо, що в кожній групі однаково по $k!$ розміщень, а сума по всім групам кількість розміщень становить A_n^k . Значить, кількість груп (котрі якраз і відповідають сполученнями) дорівнює $A_n^k / k!$. ■

Схожі міркування час від часу використовуються у комбінаториці. Ми навіть будемо називати їх «*правилом частки*», але пишучи в лапках, бо це не є загальноприйнятим терміном.

Виразити формулювання «правила частки» більш загально можна, наприклад, так: «Нехай відома загальна кількість деяких виборок a , і відомо, що всі ці виборки утворюють розбиття (у смислі стор. 91) на класи однакового розміру b . Тоді кількість таких класів дорівнює a/b ». Можна сформулювати й без посилань на матеріал розд. 2.6.2, але тоді треба пояснювати не лише те, що класи повинні бути одного розміру, а й те, що кожен елемент мусить належати рівно одному класу (не більше й не менше).

4.2.4 Перестановки з повтореннями

Перестановками з повтореннями складу $(k_1, k_2, \dots, k_n)$ (рос. «перестановки с повторениями состава $(k_1, k_2, \dots, k_n)$ ») називають послідовності довжини $k_1 + k_2 + \dots + k_n$, які містять k_1 елементів першого типу, k_2 — другого, $\dots$, k_n — n -го типу і відрізняються одна від одної порядком слідування елементів різних типів. Повний перелік перестановок з повтореннями складу

²⁸ зверніть увагу, що у (пост)радянському записі загальна кількість елементів n знизу, кількість обраних елементів k згори, а в американському навпаки

(2, 3) (де 2 і 3 — кратності елементів a і b відповідно): $\langle a, a, b, b, b \rangle$, $\langle a, b, a, b, b \rangle$, $\langle a, b, b, a, b \rangle$, $\langle a, b, b, b, a \rangle$, $\langle b, a, a, b, b \rangle$, $\langle b, a, b, a, b \rangle$, $\langle b, a, b, b, a \rangle$, $\langle b, b, a, a, b \rangle$, $\langle b, b, a, b, a \rangle$, $\langle b, b, b, a, a \rangle$.

(Англійською мовою нема стандартного відповідника словосполученню «складу $(k_1, k_2, \dots, k_n)$ », а перестановки з повтореннями називають «*permutations of multiset*», вказуючи, якої мультимножини це перестановки: такої, що містить k_1 елементів a_1 , k_2 елементів a_2 , $\dots$, k_n елементів a_n . Що кінець кінцем те саме, навіть зрозуміліше.)

Класичний приклад задачі на кількість перестановок з повтореннями: «Скільки різних «слів» (послідовностей букв) можна отримати, переставляючи (але не видаляючи і не додаючи) букви у слові «математика»?»;

Кількість перестановок з повтореннями складу $(k_1, k_2, \dots, k_n)$ позначається $\overline{P}(k_1, k_2, \dots, k_n)$ і визначається формулою

$$\overline{P}(k_1, k_2, \dots, k_n) = \frac{(k_1 + k_2 + \dots + k_n)!}{k_1! \cdot k_2! \cdot \dots \cdot k_n!}. \quad (59)$$

Доведення. «Понавішуємо» на невідрізнявані об'єкти додаткові «мітки», щоб вони стали відрізняваними; тоді кількість різних виборок суть кількість («звичайних») перестановок, тобто $(k_1 + k_2 + \dots + k_n)!$.

Кожній перестановці з повтореннями відповідають $k_1! \cdot k_2! \cdot \dots \cdot k_n!$ («звичайних») перестановок. (Наприклад, на рис. наведені всі $3! \cdot 2!$ перестановок, різних з урахуванням «міток», але однакових з точки зору перестановок з повтореннями (при $k_1 = 3, k_2 = 2$).)

$$3! \left\{ \begin{array}{ccccc} a_1 & b_1 & a_2 & a_3 & b_2 \\ a_1 & b_1 & a_3 & a_2 & b_2 \\ a_2 & b_1 & a_1 & a_3 & b_2 \\ a_2 & b_1 & a_3 & a_1 & b_2 \\ a_3 & b_1 & a_1 & a_2 & b_2 \\ a_3 & b_1 & a_2 & a_1 & b_2 \end{array} \right. \underbrace{\begin{array}{ccccc} a_1 & b_2 & a_2 & a_3 & b_1 \\ a_1 & b_2 & a_3 & a_2 & b_1 \\ a_2 & b_2 & a_1 & a_3 & b_1 \\ a_2 & b_2 & a_3 & a_1 & b_1 \\ a_3 & b_2 & a_1 & a_2 & b_1 \\ a_3 & b_2 & a_2 & a_1 & b_1 \end{array}}_{2!}$$

Отже, тут застосовне «правило частки» (стор. 137), що й доводить формулу (59). ■

4.2.5 Розміщення з повтореннями

Розміщеннями з повтореннями з n по k (рос. «размещения с повторениями из n по k ») називають виборки по k елементів з n можливих, причому: один і той самий елемент дозволяється вибирати багатократно; порядок елементів у виборці істотний. Повний перелік розміщень з повтореннями з 3 по 2: $\langle 1, 1 \rangle$; $\langle 1, 2 \rangle$; $\langle 1, 3 \rangle$; $\langle 2, 1 \rangle$; $\langle 2, 2 \rangle$; $\langle 2, 3 \rangle$; $\langle 3, 1 \rangle$; $\langle 3, 2 \rangle$; $\langle 3, 3 \rangle$. Легко бачити, що це по суті сукупність взагалі всіх можливих послідовностей. Тому, англійською мовою прийнято називати цей тип виборки «*strings*» (рядки). Приклад задачі на кількість розміщень з повтореннями: «Скільки може бути різних серій заводського номера деякого виробу, якщо серія складається з трьох латинських літер (які можуть повторюватися)?». (Тут розмір виборки $k = 3$, кількість можливих елементів $n = 26$.)

Кількість розміщень з повтореннями позначається $\overline{A}_n^k$ і визначається формулою

$$\overline{A}_n^k = n^k. \quad (60)$$

Доведення. Формула впливає безпосередньо з правила добутку: є k позицій, у кожній з яких може перебувати будь-яке з n можливих значень. ■

4.2.6 Сполучення з повтореннями

Сполученнями з повтореннями з n по k (рос. «сочетания с повторениями из n по k »; англ. « k -combination with repetitions of n -element set», « k -multicombination of n -element set») називають виборки по k елементів з n можливих, причому: один і той самий елемент дозволяється вибирати багаторазово; порядок елементів у виборці не істотний, тобто виборки, які відрізняються лише порядком елементів, вважаються однаковими. Повний перелік сполучень із повтореннями з 3 по 2: $\{1, 1\}$, $\{1, 2\}$, $\{1, 3\}$, $\{2, 2\}$, $\{2, 3\}$, $\{3, 3\}$. Приклад задачі на кількість сполучень із повтореннями: «Скількома способами можна купити 5 штук булочок у магазині, де продають 8 видів булочок?» (вибираються $k=5$ елементів з $n=8$ можливих).

(Для виборок із повтореннями осмислений також і випадок $k > n$: ніщо не заважає купити 3 штуки булочок у магазині, що торгує лише 2-ма видами; тільки й того, що повтори виявляться не просто можливі, а неминучі. Способами такої покупки будуть сполучення з повтореннями з 2 по 3: $\{1, 1, 1\}$, $\{1, 1, 2\}$, $\{1, 2, 2\}$, $\{2, 2, 2\}$.)

Кількість сполучень із повтореннями позначається за (пост)радянською традицією $\overline{C}_n^k$, за американською $\binom{n+k-1}{k}$ і визначається формулою

$$\overline{C}_n^k = C_{n+k-1}^k = \frac{(n+k-1)!}{k!(n-1)!}. \quad (61)$$

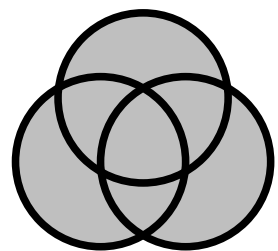
(Доведення пропустимо.)

(Для сполучень з повтореннями та розміщень з повтореннями $\overline{C}_n^k \neq \overline{A}_n^k/k!$; аналогічної частки з яким би не було іншим знаменником теж *нема*. Наприклад, сполученню з повтореннями $\{1, 1, 2, 3, 4\}$ відповідають $\overline{P}(2, 1, 1, 1) = 60$ різних розміщень з повтореннями, а наприклад, сполученню з повтореннями $\{1, 1, 2, 2, 2\}$ лише $\overline{P}(2, 3) = 10$ розміщень з повтореннями, тобто групи (класи еквівалентності) виходять різних розмірів. А це значить, що умови застосовності «правила частки» (стор. 137) *не* виконуються.)

Повторимо очевидний факт, що у прийнятій у посібнику (пост)радянській системі позначень кількості виборок без повторень позначаються P , A , C , а аналогічних їм виборок з повтореннями — $\overline{P}$, $\overline{A}$, $\overline{C}$. Тобто, наявність чи відсутність верхньої риски впливає на смисл та числове значення.

4.3 Принцип включень та виключень; його рекурсивна реалізація

Нехай є три круги A , B , C , які можуть перетинатися. Все, що потрапило до цих кругів, замальовується (причому, щільність замальовування однакова і для просто кругів, і для їхніх перетинів). Тоді площу замальованої частини площини можна порахувати таким чином:

- 1) Спочатку порахуємо суму площ кругів: $S = S(A) + S(B) + S(C)$.

2) Перетини кругів були пораховані двічі, тому їх треба відняти: $S -= (S(A \cap B) + S(A \cap C) + S(B \cap C));$ ²⁹

3) Перетин усіх трьох кругів спочатку тричі додали, а потім тричі відняли, тобто не врахували; отже, його треба додати: $S += S(A \cap B \cap C).$

Або, все разом і у чисто-математичних позначеннях, $S(A \cup B \cup C) = S(A) + S(B) + S(C) - S(A \cap B) - S(A \cap C) - S(B \cap C) + S(A \cap B \cap C).$

Ці міркування являють собою частковий випадок так званого *принципу включень та виключень* (рос. «*принцип включений и исключений*», англ. «*inclusion-exclusion principle*»).

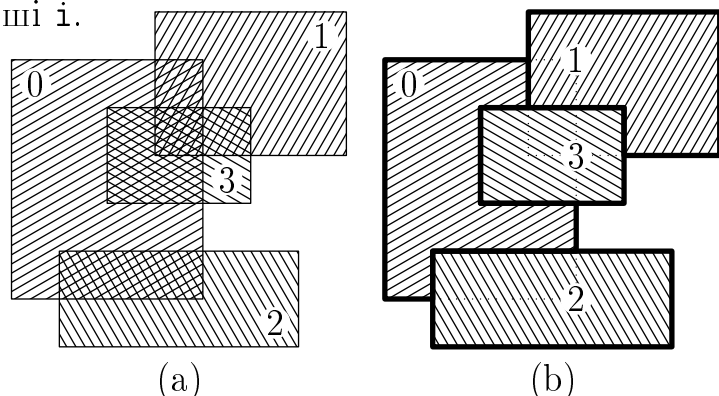
Більш повне формулювання принципу таке. Якщо є n множин $A_1, A_2, \dots, A_n$, то *міра* (кількість елементів, площа, ...) об'єднання усіх цих множин $A_1 \cup A_2 \cup \dots \cup A_n$ дорівнює сумі мір усіх окремо взятих множин, мінус міри всіх можливих попарних перетинів, плюс міри всіх можливих потрійних перетинів, мінус міри всіх можливих перетинів групами по чотири, і т. д., до міри перетину всіх n множин включно. Знаки так і продовжують чергуватися $(+, -, +, -, \dots)$, так що міра перетину всіх n множин додається, якщо n непарне, і віднімається, якщо парне.

(Цей принцип можна строго довести, користуючись матіндукцією.)

Рекурсивна реалізація принципу включень та виключень. Ми навели словесне формулювання принципу включень та виключень для довільного n , але не стали писати відповідну аналітичну формулу, бо вона *дуже* складна і неприємна. Але виявляється, що цю неприємну формулу *можна* запрограмувати рекурсивною функцією.

Нехай кількість множин подається у (глобальній) змінній `int N`, самі множини — у (глобальному) масиві `TMySet A[]` (де `TMySet` — власний тип, котрий якийсь подає множину і для котрого якийсь реалізована підпрограма знаходження перетину). Побудуємо функцію `double CountM(TMySet X, int i)`, котра рахує міру частини множини X , що не перетинається з множинами, номери яких строго більші i .

```
res = 0;
for(int i=0; i<N; i++)
    res += countM(A[i],i);
```


Тоді наведені на рис. багатократні виклики цієї функції призведуть до обчислення міри $A_0 \cup A_1 \cup \dots \cup A_{N-1}$. Справді, `countM(A[0], 0)` обчислить міру всього того, що належить лише множині A_0 і жодній іншій множині

²⁹Зверніть увагу, що тут не рівність, а $-=$, у смислі C/C++-подібних мов програмування

(див. область 0 на рис. (b)); $\text{countM}(A[1], 1)$ — міру того, що належить A_1 і не належить $A_2, \dots, A_{N-1}$ (не зважаючи на належність чи не належність до A_0) (див. область 1 на рис. (b)); і т. д.

Самá функція може мати приблизно такий вигляд:

```
double CountM(TMySet X, int i)
{
    if (X==∅)                /* якщо множина порожня, то */
        return 0;           /* порожні будуть і подальші перетини */
    double res = |X|;         /* рахуємо міру самієї множини */
    for(int j=i+1; j<N; j++)  /* віднімаємо перетини з */
        res -= CountM(X ∩ A[j], j); /* ‘‘подальшими’’ множинами */
    return res;
}
```

(Звичайно, це все не очевидно; але й безмежно складного нічого нема, цей алгоритм можна формально довести засобами розд. 3.3.

Цікаво відзначити, що в наведеній реалізації нема явного чергування знаків (+, −, +, −, ...), але воно (чергування) з'являється самé внаслідок того, що значення, які вертаються рекурсивними викликами, віднімаються: $a - (b - (c - \dots)) = a - b + c - \dots$

4.4 Біноміальні коефіцієнти та бінóm Ньютона

Біноміальними коефіцієнтами будемо називати кількості сполучень (без повторень) $C_n^k = \frac{n!}{k!(n-k)!}$. (Пізніше буде пояснено, чому.) Для біноміальних коефіцієнтів відомо багато тотожностей. Зокрема:

$$C_n^{n-k} = C_n^k, \quad (62)$$

$$C_{n-1}^{k-1} + C_{n-1}^k = C_n^k. \quad (63)$$

Доведення. Наведемо два доведення кожної тотожності — через аналіз комбінаторного смисла та через формальні перетворення формул.

1-А) Права частина формули (62) задає кількість способів вибрати k об'єктів серед n можливих. Але кожен спосіб вибрати k об'єктів взаємнооднозначно (бієктивно) відповідає способу вибрати $n - k$ об'єктів — узяти *решту* (все, що не було вибрано). Значить, кількості таких виборок однакові.

$$1\text{-Б}) \quad C_n^{n-k} = \frac{n!}{(n-k)!(n-(n-k))!} = \frac{n!}{(n-k)!k!} = C_n^k.$$

2-А) Виділимо серед n можливих об'єктів один, доля (судьба) котрого нас особливо цікавить. Кожну виборку k об'єктів серед (усіх) n можливих (їх C_n^k) можна віднести до одного з двох взаємовиключних випадків: або виділений об'єкт потрапляє до виборки, або не потрапляє. У першому випадку серед решти $n - 1$ можливих об'єктів треба вибрати решту $k - 1$ (C_{n-1}^{k-1} способів); у другому всі k об'єктів треба вибирати серед решти $n - 1$ можливих (C_{n-1}^k способів).

$$\begin{aligned} 2\text{-Б}) \quad C_{n-1}^{k-1} + C_{n-1}^k &= && \text{стандартна формула (58)} \\ &= \frac{(n-1)!}{(k-1)!((n-1)-(k-1))!} + \frac{(n-1)!}{k!((n-1)-k)!} = \frac{(n-1)!}{(k-1)!((n-1)-k)!} + \frac{(n-1)!}{k!((n-1)-k)!} \\ &= \frac{(n-1)!}{(k-1)!(n-k)!} + \frac{(n-1)!}{k!(n-k-1)!} = && \begin{aligned} (n-k)! &= (n-k) \cdot (n-k-1)!, \\ k! &= k \cdot (k-1)! \end{aligned} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
&= \frac{(n-1)!}{(k-1)! \cdot (n-k) \cdot (n-k-1)!} + \\
&+ \frac{(n-1)!}{k \cdot (k-1)! \cdot (n-k-1)!} = \\
&= \frac{(n-1)!}{(k-1)!(n-k-1)!} \cdot \left(\frac{1}{n-k} + \frac{1}{k} \right) = \\
&= \frac{(n-1)!}{(k-1)!(n-k-1)!} \cdot \frac{k + (n-k)}{(n-k)k} = \\
&= \frac{(n-1)! \cdot n}{(k-1)! \cdot k \cdot (n-k-1)! \cdot (n-k)} = \\
&= \frac{n!}{k!(n-k)!} = C_n^k.
\end{aligned}$$

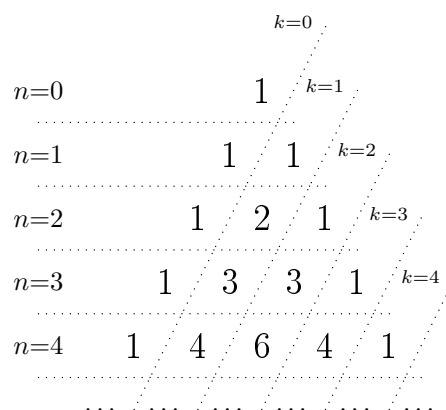
винесли спільне (великий дріб) за дужки

у дужках привели до спільного знаменника і додали

$k + (n-k) = n$; попереносили окремі множники $n, k, n-k$ туди, де вони потрібніші
 $n \cdot (n-1)! = n!$,
 $(n-k) \cdot (n-k-1)! = (n-k)!$

стандартна формула (58) ■

Тотожність (63) дає ключ до т. зв. *трикутника Паскаля* (рос. «*треугольник Паскаля*», англ. «*Pascal's triangle*»; названий на честь самого Блеза Паскаля, а не мови). Це числовий трикутник (див. рис.), по краях якого записані одиниці, а решта елементів визначається як сума двох верхніх сусідніх. Якщо розпочати нумерацію рядків та чисел всередині рядка з нуля, то вийде, що k -е число у n -му рядку $= C_n^k$.

Біном Ньютона — це формула

$$(a+b)^n = \sum_{k=0}^n C_n^k a^k b^{n-k} \quad (n \in \mathbb{N}). \quad (64)$$

Саме тому C_n^k і називають біноміальними коефіцієнтами: вони виявляються коефіцієнтами у правій частині цієї формули. Зокрема, шкільні «формули скороченого множення» $(a+b)^2 = a^2 + 2ab + b^2$ та $(a+b)^3 = a^3 + 3a^2b + 3ab^2 + b^3$ є частковими випадками бінома Ньютона при $n=2$ та $n=3$. Щоб показати це чіткіше, перепишемо їх, наголошуючи на коефіцієнтах:

$$(a+b)^2 = \underbrace{1 \cdot b^2}_{C_2^0=1} + \underbrace{2 \cdot ab}_{C_2^1=2} + \underbrace{1 \cdot a^2}_{C_2^2=1}; \quad (a+b)^3 = \underbrace{1 \cdot b^3}_{C_3^0=1} + \underbrace{3 \cdot ab^2}_{C_3^1=3} + \underbrace{3 \cdot a^2b}_{C_3^2=3} + \underbrace{1 \cdot a^3}_{C_3^3=1}.$$

Саме слово «біном» означає «сума чи різниця рівно двох величин», тобто біномом (просто біномом, а не біномом Ньютона) є вираз у дужках « $a+b$ ». Взагалі кажучи, формула (64) була відома й до Ньютона; Ньютон лише запропонував нові способи її доведення та узагальнення. Так що назва «біном Ньютона» традиційна, широко вживана, але не зовсім правильна. До речі, англійською мовою цю формулу зазвичай називають «*binomial expansion*» або «*binomial theorem*», без прямої згадки Ньютона.

Нарешті, наведемо доведення правильності формули (64), знов двома різними незалежними способами.

Доведення. А) Очевидно, кожен доданок многочлену містить n співмножників — деяку кількість k множників a та $n - k$ множників b , тобто має вигляд $a^k b^{n-k}$, де $0 \leq k \leq n$. Кожен такий доданок взаємно однозначно відповідає підмножині номерів дужок, з яких для утворення доданку взятий співмножник a . Тому доданків $a^k b^{n-k}$ стільки, скільки таких підмножин, тобто C_n^k .

Б) Доведемо формулу (64) через метод математичної індукції.

При $n=1$ формула набуває вигляду $(a+b)^1 = C_1^0 \cdot a^0 \cdot b^1 + C_1^1 \cdot a^1 \cdot b^0$; оскільки $C_1^0 = C_1^1 = 1$ та $a^0 = b^0 = 1$, то обидві частини рівності перетворюються до $a + b$. Отже, при $n = 1$ формула правильна. (База ок.)

Тепер, вважаючи рівність $(a+b)^k = \sum_{i=0}^k C_k^i a^i b^{k-i}$ гарантовано правильною, доведемо $(a+b)^{k+1} = \sum_{i=0}^{k+1} C_{k+1}^i a^i b^{k+1-i}$.

$$\begin{aligned} (a+b)^{k+1} &= (a+b)^k \cdot (a+b) = \\ &= \left(\sum_{i=0}^k C_k^i a^i b^{k-i} \right) \cdot (a+b) = \\ &= \sum_{i=0}^k \left(C_k^i a^i b^{k-i} (a+b) \right) = \\ &= \sum_{i=0}^k \left(C_k^i (a^{i+1} b^{k-i} + a^i b^{k+1-i}) \right) = \\ &= \sum_{i=0}^k C_k^i a^{i+1} b^{k-i} + \sum_{i=0}^k C_k^i a^i b^{k+1-i} = \\ &= \sum_{j=1}^{k+1} C_k^{j-1} a^j b^{k-(j-1)} + \sum_{j=0}^k C_k^j a^j b^{k+1-j} = \\ &= C_k^k a^{k+1} b^0 + \sum_{j=1}^k C_k^{j-1} a^j b^{k+1-j} + \\ &+ \sum_{j=1}^k C_k^j a^j b^{k+1-j} + C_k^0 a^0 b^{k+1} = \\ &= C_k^k a^{k+1} b^0 + C_k^0 a^0 b^{k+1} + \\ &+ \sum_{j=1}^k \left((C_k^{j-1} + C_k^j) a^j b^{k+1-j} \right) = \\ &= C_{k+1}^{k+1} a^{k+1} b^0 + C_{k+1}^0 a^0 b^{k+1} + \\ &+ \sum_{j=1}^k C_{k+1}^j a^j b^{k+1-j} = \\ &= \sum_{i=0}^{k+1} C_{k+1}^i a^i b^{k+1-i}. \end{aligned}$$

замінімо $(a+b)^k$ на рівну (за припущенням кроку індукції) суму

“ $(a+b)$ ” не залежить від i , тому добуток суми на $(a+b)$ дорівнює сумі, в котрій кожен доданок окремо помножений на $(a+b)$

розкриємо дужки в добутку $a^i b^{k-i} (a+b)$

перегрупуємо доданки (аналогічно заміні $(x_1+y_1) + (x_2+y_2) + \dots + (x_m+y_m)$ на $(x_1+x_2+\dots+x_m) + (y_1+y_2+\dots+y_m)$)

у 1-ій сумі перейдемо до сумування по $j = i+1$; у 2-ій — перейменуємо i на j

«відщепляємо» від 1-ої суми доданок при $j = k+1$, від 2-ої — при $j = 0$

помічаємо, що $k - (j-1) = k+1-j$

для $1 \leq j \leq k$ перегрупуємо доданки у спільну суму та виносимо за дужки спільний множник $a^j b^{(k+1)-j}$

користуємося тотожністю $C_k^{j-1} + C_k^j = C_{k+1}^j$

помічаємо, що $C_k^k = 1 = C_{k+1}^{k+1}$, $C_k^0 = 1 = C_{k+1}^0$

помічаємо, що доданки, не включені в суму, рівні доданкам суми при $j = k+1$ та $j = 0$

що й треба було отримати

(Крок ок) ■

На основі бінома Ньютона можна доводити інші тотожності з біноміальними коефіцієнтами. Наприклад,

$$C_n^0 + C_n^1 + \dots + C_n^n = 2^n. \quad (65)$$

Доведення. Отримується з (64) при $a=b=1$. ■

(Формула (65) має також досить цікаве доведення, незалежне від бінома Ньютона: C_n^k являє собою кількість різних k -елементних підмножин; тоді $\sum_{k=0}^n C_n^k$ — кількість 0-елементних підмножин плюс кількість 1-елементних підмножин плюс і т. д. — тобто, кількість взагалі всіх підмножин. А кількість взагалі всіх підмножин 2^n .)

Відомо дуже багато інших тотожностей з біноміальними коефіцієнтами. Але ми обмежимося вже розглянутими — найбільш цікавими та корисними.

4.5 Рекурентні співвідношення

Розглянуті досі засоби комбінаторики не вичерпують можливі комбінаторні об'єкти. Тобто, всі ті засоби корисні, бо чимало задач якраз і слід розв'язувати, якимсь способом поєднуючи якісь вже розглянуті стандартні засоби.

Але буває корисно також і знати додаткові засоби.

Тому, з'являючись до розгляду ще одного засобу комбінаторики: побудови та застосування *рекурентних співвідношень* (рос. «*рекуррентные соотношения*», англ. «*recurrence relations*»), тобто формул, де кількість об'єктів виражається через кількості об'єктів аналогічної структури менших розмірів. «Аналогічна структура менших розмірів» передбачає деяку *серію підзадач*, коли є допоміжна задача, що формулюється однаковими фразами, але для різних «частин» початкової задачі; наприклад, але зовсім не обов'язково — різних клітинок деякої таблиці.

Далі це буде частково пояснено на прикладах, і настійливо рекомендується перечитати попередній абзац ще кілька разів по мірі ознайомлення з тими прикладами. Але деталі все одно треба продумувати для кожної задачі окремо, бо правила цього підходу все одно надто загальні.

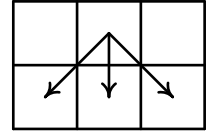
У деяких книжках, особливо орієнтованих на «чистих» математиків, до рекурентних співвідношень ставляться як до чогось проміжного, яке «треба» перетворити до аналітичного вигляду, а коли це не вдається, кажуть, що «розв'язати співвідношення не вдалося». Ми ж питання перетворення до аналітичного вигляду взагалі не будемо досліджувати, а ситуацію, коли для початкової текстової задачі комбінаторики зуміли побудувати рекурентне співвідношення, яке можна запрограмувати й виконати на комп'ютері, або обчислити у електронних таблицях, вважатимемо цілком повноцінним розв'язком. І якщо таким чином вдаватиметься знайти розв'язок задачі, яку не зуміли розв'язати через аналітичні формули — вважатимемо це прикладами ситуацій, в яких рекурентні співвідношення виявилися кращими.

У деяких джерелах, особливо орієнтованих на олімпіадне програмування, рекурентні співвідношення комбінаторики називають «динамічним програмуванням» або «табличною технікою». На думку автора посібника, ті терміни гірші, бо назва «таблична техніка» надто загальна (за допомогою таблиць роблять дуже багато дуже різних дій), а «динамічне програмування» за першопочатковими уявленнями передбачало не підрахунок кількості, а максимізацію чи мінімізацію деякої цільової функції. Але такі назви цього підходу все ж досить поширені.

Розглянемо кілька задач комбінаторики, які зручно розв'язувати саме рекурентними співвідношеннями. Як вже сказано, деталі інших задач все одно треба продумувати окремо. Втім, потреба ретельно думати над кожною задачею окремо взагалі характерна для комбінаторики. . .

4.5.1 Шляхи у таблиці

«Є прямокутна таблиця N рядків на M стовпчиків. Скільки є способів пройти по ній згори донизу, починаючи з будь-якої клітинки верхнього рядка, далі переходячи щоразу в одну з «нижньо-сусідніх» і закінчити маршрут у якій-небудь клітинці нижнього рядка?

Інакше кажучи, при нумерації рядків згори донизу, з клітинки (i, j) можна перейти у $(i+1, j-1)$, або у $(i+1, j)$, або у $(i+1, j+1)$, але не виходячи за межі таблиці, тобто при $j=1$ перший з цих варіантів стає неможливим, а при $j=M$ — останній.

Наприклад, для $N=2$, $M=3$ відповіддю є 7. Ці сім способів мають такий вигляд: 1) ; 2) ; 3) ; 4) ; 5) ; 6) ; 7) .

(Як розв'язати цю задачу іншими (крім рекурентних співвідношень) засобами, не ясно. При $M=2$ результат рівний 2^N , бо у кожному з N рядків можна брати будь-який з 2 стовпчиків. Але це не узагальнюється на потрібну задачу, бо при більших значеннях M вже не можна перескакувати з будь-якого стовпчика у будь-який. Якби прямокутник був «закручений у циліндр», щоб крок праворуч з найправішого стовпчика приводив у найлівіший стовпчик (і, симетрично, ліворуч з найлівішого — у найправіший), результатом було б $M \times 3^{N-1}$ (M варіантів, з якого стовпчика почати; далі, на кожному з $N-1$ кроків, 3 варіанти, до якої з нижньо-сусідніх перейти). Але для звичайного прямокутника так не виходить: з крайніх клітинок є два можливі продовження маршруту, з проміжних — три, і неясно, як це врахувати.)

Поставимо серію підзадач «Скільки є різних способів дістатися від верхнього рядка до клітинки номер (i, j) ?» і позначимо ці кількості як $T(i, j)$.

Для кожної з клітинок 1-го (крайнього верхнього) рядка відповідь рівна 1 ($T(1, j) = 1$), бо це одноклітинкові маршрути, без переходів, котрі закінчуються тут же, де почалися; таких маршрутів по одному для кожної клітинки.

Для клітинок подальших рядків, ці кількості можна обчислювати як

$$T(i, j) = T(i-1, j-1) + T(i-1, j) + T(i-1, j+1) \quad \begin{array}{l} \text{(пропускаючи варіанти,} \\ \text{які виводять за межі та-} \\ \text{блиці)} \end{array} \quad (66)$$

тобто знаходити значення в усіх рядках, починаючи з 2-го, як суму двох чи трьох верхньо-сусідніх. Це правильно (правило суми застосовне), бо всі можливі шляхи до кожної такої клітинки приходять у неї з однієї з верхньо-сусідніх, ніякий шлях не може бути ні пропущений (не можна прийти нізвідки, крім них), ні врахований неоднократно (різні верхньо-сусідні гарантують, що шляхи відрізняються щонайменше тим попереднім рядком).

Остаточна відповідь (кількість усіх шляхів) визначається як сума чисел останнього рядка. Адже шлях може закінчуватись або у 1-й клітинці останнього рядка, або у 2-й, ..., або у M -й, так що тут теж діє правило суми.

Приклади (чотири окремі):

$N=2, M=3$ $N=4, M=2$

1	1	1
2	3	2

1	1
2	2
4	4
8	8

Відповідь:
 $2+3+2=7$.

Відповідь:
 $8+8=16$.

$N=5, M=4$

1	1	1	1
2	3	3	2
5	8	8	5
13	21	21	13
34	55	55	34

Відповідь:
 $34+55+55+34=178$.

$N=4, M=5$

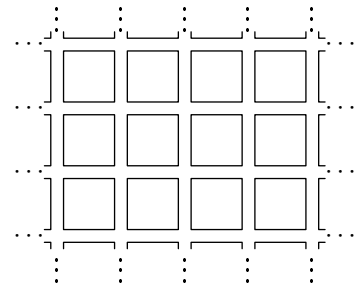
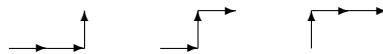
1	1	1	1	1
2	3	3	3	2
5	8	9	8	5
13	22	25	22	13

Відповідь:
 $13+22+25+22+13=95$.

4.5.2 Шляхи у квадратних кварталах

(Задача присвячується генеральному плану забудови Черкас 1826 року.)

«Є місто з квадратними кварталами. У такому місті зазвичай є багато різних шляхів однакової мінімальної довжини, які з'єднують одну й ту саму пару перехресть:

Занумеруємо вертикальні на карті вулиці зліва направо, горизонтальні — знизу догори; щоб задати координати перехрестя, будемо вказувати спочатку номер вертикальної на карті вулиці, потім горизонтальної.

Відомо, що деякі перехрестя перекриті (через них проходити не можна).

Сформулювати алгоритм, як за початковим і кінцевим перехрестями та переліком перекритих перехресть знайти кількість дозволених найкоротших шляхів.

Гарантовано, що початкове і кінцеве перехрестя не перекриті. У випадку, якщо всі найкоротші шляхи перекриті, відповідь=0 (навіть якщо існують довші шляхи, які проходять через не перекриті перехрестя).

Вхідні дані: координати початкового та кінцевого перехресть, кількість та координати перекритих перехресть.

Результат: кількість шляхів.»

Ключ до розв'язку дає спостереження, що найкоротшими є ті й лише ті шляхи, в яких усі одноквартальні переміщення відбуваються у «правильних» напрямках. Наприклад, якщо кінцева клітинка вища й правіша початкової, кожен «крок» має бути напрямлений або праворуч, або догори.

(Саме для випадку «праворуч-догори» сформульовані подальші міркування, але в остаточному варіанті програми треба застосувати їх до усіх можливих взаємних розташувань старту та фінішу.)

Так що будемо шукати для кожного перехрестя (всередині прямокутника, утвореного початковим та кінцевим перехрестями) кількість способів потрапити на нього, рухаючись лише праворуч або догори.

Сукупність усіх шляхів, якими можна дійти до перехрестя, рухаючись лише праворуч або догори, природньо розбивається на дві групи: шляхи, що приходять на останньому кроці з сусіднього зліва і шляхи, що приходять на останньому кроці з сусіднього знизу перехрестя.

Отже, застосовне правило суми: кількість способів прийти до будь-якого проміжного перехрестя дорівнює кількості способів прийти до сусіднього зліва плюс кількість способів прийти до сусіднього знизу.

Якщо для деякого перехрестя лівий або нижній сусід виявляється лівіше/нижче початкового, вважаємо відповідний доданок рівним нулю; якщо сусід виявляється перекритим перехрестям, теж вважаємо доданок рівним нулю. Для початкового ж перехрестя кількість способів дорівнює одиниці.

5	1	3	7	16	36	77	77
4	1	2	4	9	20	41	×
3	1	1	2	5	11	21	36
2	1	×	1	3	6	10	15
1	1	×	1	2	3	4	5
0	1	1	1	1	1	1	1
	0	1	2	3	4	5	6

Приклад застосування описаних правил наведено у таблиці (хрестиками позначені перекриті перехрестя). Відповіддю є 77 (різних найкоротших шляхів дістатися з (0; 0) до (5; 6) при трьох перекритих (1; 1), (2; 1) та (4; 6)).

(У частковому випадку, коли нема перекритих перехресть, така таблиця виявляється повернутим трикутником Паскаля, і відповідь можна виразити простою формулою $C_{\Delta x + \Delta y}^{\Delta x}$ (де Δx і Δy — відстані між початковим і кінцевим перехрестями по горизонталі і по вертикалі). Формулу $C_{\Delta x + \Delta y}^{\Delta x}$ можна вивести й без трикутника Паскаля: загальна кількість переміщень становить $\Delta x + \Delta y$, з них треба вибрати Δx штук горизонтальних.

Тільки формулу $C_{\Delta x + \Delta y}^{\Delta x}$ дуже важко, майже неможливо, узагальнити, коли з'являються перекриті перехрестя. А для рекурентних комбінаторних співвідношень це очевидне додавання простого if-a.)

4.5.3 Кількість правильних дужкових виразів

«Скільки всього є правильних дужкових виразів, що містять $2n$ символів (тобто n пар дужок)? Дужковий вираз правильний, якщо кількість “(” рівна кількості “)” і у кожній парі дужок спочатку йде “(”, а потім “)”.

Вхід: кількість пар дужок.

Вихід: кількість правильних виразів.

Наприклад, при $n=1$ такий вираз єдиний: “()”; при $n=3$ таких виразів 5: “((()))”, “(()())”, “(())()”, “()()()”, “()()()”.

Будемо користуватись термінами «позиція у слові» (тобто номер літери; нумерацію починаємо з одиниці) та « $[i..j]$ -підслово» (тобто слово, куди входять усі підряд літери від i -ої до j -ої включно). Термін «правильний дужковий вираз» будемо скорочувати до «п. д. в.».

Очевидно, на 1-ій позиції п. д. в. може бути лише “(”. Розглянемо, на яких позиціях у слові може опинитися парна до неї закривна дужка. Вона може бути або зразу ж у 2-ій позиції, або десь далі. Якщо вона опиняється десь далі, то між цими дужками щось є. *Причому, раз дужки парні, це «щось» обов’язково мусить бути п. д. в.*

Тепер неважко помітити, що коли після згаданої “)” є деякий «залишок» рядка, він теж мусить бути п. д. в. А якщо покласти, що порожній рядок — теж п. д. в. (причому єдиний п. д. в. довжини 0), то будь-який непорожній п. д. в. можна записати у вигляді

$$\begin{array}{c} (\quad \overbrace{\hspace{1cm}} \quad) \quad \overbrace{\hspace{1cm}} \quad , \quad 1 \leq i \leq n. \\ \uparrow \quad \text{п. д. в.} \quad \uparrow \quad \text{п. д. в.} \\ 1 \quad \text{довжини} \quad 2i \quad \text{довжини} \\ \quad 2(i-1) \quad \quad 2(n-i) \end{array} \quad (67)$$

Очевидно, що значення i зручно використати для розбиття всіх п. д. в. на n груп. Для цих груп виконується правило суми, а всередині кожної групи виконується правило добутку, бо кожен «лівий» п. д. в. (довжини $2 \cdot (i-1)$) можна поєднувати з кожним «правим» п. д. в. (довжини $2 \cdot (n-i)$). Таким чином отримуємо формулу

$$K(n) = \sum_{i=1}^n K(i-1) \cdot K(n-i), \quad (68)$$

запрограмувати яку лишаємо в якості простої вправи.

(З точки зору ефективності, її слід програмувати з використанням циклу та одновимірного масиву, а не рекурсивно.)

Кількість правильних дужкових виразів довжини $2n$ називають також n -им числом Каталана. Наведемо без доведень іншу формулу точного обчислення чисел Каталана

$$K(n) = \frac{C_{2n}^n}{n+1} \quad (69)$$

і формулу, яка дозволяє швидко оцінити приблизне значення

$$K(n) \approx 0,564 \cdot \frac{4^n}{n\sqrt{n}}. \quad (70)$$

4.5.4 Щасливі квитки

«У місті Глухові прийнята p -кова система числення (замість десяткової), а номери тролейбусних квитків складаються з $2k$ розрядів (кожен розряд — одна p -кова цифра). Квиток вважається щасливим, якщо сума перших k розрядів дорівнює сумі останніх k розрядів.

Розробити алгоритм, який за вхідними даними p і k знаходитиме кількість щасливих квитків.»

За умовою, сума лівих k розрядів і сума правих k розрядів мають дорівнювати одна одній, але обидві ці суми разом узяті можуть набувати будь-яке значення (у діапазоні від 0, коли всі цифри нулі, до $k(p-1)$, коли всі цифри максимальні можливі в p -ковій системі числення). Отже, доцільно розбити всі можливі щасливі квитки на групи відповідно значенням цих сум. Очевидно, що для цього розбиття застосовне правило суми.

Розглянемо для прикладу групу з сумами $s=2$ при $k=3$, $p=10$. Повний перелік щасливих квитків можна подати як

$$\begin{matrix} 002 \\ 011 \\ 020 \\ 101 \\ 110 \\ 200 \end{matrix} \left. \vphantom{\begin{matrix} 002 \\ 011 \\ 020 \\ 101 \\ 110 \\ 200 \end{matrix}} \right\} \times \left\{ \begin{matrix} 002 \\ 011 \\ 020 \\ 101 \\ 110 \\ 200 \end{matrix} \right.$$

Ліворуч і праворуч записані всі трицифрові послідовності, які мають суму 2, поєднання кожної трицифрової послідовності ліворуч з кожною трицифровою послідовністю праворуч дає (єдиний) номер щасливого квитка, суми якого дорівнюють 2, і кожен щасливий квиток, суми якого дорівнюють 2, є поєднанням (однією парою) якихось з цих послідовностей. Тобто, всередині кожної такої групи застосовне правило добутку.

Так приходимо до формули

$$N_{total} = \sum_{s=0}^{k(p-1)} (N(s))^2, \quad (71)$$

де $N(s)$ — кількість таких послідовностей (з k цифр p -кової системи числення), що їхня сума дорівнює s .

Практично застосувати (71) до розв'язування задачі можна буде тоді, коли побудуємо алгоритм знаходження $N(s)$.

Можна перебрати всі послідовності з k цифр p -кової системи числення. Кожна з них має якусь суму, от і будемо щоразу збільшувати на один кількість послідовностей, які мають цю суму. Але оцінимо кількість дій такого алгоритму. Він вимагає розглянути p^k чисел — «половинок» номеру квитка. Це суттєво менше, ніж найтупіший лобовий метод (перебір взагалі всіх номерів від 0 до $p^{2k} - 1$ і перевірка кожного на щасливість), але теж забагато. А головне, при розв'язанні комбінаторної задачі бажано взагалі уникнути такого етапу, як перебори і додавання одиниць. А поки що такий етап є.

Покажемо, як знайти $N(s)$ (яке краще називати його справжнім позначенням $N(s, p, k)$, бо $N(s)$ залежить від p і k) комбінаторно. Будь-яка послідовність p -кових цифр закінчується якоюсь із цифр $0, 1, \dots, p-1$. Цю ознаку можна використати для розбиття на групи, до яких застосовне правило суми. k' -значна послідовність ($k' \geq 2$) може мати суму s , якщо вона закінчується нулем, а решта $k' - 1$ розрядів мають суму s , або ж якщо вона закінчується одиницею, а решта $k' - 1$ розрядів мають суму цифр $s - 1$, і так далі до $p - 1$:

$$N(s, p, k') = \sum_{i=0}^{p-1} N(s - i, p, k' - 1). \quad (72)$$

При $k'=1$, для всіх s значення $N(s, p, 1)=1$; спираючись на них і на формулу (72), можна знайти значення $N(s, p, 2)$ для всіх s від 0 до $2(p-1)$, спираючись на них — значення $N(s, p, 3)$, і так далі до заданого на вході k . Так що треба просто завести масив і заповнити його згідно цим міркуванням.

Само собою, після заповнення останнього рядка масива N треба використати формулу (71).

(Треба ще врахувати, що при обчисленнях за формулою (72) будуть траплятися звернення до вельми дивних елементів: наприклад, при обчисленні $N(17, 10, 2)$ треба використати значення $N(17, 10, 1)$ (тобто кількість послідовностей десятичних цифр довжини 1, які мають суму 17), а при обчисленні $N(7, 10, 2)$ — значення $N(-2, 10, 1)$. Аналогічні ситуації можливі і в інших задачах комбінаторики — наприклад, C_3^5 , тобто кількість способів вибрати 5 (*різних!*) елементів з 3-х можливих. У таких випадках слід не дивуватися, а просто відзначати, що раз такого не буває, то кількість способів рівна нулю. Конкретно для реалізації цього алгоритму можна, наприклад, написати додаткові `if`-и, щоб перевіряти, чи знаходиться індекс у межах розумних значень. Інший спосіб — розширити масив і заповнити «зайві» його елементи нулями.)

4.6 Завдання до розділу 4

1. У старшій групі дитячого садочка 15 хлопчиків та 12 дівчаток.
  - (а) Скільки є різних способів вибрати одне дитя, яке має прочитати віршика?
  - (б) Скільки є різних способів вибрати пару, що має складатися з дівчинки та хлопчика?
2. Чому стандартний 8-бітовий байт може набувати саме 256 значень?
3. Міський телефонний номер мусить складатися з 6 цифр і не може починатися з 0, з 1 та з 8. Яка максимально можлива кількість номерів?
4. Яка максимально можлива кількість різних автомобільних номерів, якщо брати до уваги лише українські номери, лише сучасний наймасовіший варіант?
5. Любитель мітингувати має k_1 табличок, які слід носити у лівій руці, k_2 табличок, які слід носити у правій руці, та k_3 плакатів, які потрібно носити обома руками (отже, якщо узяти плакат, доведеться не взяти жодної таблички). Зі скількома різними наборами гасел він може вийти на мітинг...
  - (а) якщо необхідно, щоб обидві його руки були зайняті?
  - (б) якщо такої вимоги не ставиться?
6. Нехай відомо, що пароль складається рівно з 8 символів. Нехай є програма, яка може автоматично перевіряти правильність/неправильність паролів зі швидкістю 10 тис. паролів за секунду. За скільки часу така програма зможе гарантовано підібрати пароль (бо перебере всі можливі варіанти), якщо пароль може містити...
  - (а) ...лише десяткові цифри;
  - (б) лише малі латинські літери;
  - (с) будь-яким чином перемішані малі латинські літери та цифри (в т. ч. й лише літери або лише цифри);

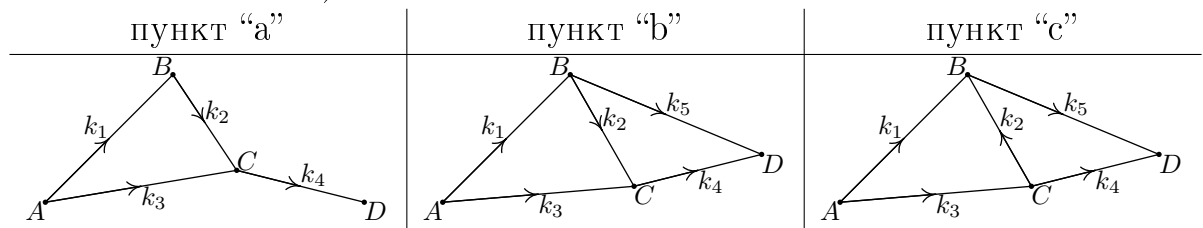
- (d) будь-яким чином перемішані малі латинські літери та цифри, причому щонайменше один із символів — цифра, і щонайменше один — літера;
- (e) будь-яким чином перемішані малі та/або великі латинські літери, цифри та символи “!”, “@”, “#”, “\$”, “%”, “^”, “&”, “*”, “(”, “)”, “|”, “\”, “_”, “-”, “+”, “=”, “{”, “}”, “[”, “]”, “<”, “>”, “:”, “;”, “,”, “””, “””, “.”, “/”, “?”

Відповіді і виразити формулами, і довести до зручного для сприйняття людиною вигляду (як-то «стільки-то годин, стільки-то хвилин», «стільки-то років», тощо).

7. Пан Мирослав бажає придбати записи композицій “Червона рута”, “Yesterday” та “В последнюю осень”. Скількома різними способами він може це зробити, якщо у музичній крамниці є 5 збірок, до яких входить лише “Червона рута”, 7 збірок — лише “Yesterday”, 4 збірки — лише “В последнюю осень”, 2 збірки містять одночасно “Yesterday” та “В последнюю осень”, 1 збірка — одночасно “Червону руту” та “В последнюю осень”? Враховувати лише ті способи, в результаті яких пан Мирослав купує по одному примірнику кожної з названих композицій. Увесь набір купується одночасно.
8. Скількома способами можна розподілити 6 (різних) листів між трьома кур’єрами? Будь-який лист можна віддати будь-якому кур’єру, розглядаються всі способи, включно з тими, де з усіма листами бігає один кур’єр, а решта б’ють байдики.
9. Є необмежений запас однакових предметів. Є k різних нерухомих ящиків, у кожен з яких може поміститися не більше, ніж m предметів. Скільки є способів заповнення ящиків?
Підказка. Наприклад, при $n=k=2$ таких способів є 9: $(0, 0)$, $(0, 1)$, $(0, 2)$, $(1, 0)$, $(1, 1)$, $(1, 2)$, $(2, 0)$, $(2, 1)$, $(2, 2)$, де 1-е число у кожних дужках — кількість предметів у 1-му ящику, 2-е — у 2-му.
10. Нехай число n розкладається на прості множники як $p_1^{m_1} \cdot p_2^{m_2} \cdot \dots \cdot p_k^{m_k}$. Скільки різних дільників у числа n ? Відповіді виразити як формули, залежні від змінних $k, m_1, \dots, m_k, p_1, \dots, p_k$. Для перевірки: при $12 = 2^2 \cdot 3^1$ ($k = 2, m_1=2, m_2=1, p_1=2, p_2=3$) відповіддю є 6, і цими шістьма дільниками є 1, 2, 3, 4, 6 та 12.
Вказівка. Завдання має зв’язок із попереднім (про не більше, ніж m предметів у кожен з k різних нерухомих ящиків). Щоб зрозуміти, який саме, варто подати кожен з перелічених дільників 1, 2, 3, 4, 6 та 12 у вигляді розкладення на прості множники $2^a \cdot 3^b$.
11. Скільки є різних способів поставити дві різні фігури на два різні поля (клітинки) шахової дошки (стандартної, 8×8)? А якщо треба, щоб ці

поля були різних кольорів (одне чорне, інше біле)?

12. Заводський номер деякого виробу містить спочатку 3 латинські літери, потім 6 цифр. Як літери, так і цифри *можуть* повторюватися. Скільки може існувати різних номерів?
13. Скільки всього існує різних послідовностей з рівно 7 маленьких латинських букв?
14. Скільки всього існує різних послідовностей з рівно 7 маленьких латинських букв, якщо повтори букв *на сусідніх позиціях* заборонені? (Наприклад, “abbcdef” заборонена послідовність, а “alalala” дозволена, бо всі повтори — не на сусідніх позиціях.)
15. На рисунках зображено, через які проміжні пункти можливо дістатися з пункту A до пункту D . Підписи ребер означають «між цими населеними пунктами є стільки-то різних рейсів». Скільки всього є способів дістатися з пункту A до пункту D ? (Рахувати треба всі способи, не намагаючись вибирати найкоротші чи ще якісь; переходи дозволені лише у відповідності з наведеними напрямками ребер; відповідь виразити як формули від k_1, k_2).

16. Скільки всього існує різних булевих функцій від n змінних? Скільки серед них зберігають константу 0 (у смислі розд. 1.7.2)? Скільки константу 1? Скільки зберігають і константу 0, і константу 1?
17. Ідентифікатор може містити лише латинські літери (великі та маленькі вважаються різними), знак підкреслення (“_”) та цифри, причому цифра не може бути першим символом ідентифікатора.
  - (а) Скільки існує різних ідентифікаторів довжиною рівно n символів?
  - (б) Скільки з них є паліндромами? (Тобто, однаково читаються зліва направо і справа наліво, наприклад **azza**, **rotor**.)
18. Скількома способами можна розсадити N людей уздовж довгої лавки?
19. Скількома способами можна розсадити N людей ($N \geq 2$) за круглим столом, що повільно обертається? (Способи, що відрізняються лише поворотом стола, вважаються однаковими.)
20. Скільки діагоналей містить опуклий 17-кутник?
21. Заводський номер деякого виробу містить спочатку 3 латинські літери, потім 6 цифр, причому літери мусять бути всі різні, а цифри можуть повторюватися. Скільки може існувати різних номерів?
22. У вищій лізі грають 17 команд. Скільки може бути різних результатів

- чемпіонату, якщо важливо, які команди вибороли золоту, срібну та бронзову медалі, та які 4 найслабші команди вибули з вищої ліги?
23. У класі навчаються 25 учнів. Скількома різними способами можна сформувати з них екскурсійну групу з 16 учнів...
- (a) ...при відсутності додаткових обмежень
  - (b) ...якщо найліпші подруги Марічка, Тетянка та Оксанка або поїдуть всі разом, або не поїде ніхто з них
  - (c) ...якщо злійших ворогів Грицька і Федька не можна одночасно включати до групи (але можна обох залишити вдома)
  - (d) ...якщо слід врахувати обмеження обох попередніх пунктів
24. У класі навчаються 30 учнів, причому хлопців та дівчат порівну (по 15). Скількома різними способами можна сформувати екскурсійну групу з 16 учнів так, щоб у групі дівчат і хлопців теж було порівну?
25. Нехай у колоді є 52 карти (4 масті, у кожній Т, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, В, Д, К), гравець отримує 5 (різних) карт. Яка ймовірність, що цей набір виявиться “full house”-ом, тобто в ньому будуть три карти якогось одного номінала і дві карти іншого (наприклад, три сімки і дві дами)? Гравець має право перевпорядкувати свої карти, тобто, наприклад, послідовність «дві сімки, дама, ще одна сімка, ще одна дама» теж являє собою три сімки і дві дами.
26. Скільки є ідентифікаторів довжини 7, які ...
- (a) ... складаються лише з латинських букв?
  - (b) ... складаються лише з латинських букв і в яких усі букви різні?
  - (c) ... складаються лише з латинських букв і в яких *хоча б* дві букви однакові?
  - (d) ... складаються лише з латинських букв і в яких *точно* дві букви однакові?
  - (e) ... складаються лише з латинських букв і в яких жодна літера не повторюється на сусідніх позиціях (наприклад, “azzaone” та “abbbbcde” не враховуємо, тоді як “alalala” враховуємо)?
27. Якщо буквально врахувати стандарт мови C++ (а також міркування з кінця розд. 4.1 щодо відповідності між математичною моделлю та практикою), розв’язок попереднього завд. 26, ідеальний з точки зору загальнокомбінаторного підходу, потребує деяких не те щоб складних, але марудних уточнень. Чому потребує? Яких уточнень?
28. Є 2 лейтенанти, 5 сержантів та 25 рядових. Скількома способами можна сформувати з них патрульну групу, котра повинна складатися з командира та 2 підлеглих, якщо командир має бути старшим у групі за званням, а підлеглі — мати однакові звання?
29. З 10 викладачів та 12 студентів треба утворити штаб конференції, який

- має складатися з голови, трьох заступників (з наукових, поліграфічних та організаційних питань), а також 10 технічних секретарів. Скількома способами можна утворити цей штаб (голова та заступники — викладачі, технічні секретарі — студенти)?
30. У спортивній секції навчаються 22 хлопчики. На змагання з бігу слід виставити команду, що складається з 4 дітей. Секція виставляє одну команду, яка буде змагатися з командами, виставленими іншими секціями. Скільки є способів сформуванню команди, якщо...
- (а) ...під час змагання вся команда одночасно біжить 2000 м;
  - (б) ...змагання являє собою естафету, де спочатку 1-й учасник команди отримує естафетну паличку й біжить з нею 100 м; коли прибіжить, передає естафетну паличку 2-му учаснику команди, який біжить з нею 200 м; коли прибіжить, передає паличку 3-му, який біжить з нею 400 м; коли прибіжить, передає 4-му, який біжить з нею 800 м.
31. (а) Обчислити кількість способів, якими з 7-и кольорів можна утворити 3-кольоровий прапор з горизонтальних смуг однакової ширини.
- (б) Обчислити кількість способів, якими з 7-и кольорів можна утворити прапор з 3-х кольорових горизонтальних смуг однакової ширини.
- (с) Розв'язати варіант задачі з 3-кольоровим прапором, якщо одним із кольорів обов'язково повинен бути зелений (де зелений є одним із цих 7-и кольорів).
32. В іспаномовних країнах прийнято давати людям по багато імен. Будемо казати, що “повне” ім'я людини складається з кількох “простих”.
- (а) Скільки можна утворити “повних” чоловічих імен довжиною від трьох до п'яти “простих”, якщо прості імена не повинні повторюватися, а загальна кількість простих чоловічих імен складає 40?
  - (б) Якщо в якості 2-го імені (але не інших) можна використати *також* якесь із 50 жіночих? («також» вводить *додаткові* варіанти, *не* скасовуючи основних.)
33. Є 5 різних книжок з вищої математики, 3 різні книжки з дискретної математики та 4 різні книжки з програмування (вважаємо, що кожна книжка стосується *лише одного* з предметів). Скількома різними способами можна розставити їх уздовж полиці, якщо потрібно щоб книжки з кожної дисципліни стояли підряд?
34. Є 7 книжок, причому 3 із цих 7 однакові (невідрізнявані). Скількома способами можна розставити їх уздовж полиці?

35. Скільки різних ідентифікаторів можна утворити, переставляючи (але не викидаючи і не додаючи) символи в ідентифікаторах:
- (a) `univ`,
  - (b) `student`,
  - (c) `www_cdu_edu_ua`,
  - (d) `o_elzy_911` (починати ідентифікатори з цифри не можна)?
36. Знайти кількість k -значних десяткових чисел, послідовності цифр яких монотонно не зростають (наприклад, 4321, 4220, 7777 враховувати треба, а 2008 — ні, бо $0 < 8$).
37. У грі доміно використовуються «дощечки» (вони ж «плитки», вони ж «кості»), що складаються з двох половинок, на кожній з яких крапками зображено ціле число від нуля («пусто») до 6. На обох половинках однієї дощечки може бути двічі зображено одне й те саме число (як-то

1	1

; це називається «дупль» або «дубль»). Але нема, наприклад, двох різних дощечок

2	5

 та

5	2

 — є лише одна дощечка, яку можна перевернути будь-яким з цих способів. Скільки дощечок у наборі? Навести два способи розв'язання: в одному спертися на одну з виборок з повтореннями, в іншому — на загальні міркування. Переконатися, що відповіді виявилися однаковими.
38. Скільки є різних способів початкової роздачі при грі в доміно двох гравців? Скільки всього в наборі дощечок — з'ясовано у попередньому завданні; кожен гравець спочатку отримує по 7 дощечок; суттєво, кому які дощечки дісталися, але порядок дощечок у гравця не суттєвий, бо він сам вирішує (у рамках правил), коли якою ходити.) Навести два способи розв'язання: в одному спертися на одну з виборок з повтореннями, в іншому — на виборки без повторення та загальні міркування. Переконатися, що відповіді виявилися однаковими.
39. У групі з 10 студентів відбувається full random екзамен, на якому кожен може отримати будь-яку з оцінок 2, 3, 4 або 5. Скільки може бути різних результатів екзамена:
- (a) рахуючи з точки зору студентів, котрим суттєво, хто яку оцінку отримав;
  - (b) рахуючи з точки зору статистичної звітності, для якої важливі лише кількості двійок, трійок, четвірок та п'ятірок.
- Відповіді подати як у вигляді формул, так і у вигляді чисел.
40. В будинку нелегально проживають k мишей. Одного разу кіт вирішив навести порядок, виловивши їх усіх за n заходів. Скількома способами він може це зробити:
- (a) рахуючи з точки зору бідолашних мишок?
  - (b) рахуючи з точки зору кота, котрому всі миші сірі?

Між різними заходами проходить досить тривалий час, а в межах одного заходу миші ловляться одночасно.

41. Знайти кількість розв'язків нерівності $x_1 + x_2 + x_3 + x_4 \leq 17$, якщо x_1, x_2, x_3, x_4 — невід'ємні цілі числа. Отримати відповідь, не користуючись технічними засобами, а потім обчислити за допомогою комп'ютера й порівняти результати.
42. У групі 60% студентів знають дискретну математику, 70% студентів — програмування, 50% — обидва предмети. Яка частина студентів групи знають хоча б один з предметів?
43. В університеті випускають три місцевих газети (A , B та C). 60% студентів читають газету A , 50% — газету B , 50% — газету C , 30% — газети A і B , 20% — B і C , 40% — A і C , 10% — читають усі три газети. Скільки відсотків студентів не читають жодної з цих газет?
44. Скільки чисел на проміжку від 1 до 10^9 не кратні ні 2, ні 5? Отримати відповідь, не користуючись технічними засобами, а потім обчислити за допомогою комп'ютера й порівняти результати.
45. Скільки чисел на проміжку від 1 до 10^9 не кратні ні 2, ні 3, ні 5, ні 7? Отримати відповідь, не користуючись технічними засобами, а потім обчислити за допомогою комп'ютера й порівняти результати.
46. Чому дорівнює 1002^5 ? Отримати відповідь, не користуючись технічними засобами, а потім обчислити за допомогою комп'ютера й порівняти результати.
47. Чому дорівнює $C_n^0 - C_n^1 + C_n^2 - C_n^3 + \dots + (-1)^n C_n^n$? Отримати відповідь, не користуючись технічними засобами, а потім обчислити за допомогою комп'ютера й порівняти результати.

Додаткові завдання підвищеного рівня складності

- 1*. До роздоріжжя під'їхав загін із n лицарів, причому l із них ні в якому разі не поїдуть далі праворуч, r — ліворуч, s — прямо, а решті байдуже ($l + r + s < n$). Скількома різними способами лицарі можуть розбитися на загони для подальшої подорожі?
- 2*. Скільки існує точок перетину діагоналей опуклого n -кутника? (Рахуються лише перетини всередині n -кутника, сходження діагоналей в одну вершину не рахуються за перетин; вважати, що більш ніж дві діагоналі в одній точці не перетинаються.)
- 3*. Нехай число n розкладається на прості множники як $p_1^{m_1} \cdot p_2^{m_2} \cdot \dots \cdot p_k^{m_k}$. Скільки у числа n різних дільників, які є точними квадратами? Відповіді виразити як формули, залежні від змінних $k, m_1, \dots, m_k, p_1, \dots, p_k$. Для перевірки: при $12 = 2^2 \cdot 3^1$ ($k = 2, m_1 = 2, m_2 = 1, p_1 = 2,$

$p_2=3$) відповіддю є 2, і цими двома дільниками і одночасно точними квадратами є $1 = 1^2$ та $4 = 2^2$.)

Вказівка. Це завдання є прямим і відносно нескладним узагальненням завдання 10 (стор. 151).

- 4*. За одним із варіантів лотореї «Кено», грає 80 номерів, гравець вказує довільні 10 номерів, під час розігришу вибираються (випадають) довільні 20 номерів. Яка ймовірність...
- (а) ...отримати виграш, встановлений за те, що «вгадав 10 номерів», тобто всі 10 вказаних гравцем номерів виявляються серед 20 вибраних?
  - (б) ...отримати виграш, встановлений за те, що «не вгадав жодного номеру», тобто жоден з 10 вказаних гравцем номерів не виявився серед 20 вибраних?
  - (с) ...«вгадати 2 номери», тобто серед 10 вказаних гравцем і 20 вибраних під час розігришу буде рівно 2 спільні? (за це виграшу не передбачено, ймовірність такого результату значно *вища*, ніж «не вгадати жодного номеру»)

Приблизні відповіді можна знайти готові в багатьох місцях, зокрема, на сторінці [ru.wikipedia.org/wiki/Кено_\(игра\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Кено_(игра)); але ж треба отримати їх точнішими, і з поясненнями, *звідки* вони беруться...

- 5*. Задача «Dividers» (www.olymp.vinnica.ua, 3-й тур NetOI-2011)
- повністю, повний розв'язок передбачає і зарахування програми сайтом, і написання мікрореферату та його захист.
  - частково: є програма, яка працює правильно і швидко хоча б для $N \leq 10^7$ (мають проходити тести по 12-й включно, а на подальших вердикт або ОК, або перевищення часу роботи); мікрореферату не треба, усний захист треба.

Слід захищати або перше, або друге. Обов'язкова вимога — програма повинна чесно знаходити результати, *не* користуючись якими б не було готовими табличками з магічними числами.

- 6*. Є m хлопців і n дівчат. Скількома способами можна утворити k пар для танцю ($k \leq \min(m, n)$)? Пари невпорядковані, тобто способи «Іван танцює з Марічкою, а Гнат з Ївгою» та «Гнат танцює з Ївгою, а Іван з Марічкою» вважаються за один.
- 7*. Для завдання 43 стор. 156 (про читачів місцевих газет), знайти, скільки студентів читають рівно дві газети, та скільки рівно одну.
- 8*. Реалізувати підпрограми (6 штук), які явно перераховують (виводять на екран або у файл) всі можливі варіанти вивчених стандартних виборок (перестановки, розміщення, сполучення, перестановки з повтореннями, розміщення з повтореннями, сполучення з повтореннями).

Наприклад, підпрограма генерації сполучень при аргументах (4, 2) має вивести 6 рядків, наведені праворуч.

(Це завдання не зовсім стосується «комбінаторики у вузькому смислі», що займається методами швидкого підрахунку кількостей, але цілком належить до «комбінаторики у широкому смислі»; див. також стор. 132.)	1 2 1 3 1 4 2 3 2 4 3 4

Примітка. У деяких (але не багатьох) місцях доцільно, щоб або деякі з цих підпрограм виклика́ли деякі інші, або різні з цих підпрограм виклика́ли одні й ті самі допоміжні підпрограми. Врахування цього побажання не обов'язкове, але вважається додатковою перевагою.

- 9*. На стор. 13 розказано про ситуації, коли $a \& b = 0$, хоча $a \&\& b = \text{true}$, і сказано, що їх небагато. Знайти конкретні ймовірності, припускаючи, що `int` (a) 8-бітовий; (b) 16-бітовий; (c) 32-бітовий; (d) 64-бітовий і вважаючи, ніби `a` та `b` можуть набувати будь-яких значень з діапазону свого типу з однаковими ймовірностями (що насправді не відповідає практиці використання `int` для подання логічних значень, тому практична значимість цієї задачі невелика; тим не менш, розв'язати слід саме таку задачу).

Для 8-бітових та 16-бітових чисел провести також прямий обчислювальний експеримент (знайти й порівняти значення $a \& b$ та $a \&\& b$ для всіх можливих пар `a`, `b`) і переконатися, що відповіді обчислювального експерименту та комбінаторних розрахунків зійшлися.

- 10*. Задача «Dictionary» (www.olymp.vinnica.ua, 1-й тур NetOI-2006) — повний розв'язок передбачає і зарахування програми сайтом, і написання мікрореферату та його захист.
- 11*. Написати та захистити мікрореферат на тему «Доведення формули $\overline{C}_n^k = C_{n+k-1}^k$ ».
- 12*. Написати та захистити мікрореферат на тему «Доведення формули включень та виключень для довільного n ».
- 13*. Довести тотожність $C_{m+n}^k = \sum_{i=0}^k C_m^i \cdot C_n^{k-i}$, для $0 \leq k \leq \min(m, n)$ (достатньо будь-яким одним способом, рекомендується через аналіз комбінаторного смисла).
- 14*. Задача «Fire» (www.olymp.vinnica.ua, 3-й тур NetOI-2003) — *обов'язкова умова*: об'єм пам'яті в межах 32 Мб (масив $1000 \times 1000 \times 1000$ категорично не годиться), повний розв'язок передбачає і зарахування програми сайтом, і написання мікрореферату та його захист.
- 15*. Реалізувати програму, котра працює за тим же принципом, що ручне розв'язання завдання 45 зі стор. 156 (про некратні 2, 3, 5, 7). Можливі міри виконання завдання:
- (a) межі діапазону та значення простих дільників вводяться, але кількість різних простих дільників константно дорівнює 4;

- (b) вводяться і межі діапазону, і довільна кількість довільних простих значень дільників;
- (c) вводяться і межі діапазону, і довільна кількість довільних значень дільників, і ці дільники не зобов'язані бути простими.
- 16*. Задача «AreaPlus» (www.olymp.vinnica.ua, 3-й тур NetOI-2006) — повний розв'язок передбачає і зарахування програми сайтом, і написання мікрореферату та його захист. (*Вказівка.* Застосувати рекурсивну реалізацію формули включень та виключень.)
- 17*. Довести співвідношення $\sum_{k=2}^{n-2} (k-1)(n-k-1) = C_{n-1}^3$ (при $n \geq 4$) двома способами: методом математичної індукції та шляхом аналізу комбінаторного смислу частин співвідношення. (*Вказівка.* Комбінаторний смисл обох частин пов'язаний з діагоналями многокутника; як саме — слід придумати.)
- 18*. Одного разу двоє випадкових знайомих, котрих звати A_1 та A_2 , розговорилися про далеке місто Н-ськ, у котрому проживає N жителів. З'ясувалося: A_1 особисто знає m_1 жителів Н-ська, а A_2 — m_2 жителів.
- (a) Яка ймовірність того, що A_1 та A_2 обидва знають саме того жителя Н-ська, що виграв у міській лотереї? Хто саме виграв, не знаємо ні ми, ні A_1 з A_2 , але це одна чітко визначена особа.
- (b) Яка ймовірність того, що A_1 та A_2 мають серед жителів Н-ська хоча б одного спільного знайомого?
- 19*. Довести, що при $n \geq 2$, для всіх $0 < k < n$ виконується $C_n^k \leq \frac{n^n}{k^k(n-k)^{n-k}}$. (*Вказівка.* Один з можливих способів доведення включає етап «довести для $k \leq n/2$ модифікованим методом математичної індукції».)
- 20*. Довести, що $C_n^{j+k} \leq C_n^j \cdot C_{n-j}^k$ (двома способами: перетворення формул та матіндукцією; аналіз комбінаторного смислу).
- 21*. Обчислити $C_n^0 - C_n^2 + C_n^4 - C_n^6 + \dots + (-1)^{(n \bmod 2)} C_n^{2(n \bmod 2)}$.
Вказівка. Придумати, яким нестандартним способом застосувати біном Ньютона.
- 22*. Задача «Pavement» (www.olymp.vinnica.ua, 1-й тур NetOI-2002) — повний розв'язок передбачає і зарахування програми сайтом, і написання мікрореферату та його захист.
- 23*. Задача «Racing» (www.olymp.vinnica.ua, 4-й тур NetOI-2004) — повний розв'язок передбачає і зарахування програми сайтом, і написання мікрореферату та його захист.

5 Теорія графів та алгоритми на графах

5.1 Основні означення теорії графів

5.1.1 Поняття графа. Основні види графів

Іноді графи означають як «сукупність точок площини, деякі пари яких з'єднані лініями». Але нам як програмістам таке означення дуже незручне (бо незручно подавати у комп'ютері площину, точки і лінії³⁰). Тим більше, що *головне у графі — сукупність зв'язків, а не геометричне розміщення*.

(Наприклад, задача «Спортивний турнір проходить за круговою системою (кожен грає з кожним іншим учасником по одній партії, яка закінчується перемогою одного з гравців). Знаючи всі результати, з'ясувати, чи утворилося хоча б одне «зачароване коло» (i_1 -й гравець виграв у i_2 -го, i_2 -й виграв у i_3 -го, ..., i_{k-1} -й виграв у i_k -го, і при всьому цьому i_k -й виграв у i_1 -го)?» абсолютно не геометрична, але типово «графова».)

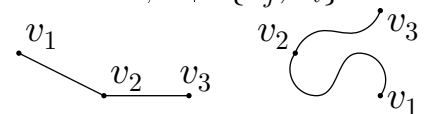
Тож будемо активно користуватися графічними зображеннями (*діаграмами*) графів, але вважати їх лише ілюстраціями; «справжнє» ж означення графа спирається не на геометрію чи топологію, а на теорію множин.

Граф — це пара $\langle V, E \rangle$, де $V \neq \emptyset$ — множина *вершин*, E — множина *ребер*, причому кожне ребро є парою вершин (якого саме типа парою, залежить від того, який саме вид графів розглядати). Позначення G , V та E походять від англomовних термінів *graph* (граф), *vertex*³¹ (вершина) та *edge* (ребро).

Кількість вершин графа ($|V|$) традиційно позначають як n , кількість ребер ($|E|$) — як m . Вершини графа найчастіше позначають $v_1, v_2, \dots, v_n$ (або $v[1], v[2], \dots, v[n]$). В разі потреби можуть бути використані й інші позначення (наприклад, номери, але не по порядку, або навіть словесні назви) — аби лише позначення усіх вершин були попарно різними. Рёбра графа часто не позначають, а задають безпосередньо парами вершин.

Орієнтовані та неорієнтовані Для *неорієнтованих графів* (у геометричному сенсі — лініям, які з'єднують вершини, не задані напрямки) рёбра є неупорядкованими парами вершин, тобто $\{v_i, v_j\}$ — те саме, що $\{v_j, v_i\}$.

Наприклад, граф, який можна зобразити будь-яким з наведених рисунків, складається з множини вершин $V = \{v_1, v_2, v_3\}$ та множини ребер $E = \{\{v_1, v_2\}, \{v_2, v_3\}\}$.

Для *орієнтованих графів* (у геометричному сенсі — лініям, що з'єднують вершини, приписані напрямки, і наявність зв'язку в один бік не залежить від наявності зв'язку в інший бік) рёбра є впорядкованими парами. Рёбра орграфів називають також *дугами* (укр., рос. — «*дуга*», англ. — «*arc*»).

Переклади інших термінів: «неорієнтований граф» — рос. «*неориентированный граф*», англ. «*undirected graph*»; «орієнтований граф» — рос. «*ориентированный граф*», англ. «*directed graph*»; укр. та рос. мовами «орієнтований

³⁰причому лінії не зобов'язані бути відрізками прямих!

³¹множинна форма (у граматичному сенсі, рос. «множественное число») слова *vertex* утворюється не за правилами англійської мови, а сумішню правил латинської та англійської мов: *vertices*

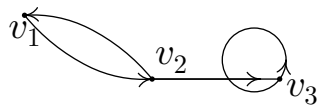
граф» дуже часто скорочують до «*орграф*», аналогічне скорочення англ. мовою «*digraph*» існує, але не настільки широко вживане.

Ми будемо записувати пари вершин неорієнтованих ребер у фігурних дужках (наприклад, $\{v_i, v_j\}$) і казати, що таке ребро має *два кінці* v_i та v_j , або ж *з'єднує* v_i та v_j ; пари вершин дуг — у кутових дужках (наприклад, $\langle v_i, v_j \rangle$)³² і казати, що v_i — *початок* дуги, v_j — *кінець* (або що дуга *виходить з* v_i і *заходить у* v_j).

Рос. переклади цих термінів: «*два кінця*»; «*соединяет v_i и v_j* »; «*начало*»; «*конец*»; «*выходит из v_i* »; «*заходит в v_j* ». Англ. переклади: «*two endpoints*»; «*joins v_i and v_j* », or «*connects v_i and v_j* », or «*is incident on v_i and v_j* »; «*initial vertex*» or «*tail*»; «*terminal vertex*» or «*head*»; «*leaves v_i* » or «*is incident from v_i* »; «*enters v_j* » or «*is incident to v_j* ».

Пётлі *Петля* (рос. «*петля*», англ. «*self-loop*») — це ребро, що заходить у ту ж вершину, з якої вийшло. Часто вважають, що орграфи можуть містити пётлі, а неорієнтовані графи — ні; але це обмеження може й порушуватися.

Наприклад, орграф з петлями (див. рис.) складається з множини вершин $V = \{v_1, v_2, v_3\}$ та множини дуг $E = \{\langle v_1, v_2 \rangle, \langle v_2, v_1 \rangle, \langle v_2, v_3 \rangle, \langle v_3, v_3 \rangle\}$.

(Таким чином, для орграфів з петлями дуга може бути будь-якою впорядкованою парою вершин, тобто будь-яким елементом декартового квадрата V^2 ; відповідно, множина дуг E може бути довільною підмножиною V^2 . А підмножина V^2 є бінарним («у вузькому сенсі») відношенням на множині V . Отже, орграфи з петлями являють собою бінарні відношення, неорієнтовані безпетельні графи можна вважати іррефлексивними симетричними відношеннями, тощо. Але ми не будемо заглиблюватися у цей зв'язок, бо історично склалося, що теорію графів розглядають як окремий розділ.)

Мультиграфи та графи без кратних ребер У *мультиграфах* (рос. «*мультиграф*», англ. «*multigraph*») дозволені різні рёбра, що з'єднують одну й ту ж пару вершин; формально, E — не класична множина, а мультимножина (пари вершин належать E *стільки разів*, скільки є відповідних ребер).

(Наприклад, мультиграфи потрібні, коли досліджують питання «яку мінімальну кількість доріг потрібно перекрити, щоб стало неможливим доїхати з пункту A до пункту B », а деякі пари пунктів зв'язані більш ніж однією дорогою.

Властивість «мульти-» незалежна від попередніх розглянутих. Тобто, можна розглядати і неорієнтовані мультиграфи, і мультиорграфи. . .)

Для мультиграфів слід нумерувати рёбра, бо коли задана лише пара вершин, може бути не ясно, про яке саме ребро йде мова.

Зважені та не зважені *Зважені* (рос. «*взвешенные*», англ. «*weighted*») графи передбачають, що кожному ребру приписане дійсне число, яке називають *довжиною* або *вагою* (рос. «*длина*», «*вес*», англ. «*weight*»).

(Наприклад, для автомобільної дороги суттєвий не лише факт її наявності, а ще й довжина (у кілометрах); при плануванні поїздки міжміським громадським транспортом суттєва не лише наявність рейса, а й вартість проїзду; тощо.

³²У багатьох книжках використовується інша система позначень: і неорієнтовані ребра, і дуги записують у круглих дужках: (v_i, v_j) . Але ж це менш інформативно. . .

Властивість зваженості теж незалежна від попередніх розглянутих.

Зважений граф називають також «мережа» (рос. «*сеть*», англ. «*network*»); ми не вживатимемо цей термін, бо він має надто багато інших значень.)

За такою класифікацією, в принципі можливі $2 \times 2 \times 2 \times 2 = 16$ різновидів графів. Деякі з них розглядають значно частіше, за інші. Зокрема, часто розглядають *прості* (рос. «*простые*», англ. «*simple*») — неорієнтовані, не зважені, без кратних ребер («не мульти-»), без петель.

Степені вершин *Степень* (рос. «*степень*», англ. «*degree*») вершини неорієнтованого графа — це кількість ребер, для яких ця вершина є одним з кінців. Степень вершини v_i позначається $d(v_i)$. Якщо розглядають неорієнтовані графи з петлями, вважають, що петля $\{v_i, v_i\}$ збільшує $d(v_i)$ на 2.

Для вершин орграфів рахують окремо *напівстепені виходу* (кількість дуг, для яких вершина є початком; рос. «*полустепень исхода*», англ. «*out-degree*»; позначатимемо $d_{out}(v_i)$) та *напівстепені входу* (він же *напівстепені заходу* — кількість дуг, для яких вершина є кінцем; рос. «*полустепень захода*», англ. «*in-degree*»; $d_{in}(v_i)$). Петля додає по 1 в обидва напівстепені.

(Поширена також красива й коротка нотація, де напівстепені входу та виходу позначають d^+ та d^- відповідно. Але, на жаль, у деяких книгах d^- і d^+ мають в точності протилежний смисл: $d^-(v_i)$ — кількість дуг, що заходять у v_i , $d^+(v_i)$ — кількість дуг, що виходять з v_i . Тому в цьому посібнику вибрано позначення d_{in} та d_{out} .)

Для будь-якого орграфа сума напівстепенів виходу всіх вершин дорівнює сумі напівстепенів заходу всіх вершин; для будь-якого неорієнтованого графа сума степенів усіх вершин парна.

Доведення. Напівстепені виходу та заходу «з'являються» лише «завдяки» дугам; кожна дуга вносить по одиниці і в напівстепені виходу (свого початку), і в напівстепені заходу (свого кінця). Для неорієнтованих графів, кожне ребро збільшує суму степенів вершин на 2 (по одиниці для кожного зі своїх кінців). ■

(Частину цього твердження, що стосується неорієнтованих графів, називають *леммою про рукоштовнання* (рос. «*лемма о рукопожатиях*», англ. «*handshaking lemma*»). Ця назва пов'язана з тим, що її можна сформулювати як «нехай зустрілася група людей; частина з них привіталася, потиснувши один одному руки; порахуємо для кожної людини, зі скількома іншими людьми вона привіталася; якщо додати ці кількості (для всіх людей), гарантовано вийде парне число».)

У будь-якому простому графі (крім одновершинного) є щонайменше дві вершини однакового степеню.

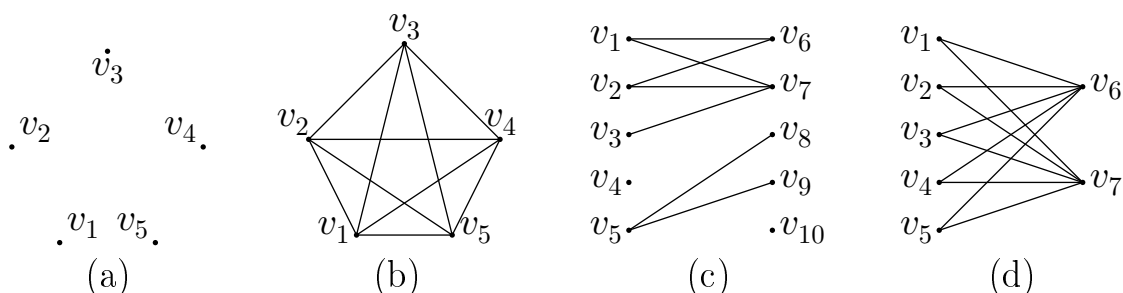
Доведення. Максимально можливе значення степеню дорівнює $n-1$.

А) Нехай у графі є (хоча б одна) ізольована вершина. Тоді не може бути вершин зі степенем $n-1$ (з неї ребра мали б іти в усі інші вершини, в т. ч. в ізольовану, а такого не може бути). Значить, степені вершин такого графа можуть набувати лише значення $0, 1, \dots, n-3, n-2$ — всього $n-1$ варіант.

Б) Нехай у графі нема ізольованих вершин. Тоді степені можуть набувати значення $1, 2, \dots, n-2, n-1$ — теж $n-1$ варіант.

У кожному з випадків n «примірників значень» степеню (для кожної вершини), і вони мусять розподілитися по $n-1$ «типам значень». Значить (за принципом Дирихле, див. також стор. 102), хоча б два «примірники» потраплять до одного й того ж «типу». ■

Спеціальні означення для простих графів Вершину, степінь якої $= 0$, називають *ізолюваною* (рос. «изолированная», англ. «isolated»). Вершину, степінь якої $= 1$ — *висячою*, або *кінцевою* (рос. «висячая», «концевая»; англ. «leaf», рідше «pendant») ³³. На рис. (с) v_4 та v_{10} ізолювані, v_3 , v_8 та v_9 висячі.

Граф, усі вершини якого мають однакові (рівні) степені, називають *регулярним* (або *однорідним*; рос. «регулярный», «однородный», англ. «regular»). Графи з рис. (а) та (b) регулярні, з рис. (с) та (d) — ні.

Граф, у якому кожна пара вершин з'єднана ребром, називають *повним* (рос. «полный», англ. «complete») і позначають K_n . Такий граф регулярний, степені його вершин $= n-1$ (бо ребра йдуть в *усі інші* вершини). На рис. (b) зображено K_5 .

Граф, множина вершин якого V може бути розбита ³⁴ на дві підмножини V_1 та V_2 так, що для кожного ребра один з кінців належить V_1 , а інший — V_2 , називають *дводольним* (іноді *двочастковим*; рос. «двудольный», англ. «bipartite»). Якщо кожна вершина V_1 зв'язана ребром з кожною вершиною V_2 , такий граф називають *повним дводольним* і позначають $K_{p,q}$ (де $p = |V_1|$, $q = |V_2|$). На рис. (d) зображено $K_{5,2}$. На рис. (с) зображено неповний дводольний граф. Очевидне з діаграми розбиття його вершин на «ліву» та «праву» долі ($\{v_1, v_2, v_3, v_4, v_5\}$ та $\{v_6, v_7, v_8, v_9, v_{10}\}$) не єдине; приклад іншого розбиття — $\{v_1, v_2, v_3, v_4, v_8, v_9, v_{10}\}$ та $\{v_5, v_6, v_7\}$.

Спеціальні означення для орграфів Вершину, обидва напівстепені якої $= 0$, називають *ізолюваною*. Вершину, в яку не заходить жодна дуга ($d_{in}(v_i) = 0$), називають *недосяжною*. Вершину, з якої не виходить жодна дуга ($d_{out}(v_i) = 0$), називають *тупиковою*.

(Поширена також термінологія, де не ізолювану недосяжну вершину називають *джерелом* (рос. «источник», англ. «source»), не ізолювану тупикову — *стік* (рос. «сток», англ. «sink»). Але під цими ж словами часто мають на увазі інші поняття...)

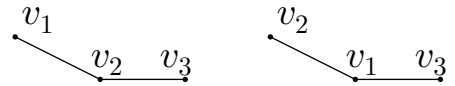
5.1.2 Ізоморфізм

Ми вже відзначали, що граф визначається сукупністю зв'язків (а не геометричними співвідношеннями), і наводили приклади геометрично різних зображень одного й того ж графа.

³³слово «pendant» відповідає слову «висяча», тож після «pendant» слід писати «vertex»; слово ж «leaf» само по собі відповідає всьому словосполученню «висяча вершина»

³⁴у смислі теоретико-множинного розбиття: $V_1 \cap V_2 = \emptyset$, $V_1 \cup V_2 = V$; див. також стор. 91

А графи з рис. праворуч вважаються різними: перший містить ребро $\{v_2, v_3\}$ й не містить ребра $\{v_1, v_3\}$, другий — навпаки.

Але ж природньо вважати їх якщо не «однаковими», то хоча б «схожими» або «рівноцінними». Саме такого роду «схожість» і формалізується за допомогою поняття ізоморфізму графів.

Графи $G_1 = \langle V_1, E_1 \rangle$ та $G_2 = \langle V_2, E_2 \rangle$ ізоморфні (рос. «изоморфны», англ. «isomorphic»), коли існує бієктивна функція $\varphi : V_1 \rightarrow V_2$ така, що $\{\varphi(v_i), \varphi(v_j)\} \in E_2 \Leftrightarrow \{v_i, v_j\} \in E_1$.

(Зокрема, для щойно згаданих графів можна розглянути бієкцію $\varphi(v_1) = v_2$, $\varphi(v_2) = v_1$, $\varphi(v_3) = v_3$; тоді ребро $\{v_1, v_2\}$ 1-го графа відповідає ребру $\{v_2, v_1\} = \{v_1, v_2\}$ другого, ребро $\{v_2, v_3\}$ — ребру $\{v_1, v_3\}$.)

Простіше кажучи, два графи ізоморфні, коли можна провести таке перенумерування вершин одного з них, що внаслідок нього стануть однаковими і множини вершин, і множини ребер.

Звичайно, ізоморфними можуть бути лише графи однакового виду. Причому, для орграфів дуги мають стати однаковими саме як дуги (з урахуванням напрямку); для мультиграфів мають стати однаковими кількості ребер; для зважених графів — довжини ребер.

(Поняття ізоморфізму (як невідрізнюваності після деякого перетворення) використовується не тільки у теорії графів, а й у багатьох інших галузях математики (не лише дискретної). А дослівний переклад слова «ізоморфізм» — «однаковоформність».)

Перевірка ізоморфності графів — досить складна задача. Причому, в теорії все просто: досить перебрати можливі бієкції вершин і для кожної перевірити, чи однакові вийшли множини ребер... Але кількість усіх можливих бієкцій дорівнює $n!$ (де n — кількість вершин графа), а це забагато навіть для комп'ютера. Програма, що перебирає всі можливі бієкції, при $n = 11$ працюватиме на сучасному (тактова частота кілька гігагерц) комп'ютері кілька секунд, при $n = 14$ — кілька годин, при $n = 17$ — кілька років. Причому, прогрес «заліза» майже не вирішує проблему: якщо взяти суперкомп'ютер (швидший у тисячі разів), при $n = 17$ така програма працюватиме багато годин (замість кількох років), але варто узяти $n \geq 20$, як рахунок знову піде на роки, сторіччя, тощо.

На щастя, насправді нема потреби перебирати абсолютно всі $n!$ бієкцій. З наведеного далі прикладу видно, що об'єм перебору можна зменшити за рахунок простої ідеї: як тільки вибрана якась частина бієкції (співставлені лише деякі пари вершин), зразу ж перевіряти, чи не утворює такий «початок» суперечності; якщо утворює, то доуточнити відповідність по інших вершинах нема потреби, бо потрібного результату все одно не буде. Більш детально про цю ідею див. у літературі з програмування та аналізу алгоритмів за ключовими словами «back-tracking» та «відтинання при переборі».

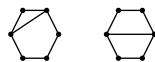
Але відтинання дозволяють лише дещо оптимізувати перебір; способів, що дозволили б повністю позбутися перебору при дослідженні ізоморфізму, наука не знає. До того ж, вплив відтинань на скорочення обсягу перебору дуже сильно залежить від конкретних вхідних даних. Трапляються і пари великих (наприклад, $n \geq 100$) графів, ізоморфізм яких можна перевірити досить швидко, і «особливо незручні» пари відносно невеликих (наприклад, $n \approx 40$) графів, дослідження ізоморфізму яких потребує нереально великого часу роботи сучасного комп'ютера.

Перш ніж запускати перебір можливих бієкцій, варто перевірити деякі *інваріанти*, тобто властивості, які для ізоморфних графів гарантовано однакові.

Найпростішим інваріантом є кількість вершин та кількість ребер. Трохи «потужніший» інваріант — сукупність (мультимножина) степенів вершин графа (для орграфів — сукупність пар $\langle d_{in}, d_{out} \rangle$).

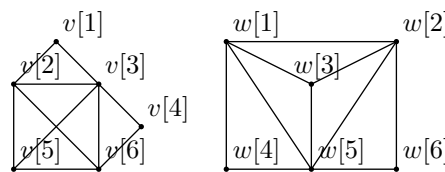
Якщо у графах різна кількість вершин або ребер, графи точно не ізоморфні. Так само, якщо у графів різна сукупність степенів вершин, вони теж не можуть бути ізоморфними. Але ні однаковість кількостей вершин та ребер, ні однаковість мультимножин степенів *не гарантує* ізоморфності.

Наприклад, графи, наведені на рис. праворуч, *не* ізоморфні, хоча вище-

згадані інваріанти для них однакові. Відомі ще кілька (трохи складніших) інваріантів ізоморфізму. Тільки всі вони теж є обов'язковими, але не достатніми умовами. Тому й виходить, що аналіз інваріантів допомагає сильно скоротити перебір, але не позбутися його повністю.

Наведемо приклад дослідження ізоморфності двох графів (див. рис.). Для 1-го графа сукупність степенів має вигляд $\{2, 4, 5, 2, 3, 4\}$, для 2-го — $\{4, 4, 3, 2, 5, 2\}$. Вони однакові (з точністю до порядку), отже поки що є шанс, що графи ізоморфні.

Степінь 5 мають лише вершина $v[3]$ (1-го графа) та $w[5]$ (2-го). Значить, якщо бієкція взагалі існує, то має бути $\varphi(v[3]) = w[5]$. Аналогічно, $\varphi(v[5]) = w[3]$ (лише вони мають степінь 3). Зразу ж перевіряємо, що $\{v[3], v[5]\} \in E_1$ і $\{w[3], w[5]\} \in E_2$, тобто цей «початок» бієкції не порушує вимогу про відповідність ребер.

На цьому завершуються «гарантовані» висновки, і починається перебір.

Почнемо з вершин зі степенем 4. Спробуємо співставити $v[2] \leftrightarrow w[1]$. Це припущення правдоподібне, бо $\{v[2], v[3]\} \in E_1 \Leftrightarrow \{w[1], w[5]\} \in E_2$ і $\{v[2], v[5]\} \in E_1 \Leftrightarrow \{w[1], w[3]\} \in E_2$ виконуються. Тоді $v[6] \leftrightarrow w[2]$ (бо зі степенем 4 лишилися тільки вони); знов перевіряємо відповідність ребер: $\{v[2], v[6]\} \in E_1 \Leftrightarrow \{w[2], w[1]\} \in E_2$, $\{v[3], v[6]\} \in E_1 \Leftrightarrow \{w[2], w[5]\} \in E_2$ і $\{v[5], v[6]\} \in E_1 \Leftrightarrow \{w[2], w[3]\} \in E_2$ виконуються.

Перейдемо до степеню 2. Спроба співставити $v[4] \leftrightarrow w[4]$ не призводить до успіху, бо при такій бієкції ребру $\{v[4], v[6]\} \in E_1$ мало б відповідати ребро $\{w[4], v[2]\}$ (а такого ребра у E_2 нема). Але є ще варіант $v[1] \leftrightarrow w[4]$, $v[4] \leftrightarrow w[6]$. Для нього відповідності ребер $\{v[1], v[2]\} \in E_1 \Leftrightarrow \{w[4], w[1]\} \in E_2$, $\{v[1], v[3]\} \in E_1 \Leftrightarrow \{w[4], w[5]\} \in E_2$, $\{v[4], v[3]\} \in E_1 \Leftrightarrow \{w[6], w[5]\} \in E_2$ і $\{v[4], v[6]\} \in E_1 \Leftrightarrow \{w[6], w[2]\} \in E_2$ виконуються.

Отже, досліджувані графи ізоморфні; однією з бієкцій вершин, що забезпечують відповідність ребер, є

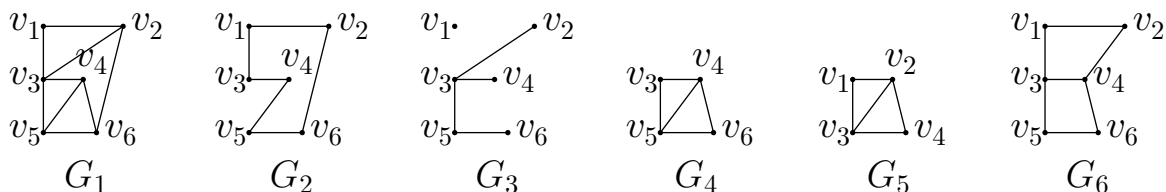
$v[1]$	$v[2]$	$v[3]$	$v[4]$	$v[5]$	$v[6]$
$w[4]$	$w[1]$	$w[5]$	$w[6]$	$w[3]$	$w[2]$

Якби остання перевірка відповідності ребер завершилася невдало, це *не означало б*, що графи не ізоморфні; в такому разі слід було б повернутися на один рівень вгору по дереву перебора, розглянути іншу спробу бієкції для вершин степеню 4, для неї заново розглянути можливі відповідності ще не співставлених вершин...

5.1.3 Підграфи

Граф $G_2 = \langle V_2, E_2 \rangle$ є *підграфом* (рос. «подграф», англ. «subgraph») графа $G_1 = \langle V_1, E_1 \rangle$, коли $(V_2 \subseteq V_1) \wedge (E_2 \subseteq E_1)$.

(Іншими словами, G_2 є підграфом G_1 тоді й тільки тоді, коли G_2 можна отримати з G_1 виламуванням деяких ребер та/або вилученням деяких вершин (коли вилучається не ізольована вершина, разом з нею вилучаються і пов'язані з нею ребра).

Наприклад, серед графів, наведених на рис., G_2 , G_3 та G_4 є підграфами графа G_1 . Кожен з графів G_5 , G_6 містить ребро $\{v[2], v[4]\}$ (якого нема у G_1), тому вони не є підграфами G_1 (не зважаючи на ізоморфність G_5 з G_4 , котрий є підграфом G_1).

Увесь граф теж є підграфом самого себе. Щоб сказати «підграф, не рівний усьому графу», кажуть *власний підграф* (аналогічно власній підмножині).

Підграф називають *остовним*³⁵ (або *каркасным*, або *стяжним*, або *кістяковим*; рос. «*остовный*», рідше «*скелетный*», «*каркасный*»; англ. «*spanning*»), коли $(V_2 = V_1) \wedge (E_2 \subseteq E_1)$, тобто множина вершин підграфа дорівнює множині вершин початкового графа.

(Серед наведених на рис., остовними підграфами графа G_1 є графи G_2 та G_3 (G_6 не є, бо він взагалі не підграф).)

Підграф *правильний* («*full*»), коли $(V_2 \subseteq V_1) \wedge (E_2 = E_1 \cap V_2^{(2)})$, тобто коли підграф містить *усі можливі* ребра, обидва кінці яких належать вибраній підмножині вершин. Правильний підграф з множиною вершин V_2 називають також «*підграф, породжений* (множиною) V_2 » (рос. «*подграф, порождённый V_2* », англ. «*subgraph, induced by V_2* »).

(На рис. наведений лише один правильний підграф G_1 — граф G_4 (породжений $\{v_3, v_4, v_5, v_6\}$). Терміни «правильний» і «породжений» зазвичай не поєднують, бо саме вживання терміну «породжений» означає, що мова йде саме про правильний підграф.)

(На жаль, у цьому питанні є різні варіанти термінології. У багатьох книжках (особливо радянських) те, що ми назвали підграфом, називають «частиною графа», тоді як «підграфом» називають лише те, що ми назвали правильним підграфом.)

5.2 Способи подання графів

Ми розглянемо чотири основні способи подання графів. Звичайно, це лише найбільш вживані способи, й ніхто не забороняє в разі потреби придумувати й застосовувати інші структури.

5.2.1 Матриця інциденцій

Історично перший спосіб подання графів — *матриця інциденцій* (рос. «*матрица инциденций*», англ. «*incidence matrix*»). Це матриця розміром $n \times t$ (тобто рядки відповідають вершинам, стовпчики — ребрам (дугам)), елементами якої можуть бути:

³⁵Саме *остовний*, ні в якому разі не «*основний*». Українською мовою поширені два варіанти наголосу: «*остóвний*» і «*óстовний*» (але точно не «*остовний*»). Російською правильним є лише наголос «*óстовный*». Поширена також думка, за якою в україномовній термінології слід говорити або «*каркасний*», або «*стяжний*», але не «*остовний*» (бо слово «*остов*», від якого воно походить, не українське). Але надто вже призвичаїлося використання аббревіатур «ОДМВ» та «МОД» (розд. 5.8.2)...

1. для неорієнтованих графів:

- (а) 0 — ребро не має стосунку до вершини,
- (б) 1 — вершина є одним із кінців ребра;

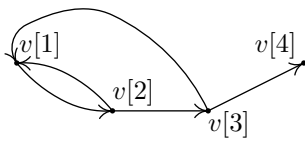
2. для орграфів:

- (а) 0 — дуга не має стосунку до вершини,
- (б) -1 — дуга виходить з вершини,
- (с) $+1$ — дуга заходить у вершину;

3. для (ор)графів з петлями, додатково до вказаних з'являється значення

- 2 — ребро є петлею при вершині.

Приклад:

	$e[1] = \langle v[1], v[2] \rangle$	$e[2] = \langle v[2], v[1] \rangle$	$e[3] = \langle v[2], v[3] \rangle$	$e[4] = \langle v[3], v[1] \rangle$	$e[5] = \langle v[3], v[4] \rangle$
$v[1]$	-1	1	0	1	0
$v[2]$	1	-1	-1	0	0
$v[3]$	0	0	1	-1	-1
$v[4]$	0	0	0	0	1

У переважній більшості задач матриця інциденцій не зручна і дуже неекономна по пам'яті. Але бувають випадки, коли вона все ж доцільна.

(Зокрема, випадок, заради якого і придумували цю матрицю. Придумав її Кірхгоф — той самий, котрий сформулював закони електричних кіл (контурів); другий закон Кірхгофа звучить «для кожного замкненого кола сума падінь напруги дорівнює сумі е. р. с.». Щоб скласти за цим законом систему рівнянь для конкретної електричної схеми, слід вибрати кілька замкнених кіл цієї схеми; причому, вибрати треба такі кола, щоб утворені рівняння не були лінійно залежними. Все це досить зручно робити саме через матрицю інциденцій. Втім, це був лише ліричний відступ, смисл якого — нагадати, що дискретна математика має зв'язок з багатьма технічними дисциплінами. Для подальшого вивчення теорії графів закони Кірхгофа не потрібні.)

Крім того, аналоги матриці інциденцій бувають зручні для подання об'єктів, які схожі на граф, але, строго кажучи, не є графами. Зокрема, т. зв. *гіперграфи* (рос. «*гиперграф*», англ. «*hypergraph*»), де кожне ребро являє собою не обов'язково пару, а, можливо, підмножину з іншою кількістю вершин. Прикладом гіперграфа та «майже матриці інциденцій» є відношення «тролейбус ... проїжджає через ...» та його матриця (див. розд. 1.6.2, 2.5.1): маршрути зв'язують місця, і цим схожі на ребра; маршрут може проходити через кілька місць (не обов'язково 2), тому не є класичним ребром; але матрицю такого відношення все ж можна трактувати як аналог матриці інциденцій: де маршрут (гіперребро) проходить через визначне місце (вершину), там 1, де не проходить, там 0.

5.2.2 Матриця суміжності

Матриця суміжності (рос. «*матрица смежности*», англ. «*adjacency matrix*») — матриця розміром $n \times n$, тобто і рядки, і стовпчики її відповідають вершинам. На перетині i -го рядка і j -го стовпчика ставиться 1, якщо є ребро (дуга) із вершини $v[i]$ у вершину $v[j]$, або 0, якщо такого ребра (дуги) немає: $a_{ij} = \begin{cases} 1, & \text{є ребро } v_i \rightarrow v_j; \\ 0, & \text{інакше.} \end{cases}$

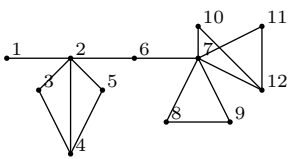
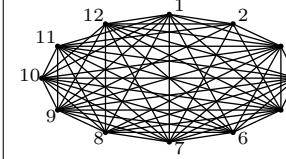
Розглянемо той самий орграф, для якого будували матрицю $\begin{pmatrix} 0 & 1 & 0 & 0 \\ 1 & 0 & 1 & 0 \\ 1 & 0 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}$ інциденцій. Його матриця суміжності має вигляд:

Матрицю суміжності однаково легко застосувати і до неорієнтованих графів, і до орграфів. При цьому, для орграфів матриця суміжності може бути довільною, а для неорієнтованих — обов'язково симетричною. Щоб подавати (ор)графи з петлями, достатньо дозволити, щоб на головній діагоналі могли бути і нулі (петлі нема), і одиниці (петля є). При поданні мультиграфів, пишуть не одиничку, а кількість ребер (дуг); відсутність ребер (дуг) позначають нулем. При поданні зважених графів, замість одинички пишуть довжину відповідного ребра. З відсутністю ребра трохи гірше: *якщо* гарантовано не буває ребер довжиною 0, відсутність можна позначати так само нулем; але поширений також варіант «ставити на місця, де нема ребра, $+\infty$ ».

(З тих міркувань, що для типової для зважених графів задачі пошуку найкоротших (найдешевших) шляхів $+\infty$ рівноцінна відсутності ребра. При комп'ютерному поданні, за $+\infty$ можна брати або дуже велике число (як-то `const double INFTY=1e+300`), або нескінченність засобами самих типу з рухомою комою (floating point) та мови програмування: якщо написати `double a = exp(1e6)` і виконати з цією `a` арифметичні дії — у більшості сучасних компіляторів це не лише скомпілюється, а й виведе осмислені результати; але, на жаль, все ще можливі й ситуації, коли це призводить до помилки.)

Єдина комбінація видів графів, для якої практично нереально пристосувати матрицю суміжності — зважені мультиграфи.

Чи ефективно використовує пам'ять матриця суміжності? Це істотно залежить від т. зв. *щільності* графа. Взагалі існує строге означення щільності, яке виражає її парою чисел; але ми його розглядати не будемо, обмежившись приблизними описовими означеннями крайніх випадків:

Розріджений граф (рос. «разреженный», англ. «sparse»)	Щільний граф (рос. «плотный», англ. «dense»)
кількість ребер співмірна з кількістю вершин ($m \sim n$)	присутня значна частина з усіх можливих ребер ($m \sim n^2$)
$(n=12, m=16)$	$(n=12, m=60)$
дуже неефективне використання пам'яті — велика кількість комірок без толку зайнята нулями; деякі інші способи уникають цього	непогана ефективність використання пам'яті матрицею суміжності ³⁶ — ребра все одно треба десь тримати, й іншими способами краще не буде

(Автору посібника відомо, що на малюнку колонки «щільний граф» дуже тяжко щось розібрати. Але саме цей граф взагалі важко намалювати якось зручніше! Тому й вивчаємо способи подання, що зображення графів малюночками має недоліки й обмеження...)

³⁶Для не мульти- незважених графів (де елементи матриці лише 0 та 1), мовою C++ можна додатково зекономити пам'ять, використавши `vector<vector<bool>>`, який пакує `true` та `false` у окремі біти, тобто до 8 значень у байт. Звісно, присутні також накладні витрати на самі `vector`-и, так що виграш є лише для досить великих n (дуже приблизно — починаючи з багатьох сотень).

5.2.3 Списки суміжності

У списках суміжності (рос. «списки смежности», англ. «*adjacency lists*») для кожної вершини вказують перелік вершин, куди йдуть ребра (дуги) з неї. Наприклад, списки суміжності (все того ж орграфа) наведені праворуч. Причому, якби список вершини 2 був «3, 1», це був би *інший правильний запис того ж* орграфа. Але переставляти цілі рядки (вершина і її список), як-то спочатку 3 : 1, 4, потім 1 : 2, тощо — погана ідея, бо швидко знаходити потрібний рядок значно легше, коли вони по порядку і без пропусків.

вершина	перелік вершин, куди йдуть дуги з неї
1	2
2	1, 3
3	1, 4
4	∅

Для неорієнтованих графів кожне ребро $\{v_i, v_j\}$ (при $i \neq j$) записується двічі: значенням j у списку i -ої вершини та значенням i у списку j -ої.

Списки суміжності теж легко модифікуються під різні види графів. Зокрема, для мультиграфів вершина може багатократно зустрічатися в одному переліку; для зважених графів елементами списків є не самі номери вершин, а пари ⟨номер вершини, куди йде ребро; довжина цього ребра⟩.

(До речі, при такому підході можливе і подання зважених мультиграфів.)

Для використання всіх переваг списків суміжності, пам'ять під переліки вершин бажано виділяти динамічно і незалежно від переліків інших вершин. Якщо зберігати ці переліки у масивах, розміри яких задані «з запасом», не вийде ніякої економії пам'яті порівняно з матрицею суміжності.

Не можна і робити їх надто короткими, бо бувають розріджені графи, де *деякі* вершини є кінцями багатьох ребер.

Назва «списки суміжності» пов'язана з динамічною структурою даних «зв'язний список», бо історично перша програмна реалізація, яка забезпечувала можливість переліків різних довжин — масив вказівників на зв'язні списки у вільній пам'яті. При використанні сучасних версій C++ це не актуально, бо списки суміжності *можна* подавати як `vector<vector<int>>`, тобто фактично так само, як і двовимірні масиви, бо `vector<vector<int>>` дозволяє, щоб різні вектори-рядки мали різну довжину.

Готовий код, який, читаючи перелік ребер, формує списки суміжності:

```
cin >> N >> M;
vector<vector<int>> > graph(N);
for(int k=0; k<M; k++) {
    int u, v;
    cin >> u >> v; // u та v -- кінці поточного ребра
    graph[u].push_back(v); // завжди
    graph[v].push_back(u); // ЛИШЕ для неорієнтованих
}
```

Щоправда, цей код правильний лише у (найпростішому для `vector`-ів) випадку, коли вершини у вхідних даних занумеровані числами від 0 до $N-1$. Як бути в інших випадках (чи перенумеровувати у діапазон від 0 до $N-1$, чи робити `vector` більшої довжини, чи ще якось) — залежить від ситуації.

Списки суміжності часто кращі за матрицю суміжності i за економією пам'яті, i за швидкістю роботи. Чому тоді матрицю все ж використовують? (1) Прямокутні масиви наявні у більшості мов програмування ще з 1960-х років, а *зручно* працювати з масивом переліків різних довжин можна лише використовуючи відносно нові мови/бібліотеки. (2) З точки зору математики, матриця — стандартний засіб, а списки — ні. (3) Списки суміжності значно економніші *лише* для розріджених графів, а для щільних економнішою може виявитися матриця (особливо подана як `vector<vector<bool> >`).

5.2.4 Список ребер

Список ребер (рос. «*список рёбер*», англ. «*edge list*») — це просто перелік усіх елементів множини вершин V та всіх елементів множини ребер E . Наприклад, ми вже подавали граф як $V = \{v_1, v_2, v_3\}$, $E = \{\{v_1, v_2\}, \{v_2, v_3\}\}$.

Цей спосіб найекономніший за пам'яттю, але часто незручний та неефективний за часом роботи (надто довго шукати потрібне ребро). Втім, іноді виявляється найкращим — наприклад, у алгоритмі Краскала (розд. 5.8.2).

Насамкінець, розглянуті способи — стандартні, але *не* «єдино дозволені». Можливі як різноманітні модифікації цих способів, так і способи, специфічні для якоїсь конкретної задачі.

Наприклад, задачу знаходження найкоротшого шляху в лабіринті, заданому прямокутною табличкою нулів та одиниць («1» — стіна, «0» — прохід) варто розв'язувати пошуком у ширину (розд. 5.6.1), але *замість* подання якимсь із способів цього розділу краще використати саму табличку: нулі є вершинами графа, пари сусідніх у табличці нулів — ребрами.)

5.3 Маршрути (шляхи) у графі

5.3.1 Основні означення. Досяжність. Довжина маршруту

Маршрут (він же *шлях*; рос. «*маршрут*», «*путь*», англ. «*route*», «*walk*») у графі — це послідовність вершин, де переходи від вершини до наступної відбуваються по ребрам (для орграфів — з урахуванням напрямку).

Наприклад, для графа з рисунка $v_4 - v_6 - v_5$ та $v_1 - v_3 - v_4$ — $v_4 - v_2 - v_1 - v_3 - v_5 - v_3 - v_4 - v_2$ є маршрутами (шляхами), а $v_1 - v_2 - v_3 - v_4$ не є, бо нема ребра, по якому можна було б перейти з v_2 безпосередньо у v_3 .

Маршрут (шлях) являє собою саме *послідовність* («як їхати», через які проміжні пункти), а не *число* (сумарний кілометраж чи щось подібне). Це дещо протирічить означенню терміна «шлях» з кінематики (розділу фізики). Але у *теорії графів* шлях є послідовністю. Так буває. Саме слово «граф» для дворянина XIX ст. теж мало зовсім інший смисл, ніж у цьому посібнику...

На жаль, попереднє означення недостатньо строге. Зокрема, у випадку мультиграфів: хоч і вказано, з якої вершини в яку переходити, але не ясно, по якому ребру. Тому більш строгим є таке (складніше) означення:

Маршрут (він же *шлях*) у графі — це послідовність вигляду:

- 1) вершина $v[i_1]$;
  - 2) ребро $e[j_1]$, що виходить з $v[i_1]$;
  - 3) вершина $v[i_2]$, куди заходить $e[j_1]$;
  - 4) ребро $e[j_2]$, що виходить з $v[i_2]$;
  - ...;
  - 2k) ребро $e[j_k]$, що виходить з $v[i_k]$;
  - 2k+1) вершина $v[i_{k+1}]$, куди заходить $e[j_k]$.
- (Наприклад, маршруту $v_4 - v_6 - v_5$ відповідають $k = 2$ та $i_1 = 4, i_2 = 6, i_3 = 5$.)

Вершина $v[i_1]$ називається *початком* маршруту, вершина $v[i_{k+1}]$ — *кінцем* маршруту. Решта вершин маршруту — *проміжні*, або *внутрішні*.

Випадок $k=0$ (маршрут складається лише з вершини $v[k_1]$) дозволений, але маршрут не може взагалі не містити жодної вершини.

Ланцюг (рос. «*цепь*»; англ. «*trail*») — це маршрут, в якому всі ребра попарно різні. (Тобто, у ланцюгу ребра не можуть повторюватися.)

Простий ланцюг (рос. «*простая цепь*»; англ. «*simple path*») — це ланцюг, в якому всі вершини попарно різні. (Але якщо є *лише* повтор вигляду «початкова вершина дорівнює кінцевій», такий ланцюг теж вважається простим. Звісно, перша й остання вершини лише можуть бути однаковими, а не зобов'язані.)

(Наприклад, маршрут $v[1] - v[2] - v[4] - v[3] - v[1]$ є простим ланцюгом. А маршрути $v[2] - v[4] - v[3] - v[5] - v[4] - v[6]$ та $v[2] - v[4] - v[3] - v[5] - v[4]$ — ланцюги, але не прості.)

Замкнений маршрут (або *циклічний маршрут*; англ. «*closed walk*») — це маршрут, у якого однакові початок та кінець ($v[i_1] = v[i_{k+1}]$).

Цикл (рос. «*цикл*», англ. «*tour*») — це замкнений маршрут, що одночасно є ланцюгом. (Еквівалентне означення: цикл — це маршрут, у якого кінець дорівнює початку і котрий не містить повторень одного й того ж ребра.)

Простий цикл (рос. «*простой цикл*», «*simple cycle*») — це маршрут, у якого кінець дорівнює початку і котрий не містить ні ніяких інших повторень вершин, ні повторень ребер. (Еквівалентне означення: простий цикл — це цикл, що одночасно є простим ланцюгом.)

(Дослідимо, чи можна в означенні простого ланцюга замінити слова «це ланцюг, у якого ...» на «це маршрут, у якого ...»? Здавалося б, можна (й іноді так і роблять), бо вимога неповторюваності вершин ніби передбачає неповторюваність ребер (якщо маршрут містить повторення ребра, то вершини-кінці цього ребра теж повторюються). Але при детальнішому розгляді виявляється, що це справедливо для *майже* всіх маршрутів, *за виключенням* $v[i] - v[j] - v[i]$ (у неорієнтованому графі), який проходить по ребру і тут же повертається. Тут є повторення ребра, але нема повторень проміжних вершин.

Аналогічно, зауваження щодо першої та останньої вершин у означенні простого ланцюга зроблено заради того, щоб зберегти правильність твердження «цикл є спеціальним випадком ланцюга, а простий цикл — спеціальним випадком простого ланцюга».

На жаль, у теорії графів чимало «тонких моментів», коли доводиться або штучно ускладнювати означення, або миритися з тим, що деякі твердження виконуються «майже завжди, крім таких-то виключних випадків».

Надалі ми не будемо щоразу загострювати увагу на аналогічних «тонких моментах», бо якщо намагатися розбиратися з усіма дрібницями, можна забути про головне... Тим паче, що відносно деяких ситуацій загальноприйнятої думки просто не існує: автори різних книжок вважають по-різному. Наприклад, англійською мовою широко вживають терміни «path» та «cycle»; але згідно одних джерел вони означають маршрут та замкнений маршрут, згідно інших — простий ланцюг та простий цикл.

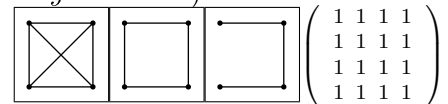
Ще один неприємний момент — у багатьох класичних книжках означення, пов'язані з маршрутами, вводять окремо для простих графів, окремо для орграфів, окремо для зважених, тощо. У цьому посібнику зроблена спроба дати означення так, щоб вони стосувалися відразу всіх різновидів графів. У деяких окремих випадках це призвело до використання рідко вживаної термінології (наприклад, лише в малій частині книжок застосовують термін «ланцюг» до орграфів). Але розбиратися з усіма наявними у різних джерелах варіантами термінології було б надто довго й нецікаво.)

Досяжність Вершина $v[j]$ називається *досяжною* (рос. «*достижимая*», англ. «*reachable*») з вершини $v[i]$, якщо існує маршрут (хоч який-небудь) із вершини $v[i]$ у вершину $v[j]$.

Матриця досяжності графа — це матриця розміром $n \times n$, де j -й елемент i -го рядка дорівнює або 1 (якщо є маршрут (якої-небудь довжини) з $v[i]$ у $v[j]$), або 0 (якщо такого маршрута нема): $r_{ij} = \begin{cases} 1, & \text{є маршрут з } v_i \text{ до } v_j; \\ 0, & \text{інакше.} \end{cases}$

(Тобто, матриця суміжності задає, чи є ребро, яке «безпосередньо» з'єднує вершини, а матриця досяжності — чи є між вершинами хоч який-небудь маршрут. Переклади очевидні: рос. «*матрица достижимости*», англ. «*reachability matrix*».)

Матриця досяжності не є способом подання графу, бо буває (див. рис.), що різні графи мають однакову матрицю досяжності.

(Можна встановити взаємозв'язок між поняттям досяжності та поняттями з розд. 2.6.5. Орграф з петлями є бінарним («у вузькому сенсі») відношенням. З точки зору досяжності, будь-який вид графа еквівалентний орграфу з петлями: граф без петель можна вважати графом, що може містити петлі, але саме цей примірник їх не містить; неорієнтований граф можна замінити орграфом, де або є обидві дуги $\langle v_i, v_j \rangle$ та $\langle v_j, v_i \rangle$, або нема жодної; кратні ребра мультиграфів та довжини ребер зважених графів не впливають на досяжність. І якщо поглянути на означення досяжності з точки зору бінарних відношень, видно, що досяжність є рефлексивно-транзитивним замиканням графа.)

(У книжках, призначених для «чистих» математиків, люблять доводити, що матрицю досяжності можна виразити через матрицю суміжності як

$$R = B[E + A + A^2 + \dots + A^{n-1}], \quad (73)$$

де E — одинична матриця (по головній діагоналі одиниці, решта елементів нулі), $B[\cdot]$ — поелементне «булеве перетворення» $B(n) = \begin{cases} 0, & n = 0; \\ 1, & \text{інакше} \end{cases}$, яке нулі лишає нулями, а інші значення перетворює в одиниці. Але програмістам все це мало корисно, бо краще скористатися алгоритмом Воршалла (розд. 5.7.2) або деяким пошуком у графі (розд. 5.6.)

Довжина маршруту *Довжиною* маршруту для незважених графів називають кількість ребер цього маршруту. (Тобто, k з другого означення маршруту.) *Довжиною* маршруту для зважених графів називають суму довжин

його ребер $l(e[j_1]) + l(e[j_2]) + \dots + l(e[j_k])$. В обох випадках, якщо маршрут складається з однієї лише вершини $v[i_1]$, його довжина=0.

(Переклади: рос. «длина маршрута для невзвешенных/взвешенных графов», англ. «walk **length** in unweighted/weighted graphs».)

Маршрут може містити повторення вершин і навіть ребер, тому можливі маршрути дуже великої довжини. Але наступна теорема показує, що маршрути надто великої довжини часто можна просто не розглядати.

Для будь-якого маршруту в будь-якому незваженому графі існує маршрут довжини $< n$, який має ті самі початок та кінець.

(Де n , як завжди, позначає кількість вершин.)

Доведення. За означенням, маршрут довжиною k містить $k + 1$ вершин; отже, довільний маршрут довжиною $\geq n$ містить $\geq n + 1$ вершин. За принципом Дирихле, це можливо лише за умови, що у маршруті повторюється одна й та сама вершина, тобто $v[i_A] = v[i_B]$ (при $A < B$). «Виріжемо» з маршруту «шматок» $e[i_A], v[i_{A+1}], e[i_{A+1}], \dots, e[i_{B-1}], v[i_B]$ (замінімо замкнений маршрут, що починається й закінчується у вершині $v[i_A]$, на однократне входження $v[i_A]$); отримаємо маршрут, що має ті самі початок і кінець, але меншу кількість вершин та ребер. Якщо знов отримали маршрут довжиною $\geq n$, то він знов містить у собі замкнений маршрут, який можна вирізати. Це можна повторювати, доки не прийдемо до маршруту, довжина якого строго менша n . ■

[Наслідок. Якщо з'ясовано, що з вершини $v[i]$ до вершини $v[j]$ нема ні маршрутів довжини 0, ні довжини 1, $\dots$, ні довжини $n-1$, то маршрутів з $v[i]$ до $v[j]$ взагалі нема.]

5.3.2 Відстань. Діаметр, радіус, центр

Відстань (рос. «расстояние», англ. «distance») у графі від вершини $v[i]$ до вершини $v[j]$ (позначають $d(v_i, v_j)$) — це мінімальна серед довжин усіх можливих маршрутів з $v[i]$ у $v[j]$. (Іншими словами, відстань — це довжина найкоротшого маршрута.) Якщо $v[j]$ не досяжна з $v[i]$, то або кажуть, що $d(v[i], v[j])$ невизначена, або покладають $d(v[i], v[j]) = +\infty$.

Проаналізуємо, чи виконуються для введеного таким чином поняття відстані деякі природні властивості відстані (вони ж «аксіоми метрики»).

Перша «природня властивість» відстані: $(d(v, w) \geq 0) \wedge ((d(v, w) = 0) \Leftrightarrow (v = w))$, тобто відстань завжди невід'ємна, причому рівною 0 буває лише відстань до самої себе (а для різних вершин строго додатна). Ця властивість виконується для незважених графів та для зважених зі строго додатними довжинами ребер; якщо можливі ребра нульової довжини, від властивості лишається тільки “ $(d(v, w) \geq 0)$ ”.

Але бувають задачі з довжинами ребер довільного знаку. От тоді з'являються проблеми. Найменшою з проблем є те, що перестає виконуватися ця властивість; найбільшою — що може взагалі втратитися смисл поняття «відстань». Якщо існує циклічний маршрут від'ємної довжини, то можна, багатократно «накручуючи» його, отримати як завгодно малу (від'ємну, велику за модулем) довжину маршруту; і що тоді вважати найкоротшим?..

Друга «природня властивість» відстані: $d(v, w) \leq d(v, u) + d(u, w)$ (нерівність трикутника). Ця властивість виконується для всіх графів, для яких саме поняття відстані має смисл.

Доведення. Коли хоча б один доданок правої частини $= +\infty$, нерівність виконується, бо ліва частина не може бути строго більшою нескінченності. Лишається випадок, коли (u досяжна з v) та (w досяжна з u). «Спочатку прийти по найкоротшому маршруту з v до u , потім по найкоротшому маршруту з u до w » є одним із маршрутів з v до w , довжини $d(v, u) + d(u, w)$. А $d(v, w)$ — довжина найкоротшого серед усіх маршрутів з v до w . Найкоротший серед усіх маршрутів не може бути довшим за один із маршрутів. ■

Мова йшла про нерівність трикутника для відстаней, а не для довжин ребер; для довжин ребер зваженого графа порушення нерівності трикутника якраз можливі (приклад: вартість безпересадкового проїзду в таксі більша за сумарну вартість проїзду тролейбусами з пересадками). Просто, при виборі найдешевшого маршруту, замість «безпосередніх, але дорогих» ребер будуть вибиратися інші маршрути, тому, навіть якщо нерівність трикутників порушується для ребер, вона виконується для відстаней.

Третя «природня властивість» відстані: $d(v, w) = d(w, v)$ (симетричність). Очевидно, вона виконується для будь-яких неорієнтованих графів, але, як правило, не виконується для орієнтованих. Саме тому ми говоримо про «відстань від ... до ...» (а не «відстань між ... та ...».)

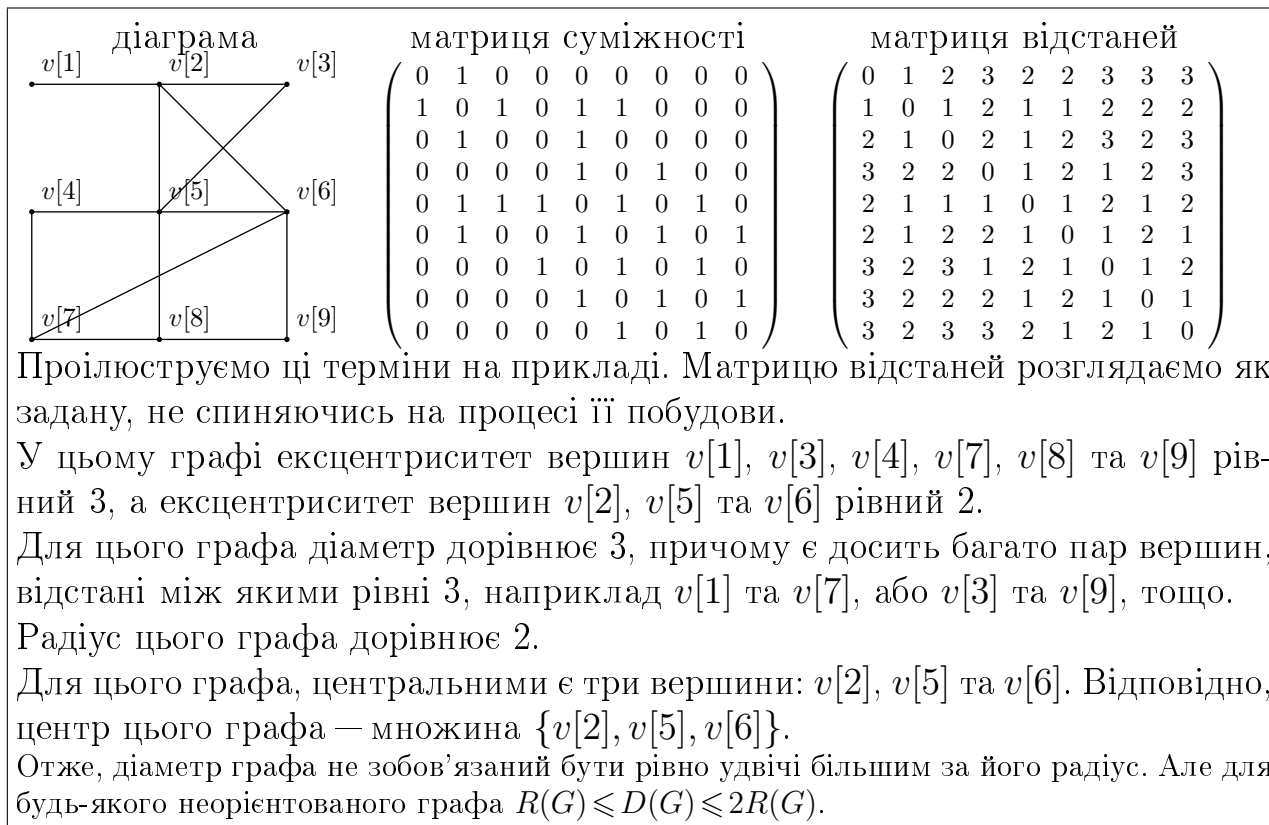
Матриця відстаней (рос. «матрица расстояний», англ. «distance matrix» — це матриця розміром $n \times n$, де (i, j) -й елемент дорівнює відстані від $v[i]$ до $v[j]$ (якщо $v[j]$ недосяжна з $v[i]$, то $d_{ij} = +\infty$).

У деяких випадках, зокрема для простих графів, одинички матриці відстаней розміщені там само, де й одинички матриці суміжності, і матриця відстаней однозначно задає граф. Але якщо говорити про графи взагалі, включаючи графи з петлями та зважені графи, то матриця відстаней, як і матриця досяжності, не є способом подання графа.

(«Чисті» математики часто розглядають такий спосіб побудови матриці відстаней незваженого графа шляхом аналізу степенів матриці суміжності. На головній діагоналі матриці відстаней D зразу ставимо нулі (0 кроків, щоб дійти з вершини в саму себе); решта клітинок поки що незаповнені. Потім переносимо одинички матриці суміжності A (є ребро) у відповідні клітинки матриці відстаней (можна дійти за 1 крок); але якщо в графі є петлі, у відповідних клітинках (головної діагоналі) матриці D лишаються нулі (бо відстань — довжина *найкоротшого* маршруту, а $0 < 1$). Потім будуємо матрицю A^2 (яка характеризує маршрути довжиною 2)³⁷, перебираємо всі ненульові значення A^2 , і, якщо відповідна клітинка D усе ще порожня, ставимо туди двійку. І т. д. Якщо після аналізу всіх степенів по A^{n-1} включно якісь із клітинок D все ще не заповнені, пишемо в них ∞ . До матриці D будуть занесені відстані (довжини *найкоротших* маршрутів), бо спочатку заносяться всі можливі 0, потім всі можливі 1, потім всі можливі 2, і т. д.

Втім, програмістам краще використати алгоритмічні методи знаходження відстаней (розд. 5.6.1 та 5.7.).

³⁷ це майже очевидно, якщо згадати рис. зі стор. 84 та міркування про порівняння композиції відношень та множення матриць зі стор. 83

Діаметр, радіус та центр (Ці поняття стосуються *лише* неорієнтованих графів, матриці відстаней яких не містять “ ∞ ” ($\Leftrightarrow$ зв’язних, див. розд. 5.4.1).)

Ексцентриситет вершини — це максимальна з відстаней між цією вершиною та іншими вершинами графа. (Отже, ексцентриситет вершини дорівнює максимальному значенню у відповідному рядку відстаней.)

Діаметр графа $D(R)$ — це максимальний ексцентриситет його вершин.

Оскільки діаметр — максимальний ексцентриситет, а ексцентриситет — максимальна з відстаней між цією вершиною та іншими, то еквівалентним буде інше означення: *діаметр графа* — це максимальна з усіх відстаней між вершинами: $D(G) = \max_{i,j} d(v[i], v[j])$. Тобто, діаметр дорівнює максимальному значенню серед усіх елементів матриці відстаней.

Радіус графа $R(G)$ — це мінімальний ексцентриситет його вершин.

Вершина називається *центральною*, якщо її ексцентриситет дорівнює радіусу графа.

Центр графа — це множина усіх його центральних вершин.

Переклади згаданих термінів російською та англійською мовами: «*эксцентриситет*», «*диаметр*», «*радиус*», «*центральная*», «*центр*»; «*eccentricity*», «*diameter*», «*radius*», «*central*», «*center*».

Означення ексцентриситету, радіусу, діаметру та центру без проблем узагальнюються на зважені неорієнтовані графи.

Якщо застосувати задачу знаходження центру до зваженого неорієнтованого графа, що задає сукупність доріг (довжина ребра — час проїзду), отримуємо один з найпростіших способів наближеного розв’язування т. зв. *міні-*

максної задачі розміщення, смисл якої — «де розмістити об'єкт, щоб ні для кого він не виявився занадто далеким?».

(Наприклад, нехай охоронна структура планує утримувати одну базу, з якої охоронці виїждитимуть на об'єкти, де спрацювала сигналізація; місце для цієї бази ще потрібно вибрати — так, щоб прибувати на об'єкти якомога швидше. Якщо усі об'єкти, що охороняються, вважаються важливими (не можна міркувати «ну то й що як до тих 3% об'єктів довго добиратися, їх же тільки 3%») — тоді найкращі місця для бази знаходяться навколо центральних вершин графа. Звісно, на практиці треба враховувати багато інших обмежень; але аналіз ексцентриситетів все ж є важливою складовою.)

5.4 Зв'язність

5.4.1 Зв'язність та компоненти зв'язності неорієнтованих графів

(У межах цього розділу (5.4.1), «граф» означає «неорієнтований граф».)

Граф *зв'язний* (рос. «связный», англ. «connected»), якщо будь-яка пара його вершин може бути з'єднана яким-небудь маршрутом. (Еквівалентне означення: граф *зв'язний*, коли кожна вершина досяжна з кожної вершини.)

(Зверніть увагу: «зв'язний», а не «зв'язаний» чи «зв'язний»; «зв'язність».)

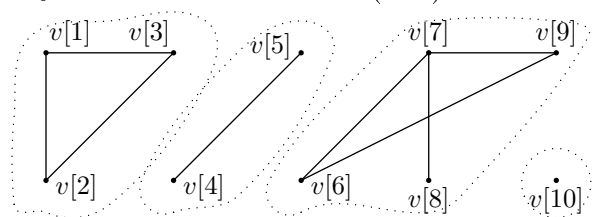
Граф, що не задовольняє цьому означенню, називають *незв'язним*. Неформально кажучи, незв'язний граф «складається з кількох не пов'язаних шматочків». Ці шматочки називають *компонентами зв'язності*, або ж *зв'язними компонентами*.

Більш строго, *компонента зв'язності* (рос. «компонента связности», англ. «connected component») — це такий (правильний) підграф, що: 1) сам підграф зв'язний; 2) до нього не можна додати інші вершини або ребра початкового графа так, щоб не порушилася зв'язність.

(Якщо граф в цілому зв'язний, у ньому є одна компонента зв'язності — весь граф.)

І у теорії графів, і у деяких інших галузях математики, як українською, так і російською мовами, є традиція вживати саме форму «компонента» (вона), не зважаючи на те, що в інших галузях «компонент» (він).

Наприклад, у цьому графі 4 компоненти зв'язності. Це підграфи, породжені (див. стор. 166) такими наборами вершин: 1) $\{v[1], v[2], v[3]\}$; 2) $\{v[4], v[5]\}$; 3) $\{v[6], v[7], v[8], v[9]\}$; 4) $v[10]$.

(А, наприклад, підграф, породжений $\{v[6], v[7], v[9]\}$ (без $v[8]$) не є компонентою, бо порушує вимогу «не можна додати інші вершини або ребра початкового графа так, щоб не порушилася зв'язність» (можна додати вершину $v[8]$ і ребро $\{v[7], v[8]\}$); така сама невідповідність означенню виникне і якщо взяти вершини $\{v[1], v[2], v[3]\}$ та ребра $\{v[1], v[2]\}$, $\{v[1], v[3]\}$ без ребра $\{v[2], v[3]\}$.)

Як визначати компоненти зв'язності довільного графа? З «чисто»-математичної точки зору, можна дослідити, як переставити рядки та стовпчики матриці досяжності, щоб вийшла матриця діагонально-блочної структури.

Але з програмістської точки зору зручніше та конструктивніше модифікувати який-небудь пошук у графі (розд. 5.6).

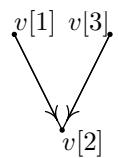
(Якщо згадати, що неорієнтований граф є симетричним відношенням, досяжність — рефлексивно-транзитивним замиканням цього відношення, належність вершин одній компоненті зв'язності є відношенням еквівалентності. Тож компоненти зв'язності «заодно» є ще й класами еквівалентності та утворюють розбиття множини вершин графа.)

5.4.2 Зв'язність та компоненти зв'язності орграфів

Розглянемо оргграф з двох вершин та єдиної дуги $\{ \langle v_1, v_2 \rangle \}$. Його не варто оголошувати зв'язним, бо з v_2 не можна дістатися до v_1 . Але він все ж «більш зв'язний», ніж оргграф, який не містить жодної дуги. Тому, для оргграфів поняття зв'язності виявляється складнішим, ніж для неорієнтованих. А саме, для оргграфів вводять різні «рівні зв'язності».

1. Оргграф *сильно зв'язний* (рос. «*сильно связный*», англ. «*strongly connected*»), якщо для будь-якої пари вершин існують (орієнтовані) маршрути в обох напрямках.
  2. Оргграф *односторонньо зв'язний* (рос. «*односторонне связный*», рідше «*полусвязный*»; англ. «*semiconnected*»), якщо для будь-якої пари вершин існує (орієнтований) маршрут хоча б в одному напрямку.
  3. Оргграф *слабко зв'язний* (рос. «*слабо связный*», англ. «*weakly connected*»), якщо при заміні усіх дуг на неорієнтовані ребра отримується зв'язний неорієнтований граф.
- Оргграф *незв'язний*, якщо він не є навіть слабо зв'язним.

Наприклад, цей оргграф не є ні сильно зв'язним, ні односторонньо зв'язним, бо нема маршруту ні з $v[3]$ у $v[1]$, ні з $v[1]$ у $v[3]$. Але він слабо зв'язний, бо при заміні дуг $\langle v[1], v[2] \rangle$ та $\langle v[3], v[2] \rangle$ на ребра $\{v[1], v[2]\}$ та $\{v[2], v[3]\}$ отримується зв'язний неорієнтований граф.

А, наприклад, вищезгаданий оргграф $V = \{v_1, v_2\}$, $E = \{ \langle v_1, v_2 \rangle \}$ не є сильно зв'язним, але він односторонньо зв'язний та слабо зв'язний.

Неважко переконатися, що:

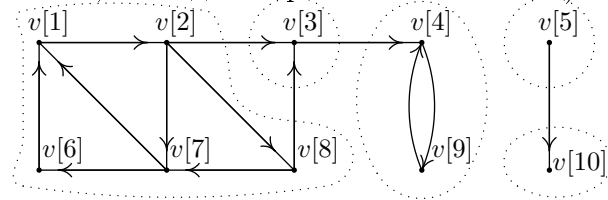
1. якщо оргграф сильно зв'язний, то він також і односторонньо зв'язний;
2. якщо оргграф односторонньо зв'язний, то він також і слабо зв'язний.

(Причому, односторонньо зв'язний не зобов'язаний бути сильно зв'язним, слабо зв'язний не зобов'язаний бути односторонньо зв'язним.)

Оскільки для оргграфів є різні зв'язності, можна говорити і про різні компоненти зв'язності: *сильні компоненти* (компоненти сильної зв'язності) та *слабкі компоненти* (компоненти слабкої зв'язності). Обидва означення аналогічні означенню компоненти неорієнтованої зв'язності: (правильний) підграф, який сам (сильно/слабо) зв'язний, і до нього не можна додати інші вершини або дуги початкового графа, не порушивши відповідну зв'язність.

(Чому і сильні, і слабкі є, а односторонніх нема? Розглянемо ще раз недавно згаданий оргграф, де дуги з $v[1]$ та $v[3]$ сходяться у $v[2]$. Міркуючи аналогічно «вибрати максимальну групу, в межах якої виконується така-то зв'язність», варто об'єднати і $v[1]$ з $v[2]$, і $v[3]$ з $v[2]$, і при цьому не можна об'єднувати $v[1]$ з $v[3]$. Тобто, якби і спробували ввести «компоненти односторонньої зв'язності», виявилося б, що такі компоненти не утворюють розбиття вершин (деякі вершини належали б відразу багатьом компонентам). Тому було прийнято рішення просто не вводити такого поняття, як «односторонні компоненти».)

Наприклад, у оргграфі з рис. дві слабкі компоненти: 1) породжена $\{v[1], v[2], v[3], v[4], v[6], v[7], v[8], v[9]\}$; 2) породжена $\{v[5], v[10]\}$.

Водночас, у ньому 5 сильних компо-

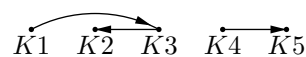
нент: K1) породжена $\{v[1], v[2], v[6], v[7], v[8]\}$; K2) породжена $\{v[4], v[9]\}$; K3) вершина $v[3]$; K4) вершина $v[5]$; K5) вершина $v[10]$. Адже лише всередині цих підграфів з будь-якої вершини в будь-яку є маршрут.

Сукупність компонент сильної зв'язності завжди задає розбиття множини вершин, але деякі дуги можуть не потрапляти до жодної з сильних компонент (скажімо, $\langle v[2], v[3] \rangle$ і ще деякі дуги наведеного прикладу).

Іноді потрібно виділити якраз інформацію про зв'язки між сильними компонентами. Для цього використовують т. зв. *граф конденсації* (або *конденсацію*; рос. «*граф конденсации*», «*конденсация*», англ. «*condensation*»). Це оргграф, вершини якого відповідають сильним компонентам, дуги — дугам між вершинами різних сильних компонент.

Тобто, конденсація є операцією (дією), яка отримує деякий оргграф як аргумент, і вертає деякий (можливо, той самий) оргграф як результат. Тому доречно говорити про «конденсацію такого-то оргграфа» (або, що те саме, «граф конденсації такого-то оргграфа»).

(Наприклад, праворуч зображено граф конденсації оргграфу, розглянутого три абзаци тому; $K1, \dots, K5$ мають рівно той самий смисл « $K1$ — підграф, породжений $\{v[1], v[2], v[6], v[7], v[8]\}$; $K2$ — породжений $\{v[4], v[9]\}$; $K3 = v[3]$; $K4 = v[5]$; $K5 = v[10]$ ».

У цьому графі конденсації $K2$ досяжна з $K1$, але дуги $\langle K1, K2 \rangle$ нема — адже в початковому графі нема жодної дуги, початок якої належав би $K1$, а кінець $K2$. Граф конденсації розглядають як «не мульти-», тому різні дуги $\langle v[2], v[3] \rangle$ та $\langle v[8], v[3] \rangle$ перетворилися в одну й ту саму дугу $\langle K1, K3 \rangle$.

У графі конденсації не може бути пар вершин, між якими є ормаршрути в обидва боки (якби така пара вершин була, відповідні сильні компоненти слід було б об'єднати в одну).

Алгоритм виділення компонент слабкої зв'язності очевидно складається з двох великих кроків: 1) перетворити оргграф у неорієнтований; 2) виділити компоненти зв'язності отриманого неорієнтованого графа.

Для виділення компонент сильної зв'язності найлегше побудувати матрицю досяжності R , а потім діяти безпосередньо за означенням: $v[i]$ та $v[j]$ належать одній сильній компоненті $\Leftrightarrow (R[i, j] \neq 0) \wedge (R[j, i] \neq 0)$.

(Відомий також алгоритм на основі DFS (розд. 5.6.2), який знаходить сильні компоненти «безпосередньо» (не будуючи матрицю досяжності) і тому ефективніший для розріджених графів; але цей алгоритм складніший, і ми його розглядати не будемо.)

5.4.3 Двозв'язність та k -зв'язність неорієнтованих графів

(У межах цього розділу (5.4.3), «граф» означає «неорієнтований граф».)

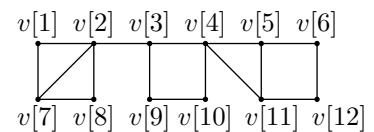
У багатьох ситуаціях, наприклад для мережі автодоріг (або мережі про водового електрозв'язку), зв'язність графа є абсолютно необхідною. Більш того: дуже бажано, щоб перекриття будь-якої однієї дороги або будь-якого одного перехрестя не робило неможливим проїзд між іншими перехрестями, щоб завжди існував інший (можливо, довший) «об'їзний» маршрут.

Точка зчленування (вона ж «точка з'єднання»; рос. «точка сочленения», англ. «*articulation point*») — це така вершина неорієнтованого графа, що її вилучення (разом з ребрами, для яких вона є одним з кінців) призводить до збільшення кількості компонент зв'язності графа. (Еквівалентне означення: вершина a називається точкою зчленування, якщо існують вершини v і u ($v \neq a$, $u \neq a$), такі, що всі маршрути з u до v проходять через a .)

Міст (рос. «мост», англ. «*bridge*») — це таке ребро, що його вилучення (без вилучення вершин) призводить до збільшення кількості компонент зв'язності. (Еквівалентне означення: ребро e — міст, якщо існують вершини v і u , такі, що всі маршрути між u та v проходять через e .)

«Збільшення кількості компонент» в обох цих випадках означає, що компонента розпадається на 2 (або 3, 4, ...). Схожим за смислом є коротший вираз «порушення зв'язності», але в цих означеннях точніше вживати «збільшення кількості компонент», бо точки зчленування та мости можуть бути й у графах, які з самого початку не зв'язні.

Наприклад, у зображеному на рис. графі є один міст $\{v[2], v[3]\}$ та три точки зчленування $v[2]$, $v[3]$ та $v[4]$.

Неорієнтований граф *вершинно двозв'язний* (рос. «вершинно двусвязный», англ. «*vertex biconnected*»), якщо він зв'язний, містить щонайменше три вершини і не містить точок зчленування.

Неорієнтований граф *реберно двозв'язний* (рос. «рёберно двусвязный», англ. «*edge biconnected*»), якщо він зв'язний, містить щонайменше три вершини і не містить мостів.

Вершинна двозв'язність — сильніша умова, ніж реберна двозв'язність. (тобто, має місце одностороння імплікація «верш. двозв. $\rightarrow$ реб. двозв.»)

Доведення. Правильність імплікації покажемо через еквівалентну їй імплікацію « $\neg$ (реб. двозв.) $\rightarrow$ ($\neg$ (верш. двозв.))». З яких причин граф може бути не реберно двозв'язним? З означення та закону де Моргана очевидно: $(n < 3) \vee$ (граф не зв'язний) $\vee \vee$ (існує міст). Якщо справа у 1-ій або 2-ій причині, то з цієї ж причини граф не є вершинно двозв'язним; отже лишається розглянути тільки випадок «є міст». Якщо вилучення

самого лише моста призводить до збільшення кількості компонент зв'язності, то вилучення кінця цього моста призведе до вилучення кількох ребер, в т. ч. і цього самого моста; отже — знов-таки до збільшення кількості компонент зв'язності.

Для повної строгості, слід окремо розглянути випадок висячих вершин, бо вилучення висячої вершини разом з ребром *не* призводить до збільшення кількості компонент зв'язності. Але у зв'язному графі при $n \geq 3$ не може бути ребер, обидва кінці яких висячі, тож можна просто вилучати не висячий кінець моста (якщо обидва не висячі, будь-який).

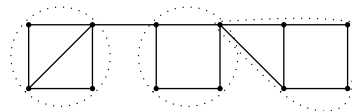
Те, що ця імплікація виконується лише в один бік, демонструється точкою зчленування $v[4]$ останнього наведеного прикладу. ■

Тому, хоча й є дві різні двозв'язності (вершинна і реберна), часто говорять просто про «двозв'язність», маючи на увазі вершинну двозв'язність.

Компонента двозв'язності (вона ж *двозв'язна компонента*, вона ж *блок*; рос. «компонента двусвязности», «двусвязная компонента», «блок», англ. «*biconnected component*», «*block*») графа — це такий підграф, що: 1) сам підграф (вершинно) двозв'язний; 2) до нього не можна додати інші вершини або ребра початкового графа так, щоб не порушилася двозв'язність.

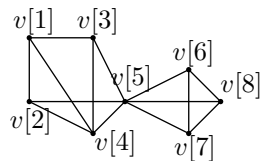
(Якщо граф в цілому двозв'язний, у ньому є один блок — увесь граф.)

Праворуч наведено приклад не двозв'язного графа з виділеними блоками. Точки зчленування можуть (але не зобов'язані) належати відразу кільком блокам. Мости не належать жодному блоку. Таким чином, блоки (компоненти вершинної двозв'язності) не утворюють розбиття ні множини ребер, ні множини вершин.

Двозв'язність узагальнюють до 3-зв'язності, 4-зв'язності, тощо — взагалі k -зв'язності при довільному k (в межах $1 \leq k < n$). Граф *вершинно k -зв'язний* (рос. «вершинно k -связный», англ. «*k-vertex-connected*»), коли він зв'язний, містить більше k вершин, і одночасне вилучення будь-яких $k-1$ вершин не призводить до незв'язності. Граф *реберно k -зв'язний* (рос. «рёберно k -связный», англ. «*k-edge-connected*»), коли він зв'язний, містить більше k вершин, і одночасне вилучення будь-яких $k-1$ ребер не призводить до незв'язності. Аналогічно двозв'язності, коли говорять просто « k -зв'язний», мають на увазі вершинну k -зв'язність.

(Наприклад, граф з рис. вершинно 1-зв'язний і не є вершинно 2-зв'язним ($v[5]$ — точка зчленування). Водночас, він реберно 2-зв'язний і навіть реберно 3-зв'язний. А реберно 4-зв'язним вже не є, бо внаслідок одночасного вилучення, наприклад, $\{v[5], v[6]\}$, $\{v[5], v[7]\}$ і $\{v[5], v[8]\}$ (у цьому графі є й інші такі трійки) деякі пари вершин (наприклад, $v[2]$ і $v[8]$) перестають бути досяжними одна з одною.)

Для перевірки двозв'язності є алгоритм, оснований на пошуку вглиб. Для перевірки k -зв'язності можна застосувати алгоритм пошуку максимального потоку. Але ці алгоритми залишаються за межами цього посібника.

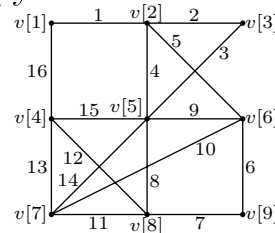
5.5 Ейлерові та гамільтонові шляхи

5.5.1 Ейлерів цикл та ейлерів шлях

Ейлерів шлях (або *ейлерів ланцюг*; рос. «эйлеров путь», «эйлерова цепь», англ. «Eulerian path», «Eulerian trail») — це маршрут, що проходить по усім ребрам графа в точності по одному разу. Він може бути *ейлеровим циклом* (якщо, пройшовши по всіх ребрах по одному разу, повертається у початкову вершину) або *нециклічним ейлеровим маршрутом* (якщо не повертається).

Побудова одного з ейлерових шляхів — суттєва складова вирішення задачі «Як намалювати фігуру, не відриваючи олівця від паперу й не малюючи жодну лінію двічі?».

Зокрема, у цьому простому графі можна знайти ейлерів цикл. Наприклад, це може бути $v[1] - v[2] - v[3] - v[5] - v[2] - v[6] - v[9] - v[8] - v[5] - v[6] - v[7] - v[8] - v[4] - v[7] - v[5] - v[4] - v[1]$ (є й багато інших).

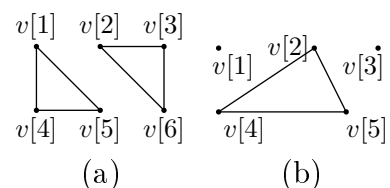

(Як бачимо, ейлерів шлях можна записати послідовністю вершин (принаймні, якщо граф «не мульти-»); але це не наочно: перевіряти вручну, чи справді записаний шлях проходить по всіх ребрах по одному разу, можна, але незручно (особливо, якщо не можна якось позначати вже пройдені ребра). Тому, якщо граф зображений діаграмою, рекомендуємо на цій самій діаграмі нумерувати ребра в порядку їх проходження.)

Коли потрібно не знаходити сам ейлерів шлях (як послідовність вершин та ребер), а лише *з'ясувати, чи можна* виділити у графі ейлерів цикл, слід користуватися дуже простою теоремою Ейлера.

Теорема Ейлера (про ейлерів цикл). *Щоб у графі можна було виділити ейлерів цикл, необхідно і достатньо, щоб граф був зв'язним і степені всіх його вершин були парними.* (Ця теорема стосується лише неорієнтованих графів, зате будь-яких неорієнтованих (в т. ч. мультиграфів та неорієнтованих з петлями).)

(У теоремі Ейлера є неприємний тонкий момент. Перевіряти зв'язність необхідно, бо, скажімо, у графа з рис. (а) степені всіх вершин $= 2$ ($\Rightarrow$ парні), а ейлерового циклу нема, бо маршрут не може «перескочити» з однієї компоненти зв'язності в іншу. Але граф з рис. (б) теж незв'язний, а цикл $v[2] - v[5] - v[4] - v[2]$ тим не менш проходить по всіх ребрах. Тому таке означення ейлерового циклу та таке формулювання теореми Ейлера не зовсім відповідають одне одному (хоча й записані саме так у багатьох книжках!).

Очевидно, ця неузгодженість проявляється *лише* для: (А) графів, у яких є одна «велика» компонента зв'язності та одна або кілька ізолюваних вершин; (Б) графів, які містять *лише* ізолювані вершини, тобто ребер зовсім нема. Можна вирішувати, як краще трактувати ці випадки з точки зору конкретної задачі, де потрібно досліджувати ейлерові цикли, та (в разі потреби) «підправляти» перевірку зв'язності графа.)

Наведемо істотний фрагмент доведення теореми Ейлера.

Якщо ейлерів цикл існує, то граф зв'язний (скрізь у цьому доведенні йдеться про зв'язність з урахуванням зауважень трьома абзацами вище) і для всіх вершин, крім початкової (вона ж кінцева), треба або зайти і вийти, або зайти, вийти, знову зайти, знову вийти, або повторити «зайти і вийти» ще більше разів; якщо це вдалося і всі ребра вико-

ристані по одному разу, то степені вершини парний, бо кожне «зайти і вийти» потребує рівно двох ребер. Для початкової (вона ж кінцева) вершини аналогічно, лише одна з пар «зайти і вийти» перетворюється у «насамперед вийти» та «насамкінець зайти».

Якщо відомо, що степені всіх вершин парні, виберемо довільну вершину за початкову й почнемо ходити по графу випадковим чином, звертаючи увагу *лише* на те, щоб не проходити ні по якому ребру повторно. Колись обов'язково виявиться, що прийшли у вершину, в якій нема непройдених ребер. Це *мусить* бути початкова вершина, бо для будь-якої іншої вершини ребра витрачалися парами «зайшли, вийшли», й кількість ще не використаних ребер завжди лишалася парною (можливо, сягаючи 0 *після* того, як вийшли). А з початковою вершиною інакше: на самому початку одне з її ребер використане, й у неї цілком можна зайти по останньому ребру, так, що вийти вже не можна.

Можливо, нам пощастило, й так були використані взагалі всі ребра графа; тоді все чудово, бо якраз ейлерів цикл і побудований. Але більш імовірно, що десь (*не* у початковій вершині) якісь ребра лишилися невикористані. Тоді можна повторювати всі ті самі дії з довільною початковою вершиною і випадковими ходіннями по ще не використаним ребрам, доки не будуть використані взагалі всі ребра. (Адже якщо всі степені були парними, то всі кількості ще не використаних ребер лишатимуться парними.)

Твердження, що для будь-якого зв'язного графа такі різні блукання можна з'єднати в один маршрут, потребує окремого доведення, і його пропустимо (що, власне, й є причиною, чому це не все доведення, а лише істотний фрагмент).

Ідею про довільні блукання без повторів ребер та з'єднання отриманих циклів у один можна використати і для *побудови циклу як послідовності*.

(У багатьох джерелах стверджують, ніби для цього слід користуватися *алгоритмом Фльорі* (рос. *Флёрри*, англ. *Fleury*). Автор посібника пропонує охочим ознайомитися з ним за іншими джерелами, задуматися, *як* робити потрібну там перевірку «чи є ребро мостом?», і зрозуміти, що *легше* спертися на блукання та з'єднання циклів у один.)

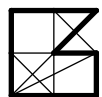
Умова існування нециклічного ейлерового маршруту теж досить проста: він існує *тоді й тільки тоді, коли граф зв'язний і рівно дві вершини мають непарний степінь* (вони й будуть кінцями маршрута).

Узагальнення теореми Ейлера на орграфи Цикл, який проходить по всім дугам рівно по одному разу, існує *тоді й тільки тоді, коли орграф сильно зв'язний і для кожної його вершини d_{in} (напівстепені виходу) дорівнює d_{out} (напівстепені входу)*. Нециклічний шлях, який проходить по всім дугам в точності по одному разу, існує *тоді й тільки тоді, коли орграф односторонньо зв'язний і для всіх вершин, крім двох, $d_{in}(v) = d_{out}(v)$, а для решти двох вершин $d_{in}(start) = d_{out}(start) - 1$, $d_{in}(finish) = d_{out}(finish) + 1$* .

5.5.2 Гамільтонів цикл та гамільтонів шлях

Гамільтонів цикл (рос. «*гамильтонов цикл*», англ. «*»*) — це замкнений маршрут, що проходить через усі вершини графа в точності по одному разу. (Нециклічні гамільтонові маршрути теж розглядають, але рідко.)

(Граф з попереднього розд. містить не лише ейлерів цикл, а й гамільтонів. Наприклад, $v[1] - v[2] - v[3] - v[5] - v[6] - v[9] - v[8] - v[7] - v[4] - v[1]$. При графічному зображенні, гамільтонові шляхи зручно виділяти жирним.)

Незважаючи на схожість формулювань, пошук гамільтонових циклів *значно складніший* за пошук ейлерових. Для з'ясування, *чи* містить граф гамільтонів цикл, досі не відомо ніякого простого й однозначного критерію (на зразок теореми Ейлера щодо ейлерового шляху) — взагалі жодного способу, істотно кращого за back-tracking'ові оптимізації перебору (див. книжки з програмування та аналізу алгоритмів, а також розд. 5.1.2).

І це при тому, що перевірка існування гамільтонового циклу — одна з найвідоміших т. зв. NP-повних задач. На межі 1960/1970-х рр. було доведено, що якби вдалося побудувати ефективний алгоритм вирішення хоч якоїсь із NP-повних задач, на основі нього можна було б легко отримати багато нових ефективних алгоритмів для багатьох практично потрібних задач.

Ясно, що на спроби побудувати такий алгоритм були витрачені величезні зусилля — але всі вони скінчилися невдачею. Це схиляє до думки, що ефективного алгоритма, мабуть, просто не існує. Тому ще в тих самих 1960/1970-х рр. розпочали пошук строгого доведення неіснування ефективного алгоритму — й такого доведення теж досі нема!

Так що перевірка існування гамільтонового циклу (та інші NP-повні задачі) — одне з найважливіших відкритих питань сучасної математики.

Звичайно, *деякі* математичні результати щодо умов існування гамільтонових циклів все ж є. Коротко згадаємо кілька найпростіших.

При $n \geq 3$, якщо у графі є висяча вершина, цей граф не містить гамільтонового циклу.

Доведення. Якщо вершина v_i висяча, то до неї йде лише одне ребро; позначимо його $\{v_i, v_j\}$. Тоді будь-який замкнений маршрут, що містить v_i , неминуче міститиме v_j щонайменше двічі (перед та після v_i). ■

Теорема Дірака стверджує: *якщо у неорієнтованому не-мульти графі без петель, при $n \geq 3$, степені кожної вершини не менший за $n/2$, то граф містить гамільтонів цикл.*

(Без доведення.)

Перевірити, чи є у графі висячі вершини, просто. Якщо є, можна видати відповідь «Гамільтонового цикла нема». Порівняти степені вершин з $n/2$ (і, якщо усі більші, видати відповідь «Гамільтонів цикл є») — теж. Але перша зі згаданих теорем задає *лише необхідну* (не достатню) умову, друга — *лише достатню* (не необхідну). І, наприклад, для 7-вершинного графа зі степенями (3, 3, 3, 3, 3, 3, 6) жодна з цих теорем не дає остаточної відповіді, все одно доводиться запускати перебір... Більш того: нерідко (в т.ч. для щойно згаданого переліку степенів) існують різні графи з однаковим переліком степенів, одні з яких містять гамільтонів цикл, а інші не містять.

(У «чисто-математичних» книжках можна знайти критерії (тобто умови, необхідні й достатні одночасно) існування гамільтонового циклу. Але всі відомі критерії нічого не дають на практиці, бо їх теж невідомо як перевіряти швидше, ніж повним перебором.)

5.6 Пошуки у графах (обходи графів)

Пройти по графу, переглянувши його вершини та ребра — не елементарна задача: шляхи можуть «розповзатися», знову «сходитися», тощо. Тому, щоб уміти правильно переглянути довільний граф, варто знати методи. Їх називають *пошуками* або *обходами*. Історично склалося, що більш поширений варіант «пошук», хоча взагалі-то він менш вдалий: ці методи саме переглядають (обходять) графи, а не шукають у них щось конкретне.

Пошук у графі (рос. «поиск в графе», англ. «graph search»), він же *обхід графу* (рос. «обход графа», англ. «graph traversal») — це алгоритмічний метод перегляду графу, який гарантує, що всі³⁸ вершини та ребра будуть розглянуті і не будуть розглядатися надто багато разів.

Найбільш стандартними є два пошуки: *пошук у ширину* (він же «пошук у шир», рос. «поиск в ширину», англ. «breadth-first search», скорочено «BFS») та *пошук у глибину* (він же «пошук углиб», рос. «поиск в глубину», англ. «depth-first search», скорочено «DFS»).

5.6.1 Пошук у ширину (BFS) та найкоротші маршрути в незважених графах

Основна ідея пошука в ширину: спочатку досліджуються всі вершини — сусіди початкової (тобто ті, куди йдуть ребра/дуги з початкової); потім — усі вершини, що знаходяться на відстані 2 від початкової; потім усі, що на відстані 3, і т. д. *Завдяки цьому, кожна вершина зразу досягається за найкоротшим шляхом від початкової вершини.*

(Тут і скрізь у розд. 5.6.1 мається на увазі відстань у незваженому графі, тобто кількість ребер; алгоритми пошуку відстаней у зважених графах див. у розд. 5.7.)

Для реалізації BFS використовують структуру даних *черга* (рос. «очередь», англ. «queue»). Елементи черги «вишикувані в лінію», яка має два кінці: *голову* («head») і *хвіст* («tail»). Додавати елементи можна лише у хвіст черги (елемент, що досі був крайнім з хвоста, зміщується «всерідину» черги), брати (виймати) — лише з голови. Тобто, звичайна черга в яку-небудь касу, в яку ніхто не лізе поза чергою і котру ніхто не кидає не достоявши.

Тоді пошук у ширину можна реалізувати приблизно як нагорі стор. 185.

Параметр **start** задає вершину, з якої слід починати пошук у ширину; змінна **curr** зберігає поточну вершину; **next** використовується для перебирання сусідів **curr**. Як правило, вершини нумеруються, і змінні **start**, **curr** та **next** — цілі чісла (номери вершин); але може бути й інакше.

Масив **st** зберігає т. зв. *статуси* вершин: елемент **st[next]** містить або 0 (якщо вершина **v[next]** ще не була додана у чергу), або 1 (вже була додана; можливо, вже була й вийнята, але це несуттєво). Це поняття, яке тут назване

³⁸ «Всі» може означати або «абсолютно всі», або «всі досяжні». Іноді вважають, що у пошуку в ширину маються на увазі всі досяжні, у пошуку в глибину — абсолютно всі.

```

void bfs(start) {
    покласти у чергу єдиний елемент - вершину start;
    st[start] = 1;
    while (у черзі є елементи) {
        узяти елемент з голови черги і розмістити у змінній curr;
        for (next : curr→next) /* перебираємо у змінній next
            усі вершини, куди йдуть ребра (дуги) з вершини curr */
            if (st[next]==0) {
                додати вершину next в кінець черги;
                st[next] = 1; // позначити як відвідану
            }
    }
}

```

статус (рос. «*статус*», англ. «*status*»), можуть також називати *стан* (рос. «*состояние*», англ. «*state*»), і навіть взагалі ніяк не називати, оперуючи лише поняттями «відвідана», «не відвідана», «чи відвідана?», тощо. Пошук углиб (розд. 5.6.2) та алгоритм Дейкстри (розд. 5.7.1) теж мають справу зі схожими статусами, і це зауваження стосується також і їх.

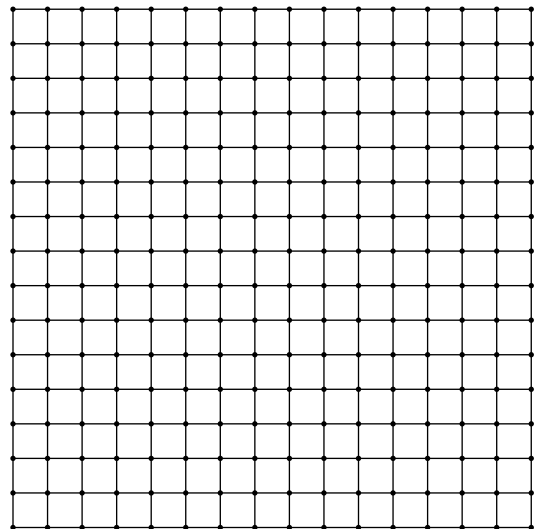
Перед викликом bfs слід ініціалізувати всі елементи st нулями!

(Ми не стали робити це в самій підпрограмі `bfs`, бо іноді її використовують як складову частину інших алгоритмів, і деяким з них ініціалізація всередині BFS заважала б. Тож будемо вважати, що масив `st` глобальний і ініціалізація його елементів нулями відбувається перед викликом підпрограми `bfs`.)

Надання вершині статусу 1 слід робити при занесенні її у хвіст черги (а не, наприклад, при вийманні з голови). Якщо порушувати це правило, деякі вершини можуть додаватися в чергу по кілька разів.

(А у деяких графах — по *дуже багато* разів. Розглянемо граф, відповідний місту з 15×15 квадратними кварталами, вершинами є перехрестя, ребрами — фрагменти вулиць між перехрестями (див. рис.). Такий граф має $16 \times 16 = 256$ вершин і 480 ребер, що для комп'ютера зовсім не багато.

Якщо запустити в такому графі погано реалізований пошук ушир (з невчасною заміною статусу вершин), узявши в якості початкової вершини крайнє кутове перехрестя, діагонально-протилежне кутове перехрестя буде додано в чергу 155 117 520 разів, бо саме стільки є різних шляхів однакової мінімальної довжини (див. також розд. 4.5.2). Це може потребувати *гігабайт (!)* пам'яті для черги. А при правильній реалізації черга не перевищуватиме 16 елементів.)

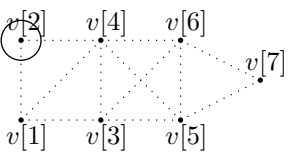
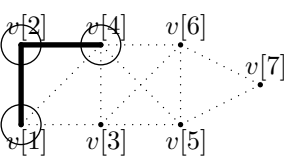
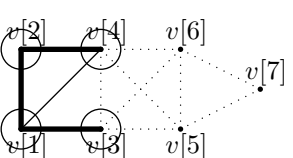
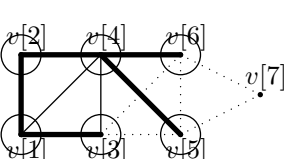
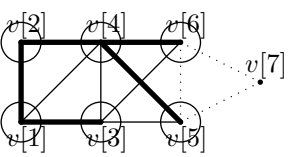
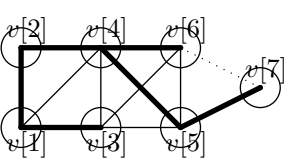
Цикл перебору ребер, що виходять із поточної вершини `curr`, спеціально записано синтаксично неправильно (`for (next : curr→next) ...`), щоб підкреслити: BFS можна реалізовувати при різних поданнях графа. Якщо використовується матриця суміжності, слід поєднати звичайний цикл від 0

до $N-1$ та **if**; якщо списки суміжності, то **if** не потрібен, бо список суміжності вершини **curr** якраз і містить перелік лише потрібних **next**.

Приклад застосування BFS. Нехай хочемо знайти мінімальні шляхи від $v[2]$; з неї й запускаємо пошук. Нехай цикл **for** (**next:curr**→**next**) ... перебирає вершини **next** у порядку зростання номерів.³⁹

На серії рисунків, де зображений процес виконання BFS, вершина, обведена кружечком, позначає, що вона вже розглянута (не обведена — не розглянута); ребро, проведене пунктиром — не розглянуте; проведене товстою лінією — розглянуте, причому саме по ньому відбувся перехід до розгляду нових вершин; проведене лінією звичайної товщини — розглянуте, але по ньому фактично не переходили (бо вершина **next** вже розглянута).

Колонка «черга» показуватиме вміст черги (голова згори, хвіст знизу); елемент, уже вийнятий з голови (він же — поточна вершина, що зберігається в **curr**), та елемент, щойно доданий у хвіст, відділятимемо рисочками.

	черга	curr	next	коментар
	$\frac{\quad}{2}$	??	??	Перед початком основного цикла, щойно додали у чергу початкову вершину $v[2]$
	$\frac{2}{1}$ 4	2	1 4	Вийняли з черги $v[2]$, розглядаємо ребра, що виходять з неї ($v[2] \rightarrow v[1]$ та $v[2] \rightarrow v[4]$). Ні $v[1]$, ні $v[4]$ ще не розглянуті, тому використовуємо обидва ці ребра й додаємо обидві ці вершини у чергу
	$\frac{1}{4}$ 3	1	2 3 4	Вийняли з черги $v[1]$, розглядаємо спочатку ребро $v[1] \rightarrow v[2]$ (яке пропускаємо, бо $v[2]$ вже відвідана), потім $v[1] \rightarrow v[3]$ (яке використовуємо й додаємо $v[3]$ у чергу), потім $v[1] \rightarrow v[4]$ (яке пропускаємо, бо $v[4]$ вже відвідана)
	$\frac{4}{3}$ $\frac{5}{6}$	4	1 2 3 6	Вийняли з черги $v[4]$, розглядаємо $v[4] \rightarrow v[1]$, $v[4] \rightarrow v[2]$, $v[4] \rightarrow v[3]$ (кожне з них пропускаємо, бо вершини $v[1]$, $v[2]$ та $v[3]$ вже відвідані), $v[4] \rightarrow v[5]$ та $v[4] \rightarrow v[6]$ (кожне з них використовуємо й додаємо $v[5]$ та $v[6]$ у чергу)
	$\frac{3}{5}$ 6	3	1 4 5 6	Вийняли з черги $v[3]$, розглядаємо $v[3] \rightarrow v[1]$, $v[3] \rightarrow v[4]$, $v[3] \rightarrow v[5]$ та $v[3] \rightarrow v[6]$. Усі вершини $v[1]$, $v[4]$, $v[5]$ та $v[6]$ вже відвідані, пропускаємо
	$\frac{5}{6}$ 7	5	3 4 6 7	Вийняли з черги $v[5]$, розглядаємо $v[5] \rightarrow v[3]$, $v[5] \rightarrow v[4]$, $v[5] \rightarrow v[6]$ (кожне з них пропускаємо, бо $v[3]$, $v[4]$ та $v[6]$ вже відвідані), та $v[5] \rightarrow v[7]$ (використовуємо й додаємо $v[7]$ у чергу)

³⁹Порядок розгляду сусідів може бути довільним, аби жоден з них не був пропущений і не розглядався надто багато разів. Якщо так склалося, що списки суміжності записані не у порядку зростання, немає потреби сортувати їх перед застосуванням BFS. Див. також примітку 40 на стор. 189

	черга	curr	next	коментар
	$\frac{6}{7}$	6	3 4 5 7	Вийняли з черги $v[6]$, розглядаємо $v[6] \rightarrow v[3]$, $v[6] \rightarrow v[4]$, $v[6] \rightarrow v[6]$ та $v[6] \rightarrow v[7]$. Усі вершини $v[3]$, $v[4]$, $v[6]$ та $v[7]$ вже відвідані, пропускаємо
(без змін)	$\frac{7}{7}$	7	5 6	Вийняли з черги $v[7]$, розглядаємо $v[7] \rightarrow v[5]$ та $v[7] \rightarrow v[6]$. Обидві вершини $v[5]$ та $v[6]$ вже відвідані, пропускаємо
(Черга порожня, основний цикл пошуку в ширину закінчується)				

Чому черга забезпечує перегляд спочатку всіх вершин на відстані 1, потім всіх на відстані 2, і т. д.? $\frac{v[2] \ v[1] \ v[4] \ v[3] \ v[5] \ v[6] \ v[7]}{d=0 \ d=1 \ d=2 \ d=3}$

Спочатку в чергу кладеться (й тут же виймається) початкова вершина — єдина на відстані 0. У хвіст черги додаються всі її сусіди — тобто, всі вершини, що знаходяться на відстані 1. Потім починається обробка вершин відстані 1. Їхні сусіди (точніше, ті з сусідів, які досі не додані в чергу) перебувають на відстані 2, й саме вони кладуться у хвіст черги, тож новий вміст черги має вигляд: починаючи з голови йдуть вершини відстані 1, потім, починаючи з якогось місця і до хвоста — вершини відстані 2. Не зважаючи на відсутність явного роздільника, ці групи гарантовано не перемішуються. Так само не перемішуються вони і при більших значеннях відстані.

Модифікація BFS, що дозволяє явно знаходити найкоротші шляхи
Наведений нагорі стор. 185 алгоритм — найпростіший варіант BFS. Він, хоч і відбувається по найкоротшим шляхам, але не дає можливості вивести ці шляхи у зручному для користувача вигляді. В цьому сенсі він не робить безпосередньо корисної конкретної роботи. Так само, як не робить конкретної роботи код “for(int i=0; i<n; i++) a[i];”. Але такий цикл є «кістяком» (основою) більшості засобів обробки масиву — треба лише доповнювати $a[i]$ більш осмисленими діями з ним. Аналогічно і вищенаведений код `bfs` є «кістяком», який можна доповнити до корисних алгоритмів.

Введемо масив `dist`, який міститиме відстані вершин від початкової, та масив `previous`, який вказуватиме, з якої вершини ми прийшли у поточну. Заповнення цих масивів відбуватиметься: для початкової вершини — на початку пошуку, для всіх інших досяжних — у момент додавання вершини у хвіст черги. Результат див. нагорі стор. 188; відмінності від попередньої версії виділені позначками “//!!!”.

Аргументуємо, що масив `dist` справді містить відстані від початкової вершини до всіх досяжних. Для початкової вершини `start` відбувається ініціалізація `dist[start]=0`, і це правильно; для всіх інших досяжних, значення присвоюється як `dist[next] = dist[curr] + 1`, причому за умови, що вершина `next` була додана у чергу як сусід вершини `curr`. А це означає, що до неї можна дійти по шляху довжиною `dist[curr] + 1`: спочатку дійти до `curr`, потім зробити ще один крок. З іншого боку, завдяки дотриманню

```

void bfs_2(start) {
    покласти у чергу єдиний елемент - вершину v;
    st[start] = 1;
    dist[start] = 0;                                     //!!!
    previous[start] = (якесь спеціальне значення “не-вершина”); //!!!
    while (у черзі є елементи) {
        узяти елемент з голови черги і розмістити у змінній curr;
        for (next : curr→next) /* перебираємо у змінній next
            усі вершини, куди йдуть ребра (дуги) з вершини curr */
            if (st[next]==0) {
                додати вершину next в кінець черги;
                dist[next] = dist[curr]+1;                //!!!
                previous[next] = curr;                    //!!!
                st[next] = 1; // позначити як відвідану
            }
    }
}

```

основної ідеї пошуку в ширину, якщо вершина **next** тільки зараз додається до черги, то коротшого шляху із початкової для неї не існує. Значить, раз до **next** за $\text{dist}[\text{curr}] + 1$ дійти можна, а за меншу кількість кроків ні, то це і є відстань (як кількість ребер) до вершини **next**.

Масив **previous**, який містить попередників вершин на шляхах, використовують, щоб відновлювати самі найкоротші шляхи (як послідовності вершин). Це робиться за допомогою т. зв. *зворотнього ходу*. Нехай потрібно знайти найкоротший шлях з початкової вершини **v** до якої-небудь вершини номер **i**; тоді перш за все встановлюють передостанню вершину шляху (це буде **previous[i]**), потім передпередостанню (**previous[previous[i]]**), і т. д., доки, «задкуючи», не дійдемо до початкової вершини **v**.

(Звісно, у тексті програми слід реалізовувати «задкування» не зверненнями у стилі **previous[previous[i]]**, а циклом у стилі **curr=finish; while(curr!=start) { ...; curr = previous[curr];}**.)

Якщо пошук у ширину може застосовуватися до графів, у яких не всі вершини досяжні з початкової, може бути доцільним ініціалізувати елементи масива **dist** дуже великими значеннями («машинними ∞ »), масива **previous** — спеціальним значенням «недосяжна» (наприклад, “-2”); хоча досяжність/недосяжність вершини й можна визначати за масивом **st**, буває доцільно продублювати інформацію про те, які вершини вже досягнуті й які ні, у інших масивах. А можна й навпаки: тримаючи інформацію про досягнуті вершини в інших масивах, позбутися масива **st**. Подібного роду варіацій на тему пошуку вшир насправді досить багато. Але, звісно, в рамках однієї програми слід вибрати щось одне.

Якщо до деяких вершин є різні шляхи однакової мінімальної довжини, розглянуті пошук у ширину і відновлення шляху зворотнім ходом знаходять

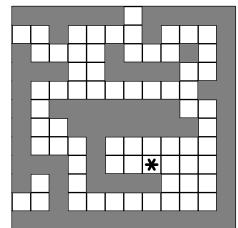
якийсь один⁴⁰ з них і не зважають на решту. Так, у детально розглянутому прикладі застосування BFS можливий альтернативний найкоротший шлях до $v[7]$, який проходить через $v[6]$ замість $v[5]$, але це ігнорується.

Зазвичай, це нормально, бо достатньо знати якийсь один мінімальний шлях, а всі не потрібні (тим паче, що у деяких графах їх *дуже* багато; див. приклад на стор. 185). А якщо все-таки треба шукати *всі* мінімальні шляхи, це можна зробити, внісши до алгоритму такі, наприклад, зміни.

1. Зробимо `previous` не одновимірним масивом чисел, а `vector`-ом `vector`-ів, щоб `previous[i]` містив *перелік усіх попередників* $v[i]$.
2. Перебираючи сусідів у циклі “`for (next : curr→next) ...`”, для тих вершин `next`, які *вже мають статус 1*, будемо перевіряти умову `dist[next]==dist[curr]+1` — вона означає, що новий шлях до `next`-ої вершини має таку ж довжину, як вже знайдений мінімальний. Якщо так, додаємо `curr` до переліку `previous[next]`.
3. Зворотній хід організуємо рекурсивно: кожен перехід до попередника — рекурсивний виклик; якщо попередників кілька — кілька рекурсивних викликів у циклі.

Пошук у ширину на прямокутній таблиці Розглянемо особливий випадок застосування пошуку вшир у застосуванні до такої задачі.

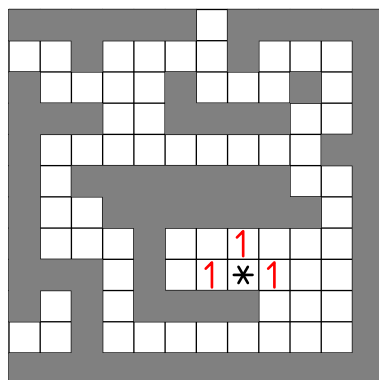
Дано прямокутний лабіринт, сформований з квадратних клітинок: сірі — стіни, білі — вільні (проходи). Потрібно знайти шлях мінімальної довжини від початкової позиції, позначеної зірочкою, до будь-якого з виходів (виходами вважаються усі вільні клітинки у зовнішніх стінах). Переходити за 1 хід можна лише у вільну клітинку зі спільною стороною.

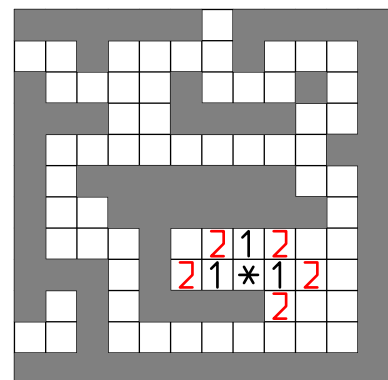
Багато дрібних деталей істотно відрізняються від раніше описаного стандартного варіанту BFS, але загальна суть та сама. Якщо добре усвідомити спільну суть, зазвичай стає яснішим і сам алгоритм пошуку вшир.

При відображенні процесу, звертатимемо увагу, *що* робиться на відповідному кроці, не заглиблюючись у технічні деталі того, *як* це зробити.

Позначимо
всі вільні
клітинки
навколо
старта
одиночками

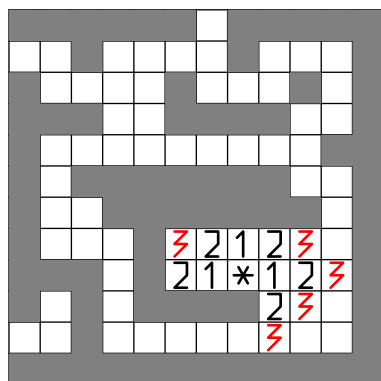

Позначимо
всі вільні
клітинки
навколо всіх
одиночок
двійками

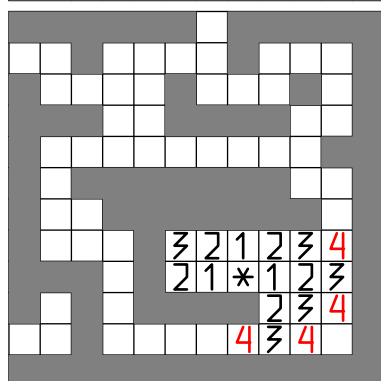

⁴⁰Перший, який трапиться; а який саме трапиться першим, залежить від того, в якому порядку розглядаються сусідні вершини у циклі “`for (next : curr→next) ...`”. Див. також примітку 39 на стор. 186.

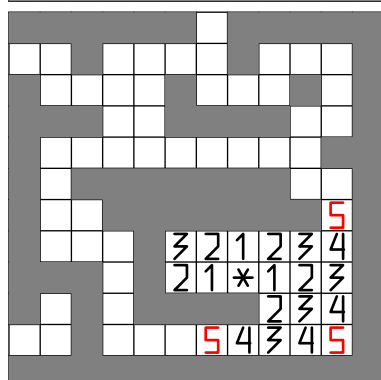
Позначимо
всі вільні
клітинки
навколо всіх
двійок
трійками

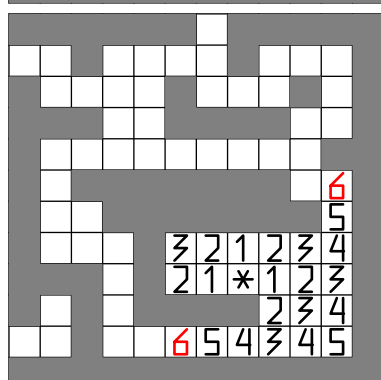
Позначимо
всі вільні
клітинки
навколо всіх
трійок
четвітками

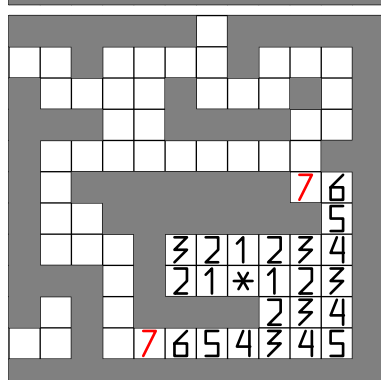
Позначимо
всі вільні
клітинки
навколо всіх
четвірок
п'ятірками

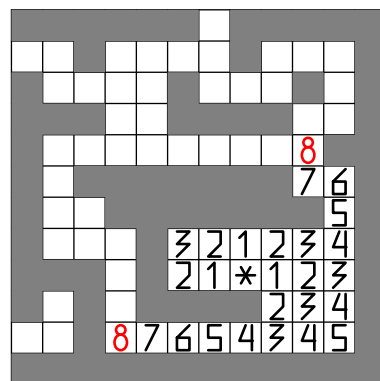
Позначимо
всі вільні
клітинки
навколо всіх
п'ятірок
шістками

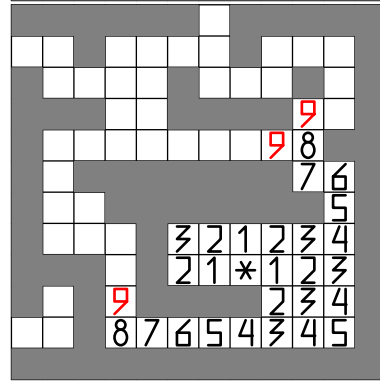
Позначимо
всі вільні
клітинки
навколо всіх
шісток
сімками

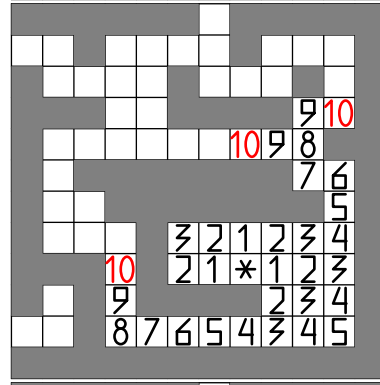
Позначимо
всі вільні
клітинки
навколо всіх
сімок
вісімками

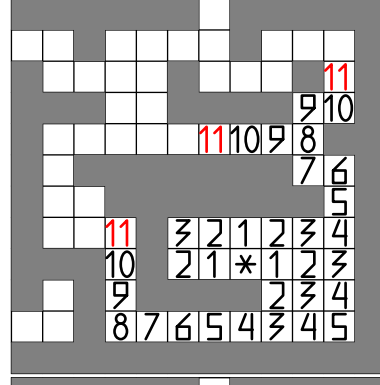
Позначимо
всі вільні
клітинки
навколо всіх
вісімок
дев'ятками

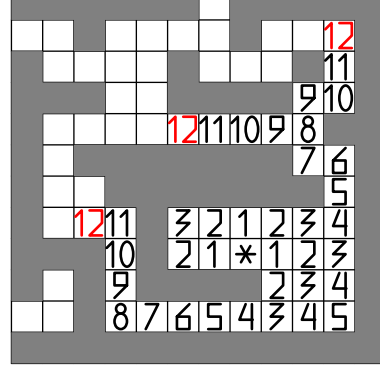
Позначимо
всі вільні
клітинки
навколо всіх
дев'яток
десятками

Позначимо
всі вільні
клітинки
навколо всіх
десяток оди-
надцятками

Позначимо
всі вільні
клітинки
навколо всіх
одинадцят
дванадцятка-
ми

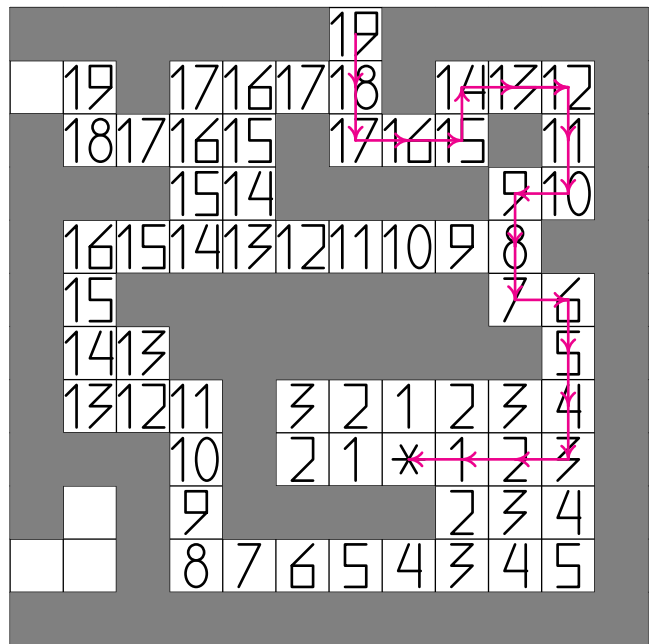
[illegible][illegible][illegible][illegible]

Дісталися до виходу (нагорі прямокутника), можна завершувати основний етап.

якщо таких шісток всього дві). Якщо ж складати клітинки (наприклад, як пари чисел «№ рядка, № стовпчика») у чергу, це будуть клітинки, що виймаються з черги підряд. «Клітинка вільна» відповідає «клітинка не є стіною та `st[цієї клітинки]==0`». Тобто, цю вільність (невідвіданість) клітинки можна позначати і якимсь спеціальним значенням у тому самому масиві, де пишуться числа-відстані. Але можна й статусами. І так далі.

Щоб відновити маршрут як послідовність клітинок, слід застосувати зворотній хід. Тут можна застосувати в т. ч. й вищеописану схему із запам'ятовуванням попередників у окремий масив `previous`. Правда, саме в цьому випадку це не дуже зручно: кожна клітинка тоді повинна містити і число-відстань, і пару чисел-координати клітинки-попередника. Тут зручніше відновлювати відновлювати попередників «на ходу».

Клітинка, де вперше досягли виходу, має значення 19; отже, в неї прийшли з сусідньої зі значенням 18. У ту, що має значення 18, прийшли з сусідньої зі значенням 17, і таких сусідніх зі значенням 17 є дві різні; значить, є різні маршрути однакової мінімальної довжини. Якщо хочемо знайти будь-який один з маршрутів, то вибираємо будь-яку одну з цих двох сусідніх зі значенням 17. Наприклад, нижню. У неї, що має значення 17, прийшли з сусідньої зі значенням 16. І так «задкуємо» до самого старту.

5.6.2 Пошук у глибину (DFS), перевірка ациклічності орграфа та топологічне сортування

Основна ідея пошуку в глибину: коли з'являється розгалуження, треба спочатку повністю дослідити одну його гілку і лише потім перейти до розгляду інших (якщо вони все ще будуть не розглянуті).

Одна зі стандартних реалізацій DFS — рекурсивна:

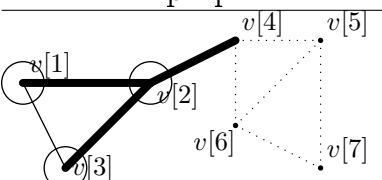
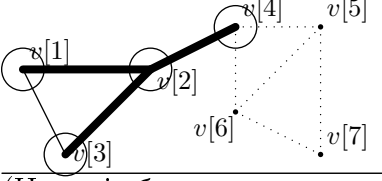
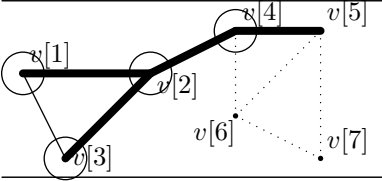
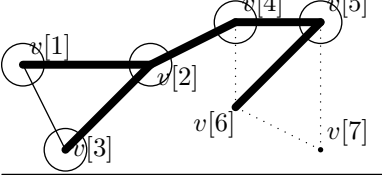
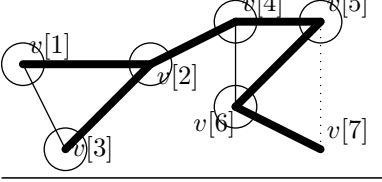
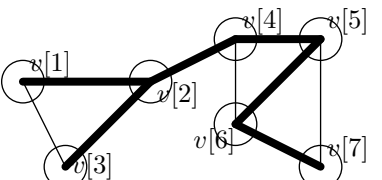
```
void dfs(curr) {
    st[curr] = 1;
    for (next : curr→next) /* перебираємо у змінній next
        усі вершини, куди йдуть ребра (дуги) з вершини curr.
        Змінна next обов'язково ЛОКАЛЬНА */
        if(st[next]==0)
            dfs(next);
}
```

Параметр **curr** означає поточну вершину (оскільки підпрограма викликає себе рекурсивно, значення **curr** постійно змінюється); змінна **next**, що перебирає вершини, мусить бути локальною. Смысл масива **st** такий самий, як для **bfs**; тепер ще суттєвіше, що він глобальний.

Підкреслимо відомий факт, що сукупність рекурсивних викликів циклу “for (**next**:**curr**→**next**) if(...) dfs(**next**)” працює так: спочатку повністю завершується один виклик, і лише потім починається інший (або не починається, якщо відповідна вершина вже розглянута (**st**[**next**] $\neq 0$)). Що якраз і відповідає вищезгаданій ідеї «спочатку повністю дослідити одну гілку, лише потім перейти до інших».

Приклад застосування DFS. Більшість умовних позначень і додаткових домовленостей ті самі, що для BFS. Колонка «стек» показує вміст програмного стеку у відповідні моменти: кількість рядків вказує глибину занурення у рекурсію, самі чісла — значення аргументу **curr** та локальної змінної **next** для кожного з цих викликів. У прикладі пошук починається з $v[1]$, але, взагалі кажучи, з якої вершини треба, з тієї й починаємо.

граф	стек	коментар								
	<table><tr><th>curr</th><th>next</th></tr><tr><td>1</td><td>2</td></tr></table>	curr	next	1	2	перший виклик <code>dfs</code> з головної програми; всередині нього, перша ітерація цикла <code>for next...</code> розглядає перше по порядку ребро, що виходить з $v[1]$ ($v[1] \rightarrow v[2]$).				
curr	next									
1	2									
	<table><tr><th>curr</th><th>next</th></tr><tr><td>1</td><td>2</td></tr><tr><td>2</td><td>1</td></tr></table>	curr	next	1	2	2	1	відбувся рекурсивний виклик <code>dfs</code> , тепер поточною вершиною $v \in v[2]$; перша ітерація цикла <code>for next...</code> розглядає перше по порядку ребро, що виходить з $v[2]$; це ребро $v[2] \rightarrow v[1]$, у вершині $v[1]$ ми вже побували, тому переходимо до наступного значення змінної <code>next</code> .		
curr	next									
1	2									
2	1									
	<table><tr><th>curr</th><th>next</th></tr><tr><td>1</td><td>2</td></tr><tr><td>2</td><td>3</td></tr></table>	curr	next	1	2	2	3	продовжуємо цикл <code>for next...</code> , переходимо до ребра $v[2] \rightarrow v[3]$, у вершині $v[3]$ ще не були, тож переходимо в неї.		
curr	next									
1	2									
2	3									
	<table><tr><th>curr</th><th>next</th></tr><tr><td>1</td><td>2</td></tr><tr><td>2</td><td>3</td></tr><tr><td>3</td><td>1</td></tr></table>	curr	next	1	2	2	3	3	1	поточна вершина $v[3]$, дивимося ребро $v[3] \rightarrow v[1]$, воно веде в уже розглянуту вершину
curr	next									
1	2									
2	3									
3	1									
(без змін)	<table><tr><th>curr</th><th>next</th></tr><tr><td>1</td><td>2</td></tr><tr><td>2</td><td>3</td></tr><tr><td>3</td><td>2</td></tr></table>	curr	next	1	2	2	3	3	2	поточна вершина $v[3]$, дивимося ребро $v[3] \rightarrow v[2]$, воно веде в уже розглянуту вершину; на цьому перелік ребер, що виходять з $v[3]$, закінчено — отже, цей виклик завершується, виконання програми повертається на попередній рівень рекурсії (той, де $v = 2$).
curr	next									
1	2									
2	3									
3	2									

граф	стек		коментар
	curr	next	продовжуємо цикл for next... , переходимо до ребра $v[2] \rightarrow v[4]$, у вершині $v[4]$ ще не були, тож переходимо в неї.
	1	2	
	2	4	
	curr	next	поточна вершина $v[4]$, дивимось ребро $v[4] \rightarrow v[2]$; воно веде в уже розглянуту вершину, продовжуємо цикл for next...
	1	2	
	2	4	
	4	2	
(Надалі, будемо пропускати подібні ситуації «не йдемо в уже розглянуту вершину», не записуючи їх у цю таблицю)			
	curr	next	поточна вершина $v[4]$, дивимось ребро $v[4] \rightarrow v[5]$, бачимо, що по ньому потрібно перейти.
	1	2	
	2	4	
	4	5	
	curr	next	поточна вершина $v[5]$, ребро $v[5] \rightarrow v[4]$ пропускаємо, по ребру $v[5] \rightarrow v[6]$ переходимо.
	1	2	
	2	4	
	4	5	
	5	6	
	curr	next	поточна вершина $v[6]$, ребра $v[6] \rightarrow v[4]$ та $v[6] \rightarrow v[5]$ пропускаємо, по ребру $v[6] \rightarrow v[7]$ переходимо.
	1	2	
	2	4	
	4	5	
	5	6	
	6	7	
	curr	next	поточна вершина $v[7]$; жодне з ребер, котрі виходять з неї, не веде до нової вершини, тож на цьому відповідний рекурсивний виклик завершується.
	1	2	
	2	4	
	4	5	
	5	6	
	6	7	
	7	??	
(без змін)	curr	next	повернувшись на попередній рівень рекурсії (поточна вершина $v[6]$), бачимо, що вже всі ребра, котрі виходять з неї, розглянуті; отже, завершуємо і цей виклик, повертаючись на попередній рівень рекурсивної вкладності
	1	2	
	2	4	
	4	5	
	5	6	
	6	??	

(Далі виклики теж лише завершуються: для $v[5]$ ще є сусід $v[7]$, але ця вершина вже розглянута; для $v[4]$ ще є сусід $v[6]$, але ця вершина вже розглянута; для $v[2]$ цикл перебору сусідів і так вже завершився; для $v[1]$ ще є сусід $v[3]$, але ця вершина вже розглянута. Отже, увесь пошук у глибину остаточно завершується.)

Аналогічно BFS, сам по собі DFS не робить нічого безпосередньо корисного, але чимало графових задач можна розв'язати *на його основі*. Для цього (знов-таки аналогічно BFS) потрібно додати до наведеної вище основної частини тексту **dfs** інші дії, потрібні для відповідної задачі.

Наприклад, DFS-ом можна побудувати матрицю досяжності або виділити компоненти зв'язності неорієнтованого графа. Але саме для цих задач

придатні хоч DFS, хоч BFS; це може створити хибне враження, ніби пошук ушир «кращий» (він шукає мінімальні шляхи, а пошук углиб не шукає). Це не так. Ніякий з цих пошуків не кращий і не гірший, вони просто трохи схожі й трохи різні: є задачі, які можна вирішити будь-яким з них, є задачі, які можнi вирішити лише одним, і є задачі, які можнi вирішити лише іншим.

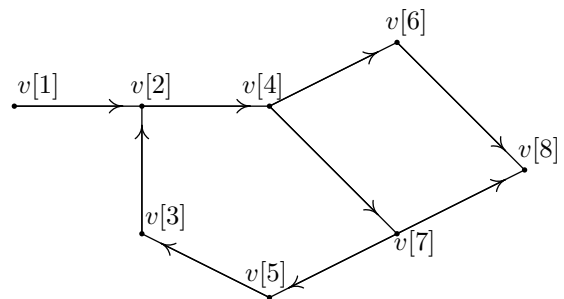
Прикладом задачі, яку легко вирішити модифікацією DFS, але не BFS, є перевірка ациклічності орграфа (згадана на стор. 160 як приклад «абсолютно не геометричної, але типово графової» задачі).

Перевірка ациклічності орграфа рекурсивним DFS-ом Детальніша постановка задачі така: задано орграф, і потрібно з'ясувати, чи містить він хоча б один орієнтований цикл (у найпростішій версії цієї задачі потрібна лише відповідь «так»/«ні»); у трохи складнішій версії потрібен ще й сам цикл як послідовність вершин). От і розглянемо, як вирішити цю задачу (найпростішу версію) за допомогою рекурсивного DFS.

(Взагалі кажучи, існують інші, крім розглянутої в цьому посібнику, реалізації пошуку углиб. Наприклад, *нерекурсивний* пошук углиб, котрий майже як BFS, тільки черга замінена на стек, що працює як контейнер (структура даних): не внаслідок входу у функцію/виходу з функції, а явними викликами дій «покласти у стек» та «вийняти зі стеку». То для того нерекурсивного варіанту всі подальші міркування неправильні, і він не вміє перевіряти ациклічність. Тому зараз і говориться саме про рекурсивний DFS.)

Твердження. *Орграф містить цикл, що проходить через $v[i_0]$, тоді й тільки тоді, коли рекурсивний DFS, запущений з $v[i_0]$, розглядає серед інших в т. ч. й дугу, яка заходить у $v[i_0]$.*

Наприклад, на орграфі з рис. DFS із $v[2]$ піде у $v[4]$, потім у $v[6]$, у $v[8]$, потім повернеться у $v[6]$, повернеться у $v[4]$, піде у $v[7]$, у $v[5]$, у $v[3]$, і *перевірить дугу* $v[3] \rightarrow v[2]$ (звісно, не переходячи по ній, бо $v[2]$ вже відвідана).

Це може призвести до такої ідеї: всередині циклу `for (next : curr → next)`

замінити «одногілкове» розгалуження «якщо вершина ще не розглянута, запускаємо пошук із неї» на «двогілкове»: «якщо ще не розглянута, запускаємо пошук, а якщо розглянута, то запам'ятати, що знайшли цикл».

На жаль, рівно у такому вигляді це неправда. У тому ж орграфі є вершина $v[8]$, куди ведуть різні орієнтовані шляхи $v[2] \rightarrow v[4] \rightarrow v[6] \rightarrow v[8]$ та $v[2] \rightarrow v[4] \rightarrow v[7] \rightarrow v[8]$, які *не* утворюють цикла. Тому потрібно розрізняти ситуацію повторного розгляду $v[8]$ від повторного розгляду $v[2]$.

Вімінність полягає у тому, що повторний розгляд вершини $v[8]$ відбувається *після відкату* рекурсії з $v[8]$ у $v[6]$, а повторний розгляд $v[2]$ — *всередині* виконання пошуку з вершини $v[2]$. Тому, елементи масиву статусів `st` тепер мають зберігати не одне з двох значень, а одне з трьох:

- “0” — вершина ще не розглянута;
- “1” — сама вершина розглянута, а рекурсивний розгляд досяжних з неї частин орграфа ще триває;
- “2” — вже завершено розгляд і самої вершини, і досяжних з неї частин орграфа.

Неважко переконатися, що для підтримання таких значень достатньо міняти елементи `st` у такі моменти:

1. перед першим запуском `dfs` ініціалізувати всі елементи `st` нулями;
2. потрапивши всередину рекурсивного виклику `dfs(curr)`, відразу робити присвоєння `st[curr]=1`;
3. перед самим завершенням рекурсивного виклику `dfs(curr)` робити присвоєння `st[curr]=2`.

Отримуємо псевдокод алгоритму перевірки ациклічності:

```
void dfs_cycle(curr) {
```

```
    st[curr] = 1;
```

```
    for (next : curr→next) /* перебираємо у локальній змінній next
        всі вершини, куди йдуть дуги з вершини curr. */
```

```
        if(st[next]==0)
```

```
            dfs_cycle(next);
```

```
        else
```

```
            if(st[next]==1) //!!!
```

```
                CYCLE!!! ;
```

```
    st[curr] = 2; //!!!
```

```
}
```

На місце фрагмента “CYCLE!!!” слід написати дії, які слід робити при виявленні цикла. Якщо ці дії хоч одного разу були виконані, орграф містить цикл; якщо не були — ациклічний.

Ще один тонкий момент — як запускати таку підпрограму?

На все тому ж прикладі, бачимо: якщо запустити її з головної програми однократно, починаючи з вершини $v[8]$ (або $v[6]$), цикл не буде знайдений, бо ні з $v[8]$, ні з $v[6]$ не можна дістатися до цикла. Тому, `dfs_cycle` слід запускати багатократно, починаючи з різних вершин.

Можна запускати `dfs_cycle` із усіх вершин орграфа, «чистячи» перед кожним запуском масив статусів `st`.

Але ці запуски можна організувати *значно ефективніше*, уникнувши повторних розглядів вже розглянутих «шматків» графа:

```
for(int v=0; v<n; v++) {
    st.assign(n, 0);
    dfs_cycle(v);
}
st.assign(n, 0);
for(int v=0; v<n; v++)
    if(st[v]==0)
        dfs_cycle(v);
```

Топологічне сортування (topsort) *Задача топологічного сортування орграфа* (рос. «задача топологической сортировки орграфа», англ. «*digraph topological sorting problem*») полягає в тому, щоб переставити вершини орграфа в такому порядку, щоб усі дуги вели від раніших вершин до пізніших. Цю назву часто скорочують: укр., рос. — «*топсорт*», англ. — «*topsort*».

	Вхідні дані	Результат
Приклад 1		Порядок $v[5], v[7], v[3], v[1], v[4], v[2], v[6]$ забезпечує, що всі дуги йдуть зліва направо:
	Якщо переставити $v[7]$ і $v[3]$, вийде інша правильна відповідь	
Приклад 2		Топологічне сортування незастосовне до орграфів з циклами

Наголосимо (хоч це й видно з означення), що топологічне сортування *не є* ще одним алгоритмом сортування масивів чи інших послідовностей. Це не алгоритм, а задача, яка істотно відрізняється (щонайменше, наявністю окремо вершин, окремо дуг) від того сортування, яке виконують бульбашкове сортування, quickSort, тощо.

Як співвідносяться означення топологічного сортування, дане згадане у розд. 2.6.3? Вони дуже схожі, бо між «розмістити менші елементи раніше за більші» та «розмістити вершини, звідки виходять дуги, раніше за вершини, куди вони заходять» дуже глибокий зв'язок, це пмайже те саме. Головна відмінність — для відношень прийнято спочатку переконуватися, що відношення є відношенням порядку (антисиметричним транзитивним), і без цього вважається, що топологічне сортування не має смислу; для орграфів же ніякий аналог транзитивності взагалі не потрібен, замість антисиметричності вживається трохи схожа (але не рівносильна) ациклічність, яку прийнято перевіряти вже під час виконання топсорта, а не зарані.

Не зважаючи на ці відмінності у деталях, цілком правильним є алгоритм топологічного сортування, аналогічний описаному в розд. 2.6.3: «Поки ще є невибрані вершини, повторювати: вибрати будь-яку вершину, в яку не входить жодна дуга; оголосити, що вона є черговою у порядку зліва направо; вилучити її саму і всі дуги, що з неї виходять. Якщо хоч раз настає ситуація, коли вершини ще є, але вибрати вершину за цим правилом неможливо — орграф містить цикл, топологічне сортування неможливе».

При бажанні, цей самий алгоритм можна використовувати також і для перевірки ациклічності, замість раніше описаної модифікації DFS: орієнтований цикл існує тоді й тільки тоді, коли вершини ще є, але серед них неможливо (навіть після раніше зроблених видалень дуг) вибрати таку, куди не заходить жодна дуга.

Але для розріджених графів це значно менш ефективно, ніж DFS.

І можна, навпаки, доробити DFS-ну перевірку ациклічності, щоб вона і перевіряла ациклічність, і, якщо жодного циклу нема, виконувала топсорт.

Реалізація топологічного сортування рекурсивною функцією, що є черговою модифікацією DFS:

```
void dfs_topsort(curr) {
    st[curr] = 1;
    for (next : curr→next) { /* перебираємо у локальній змінній next
        всі вершини, куди йдуть дуги з вершини curr. */
        if(st[next]==0)
            dfs_topsort(next);
        else
            if(st[next]==1)
                cycle_found = true;
        if(cycle_found)
            return;
    }
    st[curr] = 2;
    res.push_back(curr);
}
```

Виклики цієї рекурсивної функції слід організувати приблизно так:

```
st.assign(n, 0);
res.clear();
cycle_found = false;
for(int v=0; v<n; v++)
    if(st[v]==0) {
        dfs_topsort(v);
        if(cycle_found)
            break;
    };
if(cycle_found) {
    ... (виводимо чи вертаємо, що в орграфі є цикл) ...
} else {
    reverse(res.begin(), res.end());
    ... (виводимо чи вертаємо, що res є результатом топсорту) ...
}
```

Зручно організувати алгоритм так, щоб він намагався будувати результат топсорту (послідовність вершин), «сподіваючись» на ациклічність орграфа; якщо орцикл все-таки знайдеться, можна просто «викинути» (проігнорувати) цю недобудовану послідовність. Тому в подальших міркуваннях будемо умовно припускати, ніби орграф ациклічний, хоч це й не гарантовано.

Рекурсивний DFS припиняє рекурсивні заглиблення й починає підйом (відкат) з рекурсії в одній з двох ситуацій: або з вершини не виходить жодна дуга, або всі дуги, що виходять з неї, ведуть у вже відвідані вершини. (Адже, якщо не перше і не друге, то значить є дуги, які ведуть у ще не відвідані вершини, і згідно алгоритму треба в них піти, тобто продовжити рекурсивне заглиблення.) Отже, кожна неможливість заглиблюватись далі в рекурсію обов'язково знаходить щось одне з двох: або цикл (який робить топсорт неможливим), або вершину, всі дуги з якої ведуть лише до вершин статусу 2 (нагадаємо, ми модифікуємо не початковий DFS, а ту версію, яка перевіряє

ациклічність і має три, а не два, значення статусу).

А це значить, що хронологічний порядок підйомів з рекурсії в точності протилежний порядку-результату топсорту: найперший підйом відбудеться у вершині, з якої взагалі не виходять дуги, наступний — у вершині, з якої або взагалі не виходять, або виходить лише дуга у вершину статусу 2, знайдену на попередньому кроці, і т. д. (Повторюємо: все це у припущенні, що оргграф ациклічний.) Тобто, можна при кожному підйомі з рекурсії дописувати поточну вершину в деяку глобальну послідовність, а наприкінці розвернути ту послідовність (якщо, звісно, так і не знайдеться цикл).

У наведеній нагорі стор. 198 реалізації, `vector<int> st` (на початку заповнений нулями) є статусом, що має рівно той самий смисл, що й у перевірці ациклічності; `bool cycle_found` зберігає, чи було знайдено цикл; `vector<int> res` (на початку порожній) використовується, щоб побудувати (у зворотньому порядку) послідовність-відповідь.

Тобто, такий алгоритм вміє і перевірити, чи містить оргграф цикл, і (якщо не містить) знайти який-небудь результат топологічного сортування. І все це — кодом, не набагато складнішим за просто пошук углиб, причому як у плані написання, так і у плані швидкості виконання.

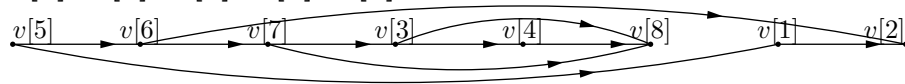
Приклад застосування dfs_topsort.

граф	стек	поточний стан відповіді	коментар						
	<table><tr><th>curr</th><th>next</th></tr><tr><td>1</td><td>2</td></tr></table>	curr	next	1	2	порожньо	первинний (а не рекурсивний) виклик <code>dfs_topsort(v[1])</code> ; всередині нього, перша ітерація цикла <code>for next...</code> розглядає першу по порядку дугу $v[1] \rightarrow v[2]$; по ній треба перейти		
curr	next								
1	2								
	<table><tr><th>curr</th><th>next</th></tr><tr><td>1</td><td>2</td></tr><tr><td>∅</td><td>??</td></tr></table>	curr	next	1	2	∅	??	$v[2]$	з поточної вершини $v[2]$ не виходить жодна дуга; відбувається повернення у $v[1]$ (підйом з $v[2]$), тому $v[2]$ набуває статусу 2 й записується у відповідь
curr	next								
1	2								
∅	??								
	<table><tr><th>curr</th><th>next</th></tr><tr><td>∅</td><td>??</td></tr></table>	curr	next	∅	??	$v[2], v[1]$	з поточної вершини $v[1]$ не виходить жодна <i>ще не розглянута</i> дуга; тому $v[1]$ набуває статусу 2 й дописується у відповідь і відбувається остаточний вихід з рекурсії...		
curr	next								
∅	??								
... але продовжується зовнішній цикл; $v[2]$ пропускається як відвідана, тому аргументом наступного первинного (а не рекурсивного) виклику <code>dfs_topsort</code> є $v[3]$									
	<table><tr><th>curr</th><th>next</th></tr><tr><td>3</td><td>4</td></tr></table>	curr	next	3	4	$v[2], v[1]$	поточна вершина $v[3]$, розглядається перша по порядку дуга $v[3] \rightarrow v[4]$; по ній треба перейти		
curr	next								
3	4								

граф	стек	поточний стан відповіді	коментар								
	<table><tr><th>curr</th><th>next</th></tr><tr><td>3</td><td>4</td></tr><tr><td>4</td><td>8</td></tr></table>	curr	next	3	4	4	8	$v[2], v[1]$	поточна вершина $v[4]$, розглядається перша по порядку дуга $v[4] \rightarrow v[8]$; по ній треба перейти		
curr	next										
3	4										
4	8										
	<table><tr><th>curr</th><th>next</th></tr><tr><td>3</td><td>4</td></tr><tr><td>4</td><td>8</td></tr><tr><td>$\emptyset$</td><td>??</td></tr></table>	curr	next	3	4	4	8	$\emptyset$	??	$v[2], v[1], v[8]$	з поточної вершини $v[8]$ не виходить жодна дуга; відбувається повернення у $v[4]$ (підйом з $v[8]$), тому $v[8]$ набуває статусу 2 й дописується у відповідь
curr	next										
3	4										
4	8										
$\emptyset$	??										
	<table><tr><th>curr</th><th>next</th></tr><tr><td>3</td><td>4</td></tr><tr><td>4</td><td>??</td></tr></table>	curr	next	3	4	4	??	$v[2], v[1], v[8], v[4]$	з поточної вершини $v[4]$ не виходить жодна ще не розглянута дуга; відбувається повернення з $v[4]$ у $v[3]$, тому $v[4]$ набуває статусу 2 й дописується у відповідь		
curr	next										
3	4										
4	??										
	<table><tr><th>curr</th><th>next</th></tr><tr><td>$\emptyset$</td><td>??</td></tr></table>	curr	next	$\emptyset$	??	$v[2], v[1], v[8], v[4], v[3]$	спочатку, розглядається й пропускається $v[3] \rightarrow v[8]$, що веде до розглянутої $v[8]$; потім не лишається не розглянутих дуг, $v[3]$ набуває статусу 2 й дописується у відповідь, відбувається вихід з рекурсії...				
curr	next										
$\emptyset$	??										
... але продовжується зовнішній цикл; $v[4]$ пропускається як відвідана, тому аргументом наступного первинного (а не рекурсивного) виклику <code>dfs_topsort</code> є $v[5]$											
	<table><tr><th>curr</th><th>next</th></tr><tr><td>5</td><td>6</td></tr></table>	curr	next	5	6	$v[2], v[1], v[8], v[4], v[3]$	спочатку, розглядається й пропускається $v[5] \rightarrow v[1]$, що веде до розглянутої $v[1]$; потім розглядається наступна по порядку дуга $v[5] \rightarrow v[6]$, по ній треба перейти				
curr	next										
5	6										
	<table><tr><th>curr</th><th>next</th></tr><tr><td>5</td><td>6</td></tr><tr><td>6</td><td>7</td></tr></table>	curr	next	5	6	6	7	$v[2], v[1], v[8], v[4], v[3]$	спочатку, розглядається й пропускається $v[6] \rightarrow v[2]$, що веде до розглянутої $v[2]$; потім розглядається наступна по порядку дуга $v[6] \rightarrow v[7]$, по ній треба перейти		
curr	next										
5	6										
6	7										
	<table><tr><th>curr</th><th>next</th></tr><tr><td>5</td><td>6</td></tr><tr><td>6</td><td>7</td></tr><tr><td>7</td><td>??</td></tr></table>	curr	next	5	6	6	7	7	??	$v[2], v[1], v[8], v[4], v[3], v[7]$	спочатку, розглядаються й пропускаються $v[7] \rightarrow v[3]$ та $v[7] \rightarrow v[8]$, що ведуть до розглянутих $v[3]$ та $v[8]$; потім не лишається не розглянутих дуг, тому $v[7]$ набуває статусу 2 й дописується у відповідь і відбувається повернення з $v[7]$ у $v[6]$
curr	next										
5	6										
6	7										
7	??										
	<table><tr><th>curr</th><th>next</th></tr><tr><td>5</td><td>6</td></tr><tr><td>$\emptyset$</td><td>??</td></tr></table>	curr	next	5	6	$\emptyset$	??	$v[2], v[1], v[8], v[4], v[3], v[7], v[6]$	з поточної вершини $v[6]$ не виходить жодна ще не розглянута дуга; тому $v[6]$ набуває статусу 2 й дописується у відповідь і відбувається повернення з $v[6]$ у $v[5]$		
curr	next										
5	6										
$\emptyset$	??										
	<table><tr><th>curr</th><th>next</th></tr><tr><td>$\emptyset$</td><td>??</td></tr></table>	curr	next	$\emptyset$	??	$v[2], v[1], v[8], v[4], v[3], v[7], v[6], v[5]$	з поточної вершини $v[5]$ не виходить жодна ще не розглянута дуга; тому $v[5]$ набуває статусу 2 й дописується у відповідь і відбувається остаточний вихід з рекурсії				
curr	next										
$\emptyset$	??										

цикл перебору не відвіданих вершин (зовні `dfs_topsort`) перевіряє, що $v[6]$, $v[7]$ та $v[8]$ вже відвідані, і все разом узятє топологічне сортування остаточно завершується; результатом є «розвернута» послідовність «поточний стан відповіді».

Тобто, остаточною результатом топологічного сортування є послідовність $v[5], v[6], v[7], v[3], v[4], v[8], v[1], v[2]$. Для неї всі дуги справді напрямлені зліва направо:

Пошук углиб має й інші корисні застосування — перевірка сильної зв'язності (ефективніша, ніж побудова матриці зв'язності); перевірка двозв'язності, пошук мостів та точок зчленування; тощо. Але ті алгоритми складніші й явно лежать за межами дискретної математики.

5.7 Алгоритми пошуку найкоротших маршрутів у зв'язаних графах

Пошук у шир знаходить маршрути мінімальної довжини, вважаючи, що довжиною маршрута є кількість ребер. Але на практиці пошук найкоротших маршрутів частіше стосується зв'язаних графів, де ребра мають довжину, і довжиною маршрута вважається сума довжин пройдених ребер.

5.7.1 Алгоритм Дейкстри

Алгоритм Дейкстри⁴¹ дозволяє знайти найкоротші маршрути від вказаної початкової вершини зв'язаного графа до всіх інших. Цей алгоритм може бути застосований як до орграфів, так і до неорієнтованих; він *не* вимагає виконання нерівності трикутника для довжин ребер⁴². Але одне обмеження накладається: **довжини ребер мають бути невід'ємними!**

Згідно алгоритму Дейкстри, кожній вершині співставляються оцінка відстані від початкової (масив **d**) та *статус* (масив **st**). Статус може набувати одне з трьох значень:

- статус 0 (або «біла» вершина, або «спляча») — до цієї вершини ще не дісталися, про її відстань від початкової ще нічого не відомо;
- статус 1 (або «сіра» вершина, або «розбуджена») — до цієї вершини вже дісталися, отже — є *деяка оцінка* її відстані від початкової; але *ще не відомо*, чи ця оцінка і буде остаточною відстанню, чи вона покращиться (буде знайдено інший, коротший, маршрут);
- статус 2 (або «чорна» вершина, або «вбита») — для цієї вершини вже відомі гарантовано мінімальний маршрут та остаточно відстань.

⁴¹Едсгер Дейкстра (Edsger Dijkstra; 1930–2002) — один з найвидатніших вчених у галузі computer science за всю її історію, професор Ейндховенського університету (Нідерланди)

⁴²тобто, працює правильно в тому числі й у випадку, коли у графі можуть бути ребра $\{v[i], v[j]\}$, $\{v[j], v[k]\}$ та $\{v[i], v[k]\}$ такі, що $l(\{v[i], v[k]\}) > l(\{v[i], v[j]\}) + l(\{v[j], v[k]\})$, тобто маршрут через проміжну вершину $v[j]$ коротший за «пряме» ребро

Спочатку, всім вершинам надається статус 0, а стартовій (тій, маршрути від якої шукаємо) — статус 2 та відстань 0. Стартова вершина запам'ятовується як «поточна». Далі відбувається великий цикл, кожна ітерація якого складається з двох етапів:

1. Досліджуються усі сусіди поточної вершини, і, в разі потреби, оновлюються їхні (сусідніх вершин) оцінки.
Потреба оновити оцінки виникає в одному з двох випадків: або коли щойно вперше знайдено хоч якийсь маршрут до цієї вершини, або коли щойно розглянутий маршрут кращий (коротший) за раніше відомий. Такі «оновлення в разі потреби» називають також *релаксаціями* (рос. «релаксация», англ. «relaxation»).
2. Серед вершин, які мають статус 1, вибираємо ту, оцінка відстані якої мінімальна; ця вершина переводиться до статусу 2 і робиться поточною для наступної ітерації великого циклу.
(При цьому виборі не враховується, «наскільки давно» вершини перейшли зі статусу 0 до статусу 1.)

Завершувати великий цикл слід тоді, коли не лишається вершин статусу 1.

Довжину ребра від i -ої вершини до j -ої позначатимемо як $l(i, j)$; залежно від структури даних, це може бути $[i][j]$ -ий елемент матриці суміжності, чи частина структури елемента списків суміжності, тощо.

Сам алгоритм можна бачити угорі стор. 202. Сформульовано словами, бо реалізовувати суть пунктів 1 та 2 можна дуже, дуже по-різному.

(Найпростіша реалізація — подати граф матрицею суміжності (зваженого графу) і написати для кожного з пунктів свій цикл перегляду всіх вершин: для п. 1 — проходження по рядку матриці суміжності, для п. 2 — вибір мінімуму з оцінок відстаней через цикл та `(if(st[i]==1 && d[i]<d_min) ...)`. Тоді кількість дій алгоритму становить $O(n^2)$: $O(n)$ разів зовнішній цикл, всередині нього послідовно два цикли по $O(n)$ кожен.

А для великих розріджених графів набагато ефективнішим (складність $O(m \log n)$) виявляється варіант, який розглядатиметься у предметі «Алгоритми та структури даних». Краща ефективність досягається за рахунок: 1) використання на першому великому кроці списків суміжності; 2) заміни очевидного пошуку мінімуму серед усіх елементів d на пошук мінімуму за допомогою спеціальної структури даних (піраміда або `set`).

І спільного між цими двома реалізаціями дуже мало, хоча обидві вони в точності відповідають наведеному словесному формулюванню.)

Для знаходження маршрутів як послідовностей вершин можна, як і в BFS, ввести масив попередників `previous` та скористатися зворотнім ходом.

Якщо потрібно шукати найкоротші маршрути *не в усі* вершини, а лише між двома вказаними вершинами `v_start` та `v_finish`, це *не* дає можливості значно оптимізувати алгоритм: чи не єдине, що можна зробити — замінити умову виходу з великого циклу на «не лишилося вершин статусу 1 або вершина `v_finish` вже у статусі 2», а така оптимізація не є принциповою.

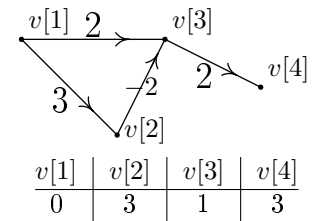
Приклад застосування алгоритма Дейкстри див. на стор. 203.

граф		curr (стара)	curr (нова)	коментар
	Вершини статусу 0 не обведені; статусу 1 обведені колом; статусу 2 залиті чорним. Не розглянуті ребра проведені пунктиром; розглянуті — суцільними лініями (тонка лінія — ребро не використовується у найкоротших маршрутах, жирна — використовується). Числа посередині ребер — довжини ребер; числа, обведені прямокутниками — оцінки відстаней вершин від початкової. “curr (стара)” — яка вершина поточна у пункті 1; “curr (нова)” — яка вершина стає новою поточною у п. 2.			
	У першій великій частині цикла, $v[2]$ та $v[3]$ переходять зі статусу 0 до статусу 1, їм надаються оцінки $d[2] = 5$ та $d[3] = 2$. У другій, $v[3]$ переходить до статусу 2.	1	3	
	У першій великій частині цикла, досліджуються маршрути через $v[3]$ до $v[2]$, $v[4]$ та $v[5]$. Новий маршрут до $v[2]$ довший, ніж уже відомий ($d[3] + l(3, 2) = 2 + 4 > 5 = d[2]$), тому оцінка $d[2]$ не змінюється. Для $v[4]$ та $v[5]$ маршрути через $v[3]$ є першими знайденими, тож переводимо ці вершини до статусу 1 і надаємо оцінки $d[4] = 8$, $d[5] = 22$. У другій великій частині цикла, серед $v[2]$, $v[4]$, $v[5]$ вибирається $v[2]$ і переводиться до статусу 2.	3	2	
	У першій великій частині цикла, досліджуються маршрути через $v[2]$. Єдиний її сусід, що перебуває не у статусі 2 — $v[4]$. Довжина нового маршруту дорівнює довжині старого ($d[2] + l(2, 4) = 5 + 3 = 8 = d[4]$), тому оцінка не змінюється. Вершину-попередника можна хоч лишити незмінною ($v[3]$), хоч змінити на $v[2]$ — і так, і так правильно. У другій великій частині цикла, серед $v[4]$ та $v[5]$ вибирається $v[4]$ і переводиться до статусу 2.	2	4	
	У першій великій частині цикла, досліджуються маршрути через $v[4]$. І виявляється, що досить давно знайдена оцінка $d[5]$ неоптимальна: новий маршрут коротший ($d[4] + l(4, 5) = 8 + 10 = 18 < 22 = d[5]$), тому оцінка замінюється на нову ($d[5] = 18$). У другій великій частині цикла $v[5]$ переводиться до статусу 2.	4	5	

(Фактично буде ще одна ітерація великого циклу, на якій будуть (невдалі) спроби побудувати нові маршрути через вершину 5 та (невдала) спроба знайти мінімальну оцінку серед вершин зі статусом 1, але її малювати не будемо.)

Доведення правильності алгоритму Дейкстри для зважених графів з невід'ємними довжинами ребер охочі можуть знайти у літературі.

А от приклад, коли спроба застосувати алгоритм Дейкстри до графа з ребрами від'ємної довжини призводить до помилкової відповіді, наведемо.

У орграфі з рис. нема *циклів* від'ємної довжини, тож відстані як довжини найкоротших маршрутів мають смисл; значення відстаней від $v[1]$ наведені у табличці (можна перевірити перебором).

А при застосуванні алгоритму Дейкстри (починаючи з $v[1]$), серед $v[2]$ і $v[3]$ до статусу 2 переводиться спочатку $v[3]$, і буде вважатися $d[3] = 2$. Як наслідок, неправильно визначається також і $d[4]$.

5.7.2 Алгоритми Флойда та Воршалла

Алгоритм Флойда	Алгоритм Воршалла
<pre>for(int k=0; k<n; k++) for(int i=0; i<n; i++) for(int j=0; j<n; j++) d[i][j] = min(d[i][j], d[i][k] + d[k][j]);</pre>	<pre>for(int k=0; k<n; k++) for(int i=0; i<n; i++) for(int j=0; j<n; j++) d[i][j] = d[i][k] & d[k][j];</pre>

Цикли не можна переставляти довільно: *зовнішнім мусить бути цикл, що перебирає проміжні вершини k* суми $d[i][k] + d[k][j]$.

Оскільки зараз розглядаємо мінімальні маршрути, основну увагу приділимо алгоритму Флойда (Floyd). Але алгоритм Воршалла (Warshall) дуже вже схожий, тож заодно побіжно згадаємо і його (з чого і почнемо).

Алгоритм Воршалла буде транситивне замикання відношення, див. стор. 99. Якщо перед запуском алгоритму покласти у масив d матрицю суміжності, зі значеннями лише 0 (нема ребра) та 1 (ребро є), то після виконання алгоритма буде $(d[i][j]=1) \Leftrightarrow$ існує маршрут з $v[i]$ у $v[j]$ довжини 1, або 2, або 3, ... Це майже те саме, що побудова матриці досяжності за відомою матрицею суміжності, але тут не враховується досяжність кожної вершини самої з себе за маршрутом довжини 0. Якщо треба, можна дописати ще один цикл, що замінює всі елементи головної діагоналі на одинички; тоді це буде в точності побудова матриці досяжності.

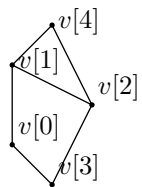
Тепер зосередимось на алгоритмі Флойда. На початку (перед запуском циклів) масив d має містити спеціальну форму матриці суміжності, де всі діагональні елементи $d[i][i]=0$, а відсутність ребер позначається ∞ (див. стор. 168). По завершенню роботи алгоритма цей самий масив містить матрицю відстаней.

Доведення правильності алгоритму Флойда відбувається за такою схемою. Перед початком роботи враховано тривіальні маршрути, які або взагалі не містять ребер, або містять єдине ребро. Після ітерації зовнішнього циклу при $k=0$, враховано ще й маршрути,

які проходять через єдину проміжну вершину $v[0]$. Після ітерації при $k=1$ — маршрути, які можуть проходити через $v[0]$ та/або $v[1]$. Причому, з варіантів

не проходити ні через $v[0]$, ні через $v[1]$	$d[i][j]$ не було змінено ні при $k=0$, ні при $k=1$
проходити через $v[0]$, але не проходити через $v[1]$	$d[i][j]$ змінено при $k=0$, але не змінено при $k=1$
проходити через $v[1]$, але не проходити через $v[0]$	$d[i][j]$ змінено при $k=1$, причому ні $d[i][1]$, ні $d[1][j]$ не мінялися при $k=0$
проходити спочатку через $v[0]$, потім через $v[1]$	$d[i][j]$ змінено при $k=1$, причому $d[i][1]$ змінено при $k=0$, а $d[1][j]$ — ні
проходити спочатку через $v[1]$, потім через $v[0]$	$d[i][j]$ змінено при $k=1$, причому $d[1][j]$ змінено при $k=0$, а $d[i][1]$ — ні
проходити через $v[0]$, потім через $v[1]$, потім знов через $v[0]$	$d[i][j]$ змінено при $k=1$, причому і $d[i][1]$, і $d[1][j]$ змінені при $k=0$

вибрано найкращий. Аналогічно, після ітерації $k=2$ вибрано найкращі зі маршрутів, які можуть (але не зобов'язані) проходити (в будь-якому порядку) через $v[0]$, $v[1]$ та $v[2]$. І так далі. Тому, після виконання усіх ітерацій, масив d містить відстані. ■

Застосуємо алгоритм Флойда до наведеного графа.
На початку, треба підготувати матрицю суміжності.

0	1	∞	1	∞
1	0	1	∞	1
∞	1	0	1	1
1	∞	1	0	∞
∞	1	1	∞	0

При $k=0$, враховано маршрут довжиною 2 між $v[1]$ та $v[3]$ через $v[0]$ (тут і далі — в обох напрямках)

0	1	∞	1	∞
1	0	1	*2*	1
∞	1	0	1	1
1	*2*	1	0	∞
∞	1	1	∞	0

При $k=1$, враховано маршрути через $v[1]$: між $v[0]$ та $v[2]$, між $v[0]$ та $v[4]$, між $v[3]$ та $v[4]$

0	1	*2*	1	*2*
1	0	1	2	1
2	1	0	1	1
1	2	1	0	*3*
2	1	1	*3*	0

При $k=2$, враховано маршрут між $v[3]$ та $v[4]$ через $v[2]$, який виявляється коротшим ніж через $v[0]$ та $v[1]$

0	1	2	1	2
1	0	1	2	1
2	1	0	1	1
1	2	1	0	*2*
2	1	1	*2*	0

Далі будуть ще ітерації при $k=3$ та $k=4$, які не змінюють жодного елементу. Але це — випадковий збіг обставин саме для цього графу, а не загальна властивість алгоритму. Наприклад, для графа $v[0] \text{---} v[2] \text{---} v[1]$ спочатку відбувається дві ітерації, на яких масив не міняється, а вже потім при $k=2$ враховується маршрут через $v[2]$

Як бачимо, алгоритм Флойда будує відразу всю матрицю відстаней. Якщо саме матриця й потрібна, алгоритм Флойда безсумнівно найлегший для написання, і при цьому ще й оптимальний за часом виконання. Але якщо потрібні лише деякі відстані, нема ніякої можливості пришвидшити цей алгоритм, не шукаючи не потрібні.

(Якщо граф розріджений і не містить ребер від'ємної довжини, то запускати n разів (з кожної вершини) *ефективний* варіант алгоритму Дейкстри (про який дуже побіжно згадано на стор. 202) швидше. Але якщо граф щільний, або якщо користуватися найпростішою версією алгоритма Дейкстри, то швидший алгоритм Флойда.)

Алгоритм Флойда коректно працює з ребрами від'ємної довжини. Згадаємо (див. також стор. 173), що головна проблема з від'ємними довжинами ребер полягає в тому, що в разі наявності *циклічних* маршрутів від'ємної

довжини поняття відстані втрачає смисл, «уходячи в $-\infty$ ». А коректність алгоритму Флойда полягає в таких двох властивостях.

1) Якщо у графі нема циклічних маршрутів від'ємної довжини, то алгоритм Флойда знаходить найкоротші маршрути правильно — навіть якщо оргграф містить дуги від'ємної довжини (не буває проблем, подібних до проблеми з алгоритмом Дейкстри, описаної на стор. 204).

(Наведені вище пояснення того, як працює алгоритм Флойда, ніяк не змінюються, коли є дуги (але нема циклів) від'ємної довжини.) ■

2) Оргграф містить циклічні маршрути від'ємної довжини тоді й тільки тоді, коли після виконання алгоритму Флойда на головній діагоналі з'являється хоча б одне від'ємне значення. (Таким чином, алгоритм Флойда може діагностувати таку ситуацію.)

Як розуміти, якщо від'ємні значення з'являються у деяких елементах головної діагоналі, але не в усіх? На жаль, тут можливі різні варіанти.

Для оргграфів, що не є сильно зв'язними, можлива ситуація, коли поняття відстані втратило смисл для деяких пар вершин, але не всіх.

Наприклад, на рисунку зображено оргграф, де є від'ємний цикл $v[4] \rightarrow v[5] \rightarrow v[6] \rightarrow v[4]$, але в деяких його частинах (зокрема, підграфі, породженому $\{v[0], v[1], v[2], v[3]\}$) діє «звичайна» відстань, бо звідти можна вийти, але, «накрутивши $(-\infty)$ уздовж $v[4] \rightarrow v[5] \rightarrow v[6] \rightarrow v[4]$ », неможливо повернутися.

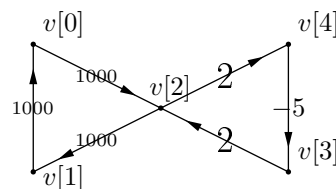
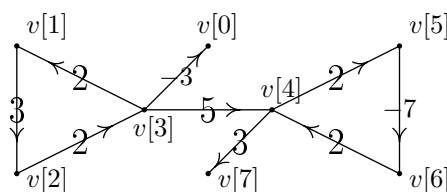
І внаслідок виконання на цьому оргграфі алгоритму Флойда від'ємними на головній діагоналі стають лише $d[4][4]$, $d[5][5]$, $d[6][6]$.

Це може схилити до думки, ніби якщо лише частина елементів головної діагоналі стали від'ємними, то лише у підграфі, породженому цими вершинами, поняття відстані втратило смисл. *Але це неправда.* Хоча б тому, що на все тому ж графі є ще вершина $v[7]$, для якої значення $d[7][7]$ як було 0, так і лишилось, а відстані до неї (з усіх вершин, крім самої себе та $v[0]$) пішли у $-\infty$ і втратили смисл.

І це не «виключення лише для тупикових вершин». Праворуч наведено оргграф, для якого від'ємними на головній діагоналі стають лише $d[2][2]$, $d[3][3]$ та $d[4][4]$.

При цьому *існують* цикли від'ємної довжини, що проходять через $v[0]$ та $v[1]$ — щоправда, лише вигляду $v[0] \rightarrow \underbrace{(v[2] \rightarrow v[4] \rightarrow v[3] \rightarrow v[2])}_{\text{повторюється } \geq 3001 \text{ разів}} \rightarrow v[1] \rightarrow v[0]$. Настільки багатьох повторів $v[2]$, $v[4]$, $v[3]$ алгоритм Флойда не знаходить...

Сформулюємо узагальнену задачу пошуку шляхів мінімальної довжини так. «Знайти матрицю відстаней заданого зваженого (довжини дуг до-

вільного знаку) орграфу, так, щоб матриця могла містити і значення “ $+\infty$ ” (недосяжна) і “ $-\infty$ ” (можливий маршрут, що «накручує» цикл від’ємної довжини), і конкретні звичайні числа у решті випадків.»

Бездоказово заявимо, що її можна правильно розв’язати так.

(1) Вибрати таке поєднання компілятора та ОС, щоб стандартний числовий тип з рухомою комою (floating point) підтримував значення “ $+\infty$ ” та “ $-\infty$ ” (зараз таких більшість, див. також стор. 168).

(2) Реалізувати алгоритм Флойда так, щоб ініціалізація елементів, відповідних парам вершин, між якими нема дуги, робилася саме тими значеннями “ $+\infty$ ”, які забезпечує тип, а не `1e+300` чи якимсь схожим чином.

(3) Переконатися, що у ситуаціях, коли `d[i][j]` є звичайним числом у розумних межах, а сума `d[i][k] + d[k][j]` являє собою $(+\infty) + (-\infty)$ чи $(-\infty) + (+\infty)$, дія `d[i][j] = min(d[i][j], d[i][k] + d[k][j])` не змінює значення `d[i][j]`. Хоч функція `min` і готова бібліотечна, і є надія, що вона правильна, але деталі реалізації бібліотек різних компіляторів все-таки різні, а ми намагаємось використати функцію у нестандартній ситуації; тому треба ретельно перевірити, і, в разі потреби, переписати.

(Наприклад, при виконанні у Microsoft Visual Studio Express 2013 for Windows Desktop присвоєння `d[i][j] = min(d[i][j], d[i][k] + d[k][j])` все працює правильно, а присвоєння `d[i][j] = min(d[i][k] + d[k][j], d[i][j])` (де *лише* обміняні місцями аргументи `min`) — неправильно (значення `d[i][j]` «псується»). Причому, корисна у багатьох подібних випадках порада «запускати у Debug-режимі» саме тут нічого не дає — програма все одно мовчки працює неправильно.

Причина у тому, що порівняння конкретного звичайного числа з невизначеністю $(+\infty) + (-\infty)$ чи $(-\infty) + (+\infty)$ справді осмислене хіба що з результатом `unknown` у тризначній логіці (розд. 1.8), а бібліотечна функція `min` нічого не знає ні про тризначну логіку взагалі, ні про те, що конкретно цій задачі потрібно у ситуації `unknown`. Так що наявність готових “ $+\infty$ ” та “ $-\infty$ ” приносить не лише зручності, а також і проблеми.

Наскільки відомо автору посібника, спосіб «написати руками (без функції `min`) `dist_new = d[i][k] + d[k][j]; if(dist_new < d[i][j]) d[i][j] = dist_new;`» напевно повинен працювати завжди.)

(4) Запустити стандартні вкладені цикли `for for for` алгоритму Флойда (реалізовані з урахуванням всього вищесказаного).

(5) Пройти по головній діагоналі матриці (й лише по ній), замінюючи всі від’ємні (але не нульові!) значення на “ $-\infty$ ”. Так би мовити, посилити переконливість того, що ця вершина належить циклу від’ємної довжини...

(6) *Ще раз* запустити такі самі стандартні вкладені цикли `for for for` алгоритму Флойда, реалізовані з урахуванням всього вищесказаного.

Результатом буде матриця відстаней, яка правильно містить і значення “ $+\infty$ ” (недосяжна) і “ $-\infty$ ” (можна «накручувати» цикл від’ємної довжини), і правильні конкретні звичайні числа-відстані у решті випадків.

Відновлення маршрутів як послідовностей вершин для алгоритму Флойда можливе, але організовується зовсім інакше, ніж для BFS чи алгоритму

Дейкстри. У масиві `next` розміром $n \times n$, `next[i][j]` має смисл «Яка вершина є першою проміжною на найкоротшому маршруті з $v[i]$ до $v[j]$?».

Основна частина алгоритму набуває вигляду: <pre> for(int i=0; i<n; i++) for(int j=0; j<n; j++) next[i][j] = j; //!!! for(int k=0; k<n; k++) for(int i=0; i<n; i++) for(int j=0; j<n; j++) if(d[i][k] + d[k][j] < d[i][j]) { d[i][j] = d[i][k] + d[k][j]; next[i][j] = next[i][k]; //!!! } </pre>	Відновлення маршруту з <code>st</code> до <code>fin</code> навіть простіше, ніж для BFS чи Дейкстри: <pre> cout << st; c = st; while(c!=fin) { c = next[c][fin]; cout << " " << c; } </pre>

5.8 Древа (неорієнтовані)

Ми розглянемо лише неорієнтовані дерева. Кореневі дерева, що є основою деяких структур даних у програмуванні, мають дещо спільне з цими деревами, але насправді небагато.

Скрізь у цьому розділі 5.8, де вживається слово «граф» і не вказується його вид, мається на увазі неорієнтований, без петель, без кратних ребер («не мульти-») граф; а от зваженість скрізь дозволяється, а в деяких місцях навіть вимагається.

5.8.1 Означення та властивості дерев

(Неорієнтоване) дерево — це...

- ... ациклічний зв'язний граф (де *ациклічний* — такий, що не містить жодного циклу);
- ... зв'язний граф, у якого $m = n - 1$ (як завжди, n — кількість вершин, m — ребер);
- ... ациклічний граф, у якого $m = n - 1$;
- ... граф, у якому для будь-яких (різних) вершин v та w існує єдиний простий ланцюг, що з'єднує v і w ;
- ... такий ациклічний граф, що коли будь-які дві несуміжні вершини v і w з'єднати ребром $\{v, w\}$, то одержаний граф міститиме в точності один цикл.

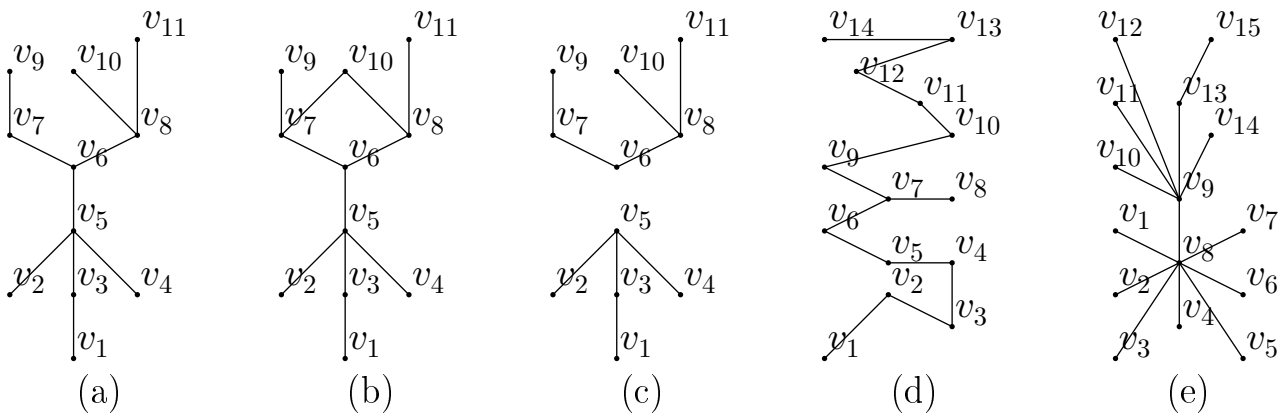
Всі наведені означення рівносильні, тобто якщо граф є деревом за будь-яким одним з цих означень, то він є деревом і за будь-яким іншим; почесному це слід було б довести...

Ліс — це ациклічний граф (не обов'язково зв'язний). Очевидно, ліс «складається з дерев»; більш строго, дерева є компонентами зв'язності лісу.

(За цими означеннями виявляється правильною досить «дика» з «життєвської» точки зору фраза «якщо у дереві виламати кілька гілок, то вийде ліс» ;)).

На рис. (а), (d) та (е) зображено дерева; рис. (b) та (c) не є деревами: (b) має цикл $v_6 - v_7 - v_{10} - v_8 - v_6$, граф (c) не зв'язний.

Ліс зображено на рис. (а), (c), (d), (е). При цьому ліс (c) складається з двох дерев, а кожен з (а), (d) та (е) — з одного.

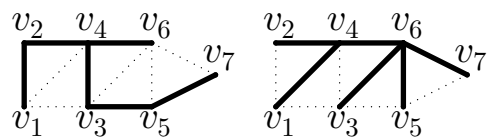
Відзначимо (без доведення), що у будь-якому дереві (за виключенням одновершинного графа K_1) є щонайменше дві висячі вершини.

Як правило, висячих вершин значно більше (наприклад, у дереві з рис. (е) висячими є 12 вершин (усі крім v_8 , v_9 та v_{13})); але, скажімо, у дереві з рис. (d) лише три висячі вершини (v_1 , v_8 та v_{14}). А якщо дерево зовсім «витягнуте у ланцюжок», то рівно 2.

5.8.2 Задача побудови остовного дерева мінімальної ваги. Алгоритми Красскала та Пріма

*Остовне*⁴³ (терміни-синоніми: *каркасне*, *стяжне*, *кістякове*; рос. «*остовное*», «*каркасное*», «*покрывающее*», «*скелетное*»; англ. «*spanning*») дерево неорієнтованого графа — це такий підграф⁴⁴, що: 1) множина вершин підграфа дорівнює множині вершин початкового графа; 2) підграф є деревом.

(Приклад. Два різні остовні дерева одного й того ж графа. Рібра остовного дерева зображені жирними лініями, ребра початкового графа, які не увійшли до остовного дерева — пунктиром.)

Зрозуміло, що поняття остовного дерева має сенс лише для зв'язних графів. Для незв'язних графів можливий *остовний ліс* — ліс, кожне дерево якого є остовним деревом відповідної компоненти зв'язності.

Кількість ребер будь-якого остовного дерева дорівнює $n-1$. Але для зв'язаних графів сума довжин ребер різних остовних дерев може бути різною. Це можна бачити хоч би й на прикладі того самого рисунку: якщо поміряти довжини відрізків-ребер лінійкою, то в першому дереві (де п'ять з шести відрізків або вертикальні, або горизонтальні) сума довжин буде менша.

⁴³ див. також означення та примітку 35 зі стор. 166

⁴⁴ майже завжди не правильний

Так виникає задача побудови *остовного дерева мінімальної ваги* (скорочено *ОДМВ*): серед усіх можливих остовних дерев знайти те, сума довжин ребер якого якнайменша. ОДМВ називають також *мінімальним остовним деревом* (*МОД*). Тобто, назви МОД і ОДМВ означають одне й те саме.

(Рос. — «остовное дерево минимального веса» (*ОДМВ*), «минимальное остовное дерево» (*МОД*); англ. — «*minimum spanning tree*» (*MST*).)

ОДМВ не має стосунку до найкоротших шляхів. Це просто інша задача, з іншими вимогами. Тут є вимога задіяти всі вершини графа. Тут *нема* ні вказаних старту та фініша, ні навіть чогось одного з них. Тут мінімізується сума довжин ребер *дерева*, а не маршруту.

(Та й на першому з зображених п'ять абзаців тому рисунках зображено ОДМВ, і в ньому неможливо пройти з $v[6]$ у $v[7]$ коротше, ніж через $v[4]$, $v[3]$, $v[5]$; це не має нічого спільного з маршрутом мінімальної довжини.)

А до чого має стосунок? Наприклад, нехай є аудиторії, між якими треба прокласти кабелі зв'язку (без використання бездротових технологій); для кожної пари аудиторій відомо, чи можливо прокласти кабель між ними, і, якщо можливо, то скільки це коштуватиме. Якщо метою є «прокласти кабелі так, щоб від будь-якої аудиторії був зв'язок із будь-якою іншою (годиться як безпосередній через один кабель, так і через будь-який ланцюжок з довільною кількістю проміжних аудиторій); з усіх варіантів вибрати той, де сумарні витрати мінімальні» — тоді це задача побудови ОДМВ.

Практичну цінність ОДМВ зменшує те, що ігнорується питання, чи зручно потім буде користуватися мережею, чи не призводитиме завелика кількість проміжних пунктів (чи завелика кількість розгалужень) до істотних проблем. Але якщо не призводитиме, а мінімізувати витрати на розбудову мережі важливо, то це виходить приклад практичного використання ОДМВ. І якраз із кабелями шанси на таку ситуацію є. А якщо аналогічно вибирати, які з можливих доріг між містами побудувати — шансів значно менше, бо від того, які дороги вибрати, залежить, скільки забиратиме часу й коштуватиме грошей майбутній проїзд, а ОДМВ це ігнорує.

Задачу побудови ОДМВ найчастіше розв'язують одним з двох алгоритмів — алгоритмом Краскала (Kruskal's algorithm; зустрічаються і транскрипція «Краскал», і «Крускал») або алгоритмом Пріма (Prim's algorithm).

Алгоритм Краскала На початку в алгоритмі Краскала розглядають ліс, який містить усі вершини початкового графа і не містить жодного ребра; таким чином, кожна вершина ізольована і являє собою окрему компоненту зв'язності. Потім до цих вершин додають ребра (описаним далі способом).

Усі ребра початкового графа впорядковують за неспаданням довжин, щоб розглядати їх у порядку від найкоротшого до найдовшого. При розгляді кожного ребра перевіряють, чи різним компонентам зв'язності належать його кінці: якщо різним, то це ребро додають до поточного лісу (а якщо одній і тій самій — пропускають, щоб не утворити цикл).

Час роботи алгоритма Краскала сильно залежить від того, як перевіряти, чи одній компоненті зв'язності належать вершини. *Не варто* робити це за допомогою пошуку в графі, бо це і неефективно, і не найлегший для програмування спосіб.

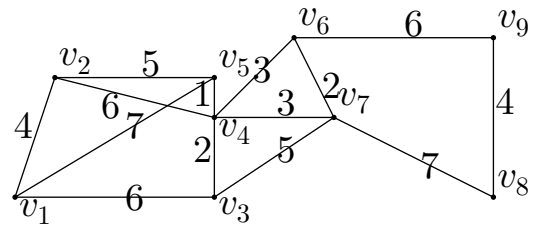
Можна підтримувати масив c , індекси якого відповідають вершинам графа, значення — умовному номеру компоненти зв'язності, якій належить відповідна вершина (ці умовні номери іноді називають також «кольорами»). Тоді « $v[j]$ та $v[k]$ належать різним компонентам» виражається як « $c[j] \neq c[k]$ » («різнокольорові»). Звісно, щоб масив c містив правильні значення, його потрібно правильно модифікувати при кожному додаванні ребра до графа (щоб злиті в одну компоненту вершини ставали «однокольоровими»).

Очевидні способи такої модифікації потребують $O(n)$ дій при кожному додаванні ребра, сумарно — $O(n^2)$. Виявляється, не дуже складно проводити ці модифікації й так⁴⁵, щоб сумарна оцінка виявилася $O(n \log n)$. В такому разі, найдовшим етапом ($\Omega(m \log m)$) виявляється сортування ребер за неспаданням довжини. Це може не очевидно (враховуючи, скільки місця у наведеному прикладі застосування алгоритму Краскала зайняло сортування відносно всього іншого), але це так.

Приклад покрокового виконання алгоритму Краскала.

Якщо впорядкувати ребра цього зваже-

ного графа за неспаданням довжин, вийде послідовність $\langle \{v_4, v_5\}, 1 \rangle$, $\langle \{v_3, v_4\}, 2 \rangle$, $\langle \{v_6, v_7\}, 2 \rangle$, $\langle \{v_4, v_6\}, 3 \rangle$, $\langle \{v_4, v_7\}, 3 \rangle$, $\langle \{v_1, v_2\}, 4 \rangle$, $\langle \{v_8, v_9\}, 4 \rangle$, $\langle \{v_2, v_5\}, 5 \rangle$, $\langle \{v_3, v_7\}, 5 \rangle$, $\langle \{v_1, v_3\}, 6 \rangle$, $\langle \{v_2, v_4\}, 6 \rangle$, $\langle \{v_6, v_9\}, 6 \rangle$, $\langle \{v_1, v_5\}, 7 \rangle$, $\langle \{v_7, v_8\}, 7 \rangle$.

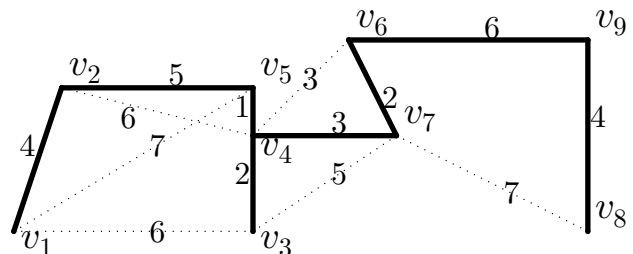

граф	коментар
	Розглядаємо ребро $\langle \{v_4, v_5\}, 1 \rangle$. Його кінці v_4 і v_5 належать різним компонентам зв'язності, тому додаємо це ребро.
	Розглядаємо ребро $\langle \{v_3, v_4\}, 2 \rangle$. Його кінці v_3 і v_4 належать різним компонентам зв'язності, тому додаємо це ребро.
	Розглядаємо ребро $\langle \{v_6, v_7\}, 2 \rangle$. Його кінці v_6 і v_7 належать різним компонентам зв'язності, тому додаємо це ребро.
	Розглядаємо ребро $\langle \{v_4, v_6\}, 3 \rangle$. Його кінці v_4 і v_6 належать різним компонентам зв'язності, тому додаємо це ребро.
(без змін)	Розглядаємо ребро $\langle \{v_4, v_7\}, 3 \rangle$. Його кінці v_4 та v_7 і так належать одній і тій самій компоненті зв'язності, тому це ребро пропускаємо.

⁴⁵Як саме, в цьому посібнику не розглядається; охочі можуть пошукати в додаткових джерелах інформації з алгоритмів та структур даних, наприклад, структури disjoint sets.

граф	коментар
	Розглядаємо ребро $\langle \{v_1, v_2\}, 4 \rangle$. Його кінці v_1 і v_2 належать різним компонентам зв'язності, тому додаємо це ребро.
	Розглядаємо ребро $\langle \{v_8, v_9\}, 4 \rangle$. Його кінці v_8 і v_9 належать різним компонентам зв'язності, тому додаємо це ребро.
	Розглядаємо ребро $\langle \{v_2, v_5\}, 5 \rangle$. Його кінці v_2 і v_5 належать різним компонентам зв'язності, тому додаємо це ребро.
(без змін)	Розглядаємо ребро $\langle \{v_3, v_7\}, 5 \rangle$. Його кінці v_3 та v_7 і так належать одній і тій самій компоненті зв'язності, тому це ребро пропускаємо.
(без змін)	І з ребром $\langle \{v_1, v_3\}, 6 \rangle$ та само історія.
	Розглядаємо ребро $\langle \{v_6, v_9\}, 6 \rangle$. Його кінці v_6 і v_9 належать різним компонентам зв'язності, тому додаємо це ребро.
(Усі вершини графа з'єднані в одну компоненту зв'язності, тому подальші ребра можна не розглядати)	

Для розглянутого графа можливе й інше ОДМВ, теж з сумарною довжиною ребер 27. Його теж можна було б отримати за алгоритмом Краскала, якби ребра $\{v_4, v_6\}$ та $\{v_4, v_7\}$ однакової довжини 3 при сортуванні були розставлені в іншому порядку.

Алгоритм Пріма Алгоритм Пріма теж починає з графа, в якому нема жодного ребра, і додає ребра одне за одним. Але в алгоритмі Пріма ребра додають так, щоб вже побудована частина постійно була деревом, тобто зв'язним графом. На початку це дерево складається з єдиної вершини (якої-небудь; ми візьмемо вершину v_1 , але це не обов'язково), потім містить дві вершини і одне ребро, потім три вершини і два ребра, і так доки не будуть задіяні всі n вершин. При цьому щоразу додається найкоротше серед усіх ребер, один кінець яких належить дереву, а інший не належить.

Тобто, у загальному вигляді алгоритм можна записати так:

```
створити дерево, що складається з єдиної вершини  $v[1]$ ;
while (не всі вершини включені до дерева) {
    знайти найкоротше серед ребер  $\{v[i], v[j]\}$ , таких, що
         $v[i]$  належить дереву, а  $v[j]$  не належить;
    додати до дерева вершину  $v[j]$  і ребро  $\{v[i], v[j]\}$ ;
}
```

Алгоритм Пріма має дещо спільне з алгоритмом Дейкстри. При бажанні вишукувати спільне й ігнорувати відмінне, можна навіть сказати, що єдина відмінність — що у алгоритмі Дейкстри вибирається мінімум серед оцінок відстаней від старту (*сум* довжин ребер), а у алгоритмі Пріма — мінімум серед довжин ребер (*окремих*). Що, звісно, не скасовує того факту, що постановки задач мінімальних шляхів і ОДМВ зовсім різні, й тому результати цих алгоритмів різні.

При найнаївнішій реалізації алгоритму Пріма (для вибору найкоротшого ребра, яке з'єднує поточне дерево з новими вершинами, щоразу переглядати усі ребра графа) загальна кількість дій виявляється порядку $O(n^3)$ або $O(mn)$. Іншою крайністю є найефективніша для розріджених графів реалізація складності $O(m \log m)$, що вимагає засобів, аналогічних тим, які дозволяють досягти $O(m \log m)$ для алгоритму Дейкстри.

Часто «золотою серединою» (і не дуже складно писати, і не дуже довго виконується) є така організація алгоритму Пріма зі складністю $O(n^2)$. Будемо підтримувати три масиви, індекси яких відповідають вершинам графа: `in_tree` (типу `bool`), `d` (`double` або `int`, залежно які довжини ребер) та `previous` (типу `int`). Значення `in_tree[i]` виражає умову «вершина $v[i]$ вже включена до дерева». Значення `d[i]` (осмислене при `in_tree[i]==false`, тобто для вершин, ще не включених до дерева) дорівнює довжині найкоротшого з ребер, які з'єднують цю вершину $v[i]$ з якою-небудь із вершин поточного дерева; якщо таких ребер нема, $d[i] = \infty$. (Саме масив `d` і наведений у останньому стовпчику прикладу покрокового виконання алгоритму Пріма.) Значення `previous[i]` містить номер попередника, тобто вершини, через ребро з якої $v[i]$ була приєднана до дерева (аналогічно відновленню шляху в BFS).

Отже, якщо є масив `d`, зрозуміло, як за один його перегляд вибрати, яку вершину слід додати до дерева (звичайний пошук мінімального значення в `d`, враховуючи лише ті індекси, для яких `in_tree` хибне). Тепер розглянемо, як ефективно будувати і змінювати такий масив.

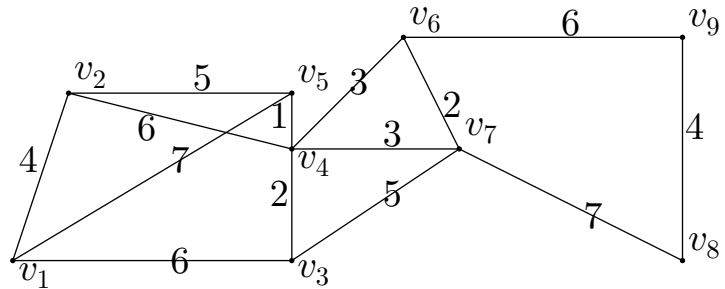
На першій ітерації основного цикла відбувається приєднання до дерева однієї з вершин, сусідніх з $v[1]$.⁴⁶ Отже, значення масиву `d` для першої ітерації можна отримати, розглянувши *лише* ребра, що виходять з $v[1]$.

На другій ітерації основного цикла у дереві вже дві вершини ($v[1]$ та вершина, приєднана на першому кроці; позначимо її як $v[i_1]$). Отже, на значення елементів `d` тепер впливають довжини не лише ребер, що виходять з $v[1]$, а ще й ребер, що виходять з $v[i_1]$. Причому, масив `d` *вже* містить значення, пов'язані з $v[1]$; отже, потрібно передивитися лише ребра, що виходять з $v[i_1]$, і, якщо довжини якихось із цих ребер менші за старі значення відповідних елементів `d`, замінити значення цих елементів `d`.

⁴⁶ точніше кажучи — з тією вершиною, з якої починають будувати дерево

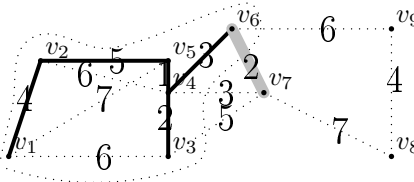
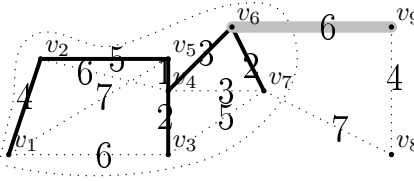
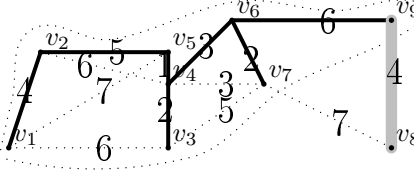
Так само буде й надалі: щоб отримати нове значення $d[k]$ для вершини $v[k]$, достатньо вибрати мінімум зі старого значення $d[k]$ і довжини ребра між цією вершиною $v[k]$ і вершиною $v[i_j]$, щойно доданою до дерева. Таким чином, кожне оновлення значень усього масива d потребує $O(n)$ операцій, а всього таких оновлень $n-1$. Сумарно, $O(n^2)$.

Приклад роботи алгоритма Пріма, для того ж графа, що й алгоритм Крaskала.

граф	коментар	d
	Серед ребер, які з'єднують v_1 з іншими вершинами, найкоротшим є ребро $\langle\{v_1, v_2\}, 4\rangle$. Його і додаємо до дерева.	1 — 2 4 3 6 4 ∞ 5 7 6 ∞ 7 ∞ 8 ∞ 9 ∞
	Серед ребер, які з'єднують поточне (побудоване на вершинах v_1 і v_2) дерево з іншими вершинами, найкоротшим є ребро $\langle\{v_2, v_5\}, 5\rangle$. Його і додаємо до дерева.	1 — 2 — 3 6 4 6 5 5 6 ∞ 7 ∞ 8 ∞ 9 ∞
	Серед ребер, які з'єднують поточне (побудоване на вершинах v_1, v_2 і v_5) дерево з іншими вершинами, найкоротшим є ребро $\langle\{v_4, v_5\}, 1\rangle$. Його і додаємо до дерева.	1 — 2 — 3 6 4 1 5 ∞ 6 ∞ 7 ∞ 8 ∞ 9 ∞
	Серед ребер, які з'єднують поточне (побудоване на вершинах v_1, v_2, v_4 і v_5) дерево з іншими вершинами, найкоротшим є ребро $\langle\{v_4, v_3\}, 2\rangle$. Його і додаємо до дерева.	1 — 2 — 3 2 4 — 5 — 6 3 7 3 8 ∞ 9 ∞
	Серед ребер, які з'єднують поточне (побудоване на вершинах v_1, v_2, v_3, v_4 і v_5) дерево з іншими вершинами, одним з найкоротших є ребро $\langle\{v_4, v_6\}, 3\rangle$. Його і додаємо до дерева.	1 — 2 — 3 — 4 — 5 — 6 3 7 3 8 ∞ 9 ∞

(Замість ребра $\{v[4], v[6]\}$ на цьому кроці можна було вибрати і ребро $\{v[4], v[7]\}$, у результаті отримали б інше ОДМВ (див. також зауваження після прикладу виконання алгоритму Крaskала).

граф	коментар	d
	Серед ребер, які з'єднують поточне (побудоване на вершинах v_1, v_2, v_3, v_4, v_5 і v_6) дерево з іншими вершинами, найкоротшим є ребро $\langle \{v_6, v_7\}, 2 \rangle$. Його і додаємо до дерева.	1 — 2 — 3 — 4 — 5 — 6 — 7 — 8 ∞ 9 <u>6</u>
	Серед ребер, які з'єднують поточне (побудоване на вершинах $v_1, v_2, v_3, v_4, v_5, v_6$ і v_7) дерево з іншими вершинами (v_8 та v_9), найкоротшим є ребро $\langle \{v_6, v_9\}, 6 \rangle$. Його і додаємо до дерева.	1 — 2 — 3 — 4 — 5 — 6 — 7 — 8 7 9 <u>6</u>
	Серед ребер, які з'єднують поточне дерево з іншими вершинами (єдина вершина v_8), найкоротшим є ребро $\langle \{v_8, v_9\}, 4 \rangle$. Його і додаємо до дерева.	1 — 2 — 3 — 4 — 5 — 6 — 7 — 8 <u>4</u> 9 —

(Усі вершини включені до дерева, робота алгоритма завершена.)

Якщо зважений граф заданий тим варіантом матриці суміжності, де елемент $A[i][j]$ містить довжину ребра $\{v_i, v_j\}$, відсутність ребра позначається нескінченністю, нумерація вершин починається з 0, то алгоритм Пріма можна реалізувати так.

```

in_tree[0]:=true;
for(int i=1; i<n; i++) in_tree[i] = false;
for(int i=0; i<n; i++) {
    d[i] = A[1][i]; previous[i] = 1;
}
for(int k=1; k<n; k++) { /*одна вершина вже є, треба додати ще n-1*/
    min_d = INFTY; min_i = 0;
    for(int i=1; i<n; i++) /*шукаємо, яку вершину будемо додавати зараз*/
        if(!in_tree[i] && (d[i] < min_d)) {
            min_d = d[i]; min_i = i;
        }
    add_edge(previous[min_i], min_i); /*додаємо ребро і вершину, див.далі*/
    in_tree[min_i] = true;
    for(int i=1; i<n; i++) /*поправляємо (якщо треба) масиви d і previous*/
        if(A[min_i][i] < d[i]) {
            d[i] = A[min_i][i];
            previous[i] = min_i;
        }
}

```

Вміст підпрограми `add_edge(int u, int v)` визначається виключно тим, у якому вигляді потрібно отримати шукане ОДМВ. Якщо, наприклад, треба вивести його на екран у вигляді переліку ребер, функція `add_edge` містить єдину дію `cout << u << " " << v << endl`; . Якщо, наприклад, потрібно отримати ОДМВ у вигляді списків суміжності, то дві дії `graph[u].push_back(v)`; та `graph[v].push_back(u)`; . І так далі.

Доведення правильності алгоритмів Краскала та Пріма І алгоритм Краскала, і алгоритм Пріма належать до т. зв. *жадібних* (рос. «жадные», англ. «greedy»): кожен з них щоразу додає до графа, який будує, якнайкоротше можливе ребро і надалі не переглядає (не змінює) цього вибору. Далеко не кожна задача може бути (правильно) розв’язана жадібним алгоритмом. Наприклад, якщо шукати найкоротший шлях між об’єктами у реальному місті, стратегія «намагатися постійно йти у потрібному напрямку» цілком може замість найкоротшого шляху завести у тупик.

Тим не менш, жадібні алгоритм Краскала і алгоритм Пріма гарантовано правильно розв’язують задачу побудови ОДМВ.

Сума довжин ребер остовного дерева, побудованого за алгоритмом Краскала, мінімальна (не перевищує суми довжин ребер будь-якого іншого остовного дерева того ж графа).

Доведення. Розглянемо будь-яке остовне дерево T_0 , яке відрізняється від дерева $T_{(K)}$, отриманого згідно алгоритму Краскала. Відсортуюмо ребра T_0 так само, як при роботі алгоритму Краскала були відсортовані ребра всього заданого у вхідних даних графа,⁴⁷ і порівняємо послідовності ребер T_0 і $T_{(K)}$. Перша відмінність не може полягати в тому, що T_0 містить ребро, якого нема в $T_{(K)}$ (бо алгоритм Краскала пропускає лише ті ребра, які утворюють цикл, а T_0 за припущенням є деревом). Отже, перша відмінність — T_0 не містить деякого ребра $\{v[i], v[j]\}$, яке алгоритм Краскала включає до графа.

Тепер розглянемо граф G_1 , що містить усі ребра T_0 плюс ребро $\{v[i], v[j]\}$. G_1 містить цикл, який включає в себе $\{v[i], v[j]\}$ (граф T_0 зв’язний, отже між $v[i]$ та $v[j]$ існує інший шлях). Цей цикл включає деяке інше ребро $\{v[k], v[l]\}$, не коротше за $\{v[i], v[j]\}$ (якби всі інші ребра циклу були строго коротші за $\{v[i], v[j]\}$, то всі вони розглядалися б алгоритмом Краскала раніше за ребро $\{v[i], v[j]\}$; тоді на момент аналізу $\{v[i], v[j]\}$ вершини $v[i]$ і $v[j]$ вже належали б одній компоненті зв’язності, а це не так).

Замінімо остовне дерево T_0 на граф T_1 , отриманий з T_0 додаванням ребра $\{v[i], v[j]\}$ і вилученням ребра $\{v[k], v[l]\}$. T_1 теж є остовним деревом, бо за побудовою він містить $n-1$ ребро (T_0 — дерево, отже містить $n-1$ ребро; при побудові T_1 одне ребро додали й одне вилучили) і зв’язний (вилучення ребра $\{v[k], v[l]\}$ з циклу не порушує зв’язності).

Дерево T_1 «більш схоже» на $T_{(K)}$, ніж T_0 : або множини ребер T_1 і $T_{(K)}$ стали однако-ві, або перша (згідно все того ж сортування) відмінність між ними починається строго пізніше, ніж це було для T_0 і $T_{(K)}$ (ребро $\{v[i], v[j]\}$ більше не створює відмінності, а ребра, які йдуть раніше за нього, не вставлялися і не виламувалися). І при цьому сума довжин ребер остовного дерева T_1 не більша, ніж дерева T_0 .

В разі потреби, можна аналогічним чином перетворити T_1 у $T_2, T_3, \dots$ — доки чергове дерево не стане рівним $T_{(K)}$. І при цьому сума довжин ребер кожного наступного дерева не більша, ніж попереднього.

Значить, остовне дерево, побудоване за алгоритмом Краскала, справді мінімальне. ■

Доведення правильності алгоритму Пріма аналогічне: для довільного остовного дерева T_0 знаходимо першу (згідно з порядком побудови дерева $T_{(P)}$ за алгоритмом Пріма) відмінність T_0 від $T_{(P)}$, додаємо до T_0 відповідне ребро з $T_{(P)}$, показуємо (трохи іншими, але схожими міркуваннями), що в утвореному циклі можна знайти і вирізати ребро, не коротше доданого, і т. д.

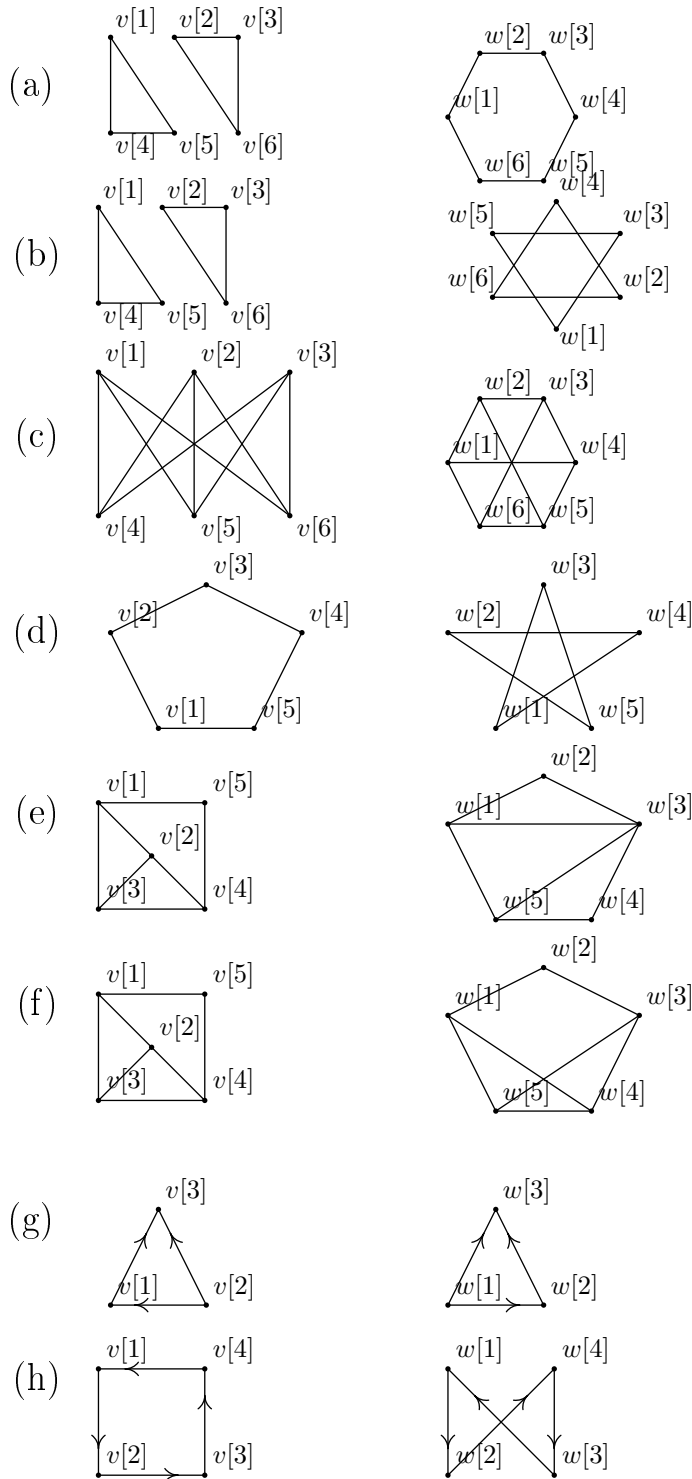
⁴⁷Враховуючи не лише неспадання довжин, а й порядок ребер з однаковою довжиною; якщо цього не зробити, можливість переставляти ребра однакової довжини зробить деякі моменти доведення неправильними. Але мова йде лише про те, що однаковість порядків потрібна для доведення; ускладнювати додатковими правилами фактичну реалізацію сортування у алгоритмі Краскала не варто.

5.9 Завдання до розділу 5

1. Для вказаних пар графів, з'ясувати, чи є вони ізоморфними.

В усіх пунктах, де відповідь «так, ізоморфні», навести табличку перенумерацій або малюнок з виконаною перенумерацією (досить щось одне); див. також п. (g).

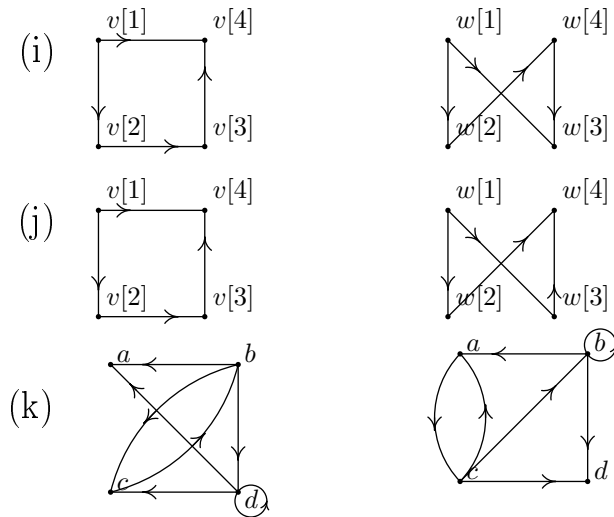
В усіх пунктах, де відповідь «ні, не ізоморфні», навести детальні пояснення, *чому* графи не ізоморфні; див. також п. (a).

Не ізоморфні, правий зв'язний, лівий ні

Так, ізоморфні

$v[1]$	$w[2]$
$v[2]$	$w[1]$
$v[3]$	$w[3]$

2. Побудувати простий граф з указаним переліком степенів вершин (або пояснити, чому такого простого графа не існує):

- (a) 1, 2, 2, 2, 3, 3;   (c) 2, 3, 3, 4, 4, 4;   (e) 2, 2, 3, 4, 5, 6;
 (b) 1, 1, 2, 2, 3, 3;   (d) 0, 0, 1, 3, 3, 3;   (f) 0, 2, 3, 3, 3, 3.

3. Побудувати оргграф (обов'язково без кратних ребер, але петлі дозволені) з указаним переліком пар півстепенів виходу та півстепенів заходу вершин (або пояснити, чому такого оргграфа не існує):

(a)

i	$d_{out}(v_i)$	$d_{in}(v_i)$
1	1	0
2	1	1
3	1	2

(b)

i	$d_{out}(v_i)$	$d_{in}(v_i)$
1	0	1
2	1	1
3	1	2

(c)

i	$d_{out}(v_i)$	$d_{in}(v_i)$
1	0	2
2	2	1
3	2	1

(d)

i	$d_{out}(v_i)$	$d_{in}(v_i)$
1	0	1
2	2	1
3	2	2

4. (a) Простий граф заданий списками суміжності

1 : 2
 2 : 1 3 5
 3 : 2 5
 4 : $\emptyset$
 5 : 2 3

Намалювати діаграму графа, записати матрицю суміжності та матрицю інциденцій.

(b) Оргграф заданий матрицею інциденцій

2 -1 0 +1 0 0
 0 +1 -1 0 +1 0
 0 0 +1 -1 -1 +1
 0 0 0 0 0 -1

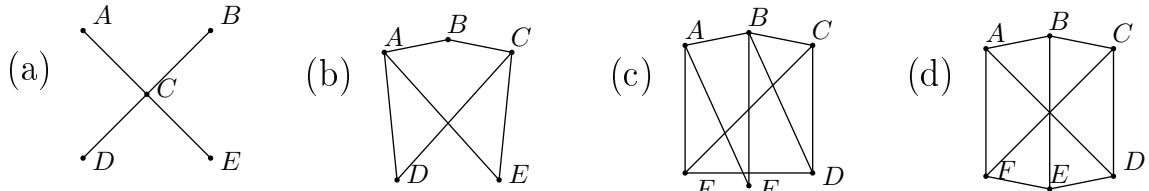
Намалювати діаграму графа, записати матрицю суміжності та списки суміжності.

5. Для оргграфа вказати:

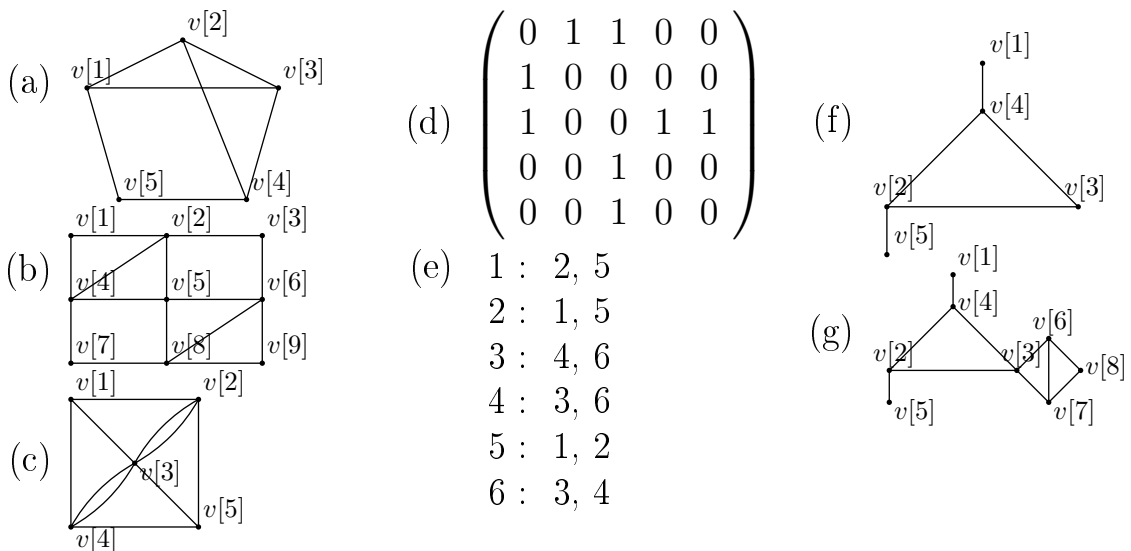
- (a) усі можливі *ланцюги*, що ведуть з $v[3]$ у $v[1]$;
 (b) усі можливі *прості ланцюги*, що ведуть з $v[3]$ у $v[1]$;
 (c) усі *маршрути* довжини ≤ 5 , що ведуть з $v[3]$ у $v[1]$.

Відповіді (та причини, чому відповіді різних пунктів різні) пояснити.

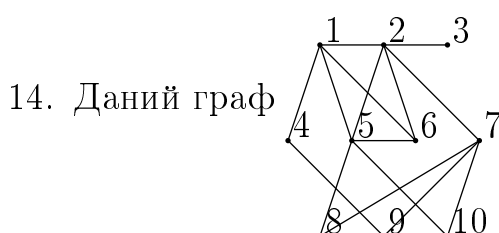
6. Намалювати діаграму графа K_4 , в якій ребра зображаються відрізками прямих і не перетинаються.
7. Скільки ребер у повному простому графі K_n ? (Відповідь пояснити.)
8. Скільки вершин та скільки ребер у повному дводольному графі $K_{p,q}$? (Відповідь пояснити.)
9. Для вказаних графів, з'ясувати, чи є вони дводольними.

10. Написати підпрограму, яка за матрицею суміжності незваженого неорієнтованого графа знаходить степені його вершин.
11. Аналогічно попередньому завданню, але для незваженого орграфа (які деталі все-таки істотно відрзняються, з'ясувати самостійно й описати у словесних поясненнях до написаної підпрограми).
12. Дослідити графи на наявність: ейлерових циклів та нециклічних ейлерових маршрутів; гамільтонових циклів та нециклічних гамільтонових маршрутів. Якщо є — навести приклад маршруту; якщо нема — *пояснити, чому* нема. Пояснення — *суттєва* складова завдання.

13. Якщо даний конкретний, відомий в усіх деталях, неорієнтований мультиграф з петлями, як все-таки скористатися теоремою Дірака? (Не зважаючи на те, що її сформульовано лише для простих графів.)

- (a) Розписати детально застосування BFS, починаючи з вершини 1.
  - (b) Аналогічно від вершини 2.
  - (c) Знайти *всі* різні шляхи однакової мінімальної довжини від вершини 2. Відповідь аргументувати.
(Беручи за старт завжди вершину 2, за фініш послідовно кожен з решти вершин, познаходити всі різні шляхи однакової мінімальної довжини між одним і тим самим стартом та одним і тим самим фінішем.)
  - (d) Як легко і просто знайти відстані до всіх вершин від вершини 3 цього графа?
  - (e) Користуючись BFS (не розписуючи детально), знайти відстані до всіх вершин від вершин 4, 5 і 6.
  - (f) Як, виконуючи пункти по порядку, легко й просто знайти відстані до всіх вершин від вершин 7, 8, 9 і 10 цього графа?
  - (g) Знайти діаметр, радіус та центр цього графа.
15. Це завдання пропонується давати по варіантам (кожен студент виконує один варіант, варіанти розподілені рівномірно). «Лабіринт» задано прямокутником, в якому кожна клітинка містить або “.” (прохід), або “*” (стіна). Знайти (обов’язково користуючись пошуком у ширину) найкоротший маршрут від клітинки, позначеної “S”, до будь-якого з виходів (виходами називаємо усі вільні клітинки у зовнішніх рядках/стовпчиках). Вказати якийсь один конкретний маршрут (як *последовательность* клітинок). Дослідити питання єдиності мінімального маршруту (чи є різні маршрути однакової мінімальної довжини, чи маршрут мінімальної довжини лише один).

[illegible]

(3)

```

*****
*****
*****S*****
*.....*...*
**.....*...*
**.....*...*
*.....*...*
*****.....*
**.....*...*
**.....*...*
**.....*...*
**.....*...*
**.....*...*
**.....*...*
**.....*...*
*****
*****
*****
*****S*****
***.....*...*
*.....*...*
*****.....*
*.....*...*
*.....*...*
*.....*...*
*.....*...*
*.....*...*
*.....*...*
*.....*...*
*****
*****

```

```

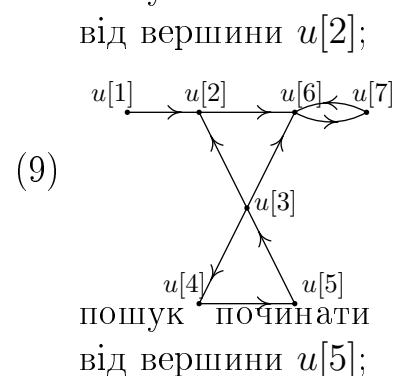
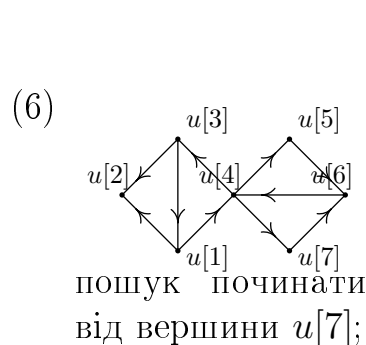
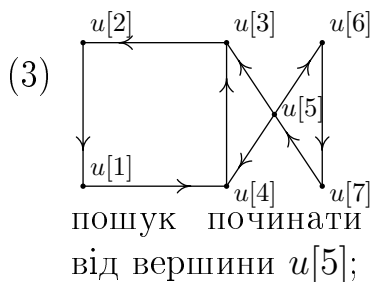
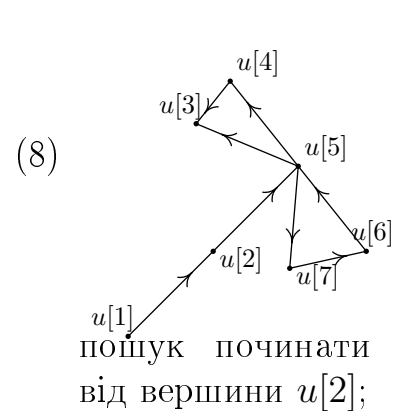
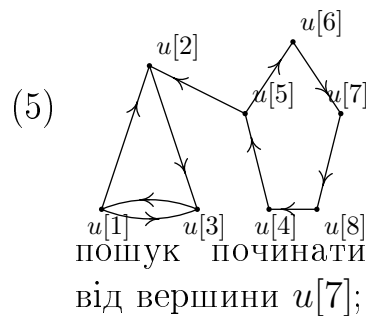
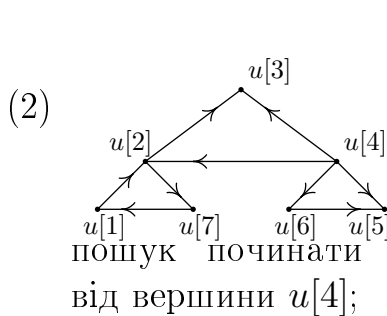
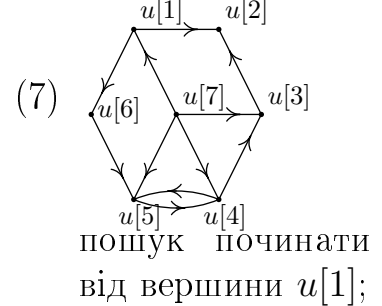
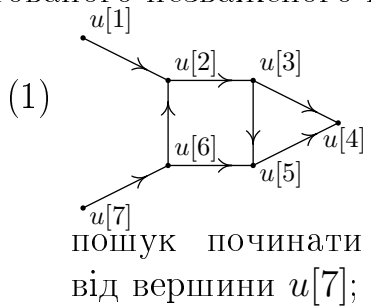
*****
*****
***.***.***
**.*..*.***
**S.*.*.*.*
*****
***.*.*.***
*.....***
*...*.***
****.*.*.*
***.*.*.*
***.*.*.*
*****
*****
*****
*.*.*.*.*
**.*.*.*.*
**.....***
**.*.*.*.*
**.*.*.*.*
**.*.*.*.*
**.*.*.*.*
**.*.*.*.*
**.*.*.*.*
**.*.*.*.*
*****
*****
*****

```

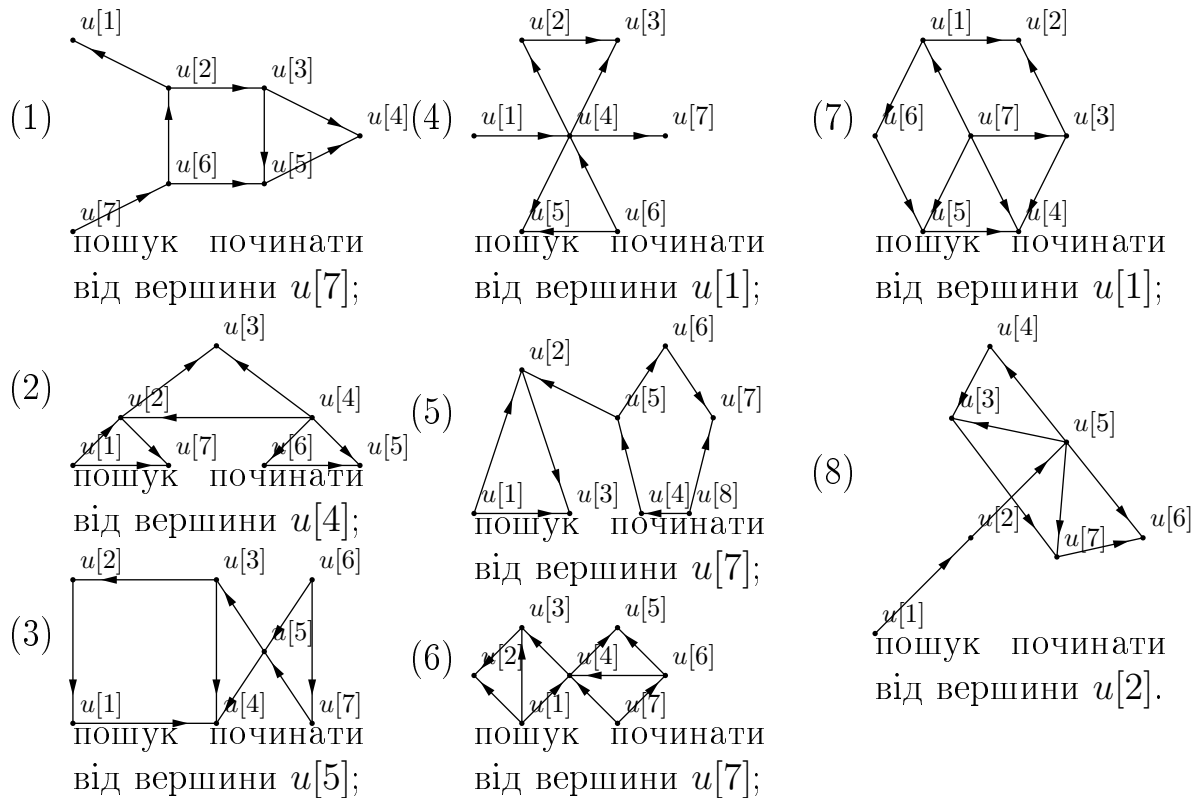
[illegible]

17. Знайти значення діаметра та радіуса будь-якого повного простого графа (як формулу від n). Відповідь аргументувати.
18. Навести який-небудь не повний простий граф, у якому $D(G) = R(G)$.
19. Це завдання пропонується давати по варіантам (кожен студент виконує один варіант, варіанти розподілені рівномірно). Для вказаного орієнтованого незваженого графа

- (a) Провести DFS, починаючи від указаної у варіанті вершини.
  - (b) Записати матрицю досяжності цього орграфа.
  - (c) Встановити (аргументовано) тип орієнтованої зв'язності цього орграфа.
  - (d) Побудувати граф конденсації цього орграфа.
20. Це завдання пропонується давати по варіантам (кожен студент виконує один варіант, варіанти розподілені рівномірно). Провести топологічне сортування, причому двічі: один раз, скрізь перебираючи вершини у порядку зростання номерів ($v[1], v[2], \dots, v[n]$), інший раз — у порядку спадання ($v[n], v[n-1], \dots, v[2], v[1]$).

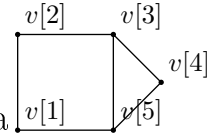
21. Вважаючи, що матриця досяжності орграфа вже побудована у двовимірному масиві R , написати підпрограму, яка видавала б одну з трьох відповідей: «орграф сильно зв'язний», «орграф односторонньо зв'язний (але не сильно зв'язний)», «орграф не є односторонньо зв'язним» (розрізняти, чи він слабо зв'язний, чи не зв'язний, не треба).
22. Написати програму, яка читатиме кількість вершин простого графа N , потім його матрицю суміжності, і виводитиме, якій компоненті зв'язності яка вершина належить (нумерація компонент довільна, аби всередині однієї й тієї ж компоненти вершини отримували однакові позначки, а у різних компонентах різні).

Приклад:	Вхідні дані	Результат	Графічне зображення
	<pre> 5 0 0 0 0 0 0 0 0 1 1 0 0 0 0 0 0 1 0 0 0 0 1 0 0 0 0 1 0 0 0 </pre>	<pre> v1 -- компонента 1 v2 -- компонента 2 v3 -- компонента 3 v4 -- компонента 2 v5 -- компонента 2 </pre>	

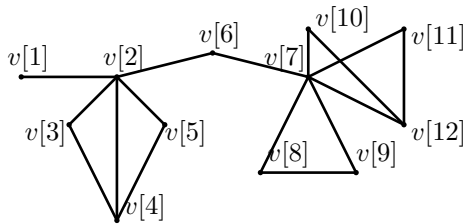
(Графічне зображення дається лише для кращого розуміння прикладу, програма його малювати не повинна).

Вказівка: виділення однієї компоненти зв'язності повинно відбуватися одним первинним (а не рекурсивним) викликом `dfs`. Тобто, викликом або з головної програми, або з іншої (нерекурсивної) функції.

23. Описати (словами та малюночком), як відбуватиметься DFS, якщо його застосувати до повного простого графа? А якщо застосувати BFS?
24. Намалювати діаграми всіх можливих не ізоморфних між собою дерев з п'ятьма вершинами. Аргументувати, що цей перелік вичерпний (що нема ніяких інших).
25. Скільки ребер у лісі, що містить n вершин та k компонент зв'язності? Чому?

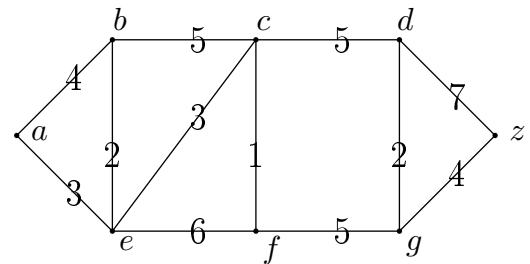
26. Вказати всі можливі остовні дерева для графа. Аргументувати, що цей перелік є вичерпним (нема ніяких інших остовних дерев).
27. Яка загальна кількість остовних дерев такого графа?

28. Побудувати ОДМВ для графа з рис.

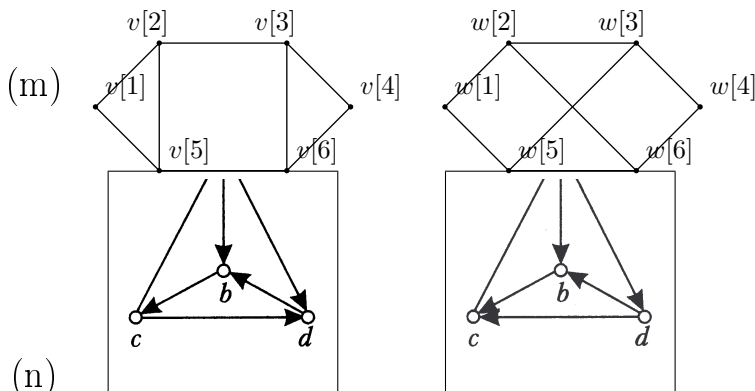
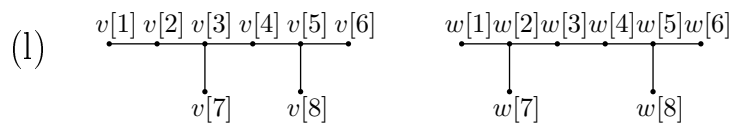
- (а) алгоритмом Краскала;
- (б) алгоритмом Пріма.

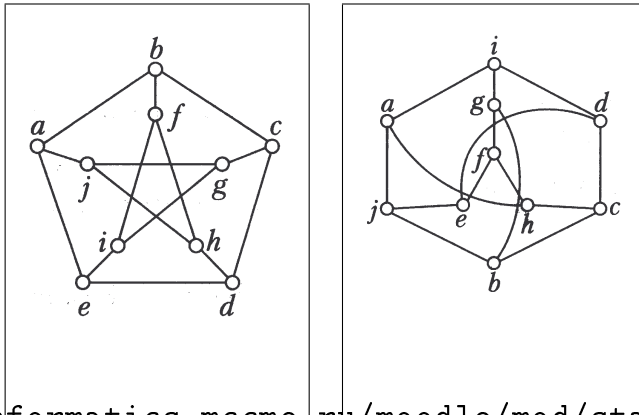
Вказати усі можливі ОДМВ цього графа.

Додаткові завдання підвищеного рівня складності

- 1*. Для вказаних пар графів, з'ясувати, чи є вони ізоморфними. Вимоги щодо оформлення див. у завд. 1 (стор. 217).

- 2*) informatics.mccme.ru/moodle/mod/statements/view.php?id=359#1 (група з 22 задач). Зарахування засобами сайту без подальшого захисту не оцінюється.
- 3*. Група задач «5 — Тренування, що стартувало 18.01.2013» сайту ejudge.skipo.edu.ua. Зарахування засобами сайту без подальшого захисту не оцінюється.
- 4*. Написати підпрограму, яка перетворюватиме матрицю інциденцій незваженого не мульти графа у матрицю суміжності (цього ж орграфа). Підпрограма має перевіряти, чи справді заданий масив є правильною матрицею інциденцій (якщо ні — видавати повідомлення про конкретне розміщення конкретної помилки).
- (а) Додатково відомо, що граф до того ж неорієнтований і без петель;
  - (б) Підпрограма автоматично визначає, чи орієнтований граф і чи містить петлі. Дотримуватися класичної точки зору, що граф або орієнтований, або ні (хоча реальна мережа автодоріг і являє собою приклад порушення цієї вимоги, бо *лише деякі* фрагменти вулиць односторонні).
- 5*. Написати функцію, яка за заданими матрицею суміжності орграфа (не мульти, не зваженого, петлі можуть бути, може й не бути) та послідовністю вершин визначатиме
- (а) чи задає вказана послідовність маршрут; результатом повинно бути «так»/«ні»;
  - (б) чи задає вказана послідовність простий ланцюг; результатом повинно бути одне з трьох: «так, є простим ланцюгом», або «послідовність є маршрутом, але не є простим ланцюгом», або «послідовність не є маршрутом».
- (Підказка. У пункті (б) функція повинна використовувати додатковий масив; у пункті (а) він не потрібен.)
- 6*. Написати програму перевірки ізоморфності двох простих графів, заданих матрицями суміжності, методом перебору можливих бієкцій (способів перенумерації).
- (а) Завжди перебираючи абсолютно всі $n!$ способів.

Підказка: цей пункт, на відміну від наступного, насправді досить простий. Дослідивши засоби бібліотеки `algorithm` (STL мови C++), можна знайти функцію, на яку можна перекласти значну частину роботи.

(b) Скорочуючи перебір за рахунок врахування степенів вершин.

- 7*. Довести формулу (73) зі стор. 172.
- 8*. У розд. 5.3.2 на стор. 174 описано спосіб знаходження матриці відстаней незваженого графа за його матрицею суміжності, який часто згадується у підручниках для «чистих» математиків, але рідко доцільний з точки зору програміста.
Запропонувати додаткову умову для обривання обчислення степенів матриці суміжності й записування у не заповнені клітинки “ ∞ ”. Таку, щоб якщо саме цей спосіб чомусь все ж реалізований програмно, то можна було б дописати `if(...) break;`, і це (будучи гарантовано правильним) не завжди, але нерідко прискорювало виконання.
- 9*. Довести, що (i, j) -ий елемент k -го степеню матриці суміжності дорівнює кількості всіх можливих маршрутів з $v[i]$ до $v[j]$.
Примітка. «Всі можливі» включають в т. ч. маршрути з багатократними проходженнями вершин/ребер; універсальних простих формул для кількостей ланцюгів або простих ланцюгів наука не знає.
- 10*. Аргументувати згадане в попередньому завданні 9* «наука не знає», пов’язавши це твердження із гамільтоновими циклами.
- 11*. Довести нерівність $R(G) \leq D(G) \leq 2R(G)$ (див. стор. 175).
- 12*. www.olymp.vinnica.ua/index_ua.php?lng=ua&cid=134, тобто задача «Conflict»; повний розв’язок передбачає і зарахування програми сайтом, і написання мікрореферату та його захист.
- 13*. www.olymp.vinnica.ua/index_ua.php?lng=ua&cid=1366, тобто задача «Dyvaknet». Суть — реалізувати описаний на стор.189 варіант відновлення шляхів, що знаходить усі найкоротші шляхи; повний розв’язок передбачає і зарахування програми сайтом, і написання мікрореферату та його захист.
- 14*. Перетворити описану в розд. 5.5.1 схему доведення теореми Ейлера до формально строгого вигляду; на основі цього побудувати також строге доведення критерію існування ейлерового циклу в оргграфі. Оформити все це як реферат та захистити усно.
- 15*. Припустимо, ніби попереднє завдання виконане; як тоді строго довести наведені в розд. 5.5.1 критерії існування нециклічних ейлерових шляхів? (Завдання можна виконувати без попереднього.)
- 16*. Довести: «Якщо (як того потребує аналог теореми Ейлера для оргграфів) для кожної вершини виконується умова рівності напівстепенів ви-

ходу і заходу, перевірку сильної зв'язності можна реалізувати значно простішим чином, ніж згадано наприкінці розд. 5.4.2: достатньо узяти будь-яку одну вершину, і перевірити, чи усі вершини досяжні з неї.». Також показати, що якщо згадана умова рівності напівстепенів виходу і заходу не виконується, то перевіряти таким чином сильну зв'язність не завжди правильно.

17*. Реалізувати програму, яка перевірятиме *факт існування* (з відповіддю «так»/«ні») ейлерового шляху в неорієнтованому графі (який може містити кратні ребра та петлі, а може й не містити). Граф подавати матрицею суміжності (вводити готову).

18*. Реалізувати програму, яка не лише перевірятиме факт існування ейлерового шляху в неорієнтованому графі, але також і знаходитиме сам шлях як послідовність вершин. Вибір способу подання графа — складова завдання. Рівень складності дуже істотно залежить від того, наскільки ефективну програму писати. Дуже приблизно, виконання на недорогому сучасному ПК вкладається у 1 сек при розмірах графа:

$n \leq 10^2, m \leq 10^3$	$n \leq 10^3, m \leq 10^4$	$n \leq 10^4, m \leq 10^5$	$n \leq 10^5, m \leq 10^6$
неважко	середньо	складно	дуже складно

19*. Довести, що при $n \geq 3$ для існування гамільтонового цикла необхідна (але не достатня) вершинна двозв'язність.

20*. Як неоднократно наголошено, коли у зваженому графі є цикл від'ємної довжини, задача знаходження найкоротших шляхів втрачає смисл.

Здавалося б, можна не оголошувати про втрату смислу, а переформулювати задачу: шукати маршрут мінімальної довжини лише серед несамоперетинних (наприклад, простих ланцюгів). Це дозволило б уникнути прямування до $(-\infty)$ за рахунок накручування від'ємних циклів. А для графів, що не містять від'ємних циклів, нічого не змінилося б, бо для них самоперетини все одно не вигідні.

Виявляється, так зазвичай не роблять тому, що хоч поставити таку модифіковану задачу й можна, але неясно, що з нею робити далі: за сучасними уявленнями науки, для розв'язання такої задачі, мабуть, не існує ефективного алгоритму.

Показати це.

Вказівка. Слід спертися на те, що за сучасними уявленнями, мабуть, не існує ефективного алгоритму пошуку гамільтонових шляхів. В чому полягає зв'язок між задачею про мінімальні несамоперетинні шляхи та гамільтоновими шляхами, і як його тут використати — слід придумати самостійно, або знайти десь за межами цього посібника.

- 21*. Розглянемо таку задачу на шляхи в лабіринті. Нехай потрібно знайти абсолютно *всі несамоперетинні* шляхи (наприклад, у зображеному лабіринті — чотири штуки, включно з явно кружним «піднятися праворуч, спуститися посередині й піднятися ліворуч»). Як модифікувати DFS для розв’язання такої задачі? Чому така модифікація вже не може називатися пошуком у глибину?
- 22*. У завданні 21 (стор. 223) говорилося «розрізнити, чи він слабо зв’язний, чи не зв’язний, не треба». Розрізнити це за матрицею досяжності справді важче, ніж інші види орієнтованої зв’язності. Запропонувати спосіб, як це все-таки зробити. Реалізовувати не обов’язково, досить пояснити алгоритм словесно.
- 23*. Розглянемо дві (помилкові!) пропозиції, як, нібито, можна (насправді ні) зробити, щоб алгоритм Дейкстри працював на графах з від’ємними довжинами ребер.
- (А) Перед тим, як застосувати алгоритм Дейкстри, додамо до довжини кожного ребра графа одне й те саме число (достатньо велике, щоб *усі* довжини стали невід’ємними). Застосуємо алгоритм Дейкстри до отриманого графа з невід’ємними довжинами ребер, а тоді виправляємо довжини ребер знайденого найкоротшого маршруту.
- (Б) Перевіряти, чи менша довжина нового маршруту $d[curr] + l(curr, i)$ за довжину відомого маршруту $d[i]$, яким би не був статус $v[i]$. Якщо оцінка справді зменшується, то переводити $v[i]$ до статусу 1, навіть якщо вона вже перебувала у статусі 2.
- Детально описати недоліки цих пропозицій (кожної окремо; можна лише однієї).
- 24*. Розглянемо нестандартну графову модель, де вершини позначають населені пункти, зважені ребра — дороги між ними, але вага ребра є не довжиною дороги, а обмеженням на масу вантажівок які можуть там їздити (наприклад, по ребру, позначеному «9», можуть їздити вантажівки масою від 0 до 9 включно, а масою 9,0000000001 уже не можуть). Як треба модифікувати алгоритм Дейкстри, щоб розв’язувати задачу «вантажівка якої максимальної маси може доїхати від вершини $v[i]$ до вершини $v[j]$?»?
- 25*. Реалізувати алгоритм Краскала. Достатньо зі складністю $O(n^2)$, тобто перевірку, чи одній компоненті зв’язності належать вершини, можна робити через очевидний варіант описаної на стор. 211 системи «кольорів». Повинні бути і рукописний текст з коментарями, і зарахування задачі №1377 на informatics.mccme.ru.
- 26*. «Заданий простий граф; з’ясувати, чи містить він хоча б один цикл

- (a) потрібна лише відповідь «так/ні»;
- (b) потрібен сам цикл як послідовність вершин.»

Детально описати словами способи розв'язання обох версій цієї задачі, причому спосіб для (a) повинен бути значно простішим, ніж для (b).

- 27*. Розглянемо задачу: *«Вхід у скарбницю закрито кам'яною плитою, яка від старості покрита тріщинами. Кожна тріщина має форму прямолінійного відрізка. Тріщини можуть торкатися одна до одної та до меж плити, але не можуть перетинатися. Щоб увійти до підземелля, плиту треба розламати уздовж деякої ламаної, що з'єднує ПРОТИЛЕЖНІ сторони плити. Ця ламана може включати в себе деякі (можливо, всі) вже наявні тріщини та додаткові, які шукачі скарбів мають пробити власноруч. Пробивати додаткові тріщини можна де завгодно. Кожну наявну тріщину можна не використовувати зовсім, можна використати по всій довжині, можна використати частково. Знайти такий спосіб розламати плиту, який вимагатиме пробивання якомога меншої (за сумарною довжиною) сукупності додаткових тріщин»* (Координати вершин плити, кількість наявних тріщин та координати їхніх кінців є вхідними даними задачі.)

Пояснити, де тут з'являється граф, що є вершинами графа, що ребрами; яка тема з посібника має стосунок до цієї задачі, та який саме; детально описати словами алгоритм розв'язання. Навести який-небудь приклад рисунку плити з тріщинами та відповідний їй граф.

- 28*. Розглянемо задачу: *«Слова складаються з маленьких букв латинського алфавіту; довжина кожного окремо взятого слова не перевищує 50. Чи можна з заданного (як вхідні дані) набору слів скласти чайнворд (перша буква кожного наступного слова однакова з останньою буквою попереднього)? Треба використати всі слова по одному разу.»* Вхідними даними є набір слів; результатом — відповідь «так»/«ні».

Пояснити, де тут з'являється граф, що є вершинами графа, що ребрами; яка тема з посібника має стосунок до цієї задачі, та який саме; детально описати словами алгоритм розв'язання.

- 29*. «Три задачі про доміно». Їх можна виконувати в будь-якому порядку, в т. ч. лише частину з них. Геометрією нехтувати: якщо «можна, але криво і з не щільними приляганнями» — значить, можна. Ці задачі мають близький стосунок до однієї з розглянутих у посібнику тем. Який стосунок і до якої теми — слід придумати самотійно.

- (a) Чи можна скласти цикл з сукупності дстандартного доміно, беручи в точності увесь набір, нічого не викидаючи і не додаючи? Дощечки слід притуляти за правилами, тобто однаковими номерами. Достатньо дати лише відповідь «так»/«ні», але обов'язково її довести.

- (b) Аналогічно попередньому пункту, але для зменшеного доміно: на половинках дощечок можна писати чісла не від 0 до 6, а: (1) від 0 до 2; (2) від 0 до 3. На відміну від попереднього пункту, в разі позитивної відповіді, навести сам цикл з дощечок.
- (c) Розглянемо ще більш узагальнене доміно: у вхідних даних задаються не тільки N (максимальне значення на половинках дощечок), а ще й вказується, яка саме пара чисел написана на кожній дощечці набору. Наприклад, може бути набір, у якому $N = 3$ і є лише дощечки $\{0, 1\}$, $\{0, 2\}$, $\{0, 3\}$, $\{1, 1\}$, $\{1, 2\}$, $\{1, 3\}$, $\{2, 3\}$. Детально сформулювати словами алгоритм розв'язання задачі *«Яку мінімальну кількість ланцюжків можна викласти з усіх дощечок заданого (у вхідних даних) набору?»*
- Наприклад, вищезгаданий набір неможливо викласти в один ланцюжок, але можна викласти у два: $\langle \{0, 1\}, \{1, 1\}, \{1, 2\}, \{2, 3\} \rangle$ та $\langle \{1, 3\}, \{3, 0\}, \{0, 2\} \rangle$. Отже, для цього набору результатом є число 2.

6 Мови, регулярні вирази та автомати

6.1 Неформальний вступ до формальних мов

Формальна мова (рос. «*формальный язык*», англ. «*formal language*») — це множина слів. *Словом* (рос. «*слово*», англ. «*string*») вважається будь-яка послідовність символів. *Символами* (вони ж *літери*, *букви*; рос. «*символы*», «*буквы*»; англ. «*symbols*», «*characters*», значно рідше «*letters*») можуть бути будь-які відрізнявані об'єкти.

Як правило, ми будемо розглядати в якості символів лише латинські букви та/або десяткові цифри, але це лише суто заради зручності; в принципі можливе й слово “ $\uparrow \perp \mathcal{L} \xi 7 \dot{y} z \spadesuit \dagger$ ”, а на стор. 243 наведено приклад символів та алфавіта, ще менш схожих на традиційний смисл цих слів.

Як завжди, послідовність передбачає впорядкованість (*cat* та *act* — різні слова), а множина не передбачає (мова {*hello*, 42} дорівнює мові {42, *hello*}).

Довжинá слова (рос. «*длина́ слова*», англ. «*string's length*») — це кількість символів у ньому. Наприклад, довжина слова “*aaabacaba*” дорівнює 9.

Приклад 1. Формальна мова цілих чисел L_{int} — множина всіх можливих послідовностей символів “-”, “+”, “0”, “1”, “2”, “3”, “4”, “5”, “6”, “7”, “8”, “9”, для яких виконуються правила: “-” та “+” можуть зустрічатися лише у першій позиції слова; “0” не може бути першим серед цифр послідовності (але коли він — єдиний символ послідовності, то може).

Приклад 2. Формальна мова ідентифікаторів L_{iden} — множина всіх можливих послідовностей латинських букв, десяткових цифр, знаків “_” (підкреслень), які починаються не з цифри.

Аналогічно можна ввести формальну мову чисел з рухомою комою (floating point), формальну мову *string*-ових констант (де “*string*” — тип мови програмування), формальну мову арифметичних виразів, формальну мову ДНФ (де диз'юнкції та заперечення є символами, а змінні можуть бути символами, а можуть і складатися з кількох символів, як-то букви і числового індекса). Можна розглянути і формальну мову ДДНФ, яка є підмножиною мови ДНФ. І так далі.

Задача перевірки належності слова мові полягає у тому, що задана формальна мова, задане слово, і потрібно визначити, чи «це слово належить цій мові», чи «... не належить ...».

Порожнє слово *Порожнє слово* (рос. «*пустое слово*», англ. «*empty string*») — це слово, що не містить жодного символу (інакше кажучи, довжини 0). Ми будемо умовно позначати його як “ ε ” (у деяких джерелах порожнє слово позначають як “ Λ ”, або “ λ ”, або “ e ”).

Порожнє слово *не* є пропуском (пробілом): пробіл — символ, а три пробіли — три символи; водночас, три порожні слова підряд дорівнюють одному порожньому слову й не містять жодного символу.

Порожнє слово реально використовується у програмуванні: `string s=""` (між лапками *нема* пробіла) ініціалізує `s` порожнім словом.

6.2 Регулярні мови та регулярні вирази (regex-и)

Регулярні мови (рос. «*регулярные языки*», англ. «*regular languages*»; іноді скорочують як «рег. мови», «рег. языки», «reg. lang.-s»,) є одним з важливих часткових випадків формальних мов. Щоб дати означення регулярної мови, спочатку треба дати означення деяких операцій над мовами.

Об'єднання *Об'єднання* (рос. «*объединение*», англ. «*union*») мов A та B — множина всіх слів, що належать хоча б одній з мов A або B :

$$A \cup B \stackrel{\text{def}}{=} \{p \mid p \in A \vee p \in B\}. \quad (74)$$

(Це нічим не відрізняється від об'єднання, введеного формулою (5) на стор. 66 у модулі «Множини та відношення». Але це *не* означає, ніби тепер будуть розглянуті також перетин, симетрична різниця, тощо — вони зараз не потрібні.)

Конкатенація Почнемо з конкатенації у програмуванні: там це дописування слів, наприклад, `string s1="bath", s2="room"; string s3=s1+s2;` надає змінній `s3` значення `"bathroom"`, отримане шляхом дописування 2-го слова `room` після 1-го слова `bath`. Зверніть увагу, що конкатенація не комутативна: `bath+room=bathroom` $\neq$ `room+bath=roombath`.

Зараз треба піти далі: на основі цієї операції «конкатенація слів», вважаючи її відомою, ввести нову операція «конкатенація мов».

Конкатенація (вона ж *добуток*; рос. «*конкатенация*», англ. «*concatenation*») мов A та B — множина всіх слів, які можуть бути утворені як конкатенація слова мови A і слова мови B (саме в такому порядку):

$$A \cdot B \stackrel{\text{def}}{=} \{pq \mid p \in A \wedge q \in B\} \quad (75)$$

(де між “{” та “|” відбувається конкатенація слів p та q).

(Крім “ $A \cdot B$ ”, конкатенація може позначатися також як “ AB ” (знак операції пропущають, аналогічно множенню чи кон'юнкції), або як “ $A * B$ ”. Позначення зірочкою явно незручне, бо зірочка меншого розміру й вище розміщена позначає зовсім іншу операцію «ітерація» (див. далі); але у деяких джерелах так все ж пишуть.)

Конкатенація мов дещо нагадує декартів добуток — розглядаються пари кожного слова 1-ої мови з кожним словом 2-ої. Наприклад, $\{a, b\} \cdot \{a, c, d\} = \{aa, ac, ad, ba, bc, bd\}$. Але аналогія з декартовим добутком не повна, бо утворюються не пари, а слова. Наприклад, $\{a, ab\} \cdot \{bc, c\} = \{abc, ac, abbc\}$ — результат містить три слова, а не чотири, бо як поєднання a з bc , так і поєднання ab з c дають одне й те ж слово abc (а результатом конкатенації мов є мова, яка є класичною множиною, а не мультимножиною, слів).

Відзначимо (хоч це й впливає з решти означень), що $a\varepsilon = \varepsilon a = a$, тобто конкатенація будь-якого слова з порожнім словом, незалежно від того, чи ε виступає правим аргументом конкатенації, чи лівим, дає саме це слово. За рахунок цього, якщо відбувається конкатенація мов, які містять у собі ε (як елемент), то конкатенація включає у себе (як підмножину) об'єднання. Але саме *якщо* мови-аргументи містять у собі ε , а не завжди. Наприклад:

$$\begin{aligned}\{a, ab\} \cdot \{bc, c\} &= \{abc, ac, abbc\}; \\ \{\varepsilon, a, ab\} \cdot \{bc, c\} &= \{bc, c, abc, ac, abbc\}; \\ \{a, ab\} \cdot \{\varepsilon, bc, c\} &= \{a, abc, ac, ab, abbc\}; \\ \{\varepsilon, a, ab\} \cdot \{\varepsilon, bc, c\} &= \{\varepsilon, bc, c, a, abc, ac, ab, abbc\}.\end{aligned}$$

Степінь На основі конкатенації (добутку) мов вводять операцію *степенінь* (рос. «*степень*», англ. «*power*») мови

$$A^n \stackrel{\text{def}}{=} \underbrace{A \cdot A \cdot \dots \cdot A}_{n \text{ штук "A"}} \quad (76)$$

(тут A — мова, n — невід'ємне ціле число); для будь-якої мови A , вважається $A^0 = \{\varepsilon\}$ (не $\emptyset$, а саме множина, яка містить ε як елемент).

Наприклад, $\{a, z\}^3 = \{aaa, aaz, aza, azz, zaa, zaz, zza, zzz\}$; $\{\varepsilon, a, ab, b\}^2 = \{\varepsilon, a, ab, b, aa, aab, aba, abab, abb, ba, bab, bb\}$.

Ітерація (зірочка Кліні) *Ітерація* (вона ж *зірочка Кліні*; рос. «*итерация*», «*звёздочка Клини*», англ. «*Kleene star*») мови A (позначається A^*) — об'єднання всіх можливих степенів мови A :

$$A^* \stackrel{\text{def}}{=} \varepsilon \cup A \cup A^2 \cup A^3 \cup \dots \quad (77)$$

(показник степеню перебирає всі числа з $\mathbb{N}^+$, прямуючи до $+\infty$).

Ітерація скінченної (і за кількістю слів, і за максимальною довжиною слова) мови майже завжди є нескінченною (і за кількістю слів, і за максимальною довжиною слова) мовою. Наприклад, $\{0, 1\}^* = \{\varepsilon, 0, 1, 00, 01, 10, 11, 000, 001, 010, 011, 100, 101, 110, 111, \dots\}$ (до нескінченності).

Мов, ітерація яких скінченна, є в точності дві: $\emptyset$ та $\{\varepsilon\}$. Це різні мови: $\{\varepsilon\}$ містить (як елемент) хоча б порожнє слово, а $\emptyset$ не містить взагалі нічого. А ітерації цих мов однакові: $\emptyset^* = \{\varepsilon\}^* = \{\varepsilon\}$.

Означення регулярної мови Саме поняття «*регулярна мова*» вводиться за допомогою такого рекурсивного означення.

1. Будь-яка мова, що складається зі скінченної (в т. ч. порожньої) сукупності скінченних слів (в т. ч. порожнього слова), регулярна;
2. Якщо A та B — регулярні мови, то регулярними є також і мови $A \cup B$ та $A \cdot B$;
3. Якщо A — регулярна мова, то регулярною є також і мова A^* .

(Якщо ж формальна мова не може бути отримана за допомогою скінченної кількості застосувань вказаних операцій, то вона не є регулярною.)

Регулярні вирази (regex-и) Регулярні мови найчастіше записують *регулярними виразами* (рос. «*регулярные выражения*», англ. «*regular expression*», скорочено «*regex*»; ще є скорочення “reg. exp.”, “рег. вираз”, “РВ”; ми найчастіше вживатимемо скорочення «regex», бо воно найпопулярніше у практичних застосуваннях).

Дії над regex-ами відповідають таким діям над регулярними мовами:

1. regex, що задає одне скінченне (в т. ч. порожнє) слово, співпадає з самим цим словом;
2. якщо рег. мови A та B задаються regex-ами R_A та R_B , то рег. мова $A \cup B$ задається regex-ом $(R_A \mid R_B)$;
3. якщо рег. мови A та B задаються regex-ами R_A та R_B , то рег. мова $A \cdot B$ задається regex-ом $R_A R_B$;
4. якщо рег. мова A задається regex-ом R_A , то рег. мова A^* задається regex-ом $(R_A)^*$ (якщо regex R_A односимвольний або і так взятий у дужки, то ще одні дужки не ставляться).

(Все, що не може бути отримане за допомогою скінченної кількості застосувань вказаних операцій, не є регулярними виразами.)

Тобто, регулярні мови та регулярні вирази взаємопов’язані, але являють собою різні сутності (мають різні типи): рег. мова — це множина слів (часто нескінченна), а рег. вираз — це скінченна формула, яка задає рег. мову, вказуючи, за допомогою яких операцій ця мова побудована.

Операції над регулярними виразами називають так само, як відповідні операції над регулярними мовами (*об’єднання*, *конкатенація* та *ітерація*); але для операції $(R_A \mid R_B)$ дуже поширена ще одна назва — *альтернатива* (причому так називають лише операцію над regex-ами, не над рег. мовами).

Приклади регулярних виразів та відповідних їм регулярних мов

1. Regex « ba^* » задає усі слова, що починаються з b і далі містять довільну кількість (в т. ч. 0) символів a ; рег. мова: $\{b, ba, baa, baaa, baaaa, \dots\}$.
2. Regex « a^*b^* » задає усі слова, що містять спочатку довільну кількість (в т. ч. 0) символів a , потім довільну кількість (в т. ч. 0) символів b ; рег. мова: $\{\varepsilon, a, b, aa, ab, bb, aaa, aab, abb, bbb, \dots\}$.
3. Regex « $(ab)^*$ » задає усі слова, що довільну (в т. ч. 0) кількість разів повторюють підслово ab (тобто повторюватися можуть лише неподільні пари ab , а не окремі a чи b); рег. мова: $\{\varepsilon, ab, abab, ababab, \dots\}$.
4. Regex « $(a \mid b)^*$ » задає взагалі всі слова в алфавіті $\{a, b\}$, тобто символи a, b йдуть у будь-яких кількостях та як завгодно перемішані; рег. мова: $\{\varepsilon, a, b, aa, ab, ba, bb, aaa, aab, aba, abb, baa, bab, bba, bbb, \dots\}$.
5. Regex « $(a^*|b^*)$ » задає слова, що складаються або з довільної кількості a , або з довільної кількості b , але не можуть містити і a , і b одночасно; рег. мова: $\{\varepsilon, a, b, aa, bb, aaa, bbb, aaaa, bbbb, \dots\}$.

6. Regex « $(a|bb)^*$ » задає послідовності з a та b , куди b входять лише парами bb ; рег. мова: $\{\varepsilon, a, aa, bb, aaa, abb, bba, aaaa, aabb, abba, bbaa, bbbb, aaaaa, aaabb, aabba, abbaa, abbbb, bbabb, bbbba, \dots\}$.
7. Формальна мова ідентифікаторів з розд. 6.1 є регулярною і її можна задати regex-ом « $(A|B|\dots|Z|_)(A|B|\dots|Z|_|0|1|\dots|9)^*$ ». (У цьому та наступному прикладах для скорочення запису вжито "..."; взагалі-то більш правильно явно перелічувати всі можливі варіанти.)
8. Формальна мова цілих чисел з розд. 6.1 є регулярною і її можна задати regex-ом « $(0|(+ | - | \varepsilon)(1|2|\dots|9)(0|1|\dots|9)^*)$ ».

Чи існують формальні мови, які не є регулярними? Скільки завгодно. Наприклад, не є регулярною (занадто складна, щоб задати її регулярним виразом) формальна мова всіх осмислених речень природньою мовою (українською, англійською, тощо). І навіть значно простіші формальні мови, придатні для комп'ютерної обробки (іншими засобами): мова синтаксично правильних програм мовою C++ (і не лише C++, а й переважною більшістю реальних мов програмування); і навіть такий простіший варіант, як мова синтаксично правильних арифметичних виразів, які можуть мати дужки довільної вкладеності; і навіть такий простіший варіант, як $\{(a^k)^k \mid k \in \mathbb{Z}^+\} = \{a, (a), ((a)), (((a))), (((((a))))), \dots\}$, тобто множина всіх слів, де спочатку йдуть відкривні дужки, потім буква a , потім закривні дужки — *рівно стільки ж*, скільки раніше було відкривних. Ця неможливість навіть доведена далі по тексту (див. розд. 6.5.3, 6.5.6, 6.5.7).

6.3 Практичне застосування regex-ів

Regex-и, крім того, що мають велике теоретичне значення, є ще й потужним засобом практичної обробки текстів. У багатьох текстових редакторах та багатьох мовах програмування вбудована підтримка regex-ів. При практичній реалізації виявляється доцільним дещо відступати від описаних вище математичних правил побудови regex-ів; як наслідок, regex-и з різних редакторів чи мов програмування мають різний синтаксис. Тож відзначимо лише найголовніші й найтипівіші особливості більшості таких реалізацій, а для повноти картини все одно треба користуватися більш технічними описами конкретної реалізації. Наприклад, для мови java — docs.oracle.com/javase/8/docs/api/java/util/regex/Pattern.html

1. Для деяких символів та груп символів є спеціальні позначення, як-то:
  - (a) `.` (крапка) — будь-який один символ;
  - (b) `\d` — будь-яка цифра;
  - (c) `\D` — будь-який символ, крім цифр;

- (d) $\backslash w$ — будь-який «символ слова» (цифра, буква або знак “_”); стандартно, маються на увазі лише латинські букви, але в деяких реалізаціях це може залежати від налаштувань;
  - (e) $\backslash W$ — будь-який *не* «символ слова»;
  - (f) $\backslash s$ — будь-який «порожній» символ (пробіл, або табуляція, або переведення рядка);
  - (і т. д.)
2. Символи, які не можна записувати безпосередньо, бо вони мають спеціальний смисл, записуються через “\”: сам бекслеш пишеться “\\”, крапка — “\.”, круглі дужки — “\(" та “\)”, тощо.
  3. Якщо потрібно вказати «будь-який символ переліку», перелік записується у квадратних дужках (наприклад, “[аеііііоуя]” позначає будь-яку (одну!) голосну букву української абетки в нижньому регістрі); перелік може містити символ “-”, котрий трактується як тире, тобто вказує діапазон (наприклад, “[1-7]” позначає будь-яку цифру в діапазоні від 1 до 7); «внутрішні» символи діапазону визначаються згідно порядку ASCII-таблиці; зразу після дужки “[” перед переліком може стояти «кришка» “^” — це означає, що потрібно шукати всі символи ASCII, *крім* вказаних у переліку.
  4. Об’єднання (альтернатива) позначається символом “|”, але у правилах розстановки круглих дужок (чи згідно математичного означення, чи брати в дужки кожен аргумент окремо, чи такі дужки не обов’язкові) різні реалізації можуть відрізнитися одна від одної.
  5. Конкатенація ніяк спеціально не позначається, вирази просто записуються один після одного.
  6. Ітерація реалізована у багатьох «версіях»:
    - (a) «Стандартна» ітерація (повторити 0 разів, або 1 раз, або 2 рази, і т. д.) позначається зірочкою “*”; наприклад, вираз $m[ie]^*r$ задає слова «mr», «мир», «мер», «миир», «миер», «меир», «меер», ...;
    - (b) «непорожня» ітерація (повторити 1 раз, або 2 рази, і т. д.) позначається плюсом “+”; наприклад, вираз $m[ie]^+r$ задає слова «мир», «мер», «миир», «миер», «меир», «меер», ... — але не слово «mr»;
    - (c) необов’язкова частина (включити вираз один раз або не включати взагалі) позначається знаком запитання “?”; наприклад, вираз $m[ie]?r$ задає (лише) слова «mr», «мир», «мер»;
    - (d) ітерація з обмеженою кількістю повторів: після regex-а у фігурних дужках вказується число $((...)\{n\})$, або число і кома $((...)\{n,\})$, або кома і число $((...)\{,m\})$, або число, кома і число $((...)\{n,m\})$ — в усіх випадках конкретний regex повинен містити не змінну, а конкретне число, як-то $\backslash d\{3\}$ (рівно три ци-

фри підряд), а позначки n та m вжиті лише у тому смислі, що в різних *regex*-ах ці числа можуть бути різними.

Якщо коми нема — число вказує точну кількість повторів; інакше, число перед комою вказує мінімальну кількість повторів, після коми — максимальну; якщо кома є, і вказане лише одне число, то з іншого боку кількість повторів не обмежується. Наприклад, вираз $\backslash d\{2,5\}$ задає дво-, три-, чотири- та п'ятизначні числа; вираз $\backslash d\{,4\}$ — числа з не більш ніж чотирма цифрами, а також порожнє слово; вираз $\backslash d\{3, \}$ — числа з не менш ніж трьома цифрами.

(Значна частина реалізацій *regex*-ів містять ще більше різновидів ітерацій, бо вона ще може бути або *жадібною* (*greedy*), або *лінивою* (*reluctant*), або *ревною* (*possessive*); але це вже не включено до посібника, бо такі особливості можуть бути різними для різних програм-обробників *regex*-ів. Такі деталі пропонується вивчати окремо, у прив'язці до конкретної програми-обробника *regex*-ів.)

Один з *най*потужніших засобів застосування *regex*-ів до обробки текстів (придуманий програмістами-практиками, а не вченими, що вивчали регулярні вирази теоретично) — можливість проводити не лише пошук відповідностей *regex*-зразку, а ще й *заміну* знайдених входжень *regex*-ів. Можна запам'ятовувати частини рядка, що відповідають частинам знайденої у тексті відповідності *regex*-у, і підставляти у вираз, на який замінують. («Частина рядка» може бути й усім рядком; важливо, що є вибір, чи використати весь рядок, чи частину, і якщо частину, то яку саме.) Для цього частину, яку треба запам'ятати, у виразі пошуку беруть у круглі дужки, а у виразі заміни записують \$1 (або \$2, або \$3 — відповідно до того, який по порядку з запам'ятованих виразів потрібно підставити; номер визначається як послідовний (1, 2, 3, ...) номер відкривної круглої дужки у виразі пошуку).

Тут реалізації теж можуть відрізнитися одна від одної: по-перше, деякі замість \$1, \$2, \$3, ... вживають \1, \2, \3, ...; по-друге, значна частина реалізацій (але не всі) передбачають, що завжди є нульова група \$0, яка означає відповідність усьому виразу пошуку (навіть якщо він не взятий у дужки); по-третє, по-різному трактуються багатоцифрові числа після долара (наприклад, \$17 деякі реалізації сприймають як «запам'ятоване сімнадцятими дужками», деякі — як «запам'ятоване першими дужками, після чого цифра 7», а деякі автоматично вибирають з цих варіантів: «якщо *regex* пошуку містить 17-ті дужки, то запам'ятоване цими 17-ми дужками, а якщо не містить, то запам'ятоване 1-ми дужками, після чого цифра 7»).

Як уже згадано, є кілька різних варіантів використання всіх цих засобів. Можна використати їх як складову програми мовою програмування (викликаючи, де треба, бібліотечні функції, які перетворюють відповідним чином змінні типу *string* — якщо, звісно, є такі бібліотеки). Можна прямо у рядку пошуку й рядку заміни віконечка «Знайти і замінити» текстового редактора — якщо, звісно, редактор таке підтримує. Можна користу-

ватися утилітою `grep` або подібною. Якщо говорити про мову C++, такі засоби (бібліотека `regex`) існують, починаючи зі стандарту C++11, наприклад, вони є у Microsoft Visual Studio Express 2012; але вони поки що не досить кросплатформенні (те, що працює в одному компіляторі C++, може й не працювати в іншому, навіть якщо вони обидва стандарту C++11). Тому поки що більш надійним здається використання `regex`-ів у програмах іншими мовами, де вони з'явилися раніше: Java, Perl, тощо (див., зокрема, задачі блоку `informatics.mccme.ru/mod/statements/view.php?id=3700` та посилання на документацію зі сторінки `informatics.mccme.ru/course/view.php?id=150`). Якщо говорити про текстовий редактор — наприклад, у тому самому Microsoft Visual Studio Express 2012 регулярні вирази можна використовувати не лише у програмі, яку пишемо, щоб з ними працювали компілятор та бібліотека, а ще й під час редагування програми у цій самій Studio, у віконечку Quick Replace (`Ctrl+H`) є область із зображенням “.*” та підказкою (hint-ом) «Use regular expressions (`Alt+E`)», і якщо натиснути на цю область — можна робити пошук і заміну з використанням `regex`-ів. Є й багато інших редакторів: Notepad++ (але там дещо інший синтаксис `regex`-ів), вбудований редактор оболонки FAR manager, тощо.

Microsoft Word надає багато всяких інших, в тому числі й напрочуд корисних, засобів пошуку та заміни; але, наскільки відомо автору посібника, саме регулярні вирази там усе ще реалізовані лише частково. У старіших версіях, були лише спеціальні знаки (як-то «будь-яка цифра», «будь-який з пропускових символів (пробіл, табуляція, тощо)») та можливість підставляти у вираз заміни *увесь* знайдений рядок, але не було ні ітерації, ні об'єднання, ні можливості підставляти у вираз заміни виділену частину знайденого зразку. У новіших версіях Word, можливість підставити у вираз заміни також і виділену частину знайденого з'явилась (з відставанням років на 15–20 від деяких інших текстових редакторів), але, наскільки відомо автору посібника, повноцінних ітерації та об'єднання все ще нема.

Наведемо кілька прикладів, які показують: заміни з використанням запам'ятованих частин `regex`-ів — дуже потужний і дуже корисний на практиці, але не всемогутній засіб.

Приклад 1. Нехай є великий текст, у якому багато чисел — десяткових дробів (ціла частина, кома, дробова частина). Причому, в якості роздільника використана саме кома (“,”), згідно радянського стандарту. Нехай треба перетворити всі ці десяткові дроби до західного стандарту, де ціла й дробова частини розділяються крапкою (“.”). Нехай до того ж просто позаміняти всі коми на крапки не можна, бо в тексті дуже багато також інших ком (які, наприклад, розділяють частини речення), і їх треба лишити без змін.

Для виконання такої заміни достатньо шукати фрагменти “(\d),(\d)” і замінювати їх на “\$1.\$2”. Тут “\d” означає десяткову цифру, дужки — вказів-

ку запам'ятати цю цифру (щоб потім підставити). Якщо застосувати таку заміну, наприклад, до тексту «збільшення, з 42,17 до 123,456», то зразок буде знайдено двічі: «збільшення, з 42,17 до 123,456», у першому входженні буде запам'ятовано “2” у \$1, “1” у \$2, у другому — “3” у \$1, “4” у \$2. Потім перше входження буде замінено на “2.1”, друге — на “3.4”, і весь текст набуде вигляду «збільшення, з 42.17 до 123.456» (що й треба).

Причому, це працює навіть якщо в одному тексті є і десяткові дробі через коми, і переліки чисел через коми та пробіли, як-то “2, 3, 5, 7, 11”: після цифри й коми йде пробіл, а не цифра, тож ці фрагменти не відповідають зразку “(\d), (\d)” й тому лишаються незмінними.

Щоправда, якщо текст містить також і переліки чисел, записані через коми без пробілів — така заміна вчинить неправильно, змінивши, наприклад, “2,3,5,7,11,13,17” на “2.3,5,7,11.13,17”. Але, коли із запису “2,3” не ясно, чи то дві цілі три десяті, чи перелік двох чисел 2 та 3 — це, мабуть, проблеми не регулярних виразів, а початкового тексту...

Приклад 2. Нехай у тексті є дати в американському форматі mm/dd/yyyy, тобто через похилі риски місяць, день, рік (наприклад, 24 серпня 1991 року має вигляд “08/24/1991”), і треба перевести їх у формат dd.mm.yyyy, тобто день, місяць, рік через крапки (та сама дата набуде вигляду “24.08.1991”).

Якщо гарантовано, що день та місяць містять рівно по 2 цифри, рік рівно 4, і нема ніяких інших, крім дат, послідовностей з цифр та похилих рисок, то можна шукати зразок “(\d{2})\./(\d{2})\./(\d{4})” і замінювати на “\$2.\$1.\$3” (де \$1 містить запам'ятований місяць, як 1-ше число в американському форматі, \$2 — запам'ятований день, як 2-ге число в американському форматі, \$3 — запам'ятований рік).

Якщо ж таких гарантій нема, то ці регекс-и пошуку й заміни можуть наробити багато украй недоречних замін, як-то “99/88/7777/66/55/4444” на “88.99.7777/55.66.4444”. Що з цим можна (і що майже не реально) зробити, частково описано у наступному прикладі.

Приклад 3. Нехай треба знайти IP-адреси формату IPv4, тобто 4 числа, розділені крапками, кожне у проміжку від 0 до 255 (зарезервованістю деяких таких послідовностей знехтуємо). У першому наближенні це просто: “\d{1,3}\.\d{1,3}\.\d{1,3}\.\d{1,3}” (де “\.” означає, що у тексті має бути саме крапка; “.” у регекс-і пошуку означало б «будь-який символ»).

Якщо регекс шукає у тексті, в якому все, що схоже на IPv4-адреси, є ними — це годиться. Але якщо мета інша, як-то *перевірити*, чи введений користувачем рядок являє собою коректну IPv4-адресу, це не годиться, хоча б тому, що такий регекс сприймає як правильний рядок “999.666.1.555” (хоча всі чотири числа повинні бути від 0 до 255).

Ні «математичні» рег. вирази, ні більшість програмних реалізацій регекс-ів просто не оперують поняттям «значення числа», а от-

же й поняттям «число належить проміжку». Якщо саме в таких умовах все-таки треба перевірити належність проміжку, доводиться *кожен з чотирьох* фрагментів “ $\backslash d\{1,3\}$ ” замінити на щось значно складніше, наприклад “ $((2((5[0-5])|([0-4]\backslash d)))|(1?\backslash d\{1,2\}))$ ”. Тут фрагмент “ $2((5[0-5])|([0-4]\backslash d))$ ” означає «починається з цифри 2, далі є два варіанти: або цифра 5, після якої цифра від 0 до 5, або цифра від 0 до 4, після якої будь-яка цифра», що разом виражає «число від 200 до 255». Фрагмент “ $1?\backslash d\{1,2\}$ ” означає «одно- чи двоцифрове число, перед яким спереду може бути або не бути цифра 1», що виражає «число від 0 до 199». У конкретних реалізаціях regex-ів частину з цих круглих дужок можна пропускати, але біда в тім, що в різних реалізаціях це можуть бути різні дужки.

Якщо таку перевірку відповідності рядка формату IPv4-адреси треба зробити у тексті програми (мовою програмування, що підтримує regex-и), може бути доцільнішим інший спосіб: перевірити відповідність regex-у “ $^(\backslash d\{1,3\})\backslash .(\backslash d\{1,3\})\backslash .(\backslash d\{1,3\})\backslash .(\backslash d\{1,3\})\$$ ”; *якщо* відповідає, то перетворити кожен з цих 4-х фрагментів у число і перевірити значення всіх цих чисел. (Бібліотека роботи з regex-ами дозволяє отримати, яка саме послідовність символів була виділена 1-ми круглими дужками, яка 2-ми, тощо, а перетворення цих послідовностей цифр з рядкового подання у числове — функція з іншої стандартної бібліотеки.) Причому, раз ці фрагменти перетворюватимуть у числа лише якщо текст відповідає regex-у, значить перетворення їх з рядкового подання у чисельне не призведе до помилок формату.

Вжиті у попередньому абзаці “ $\sim$ ” («кришка») та “ $\$$ ” (долар) означають «входження зразка мусить починатися від самого початку тексту/рядка» та «входження мусить закінчуватися наприкінці тексту/рядка» відповідно. Щоб не казати «правильна IPv4-адреса» на, наприклад, *увесь* рядок “*zzz12.123.0.12345*” чи *увесь* рядок “*1.2.3.4.5.6.7*”. Іншими словами це ще називають «рядок *являє собою* потрібний зразок», а не «*містить* зразок, і, можливо, ще щось». У деяких бібліотеках це виражається ще й тим, що для цих різних перевірок «являє собою» і «містить» використовують функції з різними іменами. Але згадані “ $\sim$ ” та “ $\$$ ” — теж широко вживаний спосіб.

Сумно, що це така само «кришка», як позначення «будь-який символ, *крім* переліку» та такий само долар, як «запам’ятоване у дужках № ...», але так вирішили розробники програмних реалізацій regex-ів. Розрізнити один смисл «кришки» від іншого можна за тим, що смисл «початок тексту/рядка» — на початку зразка, «символ *крім* переліку» — у квадратних дужках; один смисл долара від іншого — за тим, що смисл «кінець тексту/рядка» — наприкінці зразка пошуку, «підставити запам’ятоване» — у зразку заміни перед цифрою. Більшість конкретних реалізацій мають ще й інші подібні сумні ситуації, коли один символ може мати різний смисл залежно від контексту (обставин, в яких він ужитий).

Приклад 4. Знайти (нічого не замінюючи) усі місця, де одна й та сама послідовність з трьох або більше «символів слів» ($\backslash w$) повторюється два рази «майже підряд», а саме: між входженнями цієї послідовності ≤ 5 інших символів. Наприклад: “барбарис”, “відповідь”, “матрица достижимости”.

Засобами «математичних» регулярних виразів (означених на стор. 234), такий пошук *принципово неможливий* (див. також розд. 6.5.3), бо тими засобами не можна задати умову, що оброблюваний текст містить *один і той самий* (нетривіальний) підрядок *кілька разів*. Іншими словами: «математичними» рег. виразами можна задати, наприклад, «в одному місці зустрілося конкретно “ abc ”, в другому теж зустрілося конкретно “ abc »». Також можна задати, наприклад, «в одному місці зустрілася відповідність зразку $a^*b^*c^*$, в іншому теж зустрілася відповідність зразку $a^*b^*c^*$ » — але тоді ці відповідності можуть бути різними, наприклад “ $abbbbc$ ” та “ $abccc$ ”. А щоб одночасно і шукати не конкретне слово, а відповідність regex-у (який може містити альтернативи та/або ітерації), і щоб друге входження дорівнювало першому — цього «математичними» регулярними виразами задати не можна.

У більшості програмних реалізацій regex-ів така можливість все ж є (завдяки тому, що ці реалізації використовують в т. ч. й засоби, «заборонені» з точки зору математиків, які вперше придумали регулярні вирази). Regex для конкретно згаданого пошуку має вигляд “ $(\backslash w\{3, \}) \cdot \{, 5\} \backslash 1$ ” (якщо вважати, що між двома входженнями однакового фрагменту можуть бути абсолютно будь-які символи; інакше, замість крапки слід вжити щось конкретніше). А якщо говорити взагалі, то “ $\backslash 1$ ”, або “ $\backslash 2$ ”, або “ $\backslash 3$ ”, ... у рядку пошуку виражає «знов таке саме, як було в 1-х/2-х/3-х/... дужках».

Зловживання складними засобами побудови regex-ів (“ $\backslash 1$ ”, “ $\backslash 2$ ”, ... — один з них, але не єдиний) може призводити до того, що обробка таких regex-ів програмою чи редактором триватиме *дуже* довго.

Приклад 5. Нехай є велика Паскаль-програма, у якій багато операторів `read` та `readln`, котрі читають дані з клавіатури; нехай потрібно зробити, щоб усі вони читали ті самі дані з текстового файлу `f`.

На перший погляд, достатньо виконати дві звичайні (без усяких регулярних виразів) заміни: “`read(`” на “`read(f,`” та “`readln(`” на “`readln(f,`”.

Але у не акуратно написаних програмах цілком реальна ситуація, коли частина таких операторів містить непотрібні, але допустимі пробіли між словом `read` чи `readln` та дужкою “`(`”, і для повного щастя у різних операторах кількості цих пробілів можуть бути різними. Якщо не користуватися regex-ами, з усім цим доводиться розбиратися окремо.

Водночас, потрібне перетворення тексту програми можна зробити за допомогою *однієї* заміни з використанням regex: шукаємо “`(read(ln)?\s*\()`” і замінюємо на “`$1f,`”. Або, якщо хочемо заодно ще й поприбирати ці непотрібні пробіли, шукаємо “`(read(ln)?)\s*\()`” і замінюємо на “`$1(f,`”.

Ці заміни не чіпають оператори `read/readln` без параметрів; якщо їх теж потрібно перетворити, це краще зробити окремим проходом, замінюючи “(read(ln?))\s*[^\(]” на “\$1(f)\$2”. (Може здатися природнішим міняти “(read(ln?))\s*\;” на “\$1(f);”; але це погана ідея, бо така заміна «не помічатиме» оператори, які не завершені крапкою з комою (у мові Паскаль оператор не завжди завершуватися крапкою з комою — наприклад, вона не ставиться перед `else`).)

Приклад 6. Нехай у Паскаль-програмі є багато викликів бінарного варіанта процедури `inc`, тобто «збільшити таку-то змінну на стільки-то». Нехай треба замінити всі `inc`-и на присвоєння (наприклад, “`inc(p,2)`” → “`p:=p+2`”). Якщо хотіти однією парою `regex`-ів виконати перетворення не лише для конкретної змінної `p`, а зразу для всіх можливих аргументів `inc`-а, то абсолютно правильного розв’язку така задача насправді не має: регулярними виразами не завжди можливо правильно визначити аргументи.

Спроба шукати “`inc\(((.*)\,(.*)\)`” і замінити на “`$1:=$1+$2`”, тобто шукати фрагмент “`inc(`”, після нього що завгодно (його вважатимемо першим аргументом `inc`-а), після нього кому, після нього що завгодно (його вважатимемо другим аргументом `inc`-а), після нього закривну фігурну дужку — погана ідея, таке перетворення більше зашкодить, ніж допоможе, бо часто спрацюватиме там, де не треба. Наприклад, замінюючи⁴⁸ “`inc(i); write('i=',i)`” на “`i); write('i':=i); write('i'+i`” (підкреслений фрагмент вибирається в якості `$1`). Вираз “`.*`” «занадто потужний», а точніше — занадто нерозбірливий...

Якщо замінювати лише те, в чому цілком упевнені — можна, наприклад, шукати “`inc\(([A-Za-z_][A-Za-z_0-9]*)\, ([A-Za-z_0-9+*/\s]+)\)`” й замінити на таке само “`$1:=$1+$2`”. Тоді точно не буде хибних (непотрібних) спрацювань: у перших дужках “`[A-Za-z_][A-Za-z_0-9]*`” задає ідентифікатор (починається з букви або знаку підкреслення, потім ще скільки завгодно букв або знаків підкреслення або цифр); у других дужках “`[A-Za-z_0-9+*/\s]+`” задає якесь наближення до поняття допустимого виразу і точно не захопить нічого зайвого, бо не захопить дужки, якою закінчується перелік аргументів `inc`-а. Але такі пошук та заміна не перетворюють, наприклад, ні “`inc(a[i], 1)`”, ні “`inc(sum, a[i])`”.

Можна шукати “`inc\(((^\,)\,)\, ([^\,])*)\)`” й замінювати на той самий вираз “`$1:=$1+$2`”: тут вказано, що перший аргумент `inc`-а не може містити всередині себе ні коми, ні закривної дужки, другий аргумент — закривної дужки. Така пара правильно розбереться із вищезгаданими випадками, але знов не є абсолютно правильною, бо, наприклад,

⁴⁸ така неправильна заміна точно виконається, якщо фрагменти будуть в одному рядку (через пробіл або табуляцію); якщо вони будуть у різних рядках (через `Enter`), то виконання чи невиконання залежить від налаштувань програми-обробника `regex`-ів

“`inc(mass[i, j])`” буде помилково перетворено у “`mass[i:=mass[i+j]]`”; у виразі “`inc(s, f(a)+f(b))`” закривна дужка з підвиразу “`f(a)`” буде помилково сприйнята за закривну дужку усього `inc`-а, що теж неправильно.

І так далі. *Слід дбати і про те, щоб знаходити все, що треба, і про те, щоб не знаходити, чого не треба, й це не завжди легко поєднати.* Особливо, якщо хотіти знайти зразки згідно формальної мови, яка взагалі-то не регулярна (див. самий кінець розд. 6.2 та наведені там посилання).

Тим не менш, при використанні `regex`-ів у редакторі (а не у програмі) буває дуже зручно виконати перетворення у напіваавтоматичному режимі (задавши парою `regex`-ів правило виконання заміन, вручну підтверджувати або пропускати кожну конкретну заміну), а зі складними випадками, що лишилися, розбиратися суто вручну.

6.4 Коротко про автомати взагалі

Існує багато різновидів автоматів, і «автомат взагалі» можна лише приблизно описати словами; строгі означення різновидів будуть дані пізніше.

Автомат (він же *абстрактний автомат*; рос. «автомат», «абстрактный автомат»; англ. мовою поширені як варіант «*automaton*»⁴⁹, так і варіанти «*state machine*», «*finite-state machine*») є математичною моделлю пристрою, що працює потактово, читаючи на кожному такті один вхідний символ і якимось його обробляючи.

Для різних автоматів символи можуть братися з різних наборів, але для кожного конкретного автомата цей набір (*вхідний алфавіт*; рос. «*входной алфавит*», англ. «*input alphabet*») повинен бути відомий зарані. Ми розглядатимемо переважно автомати, вхідні алфавіти яких — деякі з букв, цифр, розділових знаків, тощо.

Можливі й принципово інші алфавіти. Вже згадувалося, що теоретично ніщо не заважає розглядати, наприклад, алфавіт $\{\uparrow, \perp, \prime, \xi, 7, \grave{y}, z, \spadesuit, \dagger\}$. Але все ще цікавіше, бо символи алфавіту автомата взагалі не зобов'язані бути значками, які можна зобразити. Наприклад, реальний пристрій, що керує ліфтом, можна описати абстрактним автоматом, вхідний алфавіт якого містить символи «натиснена кнопка ззовні ліфта на ...-му поверсі» (для кожного поверху свій символ), «у ліфті натиснена кнопка ...-го поверху» (теж для кожного поверху), «перешкода при зачиненні дверей», тощо.

Якщо ліфт зайнятий, він реагує на натискання кнопок інакше, ніж коли він вільний. Це є проявом іншої характерної властивості автоматів — результат залежить і від того, який символ отриманий на вході, і від того, в якому стані перебуває автомат. (Укр. «*стан*»; рос. «*состояние*»; англ. «*state*».)

⁴⁹ множина (множественное число, plural) утворюється за правилами латинської мови, як «*automata*»; казати/писати *automatons* неправильно

Стани для того й потрібні автомату, щоб розрізняти ситуації, коли треба по-різному реагувати на один і той самий вхідний символ.

На кожному проміжку між тактами будь-який автомат перебуває в якомусь одному стані⁵⁰; під час такту стан може змінитися на якийсь інший або лишитися тим самим. Точніше кажучи, кожен новий стан залежить від попереднього стану і від символу, отриманого на вході — й ні від чого іншого.

Як правило, розглядають *ініціальні* (рос. «инициальные», англ. «initial») автомати, для яких один зі станів виділений як *початковий* стан (рос. «начальное состояние», англ. «start state»). Це стан, в якому перебуває автомат перед початком роботи, ще не прочитавши жодного вхідного символу.

Вхідним словом (рос. «входное слово», англ. «input string») будемо називати повну, від самого початку, послідовність вхідних символів. Неважко переконатися, що *для будь-якого ініціального автомата поточний стан повністю визначається вхідним словом*.

Доведення. Автомат ініціальний $\Rightarrow$ початковий стан відомий. Якщо вхідне слово порожнє, автомат так і залишається у початковому стані. Інакше, після обробки першого символу, автомат переходить до стану, який залежить лише від відомого початкового стану й відомого символу. Тобто, цей стан теж відомий.

Це саме міркування можна повторювати, доки не закінчиться вхідне слово. Значить, і вся послідовність станів ініціального автомата, і, зокрема, останній стан цієї послідовності, визначаються лише вхідним словом. ■

Отже, *стан автомата зберігає часткову інформацію про початок вхідного слова* (цей початок ще називають *передісторією*; рос. «предыстория», англ. «prehistory»).

6.5 Автомати-розпізнавачі

6.5.1 Означення та способи подання автомата-розпізнавача

Автомат-розпізнавач (рос. «автомат-распознаватель», англ. «acceptor», «recognizer») — це п'ятірка $\langle S, s_{start}, X, F, f \rangle$, де

1. S — множина станів;
2. s_{start} — початковий стан;
3. X — множина (алфавіт) вхідних символів;
4. $F \subseteq S$ — множина *допусківих* станів;
5. $f : S \times X \rightarrow S$ — функція переходів.

З множинами S та X повинно бути більш-менш ясно (з загального опису для всіх різновидів автоматів). З початковим станом s_{start} теж, варто лише додати, що s_{start} — один з елементів S . У деяких (далеко не всіх) джерелах стверджується, ніби початковим завжди повинен бути стан s_0 ; ми вважаємо, що початковим може бути будь-який із станів.

⁵⁰за виключенням недетермінованих автоматів, що розглядаються у розд. 6.5.4–6.5.7

Перейдемо до функції переходів (рос. «*функция переходов*», англ. «*state-transition function*»). Запис “ $f : S \times X \rightarrow S$ ” означає «функція f приймає два параметри (1-ий з множини S , 2-ий з множини X) і повертає результат, що належить множині S ». Тобто, функція переходів f визначає, до якого саме стану має перейти автомат, якщо він, перебуваючи у такому-то стані (1-ий аргумент функції), прочитав такий-то вхідний символ (2-ий аргумент).

Перейдемо до множини F ($F \subseteq S$) — допусківих станів (вони ж *допускають*; рос. «*допускающие состояния*», англ. «*accept states*»).

Автомат-розпізнавач *допускає* (або «*приймає*», «*розпізнає*»; рос. «*допускает*», «*принимает*», «*распознаёт*»; англ. «*accepts*», «*recognizes*») слово тоді й тільки тоді, коли після прочитання його (слова) останнього символу переходить у стан, що належить множині допусківих станів F . Якщо ж автомат після прочитання останнього символу слова перейшов у не допусківий стан — він не допускає (*відхиляє*; рос. «*отклоняет*»; англ. «*declines*») це слово. Особливим випадком цього ж правила є допусківість чи не допусківість початкового стану s_{start} : коли автомат на початку роботи ще не прочитав жодного символу, він вже обробив порожнє слово ε . Так що, якщо початковий стан допусківий ($s_{start} \in F$), то автомат допускає ε , а якщо не допусківий ($s_{start} \in (S \setminus F)$), то відхиляє ε .

Один з двох вердиктів (або допуск, або відхилення) робиться і перед першим вхідним символом, і після абсолютно кожного подальшого вхідного символу. Наприклад, нормальною є ситуація, коли автомат, читаючи слово *abbaaabab*, видає «допуск» перед 1-им та після 4-го, 6-го й 7-го символів (на слова ε , *abba*, *abbaaa* і *abbaaab*) та відхилення в усі інші моменти (на слова *a*, *ab*, *abb*, *abbaa*, *abbaaaba*, *abbaaabab*).

Перехід автомата-розпізнавача до допусківого стану не означає завершення роботи: автомат просто видає вердикт про допуск поточного слова, й продовжує чекати на наступний вхідний символ, щоб після нього так само перейти у новий стан (чи лишитися у старому) згідно з функцією переходів і видати новий вердикт. Саме тому в цьому посібнику надана перевага терміну «допусківий» («*допускающее*», «*accept*»), хоча дуже поширеними є також варіанти «*фінальний*» або «*заключний*» стан (рос. «*финальное*», «*заключительное*» состояние, англ. «*final state*»). Навіщо називати стан, який не передбачає нічого схожого на завершення роботи, «фінальним» чи «заключним» — питання філософське, яке мусить бути адресоване не автору цього посібника, а прихильникам тієї термінології.

Автомат *розпізнає формальну мову* L , якщо він допускає усі слова, які належать цій мові, й не допускає жодного слова, яке не належить L . Звідси й походить назва «розпізнавач»; щодо мов, на відміну від слів, вживають лише термін «розпізнає мову» (рос. «*распознаёт язык*», англ. «*recognizes language*»), а не «приймає» чи «допускає».

Очевидно, що далеко не для кожної формальної мови можна побудувати автомат-розпізнавач. Зокрема, формальними мовами є множини всіх можливих синтаксично правильних програм реальними мовами програмування високого рівня. Такі мови, хоча й простіші за природні, все ж занадто складні для такого простого об'єкта, як автомат. Більш того, у розд. 6.5.3 наведено приклади порівняно простих формальних мов, які не можна розпізнати за допомогою автоматів⁵¹.

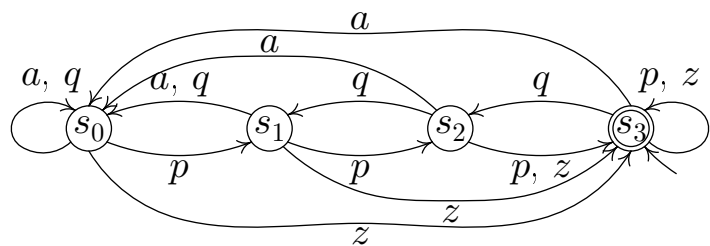
Щоб автомат-розпізнавач був осмислений, він має деякі слова допускати, а деякі (решту) відхиляти. Тому потрібно $F \neq \emptyset$ і $S \setminus F \neq \emptyset$ (щоб серед станів були і допускові, і не допускові)⁵².

Табличний спосіб подання — задається таблиця, рядки якої відповідають символам вхідного алфавіту, стовпчики — станам, і в кожній комірці вказується, в який стан має перейти автомат, якщо, перебуваючи у відповідному стані, прочитав відповідний вхідний символ. До речі, коли задана така таблиця, самі собою виявляються заданими і вхідний алфавіт X (позначення рядків), і множина станів S (позначення стовпчиків).

Множину допускових станів та початковий стан треба задавати окремо. Ми будемо зображати під функцією переходів ще один рядок, в якому писати для кожного стану або “доп.” чи “Д”, якщо стан допусковий, або “не доп.” чи “н/д”, якщо не допусковий. Наприклад:

Початковий стан: s_3 .

	s_0	s_1	s_2	s_3
a	s_0	s_0	s_0	s_0
p	s_1	s_2	s_3	s_3
q	s_0	s_0	s_1	s_2
z	s_3	s_3	s_3	s_3
	н/д	н/д	н/д	доп.

Граф переходів зображено праворуч від таблиці переходів. Слово «граф» тут слід сприймати у старому сенсі (сукупність вершин, деякі з яких з'єднані лініями), а не згідно сучасного означення. Стани автомата зображають кружечками, причому не допускові — одинарними, допускові — подвійними. Початковий стан ініціального автомата виділяють окремою стрілочкою, що заходить у початковий стан нізвідки.

Дугами (орієнтованими ребрами) графа є переходи (початок дуги — старий стан, кінець — новий стан; якщо новий стан дорівнює старому, дуга виявляється петлею). Кожна така дуга повинна бути підписана символом вхідного алфавіту, який вказує, коли переходити по цій дугі (лише якщо перебуваємо у тому стані, де дуга починається, і прочитали зі входу якраз той символ, яким підписана дуга). Конкретно у випадку автоматів-розпізнавачів

⁵¹точніше, за допомогою *скінченних* автоматів, у яких скінченні всі множини, якими він задається

⁵²неповні (стор. 248) та недетерміновані (розд. 6.5.4–6.5.7) автомати можуть відхиляти слова й іншими, ніж явні не допускові стани, засобами, тому на них це зауваження не поширюється

не малюють по багато дуг з однаковими як початком, так і кінцем, пишучи натомість по кілька символів вхідного алфавіту на одній дузі (дугою слід користуватися при прочитанні будь-якого з цих символів).

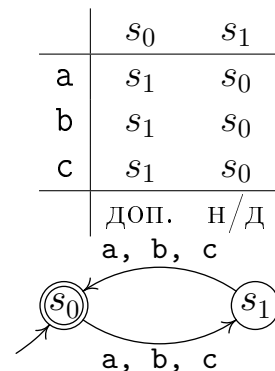
Повторюємо: щойно наведено два різні способи подання (табличний та графічний) *одного й того самого* автомата.

Приклад застосування автомата. Розглянемо детально процес застосування вищезгаданого автомата до вхідного слова *qqazzarppr*.

вхідний символ	стан до переходу	стан після переходу	поточний вердикт
Перед початком роботи автомата, s_3 доп. $\Rightarrow$ порожнє слово допущене			
q	s_3	$f(s_3, q) = s_2$	s_2 н/д $\Rightarrow$ слово “ q ” відхилене
q	s_2	$f(s_2, q) = s_1$	s_1 н/д $\Rightarrow$ слово “ qq ” відхилене
a	s_1	$f(s_1, a) = s_0$	s_0 н/д $\Rightarrow$ слово “ qqa ” відхилене
z	s_0	$f(s_0, z) = s_3$	s_3 доп. $\Rightarrow$ слово “ $qqaz$ ” допущене
z	s_3	$f(s_3, z) = s_3$	s_3 доп. $\Rightarrow$ слово “ $qqazz$ ” допущене
a	s_3	$f(s_3, a) = s_0$	s_0 н/д $\Rightarrow$ слово “ $qqazza$ ” відхилене
p	s_0	$f(s_0, p) = s_1$	s_1 н/д $\Rightarrow$ слово “ $qqazzap$ ” відхилене
p	s_1	$f(s_1, p) = s_2$	s_2 н/д $\Rightarrow$ слово “ $qqazzapp$ ” відхилене
p	s_2	$f(s_2, p) = s_3$	s_3 доп. $\Rightarrow$ слово “ $qqazzarppr$ ” допущене

Приклад побудови 1. Побудуємо автомат, який допускати слова в алфавіті $\{a, b, c\}$ парної довжини (порожнє слово теж вважатимемо словом парної довжини, бо взагалі-то 0 — парне число). Виходить дуже простий автомат, з двома станами s_0 (досі оброблена частина слова має парну довжини) та s_1 (досі оброблена частина слова має непарну довжини); кожен введений символ завжди переводить автомат до іншого стану.

Початковий стан: s_0 .

Приклад побудови 2. Нехай потрібно допускати ті й тільки ті слова в алфавіті $\{0, 1\}$, куди нулі входять парну кількість разів, а одиниці — непарну (наприклад, 1, 001, 010, 100, 111, 00001, 00010, 00100, 00111, 01000, 01011, 01101, 01110, 10000, 10011, 10101, 10110, 11001, 11010, 11100, 11111, ...).

Вибір множини станів S — процес творчий (він же погано алгоритмізований); часто він і є найскладнішим етапом побудови автомата, і нерідко вибрану множину станів доводиться «поправляти» у процесі побудови автомата. Але як правило все ж варто записати хоча б деяке «наближення» S , описавши кожен стан словами (*що означає перебування у цьому стані*).

В цій задачі потрібно вміти розрізняти чотири ситуації:

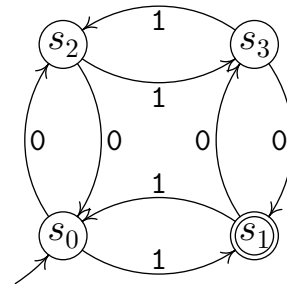
1. парна кількість нулів та парна кількість одиниць;
2. парна кількість нулів та непарна кількість одиниць;

3. непарна кількість нулів та парна кількість одиниць;
4. непарна кількість нулів та непарна кількість одиниць.

Перед початком роботи автомата маємо першу ситуацію; це і буде початковий стан s_0 . Решту станів (в порядку переліку) позначимо як s_1 , s_2 та s_3 . Очевидно, що допусковим має бути лише стан s_1 . Переходи теж будуються досить очевидно: обробка символу “0” перемикає автомат між станами s_0 та s_2 або між s_1 та s_3 ; символу “1” — між станами s_0 та s_1 або між s_2 та s_3 .

Знов зобразимо автомат і табличкою, і графом переходів.

	s_0	s_1	s_2	s_3
0	s_2	s_3	s_0	s_1
1	s_1	s_0	s_3	s_2
	не доп.	доп.	не доп.	не доп.

Цей автомат має особливу структуру, яку трохи легше побачити у графовому поданні: «верхня й нижня половини» приблизно однакові (крім початкового стану та допускового стану), всі переходи між цими «половини» лише за символом 0; аналогічно з «лівою та правою половинами» і символом 1. Це не випадково, а тому, що задача схожа на те, ніби треба двічі розв’язати попередню задачу: один раз лише для вхідних символів 0, інший — окремо, «в іншому вимірі» та замінивши парну кількість на непарну, лише для вхідних символів 1, і з’єднати результати.

Для такої ситуації (поєднання роботи двох автоматів шляхом того, що утворюється новий автомат із станами, відповідними усім можливим парам станів тих двох автоматів) навіть є стандартна назва: *добуток автоматів* (рос. «произведение автоматов», англ. «*automata product*»).

Приклад побудови 3. Нехай потрібно розпізнавати регулярну мову, задану регулярним виразом ba^*ca^*d (ітерація в обох випадках стосується лише символу “a”).

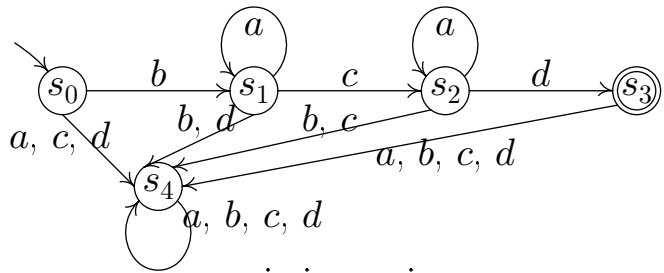
В цьому випадку, стани мають відповідати «мірі просування» по зразку: важливо розрізнити, чи вдалося знайти перший символ b ; символи a (яких може бути скільки завгодно, в т. ч. 0 штук), залишають автомат у тому ж стані; потім важливо розрізнити, чи вдалося знайти символ c , і т. д.

Остаточно, приходимо до автомата, зображеного праворуч. Строго кажучи, він не задовольняє раніше даному означенню графа переходів автомата: вхідний алфавіт автомата очевидно $\{a, b, c, d\}$, а у графі не вказується, куди переходити, якщо, наприклад, поточний стан s_0 і на вхід подається d .

Але це не помилка, а зображення автомата-розпізнавача у т. зв. *неповному* вигляді (рос. «автомат в неполном виде», англ. «*partial automaton*»): якщо з деякої вершини не вказано перехід по деякому символу, це означає,

що після прочитання такого символу в такому стані автомат гарантовано ніколи не потрапить до допускового стану (зокрема, слово, що починається на “ d ”, гарантовано не може бути описане regex-ом ba^*ca^*d).

Щоб подати такий автомат у повному вигляді (рос. «представить в *полном* виде», англ. «represent as *total automaton*»), вводять ще один не допусковий стан — «чорну діру», куди можна

зайти, але звідки не можна вийти, і спрямовують всі відсутні переходи туди.

Вживання фрази «чорна діра» («чёрная дыра», «black hole») у смислі не допускового стану, всі переходи якого напрямлені у себе, має певне поширення, але не дуже велике. Ще одна, теж не дуже поширена, назва того ж поняття — «диявольський стан» («дьявольское состояние», «diablo state»).

6.5.2 Основна теорема теорії скінченних автоматів

Клас регулярних мов дорівнює класу мов, які можна розпізнати за допомогою скінченних автоматів-розпізнавачів.

Цю теорему називають також *теоремою Кліні* (Кліні — той самий, на честь кого ітерацію називають також «зірочкою Кліні»). Поки що залишимо цю теорему без доведення; потім (у розд. 6.5.6) розглянемо алгоритм побудови (недетермінованого) автомата-розпізнавача за довільним regex-ом — і цим проведемо конструктивне доведення теореми в один бік.

У теоремі Кліні маються на увазі «математичні» регулярні вирази. Для значної частини програмних реалізацій regex-ів ця рівність класів мов порушується. Як у бік, що програмні реалізації можуть розпізнавати трохи «складніші» мови, які «не по силам» «математичним» регулярним виразам та автоматам, так і навпаки, коли програмні реалізації накладають свої обмеження (максимальної довжини, максимальної вкладеності, тощо).

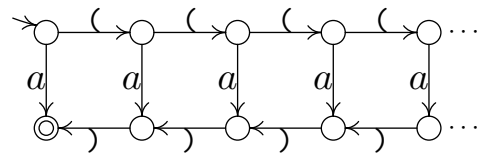
6.5.3 Лема про накачку та доведення неавтоматності деяких мов

Чи можна побудувати скінченний автомат, що розпізнаватиме правильні дужкові вирази? Виявляється, ні. Більш того: виявляється, що скінченний автомат-розпізнавач не може розпізнати навіть таку (простішу) формальну мову, як $\{(a^k)^k \mid k \in \mathbb{Z}^+\} = \{a, (a), ((a)), (((a))), ((((a)))) , \dots\}$, тобто множину всіх слів, де спочатку йдуть відкриті дужки, потім буква a , потім закриті дужки — *рівно стільки ж*, скільки раніше було відкритих.

Інтуїтивно неможливість побудувати скінченний автомат-розпізнавач цієї мови (це й називають *неавтоматністю* мови) можна аргументувати тим, що очевидний автомат має вигляд, зображений праворуч — отже, щоб обро-

бити 3-кратну вкладеність дужок, потрібно 8 станів; 20-кратну — 42 стани; довільну кратність — нескінченну (зліченну) кількість станів.

Але це не доведення: а раптом якимось іншим способом побудувати автомат все-таки можна? Тож почнемо строге формальне доведення неавтоматності мови $\{(^ka)^k \mid k \in \mathbb{Z}^+\}$.

Припустимо, ніби вдалося побудувати скінченний автомат, який розпізнає цю мову (при довільних вкладеностях дужок). Значить, зафіксована деяка скінченна множина станів цього автомата. Позначимо кількість станів як n і розглянемо вхідний рядок вигляду

$$\underbrace{(((\dots ((a)) \dots)))}_{n+1 \text{ штук}} \underbrace{(((\dots ((a)) \dots)))}_{n+1 \text{ штук}}. \quad (78)$$

У процесі обробки “(((…((” автомат мусить (щонайменше раз) перейти до стану, в якому вже побував раніше — по тій причині, що кількість станів n , а кількість дужок $n+1$. Позначимо стан, що повторюється, як $\tilde{s}$, номер дужки, перед обробкою якої автомат вперше перебував у стані $\tilde{s}$, як m_1 , номер дужки, перед обробкою якої автомат знов перейшов у стан $\tilde{s}$, як m_2 .

За означенням, «поведінка» скінченного автомата залежить *лише* від стану та від вхідного символу. Значить, автомат ніяк не може розрізнити, чи він обробляє m_1 -й символ, чи m_2 -й. Значить, підслово “(((…(” довжини $m_2 - m_1$, яке займало позиції з m_1 -ї включно по m_2 -у не включно, «не лишає по собі ніякого сліду», і його можна «вирізати», отримавши слово

$$\underbrace{(((\dots ((a)) \dots)))}_{n+1 - (m_2 - m_1) \text{ шт.}} \underbrace{(((\dots ((a)) \dots)))}_{n+1 \text{ штук}},$$

або, навпаки, повторювати кілька разів, отримуючи слова

$$\underbrace{(((\dots ((a)) \dots)))}_{n+1 + (m_2 - m_1) \text{ шт.}} \underbrace{(((\dots ((a)) \dots)))}_{n+1 \text{ штук}}, \quad \underbrace{(((\dots ((a)) \dots)))}_{n+1 + 2 \cdot (m_2 - m_1) \text{ шт.}} \underbrace{(((\dots ((a)) \dots)))}_{n+1 \text{ штук}}, \quad \dots$$

І автомат сприйматиме всі ці слова *так само*, як слово (78). Хоча їх треба сприймати по-різному, бо слово (78) належить мові $\{(^ka)^k \mid k \in \mathbb{Z}^+\}$, а інші наведені не належать. Що й доводить неавтоматність цієї мови (неможливість розпізнавання її скінченим автоматом).

Проведене доведення неавтоматності мови $\{(^ka)^k \mid k \in \mathbb{Z}^+\}$ *зовсім не* унікальне, а являє собою частковий випадок ідеї, яку називають «*лема про накачку*» (рос. «*лемма о накачке*», англ. «*the pumping lemma*»). Від наведення математично строгого формулювання цієї леми утримаємось, бо воно досить складне і при цьому не дає нічого принципово нового. А стандартні етапи доведень, що проводяться згідно з лемою про накачку, повторимо ще раз:

1. припустивши, що мова автоматна, підібрати таке слово α , щоб при його обробці автомат мусив неоднократно пройти через деякий стан;
2. подати це слово як $\alpha = uvw$ (де $v \neq \varepsilon$ — підслово, перед обробкою та після обробки якого автомат потрапляє у один і той самий стан);
3. якщо серед слів $uw, uvw, uvvw, uvvww, \dots$ (котрі обробляються автоматом однаково) вдається знайти такі, які мають оброблятися по-різному, то цим доводиться неавтоматність досліджуваної мови.

Звичайно, тут описана лише загальна схема, а конкретний зміст кроків (як підбирати $\alpha = uvw$, як аналізувати слова $uw, uvw, uvvw, \dots$) потрібно підбирати для кожної досліджуваної мови окремо.

Наголосимо, що такі доведення стверджують *тільки* те, що задача розпізнавання дослідженої мови не може бути *повністю* розв'язана використанням *лише скінченних* автоматів-розпізнавачів. Але ніщо не забороняє будувати автомати, що розв'язують цю задачу при додаткових обмеженнях (наприклад, якщо вкладеність дужок гарантовано не перевищуватиме 5, можна побудувати автомат з дванадцятьма станами). Так само ніщо не забороняє розпізнавати слова вказаної мови за допомогою інших засобів — автоматів з лічильниками, нескінченних автоматів, магазинних автоматів, машин Тьюрінга, «звичайних» мов програмування (як-то C++), тощо.

Враховуючи задекларовану в розд. 6.5.2 еквівалентність автоматів-розпізнавачів та регулярних виразів, логічно очікувати, що якщо для деякої формальної мови вдалося застосувати лему про накачку і довести неможливість автомата, то цим доведено і неможливість регулярного виразу.

Але це справді так *лише* коли мова йде про «математичні» регулярні вирази. Коли ж ідеться про програмні реалізації regex-ів, ситуація ускладнюється. Деякі засоби програмних реалізацій regex-ів, (зокрема, можливість запам'ятовувати фрагменти і підставляти їх у рядку пошуку; див. про \1, \2, ... на стор. 241) іноді роблять можливими regex-и для програмних реалізацій там, де для «математичних» регулярних виразів це неможливо.

Але саме іноді. Наскільки відомо автору цього посібника, переважна більшість програмних реалізацій regex-ів все ж не можуть правильно задати $(^ka)^k$.

Хоча є деякі мови програмування (зокрема, Perl), в яких дозволено оголошувати regex-ові функції і робити їх рекурсивними. Але тут уже виникає питання, чи варто продовжувати називати «регулярними виразами» те, що аж настільки далеко відійшло від початкової ідеї «константні слова, конкатенація, альтернатива, ітерація — і все».

6.5.4 Недетерміновані переходи

Слово «детермінований» буквально перекладається «визначений». Усі автомати, які ми розглядали досі, були детермінованими. Конкретніше, детермінованість проявляється у тому, що у кожен момент автомат перебуває

в одному, чітко визначеному, стані; коли на вхід подається символ, функція переходів чітко й однозначно вказує новий стан, куди має перейти автомат.

Для *недетермінованих* (рос. «*недетерминированных*», англ. «*nondeterministic*») автоматів це не так. Є різні формальні означення:

- у недетермінованих автоматах замість функції переходів $f : S \times X \rightarrow S$ задається відношення переходів, що є підмножиною $S \times X \times S$;
- у недетермінованих автоматах функція переходів багатозначна;
- у недетермінованих автоматах функція переходів має формат не $f : S \times X \rightarrow S$, а $f : S \times X \rightarrow 2^S$ (де 2^S — булеан S , див. стор. 67).

(Решта означення, де йдеться про S , s_{start} , X та F , лишається такою ж, як у розд. 6.5.1; частина, що стосується f , змінюється будь-яким із щойно згаданих способів.)

Суть цих модифікацій одна: дозволяються⁵³ різні переходи з одного й того ж стану при прочитанні одного й того ж вхідного символу. *Недетермінований автомат не «вибирає» один із цих переходів (випадково чи ще якось), а використовує одночасно всі такі переходи.* Як наслідок, недетермінований автомат може перебувати одночасно у кількох станах. Тому замість поточного стану говорять про *поточну множину станів* (рос. «*текущее множество состояний*», англ. «*current set of states*»).

Недетермінований автомат-розпізнавач допускає слово тоді й тільки тоді, коли після прочитання останнього символу цього слова поточна множина станів містить хоча б один допустовий. Чи перебуває він також і в не допустових, не впливає на результат.

Приклад. Застосуємо ініціальний неповний недетермінований автомат-розпізнавач (див. граф переходів трохи нижче) до слова *abccdd*.

1) Прочитавши *a*, автомат переходить з початкового стану s_0 до двох станів s_1 та s_3 . Жоден з них не допустовий — слово *a* відхилене.

2) Прочитавши *b*, автомат переходить (з s_1 у s_1) та (з s_3 у s_4); нова поточна множина станів $\{s_1, s_4\}$; один з них (s_4) допустовий — слово *ab* допущене.

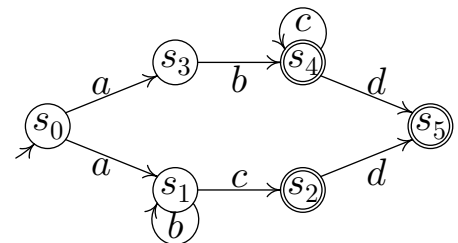
3) Прочитавши *c*, автомат переходить (з s_1 у s_2) та (з s_4 у s_4); нова поточна множина станів $\{s_2, s_4\}$; у цій множині є допустовий (навіть два, але це не суттєво) — слово *abc* допущене.

4) Прочитавши другу *c*, з s_2 переходити нема куди — отже, ця «гілка» «обривається»; з s_4 можна перейти у s_4 ; поточна множина станів $\{s_4\}$; s_4 доп. — слово *abcc* допущене.

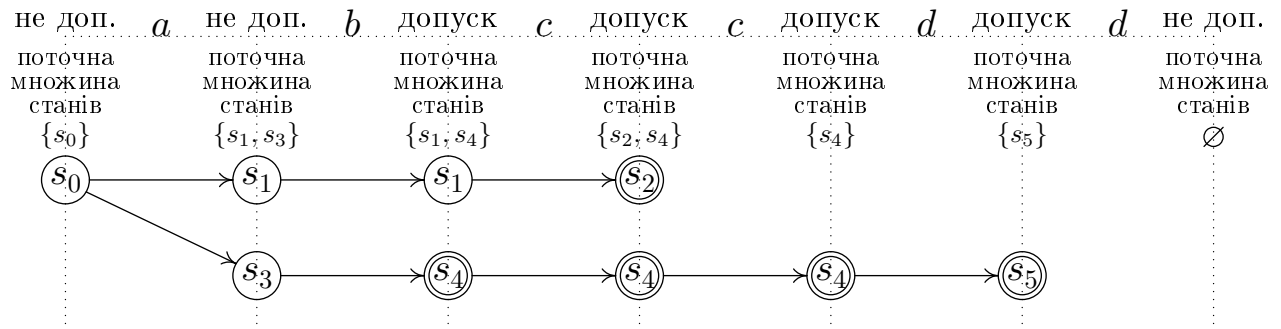
5) Прочитавши *d*, можна перейти з s_4 у s_5 ; поточна множина станів $\{s_5\}$; s_5 допустовий — слово *abccd* допущене.

6) Прочитавши другу *d*, переходити нема куди, множина поточних станів стає $\emptyset$, тож, не містячи ніяких станів, не містить допустових — слово *abccdd* відхилене. Так са́мо буде відхилене будь-яке продовження слова *abccdd*.

Зобразимо те са́мо графічно. Вертикальні «зрізи» містять поточні множини станів; позначки згори вказують, допущене чи відхилене слово; горизонтальні та похилі стрілочки позначають переходи між станами.

⁵³але не вимагаються; тому, «звичайні» детерміновані автомати виявляються частковим випадком недетермінованих (аналогічно тому, як натуральні числа виявляються частковим випадком дійсних)

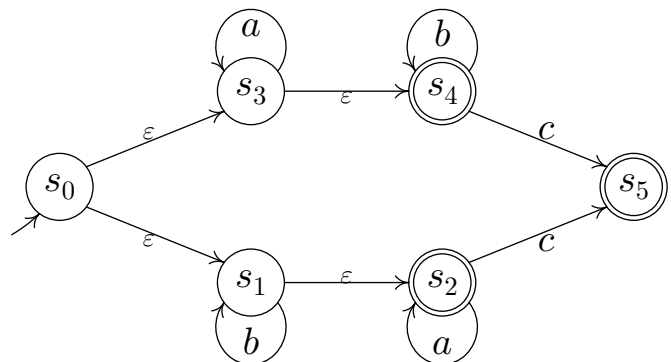
6.5.5 ε -переходи

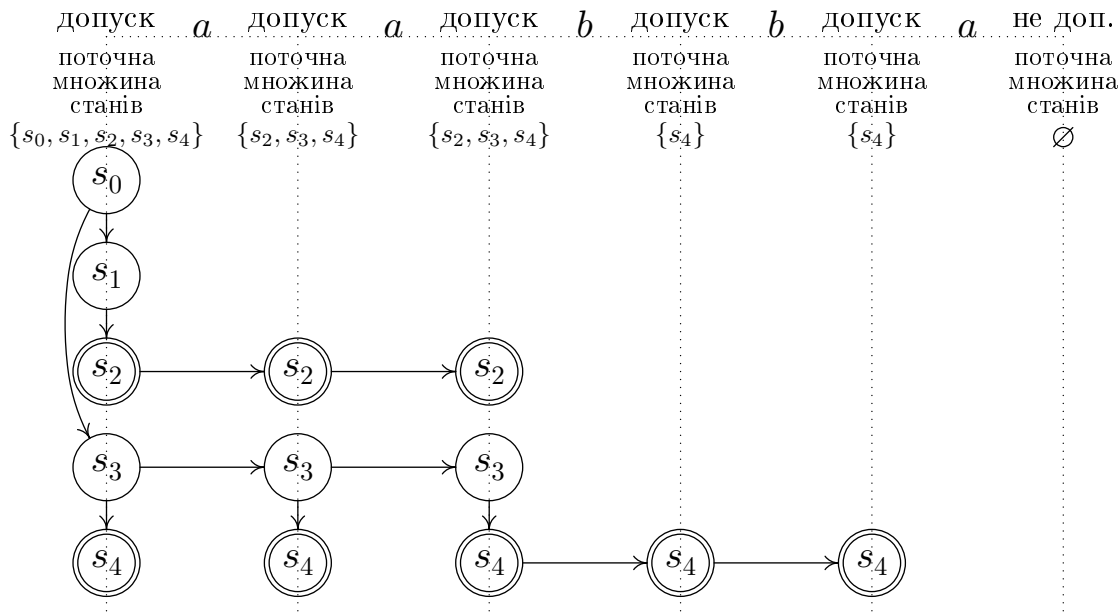
ε -перехід — це перехід, що відбувається *не* внаслідок обробки прочитаного символу, а внаслідок обробки порожнього слова ε .

Порожнє слово можна знайти де завгодно (перед будь-яким символом, між будь-якими сусідніми символами). Тому ε -переходи вводять *лише* для недетермінованих автоматів. Коли автомат, що містить перехід $s_j \xrightarrow{\varepsilon} s_k$, потрапляє у s_j , він одночасно і лишається у s_j , і переходить у s_k (бо використовує одночасно всі можливі переходи); якби з s_k виходили ще інші ε -переходи, вони теж були б задіяні. Бо між будь-якими символами можна знайти не лише одне ε , а скільки завгодно.

Надалі будемо користуватися скороченнями “НСА” та “ ε -НСА”. “НСА” означає «недетермінований скінченний автомат-розпізнавач (без ε -переходів)»; “ ε -НСА” означає «недетермінований скінченний автомат-розпізнавач, що може містити ε -переходи» (а може і не містити; отже, НСА є частковим випадком ε -НСА). Російською, ці абревіатури мають вигляд “НКА” та “ ε -НКА” (від «недетерминированный конечный автомат»); англійською — “NFA” (або “NFSM”) та “ ε -NFA” (або “ ε -NFSM”) (від «nondeterministic finite automaton» або «nondeterministic finite state machine»).

Приклад. Побудуємо схему переходів (див. нижче) при застосуванні ε -НСА (див. праворуч) до вхідного слова *aabba*. Тепер у схемі переходів, крім горизонтальних і похилих стрілочок (які, як і раніше, відповідають переходам при обробці вхідних символів) з’являються ще вертикальні, які відповідають ε -переходам.

6.5.6 Побудова ε -НСА за (будь-яким) регулярним виразом

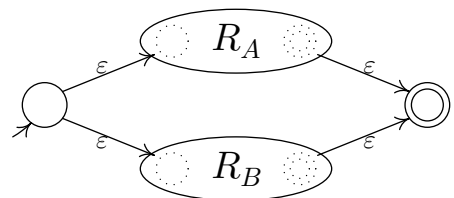
За означенням, регулярний вираз є або константним словом, або має структуру “ $(R_A \mid R_B)$ ”, або “ $R_A \cdot R_B$ ”, або “ $(R_A)^*$ ”. От і розглянемо ці чотири випадки, і побудуємо автомат-розпізнавач для кожного з них.

(При дослідженні випадків 2–3 доводиться вважати, що автомати для розпізнавання R_A та R_B (у випадку 4 — автомат для розпізнавання R_A) вже побудовані. Це стандартна практика доведень для рекурсивних означень: всередині R_A та R_B теж має місце один з тих самих чотирьох випадків, котрі кінець кінцем усі розглянуті. І така практика має багато спільного з тим, як у розд. 3.3 п. 3 спирається на те, що всі рекурсивні виклики по повертали правильні значення (хоча це все ще у процесі доведення), а також тим, як у розд. 3.1 крок «класичної» матіндукції спирається на правильність $P(k)$.)

1. Будь-яке константне слово $a_{i_1}a_{i_2} \dots a_{i_k}$ можна розпізнати автоматом

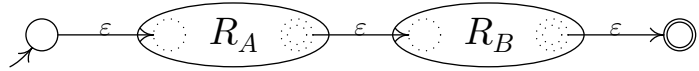

2. Якщо зовнішньою операцією regex-а є альтернатива, і автомати для мов, заданих виразами R_A та R_B , вже побудовані, то мову, задану виразом “ $(R_A \mid R_B)$ ”, можна розпізнати таким ε -НСА:

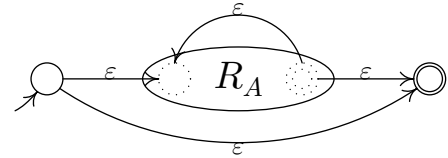

Тобто, вводиться новий початковий стан, з нього пускаються ε -переходи у стани, які були початковими для автоматів, відповідних R_A та R_B (а після цієї дії перестають бути початковими). Аналогічно, вводиться новий допусковий стан, у нього пускаються ε -переходи зі станів, які були допусковими для автоматів, відповідних R_A та R_B (а після цієї дії перестають бути допусковими).

3. Якщо зовнішньою операцією regex-а є " $R_A \cdot R_B$ ", то задану ним мову можна розпізнати таким ε -НСА:

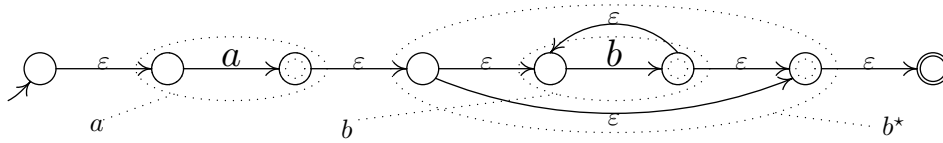
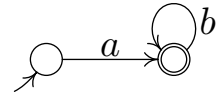

4. Якщо зовнішньою операцією regex-а є " $(R_A)^*$ ", то задану ним мову можна розпізнати таким ε -НСА:

Побудований за цими правилами автомат може виявитися не найкращим.

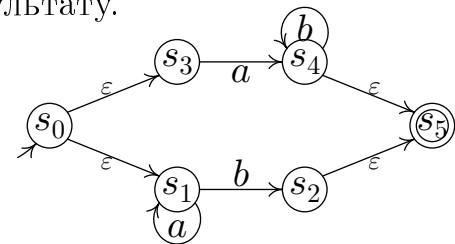
Наприклад, мова, задана regex-ом " ab^* ", може бути розпізнана дуже простим детермінованим автоматом, зображеним праворуч, тоді як буквальне дотримання наведених правил призводить до такого, значно складнішого, ε -НСА:

Але зате ці правила застосовні *завжди*, до будь-яких регулярних виразів. (А отже — являють собою обіцяне конструктивне доведення в один бік теореми Кліні з розд. 6.5.2.)

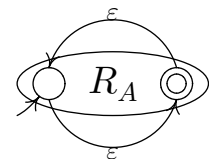
Скажімо, якщо треба побудувати автомат-розпізнавач мови, що задається виразом $(a^*b|ab^*)$, то «шматочки» для розпізнавання окремо a^*b , окремо ab^* будуються легко, а от «з'єднати» їх проблематично: у першому автоматі a призводить до повернення у початковий стан, у другому — до переходу в новий, і як це поєднати, геть не ясно. А застосування стандартного правила для $(R_A | R_B)$ легко призводить до результату.

Головна причина і того, що розглянуті у цьому розділі засоби працюють тоді, коли без них неясно, що робити, і того, що ці засоби продукують автомати з великою кількістю станів — ці засоби підтримують автомати у т. зв. *нормалізованій формі*, а саме: єдиний початковий стан, у який ніколи не повертаються з інших станів, та єдиний допусксовий стан, із якого ніколи не переходять у інші стани.

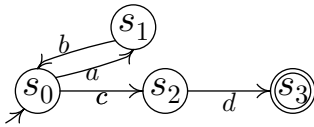

Тобто, ε -переходи виявляються корисними головним чином можливістю та зручністю підтримання автомата у нормалізованій формі.

(При вивченні цієї теми багато в кого виникає думка, ніби правила можна змінити на простіші, які призводили б до автоматів з меншою кількістю станів. Наприклад, нерідко виникає пропозиція реалізовувати ітерацію просто за рахунок ε -переходів зі старту до фінішу та з фінішу до старту, як зображено праворуч.

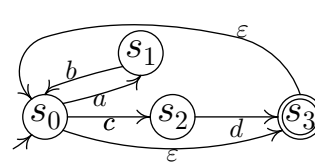

Що ж, у значній частині випадків це правильно. Можна навіть довести, що при умові нормалізованості «вкладеного» автомата для R_A — завжди. Але якщо автомат для R_A не є нормалізованим, це може бути й неправдою:

Автомат не є нормалізованим, але правильно розпізнає мову, задану рег. виразом $(ab)^*cd$.

Тому традиційні правила й зроблені саме такими, як вказано у переліку вище, а до спроб їх «оптимізацій» слід ставитися дуже обережно.)

Автомат не розпізнає мову, задану рег. виразом $((ab)^*cd)^*$, бо допускає слово $abab$, яке не задається цим рег. виразом.

6.5.7 Детермінізація недетермінованих автоматів

З того, що у попередньому розділі не зуміли побудувати детермінований розпізнавач мови $(a^*b|ab^*)$, але зуміли побудувати ε -НСА, не слід робити висновок, ніби ε -НСА принципово потужніші за детерміновані. Насправді, не зуміли виключно з тієї причини, що погано старалися («геть не ясно, як» далеко не завжди означає «неможливо»), а класи автоматів еквівалентні.

Якщо відомий деякий скінченний ініціальний ε -НСА, то завжди можна побудувати детермінований скінченний ініціальний автомат-розпізнавач, що розпізнає в точності ту саму формальну мову.

(Еквівалентність передбачає також симетричне твердження «якщо відомий деякий скінченний ініціальний детермінований автомат-розпізнавач, то завжди можна побудувати скінченний ініціальний ε -НСА, що розпізнає в точності ту саму формальну мову». Але це твердження тривіальне, бо з усього вищезгаданого очевидно, що будь-який детермінований автомат відразу, без перетворень, є ε -НСА (просто саме він не містить ні ε -переходів, ні різних переходів з одного стану по одному символу). А твердження з попереднього абзацу є неочевидною, особливо у світлі попереднього розділу, складовою еквівалентності. Тому приділимо увагу цьому неочевидному твердженню і запропонуємо алгоритм, який дозволяє будувати детермінований автомат, еквівалентний ε -НСА.)

Побудову детермінованого автомата, еквівалентного заданому ε -НСА, називають *детермінізацією*.⁵⁴ Основна ідея — вибрати «потрібні» *множини* станів ε -НСА (які реально можуть бути поточними), і співставити їм стани нового детермінованого автомата. Як наслідок, кількість станів детермінованого автомата може виявитися значно більшою за кількість станів ε -НСА. У найгіршому випадку, 2^n (де n — кількість станів ε -НСА). Але на практиці так майже не трапляється; значно частіше, кількість станів нового детермінованого автомата приблизно така ж, як у початковому ε -НСА. Це тому, що для переважної більшості ε -НСА лише малі частини з усіх можливих 2^n підмножин станів виявляється «потрібними» множинами.

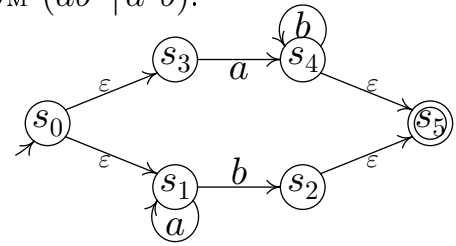
Формально записати алгоритм детермінізації можна, наприклад, так: «Виділити за початковий стан нового детермінованого автомата множину станів ε -НСА, куди можна дійти по ε -переходам з початкового стану. Далі

⁵⁴ укр. та рос. мовами — «детермінізація» («детерминизация»), що наголошує на меті; англійською — «powerset construction», що наголошує на використаному способі

виділяти всі можливі «потрібні» множини станів ε -НСА, за допомогою деякого пошуку в графі, вершинами якого є множини станів ε -НСА, дугами — можливості перейти від множини станів до множини станів, обробляючи один вхідний символ. Кожну нову таку множину станів співставляти новому стану детермінованого автомата, який будується, доки не будуть перебрані всі досяжні множини станів ε -НСА.»

Але цей запис все-таки не дуже чіткий та зрозумілий, тому детально розглянемо також приклад. Нехай потрібно детермінізувати наведений вище ε -НСА розпізнавання мови, що задається regex-ом $(ab^* | a^*b)$.

Перш за все, з'ясуємо початкову множину станів. Хоча формально початковим станом ε -НСА є лише s_0 , але з урахуванням ε -переходів перед обробкою першого символу автомат перебуватиме у множині станів $\{s_0, s_1, s_3\}$. От і запам'ятаємо цю множину, відзначивши, що вона відповідатиме початковому стану q_0 детермінованого автомата.

В разі прочитання символу a цей ε -НСА піде (з s_1 у s_1) та (з s_3 у s_4), а з s_0 по символу a йти нема куди. Здавалося б, це означає, що автомат приходить у множину станів $\{s_1, s_4\}$ ... але треба ще врахувати ε -перехід (з s_4 у s_5). Остаточно, при прочитанні символу a у початковій множині станів $\{s_0, s_1, s_3\}$ цей ε -НСА потрапляє у множину станів $\{s_1, s_4, s_5\}$. Аналогічно, в разі прочитання b він потрапить у множину станів $\{s_2, s_5\}$. Запам'ятовуємо ці множини, співставляючи їм «нові» стани q_1 та q_2 відповідно.

Тепер треба розглянути, куди далі може потрапити ε -НСА. Вже з'являються дві не досліджені множини станів, а при їхньому розгляді можливі подальші розгалуження, тож, щоб нічого не загубити, варто скористатись якимсь пошуком в орграфі, де вершинами є множини станів ε -НСА, дугами — можливості переходу з множини станів у множину станів (за один такт ε -НСА).

BFS передбачає, що треба пам'ятати чергу і стани вершин. Будемо підтримувати всю цю інформацію, але в іншому, ніж у розд. 5.6.1, форматі. Знайдені множини станів ε -НСА все одно запам'ятовуються у переліку, що задає відповідність цих множин новим станам q_i . Цей самий перелік можна використати і в якості черги, і для з'ясування, які вершини-множини вже зустрічалися, а які ще ні (що замінює стани; щоправда, коли замість звернення до елемента $st[w]$ доводиться переглядати раніше запам'ятовані множини й порівнювати кожен з поточною, це знижує ефективність). Дуги будемо обробляти відразу по мірі знаходження, ніяк не запам'ятовуючи.

Тепер дослідимо, куди можна перейти зі співставленої q_1 множини $\{s_1, s_4, s_5\}$. При обробці a потрапляємо у $\{s_1\}$, при обробці b — у $\{s_2, s_4, s_5\}$. Отримані множини станів $\{s_1\}$ та $\{s_2, s_4, s_5\}$ є новими (саме як множини), тому співставляються станам q_3 та q_4 відповідно, й додаються у чергу.

Ще не відомо, скільки буде станів у детермінованому автоматі. Але для частини станів уже відома остаточно таблицька переходів, зображена праворуч. Таблицька ще буде дописуватися (причому її стовпчики $q_2 = \{s_2, s_5\}$, $q_3 = \{s_1\}$ та $q_4 = \{s_2, s_4, s_5\}$ являють собою чергу пошуку вшир), але *вже точно відомо*, який вигляд (зокрема, переходи для q_0 та q_1) має її початок.

Далі виймаємо з черги $q_2 = \{s_2, s_5\}$. Ні з s_2 , ні з s_5 , ні по a , ні по b нікуди потрапити не можна. Значить, стани нового автомата поки що без змін, а у відповідні клітинки таблиці переходів пишемо “—”.

Далі виймаємо з черги $\{s_1\}$. По вхідному символу a потрапляємо знов у ту саму $\{s_1\}$, по b — у (теж вже досліджену) $\{s_2, s_5\}$. Жодної нової множини станів не отримали, значить додавати до переліку нічого не треба.

Виймаємо з голови черги $\{s_2, s_4, s_5\}$, по a отримуємо $\emptyset$, по b нову множину $q_5 = \{s_4, s_5\}$ (записуємо в кінець черги і тут же виймаємо).

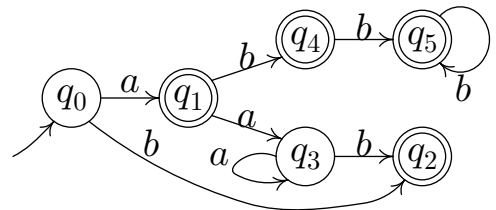
З $\{s_4, s_5\}$ приходимо лише в $\emptyset$ та $\{s_4, s_5\}$ — нічого нового.

Всі підмножини досліджені, отже черга порожня і пошук завершено: ми дослідили всі досяжні множини станів заданого ε -НСА.

Перепишемо таблицьку переходів «начисто» і визначимо допускові стани (згідно стандартного правила: множина станів недетермінованого автомата допускова тоді й тільки тоді, коли містить хоча б один допусковий стан).

	$\{s_0, s_1, s_3\}$	$\{s_1, s_4, s_5\}$	$\{s_2, s_5\}$	$\{s_1\}$	$\{s_2, s_4, s_5\}$	$\{s_4, s_5\}$
	q_0	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5
a	q_1	q_3	—	q_3	—	—
b	q_2	q_4	—	q_2	q_5	q_5
	н/д	доп.	доп.	н/д	доп.	доп.

Початковий стан: q_0 .

(«Заднім числом», маючи цей автомат перед очима, можна і зрозуміти його логіку, і навіть знайти неоптимальність.

Логіка така: коли вже знайдено початок aa , це може відповідати виразу $(ab^* | a^*b)$ лише через відповідність частині a^*b , стани q_0, q_1, q_3, q_2 якраз правильно розпізнають ті зі слів, що починаються на aa й далі відповідають a^*b ; якщо ж знайдено початок abb , то це може відповідати виразу $(ab^* | a^*b)$ лише через відповідність частині ab^* , і стани q_0, q_1, q_3, q_2 якраз правильно розпізнають ті зі слів, що починаються на abb й далі відповідають ab^* ; мова, задана виразом $(ab^* | a^*b)$, містить лише три слова, які не містять на початку ні aa , ні abb : це слова a, b, ab , вони теж допускаються.

Неоптимальність полягає в тому, що стан q_4 насправді не розрізняє ніякої ситуації, яка була б істотно відмінна від ситуації стану q_5 : що там, що там слово можна продовжувати лише символами b у довільній кількості. Тому q_4 та q_5 насправді можна і треба з'єднати в один стан (див. також розд. 6.7).

Але це не скасовує того факту, що придумати такий автомат відразу в детермінованому вигляді досить важко, тоді як і побудова для того ж рег. виразу ε -НСА, і подальша детермінізація потребують просто акуратно застосувати стандартні правила.)

6.6 Автомати-перетворювачі

Автомат-перетворювач (рос. «автомат-преобразователь», англ. «finite-state transducer») на кожному такті, прочитавши один вхідний символ, видає один вихідний символ (з *вихідного алфавіту*, рос. «выходной алфавит», англ. «output alphabet»). Вихідний алфавіт зазвичай не дорівнює вхідному (хоча може й дорівнювати).

Наприклад, на у розд. 6.4 згадувалося, що пристрій, який керує ліфтом, можна описати абстрактним автоматом. Це точно не автомат-розпізнавач, бо керування ліфтом не має нічого спільного з допуском/відхиленням слів. А на автомат-перетворювач це більш-менш схоже (хоча теж не описується в усіх деталях тими найпростішими перетворювачами, які ми розглянемо).

Вхідний алфавіт такого автомата містить символи «натиснена кнопка ззовні ліфта на ...-му поверсі» (для кожного поверху свій символ), «у ліфті натиснена кнопка ...-го поверху» (теж для кожного поверху), тощо. (Насправді у вхідний алфавіт треба додати ще багато чого, зокрема покази датчиків, завдяки яким керувальний пристрій «взнає», чи вдалося зачинити двері, «взнає», що кабіна ліфта прибула на ...-й поверх, тощо.)

Вихідним алфавітом цього автомата будуть «увімкнути мотор для відчинення дверей», «увімкнути мотор для зачинення дверей», «увімкнути мотор для руху кабіни вгору», «увімкнути мотор для руху кабіни вниз», тощо.

Можливі й простіші для математичного розгляду ситуації, як-то «обидва алфавіти — десяткові цифри», «вхідний алфавіт — цифри, вихідний — латинські букви», тощо.

Вихідне слово означається аналогічно вхідному, як повна, від самого початку, послідовність вихідних символів. Ми вже з'ясували, що для будь-якого автомата вхідне слово визначає послідовність станів; якщо задані і послідовність вхідних символів, і послідовність станів, однозначно отримується також і послідовність вихідних символів (вихідне слово).

Отже, *для будь-яких ініціальних автоматів-перетворювачів вихідне слово повністю визначається вхідним словом.*

Ми розглянемо лише дві прості моделі автоматів-перетворювачів — автомати М'юра та автомати М'ілі — для яких *не* вводять поняття допускових і недопускових станів; вихідні символи та утворені з них вихідні слова є єдиним результатом їхньої роботи, *замість* допусків/відхилень. Відповідно, в рамках цього розд. 6.6 втрачають смисл раніше введені поняття неповного автомата, «чорної діри», а також недетермінізм: усі вони істотно спиралися на допускові/недопускові стани. Також втрачає смисл поняття ε -переходу, бо воно спиралось на недетермінізм.

6.6.1 Автомати Му́ра

Автомат Му́ра (рос. «автомат Му́ра», англ. типово «*Moore machine*», значно рідше «*Moore automaton*») — це автомат-перетворювач, що задається п'ятіркою $\langle S, X, Y, f, g \rangle$ або шісткою $\langle S, s_{start}, X, Y, f, g \rangle$, де

- S — множина станів;
- s_{start} (якщо є) — початковий стан, один з елементів S ;
- X — вхідний алфавіт;
- Y — вихідний алфавіт;
- $f : S \times X \rightarrow S$ — функція переходів;
- $g : S \rightarrow Y$ — функція виходів.

Поняття множини станів, вхідного алфавіту та функції переходів можна перенести з (детермінованих) автоматів-розпізнавачів. Поняття вихідного алфавіту пояснено на попередній сторінці.

Функція виходів (рос. «*функция выходов*», англ. «*output function*») визначає, який саме символ вихідного алфавіту виводиться (подається на вихід) на поточному кроці. Для автоматів Мура — залежно від стану, в який щойно перейшов автомат. Аналогічно тому, як автомат-розпізнавач видає допуск/відхилення залежно від стану, в який щойно перейшов, тільки результатом є не допуск і не відхилення, а символ з вихідного алфавіту.

Ще одна відмінність — автомат-розпізнавач виносить перший вердикт допуск/відхилення на порожнє слово, ще нічого не прочитавши. Автомат Мура так не робить (перший вихідний символ — лише після того, як прочитав вхідний символ і перейшов до чергового стану).

Приклад. Нехай треба читати (поцифрово, зліва направо) десятковий запис числа й після кожної прочитаної цифри виводити залишок від ділення прочитаної частини числа на 3. Наприклад, вхідному слову 7685 має відповідати вихідне слово 1102 (бо $7\%3=1$, $76\%3=1$, $768\%3=0$, $7685\%3=2$).

Почнемо з алфавітів: вхідний $X = \{0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9\}$, вихідний $Y = \{0, 1, 2\}$.

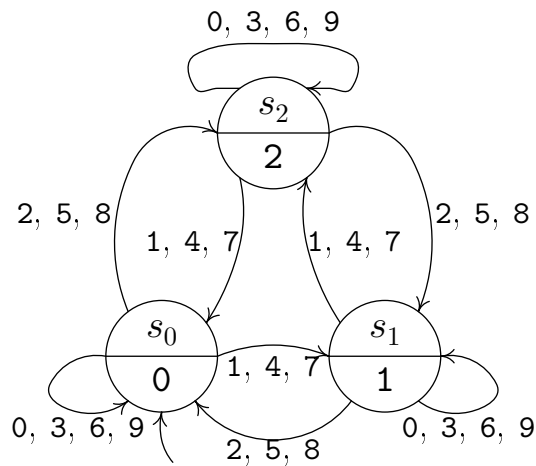
Спробуємо взяти три стани:

1. стан s_0 — сума вже оброблених цифр дає залишок 0 при діленні на 3; якраз таку ситуацію маємо, коли ще жодна цифра не оброблена — отже, цей стан слід взяти за початковий;
2. стан s_1 — сума вже оброблених цифр дає залишок 1 при діленні на 3;
3. стан s_2 — сума вже оброблених цифр дає залишок 2 при діленні на 3.

Враховуючи, що залишок від ділення десяткового числа на 3 дорівнює залишку від ділення на 3 суми його цифр, читання символа “0”, “3”, “6” або “9” не змінює стану; символа “1”, “4” або “7” — замінює (s_0 на s_1), (s_1 на s_2), (s_2 на s_0); символа “2”, “5” або “8” — замінює (s_0 на s_2), (s_1 на s_0), (s_2 на s_1).

Початковий стан: s_0 .

	s_0	s_1	s_2
0	s_0	s_1	s_2
1	s_1	s_2	s_0
2	s_2	s_0	s_1
3	s_0	s_1	s_2
4	s_1	s_2	s_0
5	s_2	s_0	s_1
6	s_0	s_1	s_2
7	s_1	s_2	s_0
8	s_2	s_0	s_1
9	s_0	s_1	s_2
	0	1	2

Один і той самий автомат знов наведений двічі: таблицею та графом переходів. Для автоматів Мура, таблиця виходів складається з єдиного рядка — він і зображений після всіх рядків таблиці переходів, замість рядка з «доп.» / «не доп.». У графі переходів, у вершинах записують і стан, і вихідний символ, але не буває подвійних кружечків (по причині відсутності поняття допускових станів); решта аналогічне автоматам-розпізнавачам.

6.6.2 Автомати Мілі

Автомат Мілі (рос. «автомат Мíли», англ. типово «*Mealy machine*», значно рідше «*Mealy automaton*») — це автомат-перетворювач, заданий п'ятіркою $\langle S, X, Y, f, g \rangle$ або шісткою $\langle S, s_{start}, X, Y, f, g \rangle$, де

- S — множина станів;
- s_{start} (якщо є) — початковий стан, один з елементів S ;
- X — вхідний алфавіт;
- Y — вихідний алфавіт;
- $f : S \times X \rightarrow S$ — функція переходів;
- $g : S \times X \rightarrow Y$ — функція виходів.

Ситуація з S, s_{start}, X, Y та $f : S \times X \rightarrow S$ повністю аналогічна автоматам Мура. Функція ж виходів відрізняється: в автоматі Мура вона має формат $g : S \rightarrow Y$, а тут $g : S \times X \rightarrow Y$. Тобто, результат залежить і від стану, і від прочитаного вхідного символу. Але у цієї відмінності насправді є ще одна сторона: і для автоматів-розпізнавачів, і для автоматів Мура аргументом функції переходів був «новий» стан, куди щойно перейшов автомат. Для автоматів Мілі, спочатку виводиться вихідний символ, залежний від «старого» (до переходу) стану та вхідного символу, а потім змінюється стан.

Приклад. Побудуємо автомат Мілі, що виконує таке перетворення: на вхід подається слово — послідовність символів “a” та “b”, автомат має перетворити його за правилом: усі символи “b” копіюються зі входу на вихід без змін, а символи “a” замінюються: непарні на “x”, парні на “y”. Наприклад, слово “abaabba” має бути перетворене у “xbxybbyx”.

Почнемо з алфавітів: вхідний $X = \{a, b\}$, вихідний $Y = \{b, x, y\}$.

Тепер проведемо творчий, він же погано алгоритмізований, процес вибору множини станів. У цьому випадку потрібно лише два стани:

- стан s_0 , який означає «вже оброблено парну (в т. ч. 0) кількість символів “a”»; саме ця ситуація має місце, коли ще не оброблено жодного вхідного символу, отже — цей стан розумно взяти за початковий;
- стан s_1 , який означає «вже оброблено непарну кількість символів “a”».

Тепер неважко побудувати і функцію переходів та функцію виходів. Читання символу “a” повинно призводити до видачі на виході або символу “x” (якщо поточний стан (до переходу) був s_0), або символу “y” (якщо був стан s_1). Читання ж символу “b” завжди має призводити до видачі на виході символу “b”. Кожен символ “a” повинен змінювати стан на інший («протилежний»); читання ж символу “b” має не впливати на стан. Отже, функція переходів f та функція виходів g виходять такі:

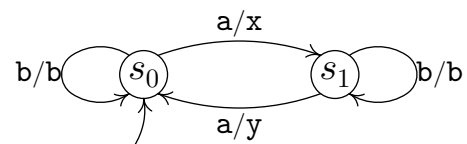
Функція виходів автомата Мілі задається не одним рядком, а окремою прямокутною таблицею. Що, втім, прямо слідує з означення.

f	s_0	s_1	g	s_0	s_1
a	s_1	s_0	a	x	y
b	s_0	s_1	b	b	b

Початковий стан: s_0 .

Граф переходів автомата Мілі в цілому аналогічний графам переходів інших розглянутих різновидів автоматів. Головна відмінність — вершини тепер не можуть ні обводитися одинарними/подвійними кружечками, ні містити вихідних символів. Натомість, вихідними символами тепер позначають дуги-переходи: кожену дугу підписують двома символами через риску дробу: символом вхідного алфавіту (вказує, коли переходити по цій дузі), та символом вихідного алфавіту (вказує, що при цьому видавати на вихід).

Зокрема, для щойно побудованого і поданого таблицями автомата, граф переходів такий:

6.6.3 Еквівалентність автоматів Мілі та автоматів Мура

Клас автоматів Мілі та клас автоматів Мура еквівалентні в тому сенсі, що якщо є автомат одного типу, то завжди можна побудувати автомат іншого типу, який виконує в точності таке ж перетворення вхідних слів у вихідні.

Справді, якщо є автомат Мура, то еквівалентний йому автомат Мілі будується дуже просто: S , X , Y та f лишаються в точності такими ж, а функція виходів будується як $g_{\text{Мілі}}(s, x) := g_{\text{Мура}}(f(s, x))$. Тобто, для кожної пари $\langle s, x \rangle$ можна подивитися, в який новий стан $\tilde{s} := f(s, x)$ переходить заданий автомат Мура, який символ $g_{\text{Мура}}(\tilde{s})$ при цьому видається на вихід, і саме його й узяти в якості $g_{\text{Мілі}}(s, x)$.

Якщо ж є автомат Мілі й потрібно побудувати еквівалентний автомат Мура, то певні складнощі створює той факт, що в автоматі Мілі при різних переходах, котрі приводять у один і той самий стан, можуть видаватися на вихід різні символи — отже, їх не можна подавати переходами в один і той самий стан автомата Мура.

Тут можна вчинити громіздко, але просто: оголосити, що стани новопобудованого автомата Мура відповідатимуть не станам заданого автомата Мілі, а парам $\langle \text{стан автомата Мілі}, \text{вихідний символ} \rangle$. Отже, множини вхідних (X) та вихідних (Y) символів не змінюються (чого і слід чекати від автоматів, що виконують однакові перетворення над словами); нова множина станів $S_{\text{Мура}} := \{\tilde{s}_{(s,y)} \mid s \in S_{\text{Мілі}}, y \in Y\}$, де $\tilde{s}_{(s,y)}$ — новий стан, відповідний парі $\langle \text{стан (Мілі)} s, \text{вихідний символ } y \rangle$. Тоді функція виходу очевидно має вигляд $g_{\text{Мура}}(\tilde{s}_{(s,y)}) := y$ (адже y — якраз той символ, що видається на вихід), а функція переходів $f_{\text{Мура}}(\tilde{s}_{(s,y)}, x) := \tilde{s}_{(f_{\text{Мілі}}(s,x), g_{\text{Мілі}}(s,x))}$.

Крім того (якщо початковий автомат Мілі був ініціальним) потрібно вказати початковий стан отриманого автомата Мура. Логічно, що це повинен бути якийсь зі станів $\tilde{s}_{(s_0,y)}$ (де s_0 — початковий стан заданого автомата Мілі, y перебирає елементи множини Y). Причому, всі ці стани за побудовою мають однакові рядки таблиці переходів — отже, в якості початкового можна взяти будь-який з них.

Легко бачити, що описаний процес застосовний до *будь-якого* автомата Мілі. Отже, цим завершено *доведення* еквівалентності класів автоматів Мілі та автоматів Мура. Це доведення конструктивне, тобто в ньому не лише доводиться, що перетворення якимось можна зробити, а ще й дається явний алгоритм такого перетворення. ■

6.7 Мінімізація автоматів. Алгоритм Ауфенкампа—Хона

Мінімізація скінченних автоматів полягає у тому, щоб побудувати автомат, еквівалентний вказаному, але «якнайменший». Тобто, постановка задачі мінімізації автоматів стандартна, аналогічна, наприклад, постановці задачі мінімізації булевих функцій. Лишилось уточнити, в якому сенсі автомати мають бути «еквівалентними» і що саме слід зробити «якнайменшим».

Автомати-розпізнавачі еквівалентні, коли розпізнають однакові мови; автомати-перетворювачі еквівалентні, коли для однакових вхідних слів виводять однакові вихідні. Гіпотетично можливо, щоб символи були формально присутні в алфавіт(i/ax), а фактично не використовувались; але це якісь дивні ситуації, на них зупинятись не будемо. В усіх інших випадках, зміна алфавіт(u/iv) відразу робить автомати не еквівалентними. Отже, *пробувати зменшити можна лише кількість станів*. Основний спосіб такого зменшення — об'єднання кількох станів у один.

Щоб не повторювати майже однакові міркування для кожного різновиду автоматів окремо, введемо поліморфний⁵⁵ термін «*реакція* автомата на вхідне слово»: реакція розпізнавача — допуск/відхилення цього слова; реакція перетворювача — вихідне слово, що утворюється у відповідь на це вхідне.

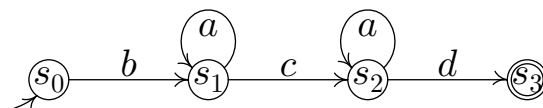
Згадаємо, що призначення станів автомата — розрізняти «типи ситуацій», у яких автомат має по-різному реагувати на однакові продовження вхідного слова. Отже, якщо різні стани справді призводять до різної реакції на (хоча б деякі) вхідні слова, їх слід залишити різними, бо інакше не вийде еквівалентний автомат. А от якщо є така група з кількох станів, що стани цієї групи не можна розрізнити за реакціями (тобто, для всіх можливих продовжень вхідного слова реакція не залежить від того, в якому зі станів цієї групи перебував автомат), таку групу варто об'єднати в один стан. Тільки як це перевіряти? Не перебирати ж усі можливі слова (нескінченну кількість)...

Ключ до такої перевірки — у понятті k -еквівалентних станів. Стани називають k -еквівалентними (рос. « k -эквивалентными», англ. « k -equivalent»), коли їх не можна розрізнити за реакціями на вхідні слова довжиною $\leq k$ символів. Очевидно, повна нерозрізнюваність за реакціями (у смислі попередніх абзаців) — те саме, що ∞ -еквівалентність.

Лема. При $k_1 \leq k_2$, k_2 -еквівалентні стани обов'язково є також і k_1 -еквівалентними, а k_1 -еквівалентні можуть бути k_2 -еквівалентними, а можуть і не бути.

Доведення. Всі слова, довжина яких $\leq k_1$, є частиною всіх слів, довжина яких $\leq k_2$. Тому, якщо реакції не розрізняються для всіх слів довжини $\leq k_2$, то тим паче не розрізняються для частини з них.

А щоб показати, що при однаковій реакції для всіх коротших слів цілком можлива різна реакція для довших слів, наведемо приклад.

Повторимо тут автомат зі стор. 248. Його

стани s_0 та s_1 1-еквівалентні, бо ні ε , ні яке б не було слово з єдиного символу однаково не можуть дати реакції «слово допущене», хоч починаючи зі стану s_0 , хоч зі стану s_1 . Але ці самі стани s_0 та s_1 не є 2-еквівалентними, бо слово cd довжини 2 починаючи з s_1 призводить до допуску, а починаючи з s_0 — до відхилення. ■

[Наслідок. При зростанні k вищезгадані групи (вони ж класи еквівалентності) можуть розщеплюватися (стани старої групи «розподіляються» по декільком новим групам), але не можуть об'єднуватися.]

Решта важливих властивостей задається такими лемами.

Лема. Якщо розбиття на групи k -еквівалентних та $(k+1)$ -еквівалентних станів однакові, це саме розбиття задає також і групи $(k+2)$ -еквівалентних, $(k+3)$ -еквівалентних, ..., ∞ -еквівалентних станів.

(без доведення)

Лема. k -еквівалентні стани s_i та s_j є також і $(k+1)$ -еквівалентними тоді й тільки тоді, коли для всіх символів x вхідного алфавіта стани $f(s_i, x)$ та $f(s_j, x)$ (куди переходить автомат по цьому x) k -еквівалентні.

(без доведення)

⁵⁵у смислі об'єктно-орієнтованого програмування

Все сказане дає можливість сформулювати такий алгоритм мінімізації (*алгоритм Ауфенкампа–Хона*):

1. Розбити множину станів на групи

- (а) для автоматів Мілі — 1-еквівалентних, тобто таких, що стовпчики таблиці виходів усіх станів групи співпадають;
- (б) для автоматів Мура — 0-еквівалентних, тобто таких, що при переході в будь-який стан групи на вихід подається один і той самий символ;
- (с) для автоматів-розпізнавачів — 0-еквівалентних, це будуть множини всіх допускових та множини всіх недопускових станів.

2. Повторювати

- побудову груп $(k+1)$ -еквівалентних станів за відомими групами k -еквівалентних та останньою лемою

доти, доки не виявиться, що розбиття співпали.

3. Записати мінімізований автомат, стани якого відповідають групам ∞ -еквівалентних станів.

При розгляді ініціальних автоматів можливе ще одне «джерело» немінимальності: *недосяжні* стани (ті, куди не можна прийти з початкового ні при яких вхідних словах). Очевидно, недосяжні стани можна просто вилучити (разом з переходами із них), і це ніяк не вплине на роботу ініціального автомата. Алгоритм Ауфенкампа–Хона не аналізує досяжність — отже, може залишити недосяжні стани у «мінімізованому» автоматі. Тому, якщо нема впевненості, що всі стани початкового автомата досяжні, варто запускати ще перевірку досяжності — наприклад, пошуком у графі (DFS, BFS, ...).

Причому, розумно написаний пошук у графі виконується швидше за алгоритм Ауфенкампа–Хона, тому перевіряти досяжність станів краще перед застосуванням «основного» алгоритма мінімізації. Хоча, можна й після; це питання лише ефективності, а не правильності.

У випадку мінімізації неповного автомата-розпізнавача, доцільно перетворити його до вигляду повного (додавши «чорну діру», див. стор. 249), а потім вже провести саму мінімізацію. Це вирішує зразу дві проблеми. По-перше, не треба придумувати спеціальні засоби для обробки відсутності переходів. По-друге, можливий (не дуже розумний) випадок, коли заданий на вході автомат і неповний, і містить явно зазначені стани, з яких нема жодного шляху до жодного допускового стану. Що одне, що інше має смисл «якщо потрапили сюди, ніяке продовження вхідного слова вже не буде допущене». Тому такі ситуації доцільно поєднувати (не розрізняти). Що й буде забезпечено само собою, звичайним застосуванням алгоритму Ауфенкампа–Хона без будь-яких спеціальних перевірок.

Приклад 1 (мінімізація автомата-розпізнавача). Мінімізуємо неповний ініціальний детермінований автомат-розпізнавач: Початковий стан: q_0 .

	q_0	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5	q_6	q_7	q_8	q_9	q_{10}	q_{11}
a	q_9	q_0	q_0	q_0	q_5	q_9	q_9	—	q_3	q_5	q_5	—
b	q_2	q_8	q_8	q_8	q_6	q_9	—	—	—	q_6	q_8	—
c	q_{11}	q_3	q_1	q_{10}	q_9	q_{11}	—	q_5	—	q_2	q_4	q_5
	н/д	Д	Д	Д	Д	н/д	н/д	Д	н/д	Д	Д	Д

Перед початком мінімізації, проведемо пошук недосяжних станів:

з q_0 є переходи у q_9, q_2, q_{11} ; черга q_9, q_2, q_{11} ;

з q_9 є переходи у q_5, q_6, q_2 (вже був); черга q_2, q_{11}, q_5, q_6 ;

з q_2 є переходи у q_0 (вже був (початковий)), q_8, q_1 ; черга $q_{11}, q_5, q_6, q_8, q_1$;

з q_{11} є переходи у «чорну діру» та q_5 (вже був); черга $q_5, q_6, q_8, q_1, —$;

з q_5 є переходи у q_9 та q_{11} (обидва вже були); черга $q_6, q_8, q_1, —$;

з q_6 є переходи у q_9 та «чорну діру» (обидва вже були); черга $q_8, q_1, —$;

з q_8 є переходи у q_3 (новий) та «чорну діру» (вже була); черга $q_1, —, q_3$;

з q_1 є переходи у q_0, q_8, q_3 (усі вже були); черга $—, q_3$;

«чорна діра» на те й «чорна діра», що з неї переходи лише в саму себе, нових станів нема; черга q_3 ;

з q_3 є переходи у q_0, q_8 (обидва вже були) та q_{10} (новий); черга q_{10} ;

з q_{10} є переходи у q_5, q_8 (обидва вже були) та q_4 (новий); черга q_4 ;

з q_4 є переходи у q_5, q_6, q_9 (усі вже були); черга порожня, кінець пошуку.

Стан q_7 не був досліджений $\Rightarrow$ він недосяжний $\Rightarrow$ його треба позбутися.

Розпочинаємо власне алгоритм Ауфенкампа–Хона. Формуємо два класи 0-еквівалентних станів: всі досяжні не допускові ($I = \{q_0, q_5, q_6, q_8, —\}$) та всі досяжні допускові ($II = \{q_1, q_2, q_3, q_4, q_9, q_{10}, q_{11}\}$).

З'ясуємо, чи будуть вони також і 1-еквівалентними. Для цього перепишемо таблицю переходів таким чином. Стовпчики в цілому відповідають станам вказаного в умові автомата, лише вилучений недосяжний стан q_7 і додана «чорна діра». Вхідний алфавіт береться з початкового автомата без змін (це завжди так, а не лише в цьому прикладі).

У елементах таблиці замість конкретного стана будемо писати клас: наприклад, у рядку «a», стовпчику « q_0 » буде «II», бо q_9 віднесений до групи II; у рядку «a», стовпчику « q_1 » буде «I», бо q_0 віднесений до групи I; і так далі.

	q_0	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5	q_6	q_8	q_9	q_{10}	q_{11}	—
a	II	I	I	I	I	II	II	II	I	I	I	I
b	II	I	I	I	I	II	I	I	I	I	I	I
c	II	II	II	II	II	II	I	I	II	II	I	I

Бачимо, що серед станів групи $\{q_0, q_5, q_6, q_8, —\}$ не всі стовпчики виявилися однаково заповненими: q_0 та q_5 містять переходи до станів груп II, II, II; q_6 та q_8 — до станів груп II, I, I; «—» — до станів груп I, I, I. Значить, групу $\{q_0, q_5, q_6, q_8, —\}$ треба розщепити на три. Наприклад, q_0 та q_5 залишимо у групі I, q_6 та q_8 віднесемо до новоствореної групи III, «—» — до новоство-

реної групи IV (можна й переставити місцями вміст цих груп I, III, IV, це на суть не впливає; важливо, щоб їх було три, і q_0 та q_5 потрапили в якусь одну, q_6 та q_8 — в якусь іншу, “—” — у останню з трьох).

Аналогічно досліджуючи групу $\{q_1, q_2, q_3, q_4, q_9, q_{10}, q_{11}\}$, бачимо, що для q_1, q_2, q_3, q_4, q_9 та q_{10} стовпчики однакові (I, I, II), а для q_{11} стовпчик інший (I, I, I). Отже, цю групу треба розщепити на 2, наприклад, залишити $\{q_1, q_2, q_3, q_4, q_9, q_{10}\}$ у групі II, а q_{11} віднести до новоствореної групи V.

Стовпчики для станів q_{11} та “—” виявилися однаковими (I, I, I), але їх не можна об’єднувати в одну групу, бо після початкового об’єднання станів у групи, ці групи в принципі ніколи не можуть об’єднуватися, лише або розщеплюватись, або лишатися незмінними (див. також стор. 264).

(Конкретно в цьому випадку це видно ще й з того, що стан q_{11} допусковий, а «чорна діра» — ні, й тому ніяк не можуть бути еквівалентними.)

Отже, поточне розбиття на групи (класи 1-еквівалентних станів) таке: $I = \{q_0, q_5\}$; $II = \{q_1, q_2, q_3, q_4, q_9, q_{10}\}$; $III = \{q_6, q_8\}$; $IV = \{-\}$; $V = \{q_{11}\}$.

Щоб з’ясувати, чи будуть вони також і 2-еквівалентними, потрібно знову побудувати таблицю на основі початкової таблиці переходів та теперішнього розбиття на групи (див. праворуч).

	q_0	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5	q_6	q_8	q_9	q_{10}	q_{11}	—
a	II	I	I	I	I	II	II	II	I	I	IV	IV
b	II	III	III	III	III	II	IV	IV	III	III	IV	IV
c	V	II	II	II	II	V	IV	IV	II	II	I	IV

Тепер виявилось, що в обох станах групи I переходить до однакових груп (II, II, V), усіх шести станах групи II переходить до однакових груп (I, III, II), та в обох станах групи III переходить до однакових груп (II, IV, IV), а групи IV та V перевіряти нема потреби, бо розщепити і так одноелементу групу неможливо. Це означає, що подальших розщеплень не буде, ці групи остаточні.

(Слід розуміти, що тут *може* бути й інша ситуація. Хоч групи і розщеплювали так, щоб стовпчики однієї групи були однаковими, але однаковість згідно попереднього розбиття на групи не гарантує однаковості згідно наступного розбиття на групи.

Наприклад, *якби* автомат був майже повністю таким самим, лише $f(q_0, a) = q_{11}$ (замість q_9), це абсолютно ніяк не змінило б усі попередні кроки: ні щодо первинного об’єднання у дві групи $\{q_0, q_5, q_6, q_8, -\}$ та $\{q_1, q_2, q_3, q_4, q_9, q_{10}, q_{11}\}$, ні щодо їх розщеплення саме на п’ять груп $\{q_0, q_5\}$, $\{q_1, q_2, q_3, q_4, q_9, q_{10}\}$, $\{q_6, q_8\}$, $\{-\}$ та $\{q_{11}\}$. *Перша* відмінність у процесі мінімізації цих автоматів — саме на цьому етапі: для автомату, де $f(q_0, a) = q_9$, можна припиняти основний цикл, а *якби* було $f(q_0, a) = q_{11}$, стовпчик q_0 набув би вигляду (V, II, V), стовпчик q_5 — вигляду (II, II, V), групу $\{q_0, q_5\}$ треба було б розщепити на дві одноелементні $\{q_0\}$ і $\{q_5\}$, після чого заново будувати всю табличку й дивитися, чи не виникло потреби розщепити ще якісь групи.

Продовжувати далі аналіз зміненого автомату не будемо, повернемося до початкового варіанту з $f(q_0, a) = q_9$. Це був лише відступ, щоб показати, що в алгоритмі даремно написано «повторювати ..., доки не ...».)

Коли групи перестали змінюватися (стали ∞ -еквівалентними), слід сформулювати з цих груп стани мінімізованого автомату. Наприклад, співставимо групі I стан (нового, мінімізованого автомата) s_1 , групі II стан s_2 , гру-

пі III стан s_3 , групі IV стан s_4 , групі V стан s_5 (можна й якось переставити місцями, або трохи інакше назвати стани, як-то почавши нумерацію з 0; то деталі, важливо лише, щоб стани співставлялися групам).

Таблиця переходів береться із останньої побудованої таблиці з групами: вона якраз виражала, що який би не взяли зі станів групи $I = \{q_0, q_5\}$, однаково отримуємо переходи по а у групу II, по б у групу II, по с у групу V, і т. д. Так отримуємо табличку, наведену праворуч.

	s_1	s_2	s_3	s_4	s_5
a	s_2	s_1	s_2	s_4	s_4
b	s_2	s_3	s_4	s_4	s_4
c	s_5	s_2	s_4	s_4	s_1

Далі треба з'ясувати, які зі станів нового автомату допусківі, які ні. Тут дивимось, чи допусківий будь-який із представників $I = \{q_0, q_5\}$, будь-який із представників $II = \{q_1, q_2, q_3, q_4, q_9, q_{10}\}$, і т. д. Оскільки спочатку об'єднували лише допусківі з допусківими і не допусківі з не допусківими, а потім групи лише розщеплювались, всередині кожної групи це однаково.

Початковий стан з'ясовується аналогічно — згідно того, в яку групу потрапив початковий стан початкового автомату: $q_0 \in \{q_0, q_5\} = I$, тож початковим станом мінімізованого автомату слід взяти s_1 .

	s_1	s_2	s_3	s_4	s_5
a	s_2	s_1	s_2	s_4	s_4
b	s_2	s_3	s_4	s_4	s_4
c	s_5	s_2	s_4	s_4	s_1

Початковий стан: s_1 .

Початковий автомат був неповним, і перед мінімізацією була штучно введена «чорна діра». Так що один зі станів мінімізованого автомату по суті й є цією «чорною дірою». При бажанні, можна повернути автомат до неповного вигляду, чим зменшити кількість «явних» станів ще на 1.

Для вищенаведеного автомату «чорною дірою» є s_4 (це можна побачити хоч із $IV = \{-\}$, хоч із того, що s_4 не допусківий і містить переходи лише у себе).

Щоб не було «дірки» в нумерації, можна також перейменувати s_5 на s_4 (як у заголовку останнього стовпчика, так і в значенні $f(c, s_1)$). Але чи варто робити такі перейменування, і чи варто взагалі вертати автомат до неповного вигляду — не очевидно й залежить від ситуації. Тут лише показано, як це робити в разі потреби.

	s_1	s_2	s_3	s_4
a	s_2	s_1	s_2	—
b	s_2	s_3	—	—
c	s_4	s_2	—	s_1

Поч. стан: s_1 .

Приклад 2 (мінімізація автомата Мілі). Мінімізуємо такий автомат:

f	s_0	s_1	s_2	s_3	s_4	s_5	s_6	g	s_0	s_1	s_2	s_3	s_4	s_5	s_6
0	s_1	s_3	s_4	s_6	s_6	s_6	s_6	0	a	b	b	a	a	a	a
1	s_2	s_4	s_5	s_4	s_5	s_3	s_2	1	a	b	b	b	b	b	a

Початковий стан не заданий — значить, шукати недосяжні стани неможливо, а у мінімізованому автоматі теж не буде початкового стану. На практиці може бути доцільним повернутися і розібратися, чому це раптом в автомата нема початкового стану; але припустимо, що з'ясувати неможливо. Тим паче, що не ініціальні автомати-перетворювачі, поведінка яких залежить від того, з якого стану починати роботу, в принципі можливі.

Бачимо, що для станів s_0 та s_6 і вхідний символ “0”, і вхідний символ “1” призводять до реакції (видачі вихідного символу) “a”; аналогічно, для станів s_1 та s_2 і “0”, і “1” призводять до реакції “b”; для s_3, s_4 та s_5 “0” призводить до “a”, “1” — до “b”. Тобто, маємо три групи 1-еквівалентних станів: $I = \{s_0, s_6\}$, $II = \{s_1, s_2\}$, $III = \{s_3, s_4, s_5\}$.

З’ясуємо, чи будуть вони також і 2-еквівалентними. Для цього перепишемо таблицю переходів, пишучи замість конкретного стана групу (як-то « $f(s_0, 0) = s_1, s_1 \in \{s_1, s_2\} = II$, тому на перетині рядка 0 та стовпчика s_0 пишемо II» — цілком аналогічно прикладу 1; процес розщеплення груп відбувається абсолютно однаково для всіх розглянутих різновидів автоматів).

Бачимо, що для станів I-ої групи переходи по вхідному символу “0” відрізняються: $f(s_0, 0)$ потрапляє до II-ої групи, тоді як $f(s_6, 0)$ — до I-ої. Отже, ці стани не 2-еквівалентні, і їх доведеться «розвести» по різних групах. Для станів же II-ої та III-ої груп всі стовпчики таблиці переходів всередині кожної групи однакові ($\langle III, III \rangle$ для II-ої, $\langle I, III \rangle$ для III-ої). Отже, II-а та III-а група лишаються без змін. Остаточно, маємо чотири групи 2-еквівалентних станів: $I = \{s_0\}$, $II = \{s_1, s_2\}$, $III = \{s_3, s_4, s_5\}$, $IV = \{s_6\}$.

Чергова табличка має вигляд, наведений праворуч. У ній всі стовпчики II-ої групи однакові між собою і всі стовпчики III-ої групи однакові між собою (розбиття на 3-еквівалентні групи дорівнює розбиттю на 2-еквівалентні). Отже, стани кожної групи ∞ -еквівалентні, і робити подальші розщеплення не треба.

Остаточно мінімізований автомат:	f	q_0	q_1	q_2	q_3	g	q_0	q_1	q_2	q_3
	0	q_1	q_2	q_3	q_3	0	a	b	a	a
	1	q_1	q_2	q_2	q_1	1	a	b	b	a

6.8 Завдання до розділу 6

1. Перелічити всі слова довжини ≤ 7 мови, заданої рег. виразом $(ab|xyz)^*$. (Вибір лише слів певної довжини — украй не типова для регулярних виразів дія. Але автор посібника вважає, що цінність завдання «перелічити всі» досить велика, щоб змиритися з цим.)
2. Перелічити всі слова довжини ≤ 6 мови, заданої $(abc^*|xy^*|(abc)^*(xy)^*)$.
3. Заповнити всі комірки таблички знаками + (означає: слово, вказане у стовпчику, може бути задане регулярним виразом, вказаним у рядку) та — (не може):

	ad	ada	abd	$abcd$	$acbd$	$abcdbd$	$abcbcd$	$abbd$	$abbcd$	$accd$
$a(b c)^*d$										
$a(b^* c^*)d$										
$a(bc)^*d$										
ab^*c^*d										
$a(b^* c)d$										
$a(b c)d$										

4. Блок з 8 задач за адресою informatics.mccme.ru/mod/statements/view.php?id=3700 (він же: з титульної сторінки **informatics** перейти за посиланням «Регулярные выражения» (у списку, що називається «Структуры данных и алгоритмы»), далі посилання «Упражнения»).
5. Розглянемо рядки вигляду $a^m b^n c^k$ ($m \geq 1, n \geq 2, k \geq 1$), або, що те само, $\underbrace{a \dots a}_{\geq 1} \underbrace{b \dots b}_{\geq 2} \underbrace{c \dots c}_{\geq 1}$.
  - (а) Побудувати *математичний* рег. вираз для їх розпізнавання;
  - (б) побудувати автомат-розпізнавач для мови тих самих рядків;
  - (с) зобразити цей автомат також в іншому вигляді (табличному, якщо був побудований графом, чи графом, якщо був таблично);
  - (д) застосувати цей автомат до входніх слів:
    - i. $aabc$;
    - ii. $abbbcc$;
  - (е) яка з'явиться відмінність, якщо замінити, наприклад, bb^* на b^*b ?
6. Побудувати (детерміновані) автомати-розпізнавачі для мов, заданих рег. виразами:
  - (а) $a(b|c)^*d$
  - (б) $a(b^*|c^*)d$
  - (с) $a(bc)^*d$
  - (д) ab^*c^*d
7. Для алфавіта $\{a, b, c\}$, побудувати автомат-розпізнавач рядків...
  - (а) ... парної довжини.
  - (б) ..., які містять непарну кількість літер a (кількості інших літер не впливають на результат).
  - (с) ..., які містять парну кількість літер a та непарну кількість літер b (кількість літер c не впливає на результат).
8. Будемо вважати узагальненим словом або непорожню послідовність лише кириличних букв, або лише цифр, або послідовність, де є буквенні та цифрові непорожні частини, розділені дефісами. Наприклад, "2й7" не задовольняє це означення, тоді як "Щ-854", "3-14-15-92-шість", "Цис-2-Хлор-9-3-ди-метил-амін", "Щ" та "854" задовольняють. Написати регех (згідно синтаксису мови Java або аналогічного; усе пояснити) та (детермінований) розпізнавач для узагальненого слова.
9. Побудувати ε -НСА для розпізнавання цілих (довільного знаку) чисел, кратних 25 (числа подаються на вхід поцифрово, зліва направо). Застосувати побудований автомат до таких рядків:

- (a) “0”; (c) “256”; (e) “+250”;
 (b) “42”; (d) “-13”; (f) “25055037500”.

10. Побудувати ε -НСА для розпізнавання рядків, *закінчуються на “колокол” або “локон”* (один і той самий автомат, повинен видавати допусканий вердикт і тоді, коли слово закінчилося на “колокол”, і тоді, коли слово закінчилося на “локон”).
11. Детермінізувати ε -НСА, побудовані у попередніх двох завданнях.
12. На стор. 265 пропонувалося відкидати недосяжні стани, запускаючи пошук у графі. Може здатися, ніби можна вчинити й значно простіше: повилучати як недосяжні ті й тільки ті стани, в які нема жодного переходу. Чому застосування щойно описаного спрощеного підходу не завжди призводить до правильного вилучення недосяжних станів?
13. Це завдання пропонується давати по варіантам (кожен студент виконує один варіант, варіанти розподілені рівномірно). Мінімізувати деремінований неповний автомат-розпізнавач (вилучення недосяжних станів, алгоритм Ауфенкампа–Хона).

(1) Початковий стан: q_0

	q_0	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5	q_6	q_7	q_8	q_9	q_{10}	q_{11}
a	q_9	q_0	q_0	q_0	q_5	q_9	q_9	—	q_3	q_5	q_5	—
b	q_2	q_8	q_8	q_8	q_6	q_9	—	—	—	q_6	q_8	—
c	q_{11}	q_3	q_1	q_{10}	q_9	q_{11}	—	q_5	—	q_2	q_4	q_5
	н/д	Д	Д	Д	Д	н/д	н/д	Д	н/д	Д	Д	Д

(2) Початковий стан: q_1

	q_0	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5	q_6	q_7	q_8	q_9	q_{10}	q_{11}
a	q_8	q_4	q_8	q_{10}	q_1	q_4	q_8	q_4	q_4	q_8	q_3	q_8
b	q_7	—	q_7	—	—	—	q_7	—	q_9	q_5	—	q_1
c	q_7	q_6	q_5	q_0	—	q_0	q_3	q_2	—	q_5	—	q_3
	н/д	Д	н/д	Д	н/д	Д	н/д	Д	Д	н/д	н/д	н/д

(3) Початковий стан: q_{11}

	q_0	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5	q_6	q_7	q_8	q_9	q_{10}	q_{11}
a	q_3	—	q_8	q_6	—	q_0	q_5	q_0	q_2	—	—	—
b	—	q_{10}	—	—	q_4	—	—	—	—	q_{10}	q_{10}	q_{10}
c	q_9	q_9	q_7	q_7	q_9	q_7	q_{11}	q_7	q_{11}	q_8	q_9	q_6
	н/д	Д	Д	Д	Д	Д	н/д	Д	н/д	н/д	Д	н/д

(4) Початковий стан: q_1

	q_0	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5	q_6	q_7	q_8	q_9	q_{10}	q_{11}
a	q_7	q_6	—	—	—	q_6	q_{11}	q_9	—	—	q_3	—
b	—	—	—	—	q_3	—	q_4	q_4	—	—	q_4	—
c	q_8	q_3	q_1	q_5	q_3	q_3	q_{11}	q_9	q_0	q_0	q_9	q_0
	н/д	н/д	н/д	н/д	Д	н/д	Д	Д	н/д	н/д	Д	н/д

(5)	Початковий стан: q_{11}											
	q_0	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5	q_6	q_7	q_8	q_9	q_{10}	q_{11}
a	q_0	q_{10}	q_{10}	q_3	q_3	q_3	q_7	q_7	q_3	q_{10}	q_{10}	q_{10}
b	q_8	q_7	q_6	q_4	q_0	q_4	q_1	q_4	q_0	q_7	q_9	q_9
c	—	q_3	q_3	q_2	q_3	q_{10}	—	—	q_{10}	q_3	q_8	q_3
	н/д	Д	Д	н/д	Д	Д	н/д	н/д	Д	Д	н/д	Д
(6)	Початковий стан: q_1											
	q_0	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5	q_6	q_7	q_8	q_9	q_{10}	q_{11}
a	q_4	q_3	q_3	—	q_5	—	q_5	q_6	q_5	q_{10}	q_3	q_6
b	q_{10}	—	—	—	q_7	—	q_0	q_4	—	q_{10}	q_9	q_4
c	q_{11}	q_{10}	q_4	q_3	q_9	q_5	q_7	q_7	q_{10}	q_{11}	q_9	q_0
	н/д	Д	Д	н/д	Д	н/д	Д	н/д	Д	н/д	Д	н/д
(7)	Початковий стан: q_{10}											
	q_0	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5	q_6	q_7	q_8	q_9	q_{10}	q_{11}
a	q_{10}	q_2	q_0	—	—	—	—	q_2	q_{11}	—	q_7	q_0
b	q_3	q_9	q_8	q_7	q_1	q_1	q_7	q_3	q_3	q_1	q_7	q_7
c	q_2	q_{10}	—	q_4	—	q_4	q_4	q_2	q_2	q_4	—	—
	н/д	н/д	Д	н/д	Д	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д	Д	Д
(8)	Початковий стан: q_3											
	q_0	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5	q_6	q_7	q_8	q_9	q_{10}	q_{11}
a	—	—	—	q_1	q_0	—	—	—	—	q_4	q_0	—
b	q_9	q_9	—	—	—	q_9	—	—	—	q_2	—	—
c	—	—	q_4	q_6	q_6	—	q_{10}	q_{10}	q_4	q_5	q_{11}	q_4
	н/д	н/д	н/д	Д	Д	н/д	н/д	н/д	н/д	Д	Д	н/д
(9)	Початковий стан: q_{10}											
	q_0	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5	q_6	q_7	q_8	q_9	q_{10}	q_{11}
a	q_8	q_8	q_3	q_2	q_0	—	q_7	q_2	q_1	q_2	—	q_8
b	q_6	q_4	—	q_8	—	q_{11}	—	q_2	—	—	q_{11}	—
c	—	—	q_7	—	q_1	q_7	q_7	—	q_7	—	q_7	—
	н/д	н/д	Д	н/д	Д	Д	Д	н/д	Д	н/д	Д	н/д
(10)	Початковий стан: q_6											
	q_0	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5	q_6	q_7	q_8	q_9	q_{10}	q_{11}
a	q_{11}	—	—	—	q_0	—	q_8	q_6	q_{11}	q_8	—	q_4
b	q_2	—	q_0	—	q_2	—	q_2	q_3	q_2	q_1	—	q_2
c	q_0	q_7	q_{10}	q_9	q_8	q_7	q_8	q_8	q_4	q_0	q_7	q_0
	н/д	Д	Д	Д	н/д	Д	н/д	н/д	н/д	н/д	Д	н/д
(11)	Початковий стан: q_8											
	q_0	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5	q_6	q_7	q_8	q_9	q_{10}	q_{11}
a	q_1	q_1	q_4	q_0	q_{10}	q_4	—	q_{11}	—	q_2	q_{10}	q_1
b	q_6	q_6	—	—	q_6	q_8	q_{11}	—	q_3	—	q_6	—
c	q_6	q_8	—	—	q_6	q_8	q_7	q_2	q_7	q_2	q_6	—
	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д	Д	Д	Д	Д	н/д	н/д

(12) Початковий стан: q_{11}

	q_0	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5	q_6	q_7	q_8	q_9	q_{10}	q_{11}
a	—	—	—	—	—	—	q_4	—	—	q_8	—	—
b	q_2	q_1	q_8	q_5	q_{10}	q_1	—	q_5	q_2	—	q_0	q_5
c	—	q_9	—	q_4	—	q_6	—	q_0	—	—	—	q_0
	н/д	н/д	н/д	Д	н/д	н/д	Д	Д	н/д	Д	н/д	Д

Додаткові завдання підвищеного рівня складності

- 1*. Розв'язати «регулярні кросворди» з сайту regexcrossword.com.
- 2*. Написати програму (обов'язково використовуючи бібліотеку роботи з regex-ами), що читає файл з вихідним (source, сирцевим) кодом (іншої) програми мовою C++ і створює файл з аналогічним вихідним кодом, де в усіх двовимірних масивах зроблено обмін індексів — наприклад, $a[x][y+1] \rightarrow a[y+1][x]$; програма повинна допускати також однократну вкладеність квадратних дужок, наприклад $arr[x+dx[k]][y+dy[k]] \rightarrow arr[y+dy[k]][x+dx[k]]$.

Достатньо, щоб програма вміла працювати лише для масивів, оголошених зі статичними розмірами. Намагатися написати аналогічну програму для `vector`-ів, які мають багато різних засобів зміни свого розміру — об'єктивно набагато складніше, і про це не йдеться. Достатньо вважати, що у програмі можливі лише одно- та двовимірні масиви (гарантовано нема 3-, 4-, ...-вимірних), та що для двовимірного масиву завжди вказуються обидва індекси.

- 3*. Створити автомат-розпізнавач, котрий допускає лише слова вигляду:
  - (a) $\{a^{2^k} \mid k \in \mathbb{N}\}$, тобто $aa, aaaa, \underbrace{aaaaaaaa}_{6}, \underbrace{aaaaaaaaaa}_{8}, \underbrace{aaaaaaaaaaaa}_{10}, \dots$
(або довести, що це неможливо);
  - (b) $\{a^{2^k} \mid k \in \mathbb{N}\}$, тобто $aa, aaaa, \underbrace{aaaaaaaa}_{8}, \underbrace{aaaaaaaaaaaaaaaa}_{16}, \dots$
(або довести, що це неможливо).

Слід зробити *обидва* пункти.

- 4*. Написати програму, що емулює роботу (детермінованого) автомата-розпізнавача (задається таблиця переходів, множина допусккових станів та вхідне слово, програма виводить покроковий протокол роботи та покроково візуалізує процес). Достатньо виводити все просто текстом, без красивих зображень.
- 5*. Написати програму, що емулює роботу недетермінованого автомата-розпізнавача з ε -переходами.
- 6*. Реалізувати у вигляді програми мовою програмування алгоритм мінімізації автоматів (Ауфенкампа–Хона). Можливі варіанти постановки задачі (в порядку зростання складності):

- тільки для розпізнавачів (детермінованих повних);
- і для детермінованих повних розпізнавачів, і для Мілі, і для Мура;
- і для детермінованих повних розпізнавачів, і для Мілі, і для Мура, і при цьому максимально використано code reusing — власне мінімізація написана *один раз*, тип автомату визначається за значенням параметра;
- і для детермінованих повних розпізнавачів, і для Мілі, і для Мура, власне мінімізація написана лише один раз, і при цьому підтримка різних типів автоматів робиться не за рахунок значень параметру, а за рахунок того, що мінімізація працює з абстрактним класом-предком, а дії, які для різних автоматів треба робити по-різному, реалізовані у поліморфних перевантаженнях нащадків.

Додатково можна зробити передобробку по виключенню недосяжних станів, але лише якщо власне мінімізація хоч якось реалізована.

7*. Реалізувати програму, що розв’язує таку задачу:

У деяких ВНЗ діє система оцінювання, згідно з якою студент може набрати за предмет від 0 до 100 балів, з них від 0 до 75 — протягом семестру, від 0 до 25 — протягом підсумкового іспиту. Остаточна оцінка визначається залежно від суми семестрових та екзаменаційних балів згідно такої таблиці:

Сума балів	Оцінка європейська	Оцінка національна
90–100	A	відмінно
82–89	B	добре
75–81	C	— ” —
68–74	D	задовільно
60–67	E	— ” —
35–59	FX	незадовільно

В рамках цієї задачі вважаємо, що якщо студент протягом семестру набрав строго менше 35 балів, він/вона не допускається до складання іспиту, і що таких студентів зарані викреслюють зі списків.

При прочитанні згори донизу стовпчику європейських оцінок можуть утворюватися різноманітні «слова». Наприклад, якщо суми балів трьох підряд по списку студентів становлять 92, 75 та 66, вони отримують оцінки A, C та E відповідно, і утворюється «слово» ACE. У випадку оцінки FX, у «слово» додаються обидві літери (спочатку F, потім X).

Іспит — штука ризикована, і знати його результати наперед неможливо. Але викладач приблизно знає рівень знань кожного студента та перелік завдань. Тому він може оцінити ймовірність того, що такий-то студент набере стільки-то балів. Тож нехай для кожного студента відомі ймовірність (у відсотках), що цей студент набере 0 балів, 1 бал, ..., 25 балів — разом 26 цілих невід’ємних чисел, сума яких дорівнює 100. Бали, набрані студентом протягом семестру, теж відомі (як конкретне ціле число від 35 до 75, без яких би не було ймовірностей).

Викладач, що приймає іспит — великий естет, і йому дуже неприємно, коли у «слові», утвореному оцінками, трапляються деякі «некрасиві» підрядки (саме як підрядки, тобто коли літери йдуть підряд).

Напишіть програму, яка знаходитиме ймовірність, що викладач-естет буде задоволеним, бо у «слові» оцінок не трапиться жодного «некрасивого» підрядка.

Перший рядок вхідних даних містить кількість тестових блоків $TEST\_NUM$. У кожному тестовому блоці, перший рядок блоку містить кількість студентів у групі N . Кожен з подальших N рядків містить по 27 цілих чисел, розділених пропусками (пробілами) — кількість семестрових балів (від 35 до 75), та 26 ймовірностей, відповідних 0, 1, 2, ..., 25 екзаменаційним балам (кожна ймовірність невід’ємна, сума дорівнює 100). Наступний рядок містить число K — кількість «некрасивих» з точки зору викладача-естета підрядків, кожен з подальших K рядків тестового блоку — черговий «некрасивий» підрядок. Гарантовано, що кожен з цих K рядків містить лише великі латинські літери (від 2 до 15 штук) і завершується символом переведення рядка.

Ваша програма має вивести на стандартний вихід єдине дійсне число в єдиному рядку — знайдену ймовірність (у відсотках) того, що викладач-естет буде задоволеним. Формат виведення дійсного числа довільний, але із використанням десяткової точки (а не коми). Відповідь зараховуватиметься, якщо відносна похибка не перевищуватиме 10^{-6} .

Вхідні дані	Результат
1	79.5
3	
72 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 1 1 1 1 2 3 5 7 9 14 16 21 12 5 1	
55 0 0 0 1 2 3 4 5 6 7 8 8 9 8 8 7 6 5 4 3 2 2 1 1 0 0	
55 0 0 0 1 2 3 4 5 6 7 8 8 9 8 8 7 6 5 4 3 2 2 1 1 0 0	
2	
DE	
WAW	

У оцінках не може з’явитися літера W, тому підрядок WAW можна відкинути, лишивши тільки DE. 1-й студент набере щонайменше $72+10=82$ балів, тобто не зможе отримати D. Отже, «некрасивий» підрядок DE з’явиться тоді й тільки тоді, коли 2-й студент донабере від 13 до 19 балів (ймовірність $8\%+8\%+7\%+6\%+5\%+4\%+3\%=41\%$), і, водночас, 3-й — від 5 до 12 (ймовірність $3\%+4\%+5\%+6\%+7\%+8\%+8\%+9\%=50\%$). Отже, слово DE з’явиться з імовірністю $0,41 \times 0,5 = 0,205$, а з імовірністю $1-0,205=0,795$ (інакше кажучи, 79,5%) не з’явиться.

Вказівки. Пояснення з умови, хоч і пояснює конкретну відповідь 79,5%, не дає ключа до розв’язання задачі при довільних вхідних даних.

Один зі способів розв’язання (не найефективніший, але достатній для обмежень $K, N \leq 100$) такий. Побудувати (аналогічно завд. 10 зі стор. 271, тільки не на папері для відомих слів, а у програмі для слів, заданих у вхідних даних) недетермінований автомат-розпізнавач, який видає допуск тоді й тільки тоді, коли щойно закінчилося будь-яке з «неприємних» (unpleasant) слів. Потім детермінізувати цей автомат. Потім перетворити цей автомат на ймовірнісний (відомі шість ймовірностей: що поточна вхідна літера, тобто оцінка поточного студента, буде A, що B, тощо; в цьому посібнику такого нема, але деталі можна й придумати самостійно), і зробити, щоб при потраплянні у допусковий стани ймовірність скидувалася на 0. Далі лишається поєднати звичайне застосування автомата до слова з формулою повної ймовірності.

Більш ефективні способи (які можна використовувати не лише при $K, N \leq 100$, а й при $K, N \leq 10^5$) — наприклад, алгоритм Ахо–Корасик —

теж спираються на побудову детермінованого автомата-розпізнавача та перетворення його у ймовірнісний, але іншим способом, без проміжного недетермінованого автомата (а отже, й без детермінізації).

Ця задача (без умови, лише перевірка) доступна як задача «G Exam» змагання №43 «Всякі різні дорішування» сайту ejudge.skipo.edu.ua. Вищенаведений розв'язок, котрий для $K, N \leq 100$, повинен проходити тести 1–26 і давати перевищення часу (тривалості) роботи на тестах 27–31. Розв'язок з більш ефективним способом побудови автомату (наприклад, алгоритм Ахо–Корасик) повинен проходити усі тести 1–31.

Список літератури

Основна література

1. Нікольський Ю. В., Пасічник В. В., Щербина Ю. М. «Дискретна математика», К., ВНУ, 2007.
2. Михайленко В. М., Федоренко Н. Д., Демченко В. В. «Дискретна математика», К., видавництво Європейського університету, 2003.

Додаткова література

(Список впорядкований за алфавітом, бо впорядкувати його за значимістю дуже проблематично. Що важливіше: книга, у котрій є багато матеріалу, але викладення не дуже зрозуміле, чи книга, що перетинається з нашим курсом лише по одній темі, але саме ця одна тема описана якраз так, як треба?..)

3. Андерсон Дж., «Дискретная математика и комбинаторика», М.–СПБ–К., Вильямс, 2004.
4. Ахо А., Сеті Р., Ульман Дж. «Компиляторы. Принципы, технологии, инструменты» М.–СПБ–К., Вильямс, 2001.
5. Виленкин Н. Я., Виленкин А. Н., Виленкин П. А., «Комбинаторика» М., ФИМА–МЦНМО, 2007.
6. Виленкин Н. Я. «Рассказы о множествах» М., МЦНМО, 2007.
7. Емеличев В. А., Мельников О. И., Сарванов В. И., Тышкевич Р. И. «Лекции по теории графов» М., Наука, 1990.
8. Капітонова Ю. В., Кривий С. Л., Летичевський О. А., Луцький Г. М., Печурін М. К. «Основи дискретної математики». К., LitSoft, 2000.
9. Карпов Ю. Г. «Теория автоматов» СПб, Питер, 2002.
10. Кормен Т., Лейзерсон Ч., Ривест Р., Штайн К. «Алгоритмы: построение и анализ» (второе издание) М.–СПБ–К., Вильямс, 2005.
11. Коршунов Ю. М. «Математические основы кибернетики» М., Энергия, 1980.
12. Липски В. «Комбинаторика для программистов» М., Мир, 1988.
13. Михайленко В. М., Федоренко Н. Д. «Спеціальні розділи математики» К., Вища школа, 1992.
14. Новиков О. А. «Дискретная математика для программистов» СПб, Питер, 2000.
15. Рейнгольд Э., Нивергельт Ю., Део Н. «Комбинаторные алгоритмы. Теория и практика» М., Мир, 1980.
16. Сигорский В. П. «Математический аппарат инженера» К., Техніка, 1977.

17. Бен Форта «Освой самостоятельно регулярные выражения. 10 минут на урок» М.–СПБ–К., Вильямс, 2005.
18. Харари Ф. «Теория графов» М., Мир, 1973.
19. Яблонский С. В. «Введение в дискретную математику» М., Наука, 1979.

Показчики

Показчик значків та інших позначок

0.....9	L 51	$\backslash$ 67	C_n^k 136
false.....9	M 51	$-$ 67	$\overline{P}(k_1, k_2, \dots, k_n)$ 138
1.....9	$\downarrow$ 52	$\div$ 67	$\overline{A}_n^k$ 138
true.....9	$ $ 52	$\triangle$ 67	$\overline{C}_n^k$ 139
$\neg$ 9	unknown.....54	$\oplus$ 67	V 160
$-$ 9	$\frac{1}{2}$ 54	$'$ 67	E 160
$'$ 9	$ $ 63	$-$ 67	n 160
$\wedge$ 9	$\mathbb{N}$ 64	2^A 67	m 160
$\cdot$ 9	$\mathbb{N}^+$ 64	$\times$ 76	$\{v_i, v_j\}$ 161
$\&$ 9	$\mathbb{N}_0$ 64	A^n 77	$\langle v_i, v_j \rangle$ 161
$\vee$ 9	$\mathbb{Z}^+$ 64	R 80	$d(v_i)$ 162
$\oplus$ 9	$\mathbb{Z}$ 64	$x R y$ 81	$d_{out}(v_i)$ 162
$\neq$ 9	$\mathbb{Q}$ 64	D 81	$d_{in}(v_i)$ 162
$\triangle$ 9	$\mathbb{R}$ 64	E 82	K_n 163
$\wedge$ 13	$\mathbb{C}$ 64	R^{-1} 82	$K_{p,q}$ 163
$!$ 13	$\emptyset$ 64	$\circ$ 82	E 172
$\&\&$ 13	$\emptyset$ 64	I_A 84	B 172
$ $ 13	U 64	R^n 84	$D(G)$ 175
$\sim$ 13	$\mathcal{U}$ 64	$R_{\equiv}$ 89	$R(G)$ 175
$\&$ 13	E 64	$[x]_{R_{\equiv}}$ 90	st[i].....185
$ $ 13	$\in$ 65	$\prec$ 94	ε 231
$\forall$ 42	$\notin$ 65	$\preceq$ 94	$\cdot$ 232
$\exists$ 43	$\subset$ 65	$<$ 94	$*$ 233
$\exists!$ 43	$\stackrel{\text{def}}{\iff}$ 65	$\leq$ 94	$ $ 234
$\exists x_{S(x)} P(x)$ 45	$\supseteq$ 65	$f : A \rightarrow B$ 100	regex.....236
$\forall x_{S(x)} P(x)$ 46	$\subset$ 66	$\vdots$ 108	
T_0 51	$\cup$ 66	$\overline{\vdots}$ 108	
T_1 51	$\stackrel{\text{def}}{=}$ 66	P_n 135	
S 51	$\cap$ 67	A_n^k 136	

Показчики термінів, інтегровані зі словниками

Українсько-російсько-англійський словник та показчик

або.....	или.....	or.....	9
автомат Мілі.....	автомат Мили.....	Mealy machine.....	261
автомат Мура.....	автомат Мура.....	Moore machine.....	260
автомат-перетворювач.....	автомат-преобразователь.....	finite-state transducer.....	259
автомат-розпізнавач.....	автомат-распознаватель.....	recognizer.....	244
алгоритм Ауфенкампа–Хона.....	алгоритм Ауфенкампа–Хона.....	Aufenkamp–Hohn algorithm.....	265
алгоритм Воршалла.....	алгоритм Уоршалла.....	Warshall's algorithm.....	204
алгоритм Дейкстри.....	алгоритм Дейкстры.....	Dijkstra's algorithm.....	202
алгоритм Еквіда.....	алгоритм Евклида.....	Euclid's algorithm.....	122
алгоритм Флойда.....	алгоритм Флойда.....	Floyd's algorithm.....	204
антисиметричне відношення.....	антисимметричное отношение.....	antisymmetric relation.....	85
асоціативність (“ $\vee$ ”, “ $\wedge$ ”).....	ассоциативность (“ $\vee$ ”, “ $\wedge$ ”).....	associativity (“ $\vee$ ”, “ $\wedge$ ”).....	17
база індукції.....	базис (база) индукции.....	base case (basis).....	114
бектрекінг (відтинання при переборі).....	бэктрекинг (отсечения при переборе).....	back-tracking.....	164
бієкція (бієктивна функція).....	биекция (биективная функция).....	bijection (injective function).....	101
бінарне відношення.....	бинарное отношение.....	binary relation.....	80
бінарне відношення в $A \times B$	бинарное отношение в $A \times B$	binary relation between A and B	81
бінарне відношення на A	бинарное отношение на A	binary relation on A	81
бінарне «у вузькому сенсі» відношення.....	бинарное «в узком смысле» отношение.....	binary relation on A	81
бінарне «у широкому сенсі» відношення.....	бинарное «в широком смысле» отношение.....	binary relation between A and B	81
бінарний.....	бинарный.....	binary.....	10
біном Ньютона.....	бином Ньютона.....	binomial expansion.....	142
біноміальні коефіцієнти.....	биномиальные коэффициенты.....	binomial coefficients.....	141
блок.....	блок.....	block.....	180
булеан множини.....	булеан множества.....	power set of set.....	67
діаграми Венна.....	диаграммы Венна.....	Venn's diagrams.....	66
вершина.....	вершина.....	vertex.....	160
вершинна двозв'язність.....	вершинная двусвязность.....	vertex biconnectedness.....	179
вершинно k -зв'язний граф.....	вершинно k -связный граф.....	k -vertex-connected graph.....	180
сортування вибором.....	сортировка выбором.....	selection sort.....	119
відновлення шляху (зворотній хід).....	восстановление пути (обратный ход).....	restoring path.....	188
відношення.....	отношение.....	relation.....	79
бінарне відношення в $A \times B$	бинарное отношение в $A \times B$	binary relation between A and B	81
бінарне відношення на A	бинарное отношение на A	binary relation on A	81
відношення еквівалентності.....	отношение эквивалентности.....	equivalence relation.....	88
відношення порядку.....	отношение порядка.....	order relation.....	92
матриця відстаней.....	матрица расстояний.....	distance matrix.....	174
відстань.....	расстояние.....	distance.....	173
відтинання при переборі.....	отсечения при переборе.....	back-tracking.....	164

відхиляти слово.....	отклонять слово.....	to decline string.....	245
виключне або.....	исключающее или.....	exclusive or.....	9
вільна змінна.....	свободная переменная.....	free variable.....	44
регулярний вираз.....	регулярное выражение.....	regular expression.....	234
висяча (кінцева) вершина....	висячая (концевая) вершина..	leaf (pendant vertex).....	163
принцип включень та виключень.....	принцип включений и исключений.....	inclusion–exclusion principle...	140
власна підмножина.....	собственное подмножество....	proper subset.....	66
власний підграф.....	собственный подграф.....	proper subgraph.....	166
алгоритм Воршалла.....	алгоритм Уоршалла.....	Warshall's algorithm.....	204
сортування вставками.....	сортировка вставками.....	insertion sort.....	120
вхідне слово.....	входное слово.....	input string.....	244
гамільтонів цикл.....	гамильтонов цикл.....	Hamiltonian cycle.....	182
діаграма Гассе.....	диаграмма Хасе.....	Hasse diagram.....	94
граф.....	граф.....	graph.....	160
граф конденсації.....	граф конденсации.....	condense of graph.....	178
дводольний (двочастковий) граф.....	двудольный граф.....	bipartite graph.....	163
двозв'язна компонента.....	двусвязная компонента.....	biconnected component.....	180
двозв'язність (вершинна та рёберна) графа.....	двусвязность (вершинная и рёберная) графа.....	(vertex and edge) biconnectedness of graph....	179
ДДНФ.....	СДНФ.....	CDNF.....	21
закопи де Моргана.....	законы де Моргана.....	DeMorgan's laws.....	18
алгоритм Дейкстри.....	алгоритм Дейкстры.....	Dijkstra's algorithm.....	202
декартів добуток.....	декартово произведение.....	Cartesian product.....	76
декартів степінь.....	декартова степень.....	Cartesian power.....	77
метод семантичних дерев.....	метод семантических деревьев.....	semantic tree method.....	36
дерево (неорієнтоване).....	дерево (неориентированное)...	tree (undirected).....	208
детермінізація.....	детерминизация.....	powerset construction.....	256
діагональний метод.....	диагональный метод.....	diagonal argument.....	103
діаграма Гассе.....	диаграмма Хасе.....	Hasse diagram.....	94
діаграми Венна.....	диаграммы Венна.....	Venn's diagrams.....	66
діаметр (графа).....	диаметр (графа).....	diameter (of graph).....	175
диз'юнктивна нормальна форма.....	дизъюнктивная нормальная форма.....	disjunctive normal form.....	20
диз'юнкція.....	дизъюнкция.....	disjunction.....	9
принцип Дирихле.....	принцип Дирихле.....	pigeonhole principle.....	102
дискретний.....	дискретный.....	discrete.....	6
дистрибутивність (“ $\wedge$ ” відносно “ $\vee$ ”, “ $\vee$ ” відносно “ $\wedge$ ”)	дистрибутивность (“ $\wedge$ ” относительно “ $\vee$ ”, “ $\vee$ ” относительно “ $\wedge$ ”)	distributivity (“ $\wedge$ ” over “ $\vee$ ”, “ $\vee$ ” over “ $\wedge$ ”)	17
диявольський стан.....	дьявольское состояние.....	diablo state.....	249
ДКНФ.....	СКНФ.....	CCNF.....	21
ДНФ.....	ДНФ.....	DNF.....	20
правило добутку.....	правило произведения.....	rule of product.....	132
добуток автоматів.....	произведение автоматов.....	automata product.....	248
довжина маршруту.....	длина маршрута.....	walk length.....	173
доповнення.....	дополнение.....	complement.....	67
допускати слово.....	допускать слово.....	to accept string.....	245

допусковий стан.....	допускающее состояние.....	accept state.....	245
досконала диз'юнктивна нормальна форма.....	совершенная дизъюнктивная нормальная форма.....	canonical disjunctive normal form.....	21
досконала кон'юнктивна нормальна форма.....	совершенная конъюнктивная нормальная форма.....	canonical conjunctive normal form.....	21
досяжність.....	достижимость.....	reachability.....	172
матриця досяжності.....	матрица достижимости.....	reachability matrix.....	172
дуга (орграфа).....	дуга (орграфа).....	arc (of digraph).....	160
дужкові вирази (підрахунок кількості).....	скобочные выражения (подсчёт количеств).....	parenthis expresession (counting quantity).....	147
ЕД.....	ЭД.....	ED.....	20
круги Ейлера.....	круги Эйлера.....	Euler's diagrams.....	66
теорема Ейлера (про ейлерів цикл).....	теорема Эйлера (об эйлеровом цикле).....	Euler's theorem (about Eulerian cycle).....	181
ейлерів шлях (ланцюг).....	эйлеров путь (эйлерова цепь).....	Eulerian path (trail).....	181
ЕК.....	ЭК.....	EC.....	20
еквівалентні за модулем p	эквивалентны по модулю p	equivalent mod p	88
k -еквівалентні стани.....	k -эквивалентные состояния.....	k -equivalent states.....	264
відношення еквівалентності.....	отношение эквивалентности.....	equivalence relation.....	88
клас еквівалентності.....	класс эквивалентности.....	equivalence class.....	90
еквіваленція.....	эквиваленция.....	iff.....	10
алгоритм Еккліда.....	алгоритм Евклида.....	Euclid's algorithm.....	122
ексцентриситет (вершини).....	эксцентриситет (вершины).....	eccentricity (of vertex).....	175
елемент.....	элемент.....	element.....	63
елементарна диз'юнкція.....	элементарная дизъюнкция.....	elementary disjunction.....	20
елементарна кон'юнкція.....	элементарная конъюнкция.....	elementary conjunction.....	20
енка.....	энка.....	n -tuple.....	76
ε -перехід.....	ε -переход.....	ε -move.....	253
поліном Жегалкіна.....	полином Жегалкина.....	Zhegalkin polynomial.....	23
квантор загальності.....	квантор всеобщности.....	universal quantifier.....	42
заклучний стан.....	заклучительное состояние.....	final state.....	245
закон виключення третього.....	закон исключения третьего.....	law of the excluded middle.....	17
закон заперечення заперечення.....	закон отрицания отрицания.....	law of double negation.....	18
закон контрапозиції імплікації.....	закон контрапозиции импликации.....	law of contraposition.....	18
закон подвійного заперечення.....	закон двойного отрицания.....	law of double negation.....	18
закони де Моргана.....	законы де Моргана.....	DeMorgan's laws.....	18
замикання відношення (рефлексивне/симетричне/транзитивне).....	замыкание отношения (рефлексивное/симметричное/транзитивное).....	closure of relation (reflexive/symmetric/transitive).....	99
замкнений маршрут.....	замкнутый маршрут.....	closed walk.....	171
заперечення.....	отрицание.....	negation.....	9
закон заперечення заперечення.....	закон отрицания отрицания.....	double negation law.....	18
зважений граф.....	взвешенный граф.....	weighted graph.....	161
зворотній хід (відновлення шляху).....	обратный ход (восстановление пути).....	restoring path.....	188
зв'язана змінна.....	связанная переменная.....	bound variable.....	44
зв'язний граф.....	связный граф.....	connected graph.....	176
вершинно k -зв'язний граф.....	вершинно k -связный граф.....	k -vertex-connected graph.....	180

реберно k -зв'язний граф.....	рёберно k -связный граф.....	k -edge-connected graph.....	180
компонента зв'язності.....	компонента связности.....	connected component.....	176
зірочка Кліні.....	звёздочка Клини.....	Kleene star.....	233
злиття.....	слияние.....	merge.....	73
злічenna множина.....	счётное множество.....	countable set.....	104
точка зчленування.....	точка сочленения.....	articulation point.....	179
і.....	и.....	and.....	9
ідемпотентність (" $\vee$ ", " $\wedge$ ")....	идемпотентность (" $\vee$ ", " $\wedge$ ")....	idempotence (" $\vee$ ", " $\wedge$ ").....	18
ізолювана вершина.....	изолированная вершина.....	isolated vertex.....	163
ізоморфні графи.....	изоморфные графы.....	isomorphic graphs.....	164
імплікантна таблиця.....	импликантная таблица.....	prime implicant chart.....	33
імплікація.....	импликация.....	implication.....	10
інваріант графа.....	инвариант графа.....	graph invariant.....	165
інваріант циклу.....	инвариант цикла.....	loop invariant.....	116
індійський алгоритм піднесе- ння до степеню.....	индийский алгоритм возведе- ния в степень.....	repeating squaring.....	124
метод математичної індукції.....	метод математической индуг- кції.....	mathematical induction.....	114
інфіксний запис відношень... ..	инфиксная запись отношений	infix notation for relations.....	81
матриця інциденцій.....	матрица инциденций.....	incidence matrix.....	166
ін'єкція (ін'єктивна функція).	инъекция (инъективная фун- кция).....	injection (injective function)...	101
іррефлексивне відношення... ..	иррефлексивное отношение... ..	irreflexive relation.....	84
квантор існування.....	квантор существования.....	existential quantifier.....	43
істина.....	истина.....	true.....	9
таблиця істинності (побудова)	таблица истинности (построе- ние).....	truth table (constructing).....	15
таблиця істинності (стандар- тна).....	таблица истинности (стандар- тная).....	truth table (standard).....	10
ітерація.....	итерация.....	Kleene star.....	233
теорема Кантора.....	теорема Кантора.....	Cantor's theorem.....	103
каркасне (остовне, стяжне) дерево.....	остовное дерево.....	spanning tree.....	209
каркасне (остовне, стяжне) дерево мінімальної ваги..	остовное дерево минимально- го веса.....	minimum weight spanning tree	210
каркасний (остовний, стя- жний) підграф.....	остовный подграф.....	spanning subgraph.....	166
карта Карно.....	карта Карно.....	Karnaugh map.....	26
картезіанський — див. декар- тів.....	картезианский — см. декартов	cartesian.....	76
числа Каталана.....	числа Каталана.....	Catalan numbers.....	148
метод Квайна–Мак-Класкі... ..	метод Квайна–Мак-Класки... ..	Quine–McCluskey method.....	29
квантор загальності.....	квантор (все)общности.....	universal quantifier.....	42
квантор існування.....	квантор существования.....	existential quantifier.....	43
кінець дуги.....	конец дуги.....	head of arc.....	161
кінцева (висяча) вершина....	концевая (висячая) вершина..	pendant vertex (leaf).....	163
кінці неорієнтованого ребра..	концы неориентированного ребра.....	endpoints of undirected edge...	161
клас еквівалентності.....	класс эквивалентности.....	equivalence class.....	90
класи Поста (T_0 , T_1 , S , L , M)	классы Поста (T_0 , T_1 , S , L , M).....	Post's classes (T_0 , T_1 , S , L , M)	51

зірочка <i>Кліні</i>	звёздочка <i>Клини</i>	Kleene star.....	233
КНФ.....	КНФ.....	CNF.....	20
метод невизначених коефіцієнтів.....	метод неопределённых коэффициентов.....	method of undetermined coefficients.....	24
композиція відношень.....	композиция отношений.....	composition of relations.....	82
компонента двозв'язності.....	компонента двусвязности.....	biconnected component.....	180
компонента зв'язності.....	компонента связности.....	connected <i>component</i>	176
компонента, сильна (сильної зв'язності).....	компонента, сильная (сильной связности).....	component, strong (strongly connected).....	177
компонента, слабка (слабкої зв'язності).....	компонента, слабая (слабой связности).....	component, weak (weakly connected).....	177
комутативність ($\vee$, $\wedge$).....	коммутативность ($\vee$, $\wedge$).....	commutativity ($\vee$, $\wedge$).....	17
конденсація графа.....	конденсация графа.....	condense of graph.....	178
конкатенація.....	конкатенация.....	concatenation.....	232
континуальна множина.....	континуальное множество.....	continuum.....	104
закон <i>контрапозиції</i> імплікації.....	закон <i>контрапозиции</i> импликации.....	contrapositive law.....	18
контрприклад.....	контрпример.....	counterexample.....	42
кон'юнктивна нормальна форма.....	конъюнктивная нормальная форма.....	conjunctive normal form.....	20
кон'юнкція.....	конъюнкция.....	conjunction.....	9
крок індукції.....	шаг индукции.....	inductive <i>step</i>	114
круги Ейлера.....	круги Ейлера.....	Euler's <i>diagrams</i>	66
ксор.....	ксор.....	xor.....	9
ланцюг.....	цепь.....	trail.....	171
лема про накачку.....	лемма о накачке.....	pumping lemma.....	250
лема про рукоштовання.....	лемма о рукопожатиях.....	handshaking lemma.....	162
лінійне відношення.....	линейное отношение.....	linear relation.....	85
ліс.....	лес.....	forest.....	208
максимальний елемент.....	максимальный элемент.....	a <i>maximal</i> element.....	94
маршрут.....	маршрут.....	route.....	170
матіндукція.....	матиндукция.....	math induction.....	114
матриця відстаней.....	матрица расстояний.....	distance <i>matrix</i>	174
матриця досяжності.....	матрица достижимости.....	reachability <i>matrix</i>	172
матриця інцидентів.....	матрица инцидентий.....	incidence <i>matrix</i>	166
матриця суміжності.....	матрица смежности.....	adjacency <i>matrix</i>	167
мережа (зважений граф).....	сеть (взвешенный граф).....	network (weighted graph).....	162
метод Квайна–Мак–Класкі... ..	метод Квайна–Мак–Класки... ..	Quine–McCluskey <i>method</i>	29
метод математичної індукції.....	метод математической индукции.....	mathematical induction.....	114
метод невизначених коефіцієнтів.....	метод неопределённых коэффициентов.....	method of undetermined coefficients.....	24
метод редукції.....	метод редукции.....	tautology test by contradiction.....	37
метод семантичних дерев.....	метод семантических деревьев.....	semantic tree <i>method</i>	36
метод Квайна (перевірки тавтологічності).....	метод Квайна (проверки тавтологичности).....	Quine's <i>method</i> (tautology test).....	35
автомат <i>Мілі</i>	автомат <i>Мили</i>	Mealy machine.....	261
мінімальний елемент.....	минимальный элемент.....	a <i>minimal</i> element.....	94
мінімізація автоматів.....	минимизация автоматов.....	minimization of automata.....	263

мінімізація булевих функцій.	минимизация булевых функций.	minimization of boolean functions	26
міра множини	мера множества	set <i>cardinality</i>	140
міст	мост	bridge	179
множина	множество	set	63
множина станів недетермінований автомат	множество состояний недетерминированного автомата	set of states of nondeterministic automaton	252
регулярна мова	регулярный язык	regular <i>language</i>	233
формальна мова	формальный язык	formal <i>language</i>	231
МОД	МОД	MST	210
закони де Моргана	законы де Моргана	DeMorgan's laws	18
мультиграф	мультиграф	multigraph	161
автомат М'ура	автомат М'ура	Moore machine	260
функція на	функция на	function <i>onto</i>	101
найбільший елемент	наибольший элемент	the <i>greatest</i> element	94
найменший елемент	наименьший элемент	the <i>least</i> element	94
лема про накачку	лемма о накачке	pumping lemma	250
напівстепінь виходу	полустепень исхода	out-degree	162
напівстепінь входу	полустепень захода	in-degree	162
не	не	not	9
не порівнювані	не сравнимы	non-comparable	93
метод невизначених коефіцієнтів	метод неопределённых коэффициентов	method of <i>undetermined coefficients</i>	24
недетермінований автомат	недетерминированный автомат	nondeterministic automaton	252
незважений граф	невзвешенный граф	unweighted graph	161
неорієнтований граф	неориентированный граф	undirected graph	160
неповний вигляд автомату	неполный вид автомата	partial automaton	248
відношення нестрогого порядку	отношение нестрогого порядка	weak order	93
відношення лінійного порядку	отношение линейного порядка	total order	93
ε -НКА	ε -НКА	ε -NFA	253
НКА	НКА	NFA	253
біном Н'ютона	бином Н'ютона	binomial expansion	142
обернена функція	обратная функция	inverse function	101
обернене відношення	обратное отношение	inverse relation	82
область визначення	область определения	domain	81
область значень	область значений	codomain	82
обхід графу	обход графа	graph traversal	184
обхід у ширину (вшир)	обход в ширину	breadth-first <i>traversal</i>	184
обхід у глибину (вглиб)	обход в глубину	depth-first <i>traversal</i>	192
об'єднання	объединение	union	66
об'єднання	объединение	union	232
ОДМВ	ОДМВ	MWST	210
односторонньо зв'язний оргграф	односторонне связный оргграф	semiconnected digraph	177
слабо зв'язний оргграф	слабо связный оргграф	weakly digraph	177
оргграф (орієнтований граф)	оргграф (ориентированный граф)	digraph (directed graph)	161

орграф, односторонньо зв'язний.....	орграф, односторонне связный.....	digraph, semiconnected.....	177
орграф, сильно зв'язний.....	орграф, сильно связный.....	digraph, strongly connected....	177
орграф, слабо зв'язний.....	орграф, слабо связный.....	digraph, weakly connected.....	177
орієнтований граф.....	ориентированный граф.....	directed graph.....	160
остовне (каркасне, стяжне) дерево.....	остовное дерево.....	spanning tree.....	209
остовне (каркасне, стяжне) дерево мінімальної ваги..	остовное дерево минимального веса.....	minimum weight <i>spanning tree</i>	210
остовний (каркасний, стяжний) підграф.....	остовный подграф.....	spanning subgraph.....	166
трикутник <i>Паскаля</i>	треугольник <i>Паскаля</i>	Pascal's triangle.....	142
передісторія.....	предыстория.....	prehistory.....	244
перестановки.....	перестановки.....	permutations.....	135
перестановки з повтореннями	перестановки с повторениями	permutations of multiset.....	137
автомат-перетворювач.....	автомат-преобразователь.....	finite-state <i>transducer</i>	259
перетин.....	пересечение.....	intersection.....	67
ε -перехід.....	ε -переход.....	ε -move.....	253
функція переходів.....	функция переходов.....	state-transition function.....	244
функція переходів.....	функция переходов.....	state-transition function.....	245
функція переходів.....	функция переходов.....	state-transition function.....	245
петля.....	петля.....	self-loop.....	161
підграф.....	подграф.....	subgraph.....	165
підграф, породжений множиною вершин.....	подграф, порождённый множеством вершин.....	subgraph induced by vertices set.....	166
власна підмножина.....	собственное подмножество...	proper <i>subset</i>	66
стрілка <i>Пірса</i>	стрелка <i>Пирса</i>	Peirce arrow.....	52
побітові операції.....	битовые операции.....	bitwise operators.....	13
функціонально повна система	функционально полная система.....	functionally <i>complete</i> set.....	50
повне відношення.....	полное отношение.....	total relation.....	85
повний вигляд автомату.....	полный вид автомата.....	total automaton.....	249
повний граф.....	полный граф.....	complete graph.....	163
повний дводольний (двочастковий) граф.....	полный двудольный граф....	complete bipartite graph.....	163
подання бінарного відношення матрицею.....	представление бинарного отношения матрицей.....	matrix <i>presentation</i> of binary relation.....	81
матриця бінарного відношення.....	матрица бинарного отношения.....	binary relation matrix.....	81
подання множини характеристичним предикатом.....	задание множества характеристическим предикатом.	set-builder notation with predicate.....	63
подання предикатів.....	представление предикатов....	presentation of predicates.....	40
закон подвійного заперечення	закон двойного отрицания...	double negation law.....	18
поліном Жегалкіна.....	полином Жегалкина.....	Zhegalkin <i>polynomial</i>	23
порівнювані та не порівнювані елементи.....	сравнимые и не сравнимые элементы.....	comparable and non-comparable elements.....	93
порівнювані за модулем p	сравнимы по модулю p	equivalent mod p	88
підграф, породжений множиною вершин.....	подграф, порождённый множеством вершин.....	subgraph <i>induced</i> by vertices set.....	166
порожнє слово.....	пустое слово.....	empty string.....	231
порожня множина.....	пустое множество.....	empty set.....	64

відношення порядку.....	отношение порядка.....	order relation.....	92
класи Поста (T_0, T_1, S, L, M)	классы Поста (T_0, T_1, S, L, M).....	Post's classes (T_0, T_1, S, L, M)	51
початковий стан.....	начальное состояние.....	initial state.....	244
початок дуги.....	начало дуги.....	tail of arc.....	161
пошук у глибину (вглиб).....	поиск в глубину.....	depth-first search.....	192
пошук у глибину (вглиб).....	поиск в глубину.....	depth-first search.....	192
пошук у графі.....	поиск в графе.....	graph search.....	184
пошук у ширину (вшир).....	поиск в ширину.....	breadth-first search.....	184
правило суми.....	правило суммы.....	rule of sum.....	132
правило добутку.....	правило произведения.....	rule of product.....	132
«правило частки».....	«правило частного».....	«rule of division».....	137
правильний підграф.....	правильный подграф.....	full subgraph.....	166
предикат.....	предикат.....	predicate.....	39
представник класу еквівалентності.....	представитель класса эквивалентности.....	representative of equivalence class.....	91
принцип включень та виключень.....	принцип включений и исключений.....	inclusion–exclusion principle...	140
принцип Дирихле.....	принцип Дирихле.....	pigeonhole principle.....	102
пріоритети логічних операцій	приоритеты логических операций.....	precedence of logical connectives.....	11
простий граф.....	простой граф.....	simple graph.....	162
простий ланцюг.....	простая цепь.....	simple path.....	171
простий цикл.....	простой цикл.....	simple cycle.....	171
радіус (графа).....	радиус (графа).....	radius (of graph).....	175
список ребер.....	список рёбер.....	edge list.....	170
реберна двозв'язність.....	рёберная двусвязность.....	edge biconnectedness.....	179
реберно k -зв'язний граф.....	рёберно k -связный граф.....	k -edge-connected graph.....	180
ребро.....	ребро.....	edge.....	160
регулярна мова.....	регулярный язык.....	regular language.....	233
регулярний вираз.....	регулярное выражение.....	regular expression.....	234
регулярний (однорідний) граф.....	регулярный (однородный) граф.....	regular graph.....	163
метод редукції.....	метод редукции.....	reduction method.....	37
рекурентні співвідношень.....	рекуррентные соотношения...	recurrence relations.....	144
релаксація оцінки відстані.....	релаксация оценки расстояния.....	relaxation of shortest-path estimate.....	202
рефлексивне відношення.....	рефлексивное отношение.....	reflexive relation.....	84
рівнопотужні множини.....	равномощные множества.....	equipotent sets.....	102
різниця.....	разность.....	difference.....	67
розбиття.....	разбиение.....	partition.....	91
розбиття.....	разбиение.....	partition.....	177
розміщення з n по k	размещения из n по k	k -permutations of n -element sequence.....	136
розміщення з повтореннями з n по k	размещения с повторениями из n по k	strings.....	138
розпізнавати мову.....	распознавать язык.....	to recognize language.....	245
автомат-розпізнавач.....	автомат-распознаватель.....	recognizer.....	244
розширення відношення порядку до лінійного.....	расширение отношения порядка до линейного.....	linear extention of order.....	96
лема про рукожаття.....	лемма о рукожатиях.....	handshaking lemma.....	162

метод семантичних дерев.....	метод семантических дере- вьев.....	semantic tree method.....	36
сильна компонента.....	сильна компонента.....	strong component.....	177
сильно зв'язний оргграф.....	сильно связный оргграф.....	strongly connected digraph....	177
символ.....	символ.....	symbol.....	231
симетрична різниця.....	симметрическая разность.....	symmetric difference.....	67
симетричне відношення.....	симметричное отношение.....	symmetric relation.....	85
склеювання ЕК.....	склеивание ЭК.....	combining EC.....	30
скорочена ДНФ.....	сокращённая ДНФ.....	prime implicants.....	32
скорочене обчислення логі- чних виразів.....	сокращённое вычисление ло- гических выражений.....	short-circuit evaluation of boolean expressions.....	13
слабка компонента.....	слабая компонента.....	weak component.....	177
слово.....	слово.....	string.....	231
порожнє слово.....	пустое слово.....	empty string.....	231
сортування вибором.....	сортировка выбором.....	selection sort.....	119
сортування вставками.....	сортировка вставками.....	insertion sort.....	120
списки суміжності.....	списки смежности.....	adjacency lists.....	169
список ребер.....	список рёбер.....	edge list.....	170
сполучення з n по k	сочетания из n по k	k -combinations of n -element set	136
сполучення з повтореннями з n по k	сочетания с повторениями из n по k	k -combination with repetitions of n -element set.....	139
стан (автомату).....	состояние (автомата).....	state (automaton's).....	244
статус (стан) вершини.....	статус (состояние) вершины..	vertex status (state).....	185
ступінь вершини.....	степень вершины.....	vertex degree.....	162
ступінь відношення.....	степень відношення.....	power of relation.....	84
ступінь мови.....	степень языка.....	power of language.....	233
стрілка Пірса.....	стрелка Пирса.....	Peirce arrow.....	52
відношення строгого порядку	отношение строгого порядка.	strict order.....	93
стяжне (остовне, каркасне) дерево.....	остовное дерево.....	spanning tree.....	209
стяжне (остовне, каркасне) дерево мінімальної ваги..	остовное дерево минимально- го веса.....	minimum weight spanning tree	210
стяжний (остовний, карка- сний) підграф.....	остовный подграф.....	spanning subgraph.....	166
правило суми.....	правило суммы.....	rule of sum.....	132
матриця суміжності.....	матрица смежности.....	adjacency matrix.....	167
списки суміжності.....	списки смежности.....	adjacency lists.....	169
суперпозиція відношень.....	суперпозиция отношений.....	composition of relations.....	82
сюр'єкція (сюр'єктивна фун- кція).....	сюръекция (сюръективная функция).....	surjection (surjective function).	101
таблиця істинності (побудова)	таблица истинности (построе- ние).....	truth table (constructing).....	15
таблиця істинності (стандар- тна).....	таблица истинности (стандар- тная).....	truth table (standard).....	10
таблиця поглинань.....	таблица поглощений.....	prime implicant chart.....	33
тавтологія.....	тавтология.....	tautology.....	34
теорема Дірака.....	теорема Дирака.....	Dirac's theorem.....	183
теорема Ейлера (про ейлерів цикл).....	теорема Эйлера (об эйлеро- вом цикле).....	Euler's theorem (about Euleri- an cycle).....	181
теорема Кантора.....	теорема Кантора.....	Cantor's theorem.....	103
теорема Кліні.....	теорема Клини.....	Kleene theorem.....	249

теорема Поста про функціональну повноту.....	теорема Поста о функциональной полноте.....	Post's functional completeness theorem.....	52
тернарний.....	тернарный.....	ternary.....	10
топологічне сортування відношення порядку.....	топологическая сортировка отношения порядка.....	topological sorting of order....	96
топологічне сортування орграфа.....	топологическая сортировка орграфа.....	topological sort (topsort) of digraph.....	196
тор.....	тор.....	torus.....	26
тотожне відношення.....	тождественное отношение....	equality relation.....	84
точка зчленування.....	точка сочленения.....	articulation <i>point</i>	179
транзитивне відношення.....	транзитивное отношение.....	transitive relation.....	85
тризначна логіка.....	трёхзначная логика.....	three-value logic.....	54
трикутник Паскаля.....	треугольник Паскаля.....	Pascal's <i>triangle</i>	142
унарний.....	унарный.....	unary.....	10
універсум.....	универсум.....	universe.....	64
фактор-множина.....	фактор-множество.....	quotient set.....	91
фіктивна змінна.....	фиктивная переменная.....	non-essential variable.....	17
алгоритм Флойда.....	алгоритм Флойда.....	Floyd's algorithm.....	204
формальна мова.....	формальный язык.....	formal language.....	231
функціонально повна система	функционально полная система.....	functionally complete set.....	50
функція.....	функция.....	function.....	100
функція переходів.....	функция переходов.....	state-transition function.....	244
подання множини характеристичним предикатом.....	задание множества характеристическим предикатом	set-builder notation with predicate.....	63
хвіст черги.....	хвост очереди.....	tail of queue.....	184
хиба.....	ложь.....	false.....	9
центр (графа).....	центр (графа).....	center (of graph).....	175
центральна вершина.....	центральная вершина.....	central vertex.....	175
цикл.....	цикл.....	tour.....	171
черга.....	очередь.....	queue.....	184
голова черги.....	голова очереди.....	head of queue.....	184
числа Каталана.....	числа Каталана.....	Catalan <i>numbers</i>	148
чорна діра.....	чёрная дыра.....	black hole.....	249
швидке піднесення до степеню (ітеративне).....	быстрое возведение в степень (итерационное).....	exponentiation by squaring (iterative).....	124
швидке піднесення до степеню (рекурсивне).....	быстрое возведение в степень (рекурсивное).....	exponentiation by squaring (recursive).....	127
штрих Шеффера.....	штрих Шеффера.....	Sheffer stroke.....	52
пошук у ширину (вшир).....	поиск в ширину.....	breadth-first search.....	184
шлях.....	путь.....	walk.....	170
штрих Шеффера.....	штрих Шеффера.....	Sheffer <i>stroke</i>	52
явний перелік.....	явный перечень.....	explicit enumeration.....	63
ε -НСА.....	ε -НКА.....	ε -NFA.....	253
ε -перехід.....	ε -переход.....	ε -move.....	253
$\overline{C}_n^k$	$\overline{C}_n^k$	$\left(\overline{\binom{n}{k}}\right)$	139
A_n^k	A_n^k	$[n]_k$	136
C_n^k	C_n^k	$\binom{n}{k}$	136
k -еквівалентні стани.....	k -эквивалентные состояния..	k -equivalent states.....	264
k -зв'язний (вершинно) граф..	k -связный (вершинно) граф..	k -vertex-connected graph.....	180

k -зв'язний (реберно) граф....	k -связный (реберно) граф....	k -edge-connected graph.....	180
n -арний.....	n -арный.....	n -ary.....	10
n -ка.....	n -ка.....	n -tuple.....	76
3-значна логіка.....	3-значная логика.....	3-value logic.....	54
метод <i>Квайна</i> (перевірки тавтологічності).....	метод <i>Квайна</i> (перевірки тавтологічності).....	Quine's method (tautology test).....	35

Російсько-українсько-англійський словник та покажчик

автомат Мілі.....	автомат Мілі.....	Mealy machine.....	261
автомат Мура.....	автомат Мура.....	Moore machine.....	260
автомат-преобразователь.....	автомат-перетворювач.....	finite-state transducer.....	259
автомат-распознаватель.....	автомат-розпізнавач.....	recognizer.....	244
алгоритм Ауфенкампа–Хона.....	алгоритм Ауфенкампа–Хона.....	Aufenkamp–Hohn algorithm...	265
алгоритм Дейкстры.....	алгоритм Дейкстри.....	Dijkstra's <i>algorithm</i>	202
алгоритм Евклида.....	алгоритм Евкліда.....	Euclid's <i>algorithm</i>	122
алгоритм Уоршалла.....	алгоритм Воршалла.....	Warshall's <i>algorithm</i>	204
алгоритм Флойда.....	алгоритм Флойда.....	Floyd's <i>algorithm</i>	204
антисимметричное отношение.....	антисимметричне відношення.....	antisymmetric relation.....	85
ассоциативность (“ $\vee$ ”, “ $\wedge$ ”).....	асоціативність (“ $\vee$ ”, “ $\wedge$ ”).....	associativity (“ $\vee$ ”, “ $\wedge$ ”).....	17
базис (база) индукции.....	база індукції.....	base case (basis).....	114
биекция (биективная функция).....	бієкція (бієктивна функція).....	bijection (injective function)...	101
бинарное «в узком смысле» отношение.....	бінарне «у вузькому сенсі» відношення.....	binary relation on A	81
бинарное «в широком смысле» отношение.....	бінарне «у широкому сенсі» відношення.....	binary relation between A and B	81
бинарное отношение.....	бінарне відношення.....	binary relation.....	80
бинарное отношение в $A \times B$	бінарне відношення в $A \times B$	binary relation between A and B	81
бинарное отношение на A	бінарне відношення на A	binary relation on A	81
бинарный.....	бінарний.....	binary.....	10
бином Ньютона.....	біном Ньютона.....	binomial expansion.....	142
биномиальные коэффициенты.....	біноміальні коефіцієнти.....	binomial coefficients.....	141
блок.....	блок.....	block.....	180
булеан множества.....	булеан множини.....	power set of set.....	67
быстрое возведение в степень (итерационное).....	швидке піднесення до степеню (ітеративне).....	exponentiation by squaring (iterative).....	124
быстрое возведение в степень (рекурсивное).....	швидке піднесення до степеню (рекурсивне).....	exponentiation by squaring (recursive).....	127
бэктрекинг (отсечения при переборе).....	бектрекінг (відтинання при переборі).....	back-tracking.....	164
диаграммы <i>Венна</i>	діаграми <i>Венна</i>	Venn's diagrams.....	66
вершина.....	вершина.....	vertex.....	160
вершинная двусвязность.....	вершинна двозв'язність.....	vertex biconnectedness.....	179
вершинно k -связный граф.....	вершинно k -зв'язний граф.....	k -vertex-connected graph.....	180
взвешенный граф.....	зважений граф.....	weighted graph.....	161
висячая (концевая) вершина.....	висяча (кінцева) вершина.....	leaf (pendant vertex).....	163
принцип включений и исключений.....	принцип включень та виключень.....	inclusion–exclusion principle...	140

восстановление пути (обратный ход).....	відновлення шляху (зворотній хід).....	restoring path.....	188
квантор всеобщности.....	квантор загальності.....	universal quantifier.....	42
сортировка вставками.....	сортування вставками.....	insertion sort.....	120
входное слово.....	вхідне слово.....	input string.....	244
сортировка выбором.....	сортування вибором.....	selection sort.....	119
регулярное выражение.....	регулярний вираз.....	regular expression.....	234
гамильтонов цикл.....	гамільтонів цикл.....	Hamiltonian cycle.....	182
граф.....	граф.....	graph.....	160
граф конденсации.....	граф конденсації.....	condense of graph.....	178
закон двойного отрицания....	закон подвійного заперечення	double negation law.....	18
двудольный граф.....	дводольний (двочастковий) граф.....	bipartite graph.....	163
двусвязная компонента.....	двозв'язна компонента.....	biconnected component.....	180
двусвязность (вершинная и рёберная) графа.....	двозв'язність (вершинна та рёберна) графа.....	(vertex and edge) <i>biconnectedness</i> of graph....	179
законы де Моргана.....	закони де Моргана.....	DeMorgan's laws.....	18
алгоритм Дейкстры.....	алгоритм Дейкстри.....	Dijkstra's algorithm.....	202
декартова степень.....	декартів степінь.....	Cartesian power.....	77
декартово произведение.....	декартів добуток.....	Cartesian product.....	76
дерево (неориентированное)..	дерево (неорієнтоване).....	tree (undirected).....	208
метод семантических деревьев.....	метод семантичних дерев.....	semantic tree method.....	36
детерминизация.....	детермінізація.....	powerset construction.....	256
диагональный метод.....	діагональний метод.....	diagonal argument.....	103
диаграмма Хассе.....	діаграма Гассе.....	Hasse <i>diagram</i>	94
диаграммы Венна.....	діаграми Венна.....	Venn's <i>diagrams</i>	66
диаметр (графа).....	діаметр (графа).....	diameter (of graph).....	175
дизъюнктивная нормальная форма.....	диз'юнктивна нормальна форма.....	disjunctive normal form.....	20
дизъюнкция.....	диз'юнкція.....	disjunction.....	9
принцип Дирихле.....	принцип Дирихле.....	pigeonhole principle.....	102
дискретный.....	дискретний.....	discrete.....	6
дистрибутивность ("∧" относительно "∨", "∨" относительно "∧").....	дистрибутивність ("∧" відносно "∨", "∨" відносно "∧").....	distributivity ("∧" over "∨", "∨" over "∧").....	17
длина маршрута.....	довжина маршруту.....	walk <i>length</i>	173
ДНФ.....	ДНФ.....	DNF.....	20
дополнение.....	доповнення.....	complement.....	67
допускать слово.....	допускати слово.....	to <i>accept</i> string.....	245
допускающее состояние.....	допусковий стан.....	accept state.....	245
матрица достижимости.....	матриця досяжності.....	reachability matrix.....	172
достижимость.....	досяжність.....	reachability.....	172
дуга (орграфа).....	дуга (орграфа).....	arc (of digraph).....	160
дьявольское состояние.....	диявольський стан.....	diablo state.....	249
алгоритм Евклида.....	алгоритм Еккліда.....	Euclid's algorithm.....	122
полином Жегалкина.....	поліном Жегалкіна.....	Zhegalkin polynomial.....	23
задание множества характеристическим предикатом.....	подання множини характеристичним предикатом.....	set-builder notation with predicate.....	63
заключительное состояние....	заклучний стан.....	final state.....	245

закон двойного отрицания...	закон подвійного заперечення	law of double negation.....	18
закон исключения третьего...	закон виключення третього...	law of the excluded middle....	17
закон контрапозиции имплика- ции.....	закон контрапозиції імплікації	law of contraposition.....	18
закон отрицания отрицания...	закон заперечення заперечен- ня.....	law of double negation.....	18
законы де Моргана.....	закони де Моргана.....	DeMorgan's laws.....	18
замкнутый маршрут.....	замкнений маршрут.....	closed walk.....	171
замыкание отноше- ния (рефлексив- ное/симметричное/транзитивное)	замикання відноше- ння (рефлексив- не/симетричне/транзитивне)	closure of relation (reflexi- ve/symmetric/transitive).	99
звёздочка Клини.....	зірочка Кліні.....	Kleene star.....	233
и.....	і.....	and.....	9
идемпотентность (" $\vee$ ", " $\wedge$ ")...	ідемпотентність (" $\vee$ ", " $\wedge$ ")...	idempotence (" $\vee$ ", " $\wedge$ ").....	18
изолированная вершина.....	ізолювана вершина.....	isolated vertex.....	163
изоморфные графы.....	ізоморфні графи.....	isomorphic graphs.....	164
или.....	або.....	or.....	9
импликантная таблица.....	імплікантна таблиця.....	prime implicant chart.....	33
импликация.....	імплікація.....	implication.....	10
инвариант графа.....	інваріант графа.....	graph invariant.....	165
инвариант цикла.....	інваріант циклу.....	loop invariant.....	116
индийский алгоритм возведе- ния в степень.....	індійський алгоритм піднесе- ння до степеню.....	repeating squaring.....	124
метод математической инду- кции.....	метод математичної індукції.	mathematical induction.....	114
инфиксная запись отношений	інфіксний запис відношень...	infix notation for relations....	81
матрица инциденций.....	матрица інциденцій.....	incidence matrix.....	166
инъекция (инъективная фун- кция).....	ін'єкція (ін'єктивна функція).	injection (injective function)...	101
иррефлексивное отношение...	іррефлексивне відношення...	irreflexive relation.....	84
исключающее или.....	виключне або.....	exclusive or.....	9
истина.....	істина.....	true.....	9
таблица истинности (построе- ние).....	таблица істинності (побудова)	truth table (constructing).....	15
таблица истинности (стандар- тная).....	таблица істинності (стандар- тна).....	truth table (standard).....	10
итерация.....	ітерація.....	Kleene star.....	233
теорема Кантора.....	теорема Кантора.....	Cantor's theorem.....	103
карта Карно.....	карта Карно.....	Karnaugh map.....	26
картезианский — см. декартов	картезіанський — див. декар- тів.....	cartesian.....	76
числа Каталана.....	числа Каталана.....	Catalan numbers.....	148
метод Квайна–Мак-Класки...	метод Квайна–Мак-Класкі...	Quine–McCluskey method....	29
квантор (все)общности.....	квантор загальності.....	universal quantifier.....	42
квантор существования.....	квантор існування.....	existential quantifier.....	43
класс эквивалентности.....	клас еквівалентності.....	equivalence class.....	90
классы Поста (T_0 , T_1 , S , L , M).....	класи Поста (T_0 , T_1 , S , L , M)	Post's classes (T_0 , T_1 , S , L , M)	51
звёздочка Клини.....	зірочка Кліні.....	Kleene star.....	233
КНФ.....	КНФ.....	CNF.....	20
коммутативность (" $\vee$ ", " $\wedge$ ")...	комутативність (" $\vee$ ", " $\wedge$ ")....	commutativity (" $\vee$ ", " $\wedge$ ").....	17

композиция отношений.....	композиція відношень.....	composition of relations.....	82
компонента двусвязности.....	компонента двозв'язності.....	biconnected component.....	180
компонента связности.....	компонента зв'язності.....	connected <i>component</i>	176
компонента, сильная (сильной связности).....	компонента, сильна (сильної зв'язності).....	component, strong (strongly connected).....	177
компонента, слабая (слабой связности).....	компонента, слабка (слабої зв'язності).....	component, weak (weakly connected).....	177
конденсация графа.....	конденсація графа.....	condense of graph.....	178
конец дуги.....	кінець дуги.....	head of arc.....	161
конкатенация.....	конкатенація.....	concatenation.....	232
континуальное множество....	континуальна множина.....	continuum.....	104
закон <i>контрапозиции</i> импликации.....	закон <i>контрапозиції</i> імплікації.....	contrapositive law.....	18
контрпример.....	контрприклад.....	counterexample.....	42
концевая (висячая) вершина..	кінцева (висяча) вершина....	pendant vertex (leaf).....	163
концы неориентированного ребра.....	кінці неорієнтованого ребра..	endpoints of undirected edge..	161
конъюнктивная нормальная форма.....	кон'юнктивна нормальна форма.....	conjunctive normal form.....	20
конъюнкция.....	кон'юнкція.....	conjunction.....	9
метод неопределённых коэффициентов.....	метод невизначених коефіцієнтів.....	method of undetermined <i>coefficients</i>	24
круги Ейлера.....	круги Ейлера.....	Euler's <i>diagrams</i>	66
ксор.....	ксор.....	xor.....	9
лемма о накачке.....	лема про накачку.....	pumping lemma.....	250
лемма о рукопожатиях.....	лема про рукошлявання.....	handshaking lemma.....	162
лес.....	ліс.....	forest.....	208
линейное отношение.....	лінійне відношення.....	linear relation.....	85
ложь.....	хиба.....	false.....	9
максимальный элемент.....	максимальний елемент.....	a <i>maximal</i> element.....	94
маршрут.....	маршрут.....	route.....	170
матиндукция.....	матіндукція.....	math induction.....	114
матрица достижимости.....	матрица досяжності.....	reachability <i>matrix</i>	172
матрица инцидентий.....	матрица інцидентій.....	incidence <i>matrix</i>	166
матрица расстояний.....	матрица відстаней.....	distance <i>matrix</i>	174
матрица смежности.....	матрица суміжності.....	adjacency <i>matrix</i>	167
мера множества.....	міра множини.....	set <i>cardinality</i>	140
метод Квайна–Мак–Класки...	метод Квайна–Мак–Класкі...	Quine–McCluskey <i>method</i>	29
метод математической индукции.....	метод математичної індукції.....	mathematical induction.....	114
метод неопределённых коэффициентов.....	метод невизначених коефіцієнтів.....	method of undetermined <i>coefficients</i>	24
метод редукции.....	метод редукції.....	tautology test by contradiction	37
метод семантических деревьев.....	метод семантичних дерев.....	semantic tree <i>method</i>	36
метод Квайна (проверки тавтологичности).....	метод Квайна (перевірки тавтологічності).....	Quine's <i>method</i> (tautology test).....	35
автомат <i>Милли</i>	автомат <i>Мілі</i>	Mealy machine.....	261
минимальный элемент.....	мінімальний елемент.....	a <i>minimal</i> element.....	94
минимизация автоматов.....	мінімізація автоматів.....	minimization of automata.....	263

минимизация булевых функций.....	мінімізація булевих функцій..	minimization of boolean functions.....	26
множество.....	множина.....	set.....	63
множество состояний недетерминированного автомата.....	множина станів недетермінований автомат.....	set of states of nondeterministic automaton.....	252
МОД.....	МОД.....	MST.....	210
законы де Моргана.....	закони де Моргана.....	DeMorgan's laws.....	18
мост.....	міст.....	bridge.....	179
мультиграф.....	мультиграф.....	multigraph.....	161
автомат Мура.....	автомат Мура.....	Moore machine.....	260
функция на.....	функція на.....	function onto.....	101
наибольший элемент.....	найбільший елемент.....	the greatest element.....	94
наименьший элемент.....	найменший елемент.....	the least element.....	94
лемма о накачке.....	лема про накачку.....	pumping lemma.....	250
начало дуги.....	початок дуги.....	tail of arc.....	161
начальное состояние.....	початковий стан.....	initial state.....	244
не.....	не.....	not.....	9
не сравнимы.....	не порівнювані.....	non-comparable.....	93
невзвешенный граф.....	незважений граф.....	unweighted graph.....	161
недетерминированный автомат.....	недетермінований автомат....	nondeterministic automaton...	252
метод неопределённых коэффициентов.....	метод невизначених коефіцієнтів.....	method of undetermined coefficients.....	24
неориентированный граф.....	неорієнтований граф.....	undirected graph.....	160
неполный вид автомата.....	неповний вигляд автомату....	partial automaton.....	248
отношение нестрогого порядка.....	відношення нестрогого порядку.....	weak order.....	93
отношение линейного порядка.....	відношення лінійного порядку.....	total order.....	93
ϵ -НКА.....	ϵ -НКА.....	ϵ -NFA.....	253
НКА.....	НКА.....	NFA.....	253
бином Ньютона.....	біном Ньютона.....	binomial expansion.....	142
область значений.....	область значень.....	codomain.....	82
область определения.....	область визначення.....	domain.....	81
обратная функция.....	обернена функція.....	inverse function.....	101
обратное отношение.....	обернене відношення.....	inverse relation.....	82
обратный ход (восстановление пути).....	зворотній хід (відновлення шляху).....	restoring path.....	188
обход в ширину.....	обхід у ширину (вшир).....	breadth-first traversal.....	184
обход в глубину.....	обхід у глибину (вглиб).....	depth-first traversal.....	192
обход графа.....	обхід графу.....	graph traversal.....	184
квантор общности.....	квантор загальності.....	universal quantifier.....	42
объединение.....	об'єднання.....	union.....	66
объединение.....	об'єднання.....	union.....	232
ОДМВ.....	ОДМВ.....	MWST.....	210
односторонне связный оргграф.....	односторонньо зв'язний оргграф.....	semiconnected digraph.....	177
слабо связный оргграф.....	слабо зв'язний оргграф.....	weakly digraph.....	177
оргграф (ориентированный граф).....	оргграф (орієнтований граф)...	digraph (directed graph).....	161

орграф, односторонне зв'язний.....	орграф, односторонньо зв'язний.....	digraph, semiconnected.....	177
орграф, сильно зв'язний.....	орграф, сильно зв'язний.....	digraph, strongly connected....	177
орграф, слабо зв'язний.....	орграф, слабо зв'язний.....	digraph, weakly connected.....	177
ориентированный граф.....	орієнтований граф.....	directed graph.....	160
остовное дерево.....	остовне (каркасне, стяжне) дерево.....	spanning tree.....	209
остовное дерево минимального веса.....	остовне (каркасне, стяжне) дерево мінімальної ваги..	minimum weight <i>spanning tree</i>	210
остовный подграф.....	остовний (каркасний, стяжний) підграф.....	spanning subgraph.....	166
отклонять слово.....	відхиляти слово.....	to <i>decline</i> string.....	245
отношение.....	відношення.....	relation.....	79
бинарное отношение в $A \times B$.	бінарне відношення в $A \times B$ ..	binary <i>relation</i> between A and B	81
бинарное отношение на A	бінарне відношення на A	binary <i>relation</i> on A	81
отношение порядка.....	відношення порядку.....	order <i>relation</i>	92
отношение эквивалентности..	відношення еквівалентності..	equivalence <i>relation</i>	88
отрицание.....	заперечення.....	negation.....	9
закон отрицания отрицания..	закон заперечення заперечення.....	double negation law.....	18
отсечения при переборе.....	відтинання при переборі.....	back-tracking.....	164
очередь.....	черга.....	queue.....	184
голова очереди.....	голова черги.....	head of queue.....	184
треугольник Паскаля.....	трикутник Паскаля.....	Pascal's triangle.....	142
пересечение.....	перетин.....	intersection.....	67
перестановки.....	перестановки.....	permutations.....	135
перестановки с повторениями	перестановки з повтореннями	permutations of multiset.....	137
ε -переход.....	ε -перехід.....	ε -move.....	253
функция переходов.....	функція переходів.....	state-transition function.....	244
функция переходов.....	функція переходів.....	state-transition function.....	245
функция переходов.....	функція переходів.....	state-transition function.....	245
петля.....	петля.....	self-loop.....	161
стрелка Пирса.....	стрілка Пірса.....	Peirce arrow.....	52
битовые операции.....	бітові операції.....	bitwise operators.....	13
подграф.....	підграф.....	subgraph.....	165
подграф, порождённый множеством вершин.....	підграф, породжений множиною вершин.....	subgraph induced by vertices set.....	166
собственное подмножество...	власна підмножина.....	proper <i>subset</i>	66
поиск в глубину.....	пошук у глибину (вглиб).....	depth-first <i>search</i>	192
поиск в глубину.....	пошук у глибину (вглиб).....	depth-first <i>search</i>	192
поиск в графе.....	пошук у графі.....	graph <i>search</i>	184
поиск в ширину.....	пошук у ширину (вшир).....	breadth-first <i>search</i>	184
полином Жегалкина.....	поліном Жегалкіна.....	Zhegalkin <i>polynomial</i>	23
функционально полная система.....	функціонально повна система	functionally <i>complete</i> set.....	50
полное отношение.....	повне відношення.....	total <i>relation</i>	85
полный вид автомата.....	повний вигляд автомату.....	total automaton.....	249
полный граф.....	повний граф.....	complete graph.....	163
полустепень захода.....	напівстепінь входу.....	in-degree.....	162

полустепень исхода.....	напівстепінь виходу.....	out-degree.....	162
подграф, порождённый мно- жством вершин.....	підграф, породжений множи- ною вершин.....	subgraph induced by vertices set.....	166
отношение порядка.....	відношення порядку.....	order relation.....	92
классы Поста ($T_0, T_1, S, L,$ M).....	класи Поста (T_0, T_1, S, L, M)	Post's classes (T_0, T_1, S, L, M)	51
правило произведения.....	правило добутку.....	rule of product.....	132
правило суммы.....	правило суми.....	rule of sum.....	132
«правило частного».....	«правило частки».....	«rule of division».....	137
правильный подграф.....	правильний підграф.....	full subgraph.....	166
предикат.....	предикат.....	predicate.....	39
представитель класса эквива- лентности.....	представник класу еквівав- лентності.....	representative of equivalence class.....	91
представление бинарного отношения матрицей.....	подання бінарного відношен- ня матрицею.....	matrix presentation of binary relation.....	81
матрица бинарного отноше- ния.....	матрица бінарного відношен- ня.....	binary relation matrix.....	81
представление предикатов.....	подання предикатів.....	presentation of predicates.....	40
предыстория.....	передісторія.....	prehistory.....	244
автомат-преобразователь.....	автомат-перетворювач.....	finite-state transducer.....	259
принцип включений и исклю- чений.....	принцип включень та виклю- чень.....	inclusion-exclusion principle...	140
принцип Дирихле.....	принцип Дирихле.....	pigeonhole principle.....	102
приоритеты логических опе- раций.....	пріоритети логічних операцій	precedence of logical connecti- ves.....	11
произведение автоматов.....	добуток автоматів.....	automata product.....	248
правило произведения.....	правило добутку.....	rule of product.....	132
простая цепь.....	простий ланцюг.....	simple path.....	171
простой граф.....	простий граф.....	simple graph.....	162
простой цикл.....	простий цикл.....	simple cycle.....	171
пустое множество.....	порожня множина.....	empty set.....	64
пустое слово.....	порожнє слово.....	empty string.....	231
путь.....	шлях.....	walk.....	170
равномощные множества.....	рівнопотужні множини.....	equipotent sets.....	102
радиус (графа).....	радіус (графа).....	radius (of graph).....	175
разбиение.....	розбиття.....	partition.....	91
разбиение.....	розбиття.....	partition.....	177
размещения из n по k	розміщення з n по k	k -permutations of n -element sequence.....	136
размещения с повторениями из n по k	розміщення з повтореннями з n по k	strings.....	138
разность.....	різниця.....	difference.....	67
автомат-распознаватель.....	автомат-розпізнавач.....	recognizer.....	244
распознавать язык.....	розпізнавати мову.....	to recognize language.....	245
расстояние.....	відстань.....	distance.....	173
матрица расстояний.....	матрица відстаней.....	distance matrix.....	174
расширение отношения по- рядка до линейного.....	розширення відношення по- рядку до лінійного.....	linear extention of order.....	96
список рёбер.....	список ребер.....	edge list.....	170
рёберная двусвязность.....	рёберна двозв'язність.....	edge biconnectedness.....	179
рёберно k -связный граф.....	рёберно k -зв'язний граф.....	k -edge-connected graph.....	180

ребро.....	ребро.....	edge.....	160
регулярное выражение.....	регулярний вираз.....	regular expression.....	234
регулярный (однородный) граф.....	регулярний (однорідний) граф.....	regular graph.....	163
регулярный язык.....	регулярна мова.....	regular language.....	233
метод <i>редукции</i>	метод <i>редукції</i>	reduction method.....	37
рекуррентные соотношения...	рекурентні співвідношень....	recurrence relations.....	144
релаксация оценки расстояния.....	релаксація оцінки відстані....	relaxation of shortest-path estimate.....	202
рефлексивное отношение.....	рефлексивне відношення.....	reflexive relation.....	84
лемма о рукопожатиях.....	лема про <i>рукостискання</i>	handshaking lemma.....	162
свободная переменная.....	вільна змінна.....	free variable.....	44
связанная переменная.....	зв'язана змінна.....	bound variable.....	44
компонента <i>связности</i>	компонента <i>зв'язності</i>	connected component.....	176
связный граф.....	зв'язний граф.....	connected graph.....	176
вершинно <i>k-связный</i> граф....	вершинно <i>k-зв'язний</i> граф...	<i>k</i> -vertex-connected graph.....	180
рёберно <i>k-связный</i> граф.....	рёберно <i>k-зв'язний</i> граф.....	<i>k</i> -edge-connected graph.....	180
СДНФ.....	ДДНФ.....	CDNF.....	21
метод <i>семантических деревьев</i>	метод <i>семантичних дерев</i>	semantic tree method.....	36
сеть (взвешенный граф).....	мережа (зважений граф).....	network (weighted graph).....	162
сильна компонента.....	сильна компонента.....	strong component.....	177
сильно связный орграф.....	сильно зв'язний орграф.....	strongly connected digraph....	177
символ.....	символ.....	symbol.....	231
симметрическая разность....	симетрична різниця.....	symmetric difference.....	67
симметричное отношение....	симетричне відношення.....	symmetric relation.....	85
склеивание ЭК.....	склеювання ЕК.....	combining EC.....	30
СКНФ.....	ДКНФ.....	CCNF.....	21
скобочные выражения (подсчёт количеств).....	дужкові вирази (підрахунок кількості).....	parenthis expresession (counting quantity).....	147
слабая компонента.....	слабка компонента.....	weak component.....	177
слияние.....	злиття.....	merge.....	73
слово.....	слово.....	string.....	231
пустое слово.....	порожнє слово.....	empty <i>string</i>	231
матрица смежности.....	матрица <i>суміжності</i>	adjacency matrix.....	167
списки смежности.....	списки <i>суміжності</i>	adjacency lists.....	169
собственное подмножество....	власна підмножина.....	proper subset.....	66
собственный подграф.....	власний підграф.....	proper subgraph.....	166
совершенная дизъюнктивная нормальная форма.....	досконала диз'юнктивна нормальна форма.....	canonical disjunctive normal form.....	21
совершенная конъюнктивная нормальная форма.....	досконала кон'юнктивна нормальна форма.....	canonical conjunctive normal form.....	21
сокращённая ДНФ.....	скорочена ДНФ.....	prime implicants.....	32
сокращённое вычисление логических выражений....	скорочене обчислення логічних виразів.....	short-circuit evaluation of boolean expressions.....	13
сортировка вставками.....	сортування вставками.....	insertion <i>sort</i>	120
сортировка выбором.....	сортування вибором.....	selection <i>sort</i>	119
состояние (автомата).....	стан (автомату).....	state (automaton's).....	244
сочетания из <i>n</i> по <i>k</i>	сполучення з <i>n</i> по <i>k</i>	<i>k</i> -combinations of <i>n</i> -element set	136

сочетания с повторениями из n по k	сполучення з повтореннями з n по k	k -combination with repetitions of n -element set.....	139
точка сочленения.....	точка зчленування.....	articulation point.....	179
списки смежности.....	списки суміжності.....	adjacency lists.....	169
список рёбер.....	список ребер.....	edge list.....	170
сравнимые и не сравнимые элементы.....	порівнювані та не порівнюва- ні елементи.....	comparable and non- comparable elements.....	93
сравнимы по модулю p	порівнювані за модулем p	equivalent mod p	88
статус (состояние) вершины..	статус (стан) вершини.....	vertex status (state).....	185
степень вершины.....	ступінь вершини.....	vertex degree.....	162
степень відношення.....	ступінь відношення.....	power of relation.....	84
степень языка.....	ступінь мови.....	power of language.....	233
стрелка Пирса.....	стрілка Пірса.....	Peirce arrow.....	52
отношение строгого порядка.	відношення строгого порядку	strict order.....	93
правило суммы.....	правило суми.....	rule of sum.....	132
суперпозиция отношений.....	суперпозиція відношень.....	composition of relations.....	82
квантор существования.....	квантор існування.....	existential quantifier.....	43
счётное множество.....	зліченна множина.....	countable set.....	104
сюръекция (сюръективная функция).....	сюр'єкція (сюр'єктивна фун- кція).....	surjection (surjective function).	101
таблица истинности (построе- ние).....	таблица істинності (побудова)	truth table (constructing).....	15
таблица истинности (стандар- тная).....	таблица істинності (стандар- тна).....	truth table (standard).....	10
таблица поглощений.....	таблица поглинань.....	prime implicant chart.....	33
тавтология.....	тавтологія.....	tautology.....	34
теорема Дирака.....	теорема Дірака.....	Dirac's theorem.....	183
теорема Кантора.....	теорема Кантора.....	Cantor's theorem.....	103
теорема Клини.....	теорема Кліні.....	Kleene theorem.....	249
теорема Поста о функцио- нальной полноте.....	теорема Поста про функцио- нальну повноту.....	Post's functional completeness theorem.....	52
теорема Эйлера (об эйлеро- вом цикле).....	теорема Ейлера (про ейлерів цикл).....	Euler's theorem (about Euleri- an cycle).....	181
тернарный.....	тернарний.....	ternary.....	10
тождественное отношение....	тотожнє відношення.....	equality relation.....	84
топологическая сортировка орграфа.....	топологічне сортування орграфа.....	topological sort (topsort) of di- graph.....	196
топологическая сортировка отношения порядка.....	топологічне сортування від- ношення порядку.....	topological sorting of order....	96
тор.....	тор.....	torus.....	26
точка сочленения.....	точка зчленування.....	articulation point.....	179
транзитивное отношение.....	транзитивне відношення.....	transitive relation.....	85
треугольник Паскаля.....	трикутник Паскаля.....	Pascal's triangle.....	142
трёхзначная логика.....	тризначна логіка.....	three-value logic.....	54
унарный.....	унарний.....	unary.....	10
универсум.....	універсум.....	universe.....	64
алгоритм Уоршалла.....	алгоритм Воршалла.....	Warshall's algorithm.....	204
фактор-множество.....	фактор-множина.....	quotient set.....	91
фиктивная переменная.....	фіктивна змінна.....	non-essential variable.....	17
алгоритм Флойда.....	алгоритм Флойда.....	Floyd's algorithm.....	204

формальный язык.....	формальна мова.....	formal language.....	231
функционально полная система.....	функціонально повна система.....	functionally complete set.....	50
функция.....	функція.....	function.....	100
функция переходов.....	функція переходів.....	state-transition function.....	244
задание множества характеристическим предикатом.....	подання множини характеристичним предикатом.....	set-builder notation with predicate.....	63
диаграмма Хассе.....	діаграма Гассе.....	Hasse diagram.....	94
хвост очереди.....	хвіст черги.....	tail of queue.....	184
центр (графа).....	центр (графа).....	center (of graph).....	175
центральная вершина.....	центральна вершина.....	central vertex.....	175
цепь.....	ланцюг.....	trail.....	171
цикл.....	цикл.....	tour.....	171
чёрная дыра.....	чорна діра.....	black hole.....	249
числа Каталана.....	числа Каталана.....	Catalan numbers.....	148
шаг индукции.....	крок індукції.....	inductive step.....	114
штрих Шеффера.....	штрих Шеффера.....	Sheffer stroke.....	52
поиск в ширину.....	пошук у ширину (вшир).....	breadth-first search.....	184
штрих Шеффера.....	штрих Шеффера.....	Sheffer stroke.....	52
ЭД.....	ЕД.....	ED.....	20
круги Эйлера.....	круги Ейлера.....	Euler's diagrams.....	66
теорема Эйлера (об эйлеровом цикле).....	теорема Ейлера (про ейлерів цикл).....	Euler's theorem (about Eulerian cycle).....	181
эйлеров путь (эйлерова цепь).....	ейлерів шлях (ланцюг).....	Eulerian path (trail).....	181
ЭК.....	ЕК.....	EC.....	20
класс эквивалентности.....	клас еквівалентності.....	equivalence class.....	90
отношение эквивалентности.....	відношення еквівалентності.....	equivalence relation.....	88
эквивалентны по модулю p	еквівалентні за модулем p	equivalent mod p	88
k -эквивалентные состояния.....	k -еквівалентні стани.....	k -equivalent states.....	264
эквиваленция.....	еквіваленція.....	iff.....	10
эксцентриситет (вершины).....	ексцентриситет (вершини).....	eccentricity (of vertex).....	175
элемент.....	елемент.....	element.....	63
элементарная дизъюнкция.....	елементарна диз'юнкція.....	elementary disjunction.....	20
элементарная конъюнкция.....	елементарна кон'юнкція.....	elementary conjunction.....	20
энка.....	енка.....	n -tuple.....	76
ε -переход.....	ε -перехід.....	ε -move.....	253
явный перечень.....	явний перелік.....	explicit enumeration.....	63
регулярный язык.....	регулярна мова.....	regular language.....	233
формальный язык.....	формальна мова.....	formal language.....	231
ε -НКА.....	ε -НКА.....	ε -NFA.....	253
ε -переход.....	ε -перехід.....	ε -move.....	253
$\overline{C}_n^k$	$\overline{C}_n^k$	$\binom{n}{k}$	139
A_n^k	A_n^k	$[n]_k$	136
C_n^k	C_n^k	$\binom{n}{k}$	136
k -связный (вершинно) граф.....	k -зв'язний (вершинно) граф.....	k -vertex-connected graph.....	180
k -связный (реберно) граф.....	k -зв'язний (реберно) граф.....	k -edge-connected graph.....	180
k -эквивалентные состояния.....	k -еквівалентні стани.....	k -equivalent states.....	264
n -арный.....	n -арний.....	n -ary.....	10
n -ка.....	n -ка.....	n -tuple.....	76
3-значная логика.....	3-значна логіка.....	3-value logic.....	54

метод <i>Квайна</i> (перевірки тавтологічності).....	метод <i>Квайна</i> (перевірки тавтологічності).....	Quine's method (tautology test).....	35
полный двудольный граф....	повний дводольний (двочастковий) граф.....	complete bipartite graph.....	163

Англо-українсько-російський словник та покажчик

accept state.....	допусковий стан.....	допускающее состояние.....	245
to accept string.....	допускати слово.....	допускать слово.....	245
addition principle.....	правило суми.....	правило суммы.....	132
adjacency lists.....	списки суміжності.....	списки смежности.....	169
adjacency matrix.....	матриця суміжності.....	матрица смежности.....	167
Dijkstra's algorithm.....	алгоритм Дейкстри.....	алгоритм Дейкстры.....	202
Euclid's algorithm.....	алгоритм Евкліда.....	алгоритм Евклида.....	122
Floyd's algorithm.....	алгоритм Флойда.....	алгоритм Флойда.....	204
Warshall's algorithm.....	алгоритм Воршалла.....	алгоритм Уоршалла.....	204
and.....	і.....	и.....	9
antisymmetric relation.....	антисиметричне відношення..	антисимметричное отношение	85
arc (of digraph).....	дуга (орграфа).....	дуга (орграфа).....	160
Peirce arrow.....	стрілка Пірса.....	стрелка Пирса.....	52
articulation point.....	точка зчленування.....	точка сочленения.....	179
associativity ("∨", "∧").....	асоціативність ("∨", "∧").....	ассоциативность ("∨", "∧")....	17
Aufenkamp–Hohn algorithm...	алгоритм Ауфенкампа–Хона..	алгоритм Ауфенкампа–Хона..	265
back-tracking.....	відтинання при переборі.....	отсечения при переборе.....	164
base case (basis).....	база індукції.....	базис (база) индукции.....	114
BFS.....	пошук у ширину (вшир).....	поиск в ширину.....	184
biconditional.....	еквіваленція.....	эквиваленция.....	10
biconnected component.....	двозв'язна компонента.....	двусвязная компонента.....	180
(vertex and edge) bi-connectedness of graph....	двозв'язність (вершинна та реберна) графа.....	двусвязность (вершинная и реберная) графа.....	179
bijection (injective function)...	бієкція (бієктивна функція)..	биекция (биективная функция).....	101
binary.....	бінарний.....	бинарный.....	10
binary relation.....	бінарне відношення.....	бинарное отношение.....	80
binary relation between A and B	бінарне відношення в $A \times B$ ..	бинарное отношение в $A \times B$ ..	81
binary relation matrix.....	матриця бінарного відношення.....	матрица бинарного отношения.....	81
binary relation on A	бінарне відношення на A	бинарное отношение на A	81
binomial coefficients.....	біноміальні коефіцієнти.....	биномиальные коэффициенты	141
binomial expansion.....	біном Ньютона.....	бином Ньютона.....	142
bipartite graph.....	дводольний (двочастковий) граф.....	двудольный граф.....	163
complete bipartite graph.....	повний дводольний (двочастковий) граф.....	полный двудольный граф....	163
bitwise operators.....	побітові операції.....	побитовые операции.....	13
black hole.....	чорна діра.....	чёрная дыра.....	249
block.....	блок.....	блок.....	180
bound variable.....	зв'язана змінна.....	связанная переменная.....	44
breadth-first search.....	пошук у ширину (вшир).....	поиск в ширину.....	184

bridge.....	міст.....	мост.....	179
canonical conjunctive normal form.....	досконала кон'юнктивна нормальна форма.....	совершенная конъюнктивная нормальная форма.....	21
canonical disjunctive normal form.....	досконала диз'юнктивна нормальна форма.....	совершенная дизъюнктивная нормальная форма.....	21
Cantor's theorem.....	теорема Кантора.....	теорема Кантора.....	103
set cardinality.....	міра множини.....	мера множества.....	140
Cartesian power.....	декартів степінь.....	декартова степень.....	77
Cartesian product.....	декартів добуток.....	декартово произведение.....	76
Catalan numbers.....	числа Каталана.....	числа Каталана.....	148
CCNF.....	ДКНФ.....	СКНФ.....	21
CDNF.....	ДДНФ.....	СДНФ.....	21
center (of graph).....	центр (графа).....	центр (графа).....	175
central vertex.....	центральна вершина.....	центральная вершина.....	175
prime implicant chart.....	таблиця поглинань.....	таблица поглощений.....	33
equivalence class.....	клас еквівалентності.....	класс эквивалентности.....	90
closed walk.....	замкнений маршрут.....	замкнутый маршрут.....	171
closure of relation (reflexive/symmetric/transitive).....	замикання відношення (рефлексивне/симетричне/транзитивне).....	замыкание отношения (рефлексивное/симметричное/транзитивное).....	99
CNF.....	КНФ.....	КНФ.....	20
codomain.....	область значень.....	область значений.....	82
method of undetermined coefficients.....	метод невизначених коефіцієнтів.....	метод неопределённых коэффициентов.....	24
k -combination with repetitions of n -element set.....	сполучення з повтореннями з n по k	сочетания с повторениями из n по k	139
k -combinations of n -element set.....	сполучення з n по k	сочетания из n по k	136
combining EC.....	склеювання ЕК.....	склеивание ЭК.....	30
commutativity (" $\vee$ ", " $\wedge$ ").....	комутативність (" $\vee$ ", " $\wedge$ ").....	коммутативность (" $\vee$ ", " $\wedge$ ").....	17
comparable and non-comparable elements.....	порівнювані та не порівнювані елементи.....	сравнимые и не сравнимые элементы.....	93
complement.....	доповнення.....	дополнение.....	67
complete graph.....	повний граф.....	полный граф.....	163
functionally complete set.....	функціонально повна система.....	функционально полная система.....	50
connected component.....	компонента зв'язності.....	компонента связности.....	176
component, strong (strongly connected).....	компонента, сильна (сильної зв'язності).....	компонента, сильная (сильной связности).....	177
component, weak (weakly connected).....	компонента, слабка (слабої зв'язності).....	компонента, слабая (слабой связности).....	177
composition of relations.....	композиція відношень.....	композиция отношений.....	82
concatenation.....	конкатенація.....	конкатенация.....	232
condense of graph.....	конденсація графа.....	конденсация графа.....	178
conjunction.....	кон'юнкція.....	конъюнкция.....	9
conjunctive normal form.....	кон'юнктивна нормальна форма.....	конъюнктивная нормальная форма.....	20
connected component.....	компонента зв'язності.....	компонента связности.....	176
connected graph.....	зв'язний граф.....	связный граф.....	176
k -edge-connected graph.....	реберно k -зв'язний граф.....	рёберно k -связный граф.....	180
k -vertex-connected graph.....	вершинно k -зв'язний граф.....	вершинно k -связный граф.....	180

continuum.....	континуальна множина.....	континуальное множество....	104
tautology test by <i>contradiction</i>	метод <i>редукції</i>	метод <i>редукции</i>	37
contrapositive law.....	закон <i>контрапозиції</i> імплікації.....	закон <i>контрапозиции</i> импликации.....	18
countable set.....	зліченна множина.....	счётное множество.....	104
counterexample.....	контрприклад.....	контрпример.....	42
to <i>decline</i> string.....	відхиляти слово.....	отклонять слово.....	245
vertex <i>degree</i>	ступінь вершини.....	степень вершины.....	162
DeMorgan's laws.....	закони <i>де Моргана</i>	законы <i>де Моргана</i>	18
depth-first search.....	пошук у <i>глибину</i> (вглиб).....	поиск в <i>глубину</i>	192
DFS.....	пошук у <i>глибину</i> (вглиб).....	поиск в <i>глубину</i>	192
diablo state.....	диявольський стан.....	дьявольское состояние.....	249
diagonal argument.....	діагональний метод.....	диагональный метод.....	103
Hasse <i>diagram</i>	діаграма Гассе.....	диаграмма Хассе.....	94
Euler's <i>diagrams</i>	круги Ейлера.....	круги Ейлера.....	66
Venn's <i>diagrams</i>	діаграми Венна.....	диаграммы Венна.....	66
diameter (of graph).....	діаметр (графа).....	диаметр (графа).....	175
difference.....	різниця.....	разность.....	67
digraph (directed graph).....	орграф (орієнтований граф).....	орграф (ориентированный граф).....	161
digraph, semiconnected.....	орграф, односторонньо зв'язний.....	орграф, односторонне связный.....	177
digraph, strongly connected....	орграф, сильно зв'язний.....	орграф, сильно связный.....	177
digraph, weakly connected.....	орграф, слабко зв'язний.....	орграф, слабо связный.....	177
Dijkstra's algorithm.....	алгоритм <i>Дейкстри</i>	алгоритм <i>Дейкстры</i>	202
Dirac's theorem.....	теорема Дірака.....	теорема Дирака.....	183
directed graph.....	орієнтований граф.....	ориентированный граф.....	160
discrete.....	дискретний.....	дискретный.....	6
disjunction.....	диз'юнкція.....	дизъюнкция.....	9
disjunctive normal form.....	диз'юнктивна нормальна форма.....	дизъюнктивная нормальная форма.....	20
distance.....	відстань.....	расстояние.....	173
distance matrix.....	матриця <i>відстаней</i>	матрица <i>расстояний</i>	174
distributivity (" $\wedge$ " over " $\vee$ ", " $\vee$ " over " $\wedge$ ").....	дистрибутивність (" $\wedge$ " відносно " $\vee$ ", " $\vee$ " відносно " $\wedge$ ")	дистрибутивность (" $\wedge$ " относительно " $\vee$ ", " $\vee$ " относительно " $\wedge$ ").....	17
DNF.....	ДНФ.....	ДНФ.....	20
domain.....	область визначення.....	область определения.....	81
double negation law.....	закон <i>подвійного заперечення</i>	закон <i>двойного отрицания</i>	18
EC.....	ЕК.....	ЭК.....	20
eccentricity (of vertex).....	ексцентриситет (вершини)....	эксцентриситет (вершины)...	175
ED.....	ЕД.....	ЭД.....	20
edge.....	ребро.....	ребро.....	160
edge biconnectedness.....	рёберна двозв'язність.....	рёберная двусвязность.....	179
edge list.....	список <i>ребер</i>	список <i>рёбер</i>	170
element.....	елемент.....	элемент.....	63
elementary conjunction.....	елементарна кон'юнкція.....	элементарная конъюнкция...	20
elementary disjunction.....	елементарна диз'юнкція.....	элементарная дизъюнкция...	20
empty set.....	порожня множина.....	пустое множество.....	64
empty string.....	порожнє слово.....	пустое слово.....	231

endpoints of undirected edge...	кінці неорієнтованого ребра...	концы неориентированного ребра.....	161
ε -move.....	ε -перехід.....	ε -переход.....	253
equality relation.....	тотожнє відношення.....	тождественное отношение....	84
equipotent sets.....	рівнопотужні множини.....	равномощные множества.....	102
equivalence class.....	клас еквівалентності.....	класс эквивалентности.....	90
equivalence relation.....	відношення еквівалентності..	отношение эквивалентности..	88
equivalent mod p	порівнювані за модулем p ...	сравнимы по модулю p	88
k -equivalent states.....	k -еквівалентні стани.....	k -эквивалентные состояния..	264
Euclid's algorithm.....	алгоритм Еккліда.....	алгоритм Евклида.....	122
Euler's diagrams.....	круги Ейлера.....	круги Эйлера.....	66
Eulerian path (trail).....	ейлерів шлях (ланцюг).....	эйлеров путь (эйлерова цепь).	181
Euler's theorem (about Eulerian cycle).....	теорема Ейлера (про ейлерів цикл).....	теорема Эйлера (об эйлеровом цикле).....	181
exclusive or.....	виключне або.....	исключающее или.....	9
existential quantifier.....	квантор існування.....	квантор существования.....	43
explicit enumeration.....	явний перелік.....	явный перечень.....	63
exponentiation by squaring (iterative).....	швидке піднесення до степеню (ітеративне).....	быстрое возведение в степень (итерационное).....	124
exponentiation by squaring (recursive).....	швидке піднесення до степеню (рекурсивне).....	быстрое возведение в степень (рекурсивное).....	127
regular expression.....	регулярний вираз.....	регулярное выражение.....	234
linear extension of order.....	розширення відношення порядку до лінійного.....	расширение отношения порядка до линейного.....	96
false.....	хиба.....	ложь.....	9
final state.....	заклучний стан.....	заключительное состояние....	245
finite-state transducer.....	автомат-перетворювач.....	автомат-преобразователь....	259
Floyd's algorithm.....	алгоритм Флойда.....	алгоритм Флойда.....	204
forest.....	ліс.....	лес.....	208
formal language.....	формальна мова.....	формальный язык.....	231
free variable.....	вільна змінна.....	свободная переменная.....	44
full subgraph.....	правильний підграф.....	правильный подграф.....	166
function.....	функція.....	функция.....	100
functionally complete set.....	функціонально повна система	функционально полная система.....	50
graph.....	граф.....	граф.....	160
graph search.....	пошук у графі.....	поиск в графе.....	184
graph traversal.....	обхід графу.....	обход графа.....	184
the greatest element.....	найбільший елемент.....	наибольший элемент.....	94
Hamiltonian cycle.....	гамільтонів цикл.....	гамильтонов цикл.....	182
handshaking lemma.....	лема про рукоштовання.....	лемма о рукопожатиях.....	162
Hasse diagram.....	діаграма Гассе.....	диаграмма Хассе.....	94
head of arc.....	кінець дуги.....	конец дуги.....	161
head of queue.....	голова черги.....	голова очереди.....	184
idempotence (" $\vee$ ", " $\wedge$ ").....	ідемпотентність (" $\vee$ ", " $\wedge$ ")....	идемпотентность (" $\vee$ ", " $\wedge$ ")...	18
iff.....	еквіваленція.....	эквиваленция.....	10
implication.....	імплікація.....	импликация.....	10
in-degree.....	напівстепені входу.....	полустепень захода.....	162
incidence matrix.....	матриця інцидентій.....	матрица инцидентий.....	166

inclusion–exclusion principle...	принцип <i>включень та виключень</i>	принцип <i>включений и исключений</i>	140
subgraph <i>induced</i> by vertices set.....	підграф, <i>породжений</i> множиною вершин.....	подграф, <i>порождённый</i> множеством вершин.....	166
mathematical <i>induction</i>	метод математичної <i>індукції</i>	метод математической <i>индукции</i>	114
inductive step.....	крок <i>індукції</i>	шаг <i>индукции</i>	114
infix notation for relations.....	інфіксний запис відношень.....	инфиксная запись отношений.....	81
initial state.....	початковий стан.....	начальное состояние.....	244
injection (injective function)...	ін'єкція (ін'єктивна функція).....	инъекция (инъективная функция).....	101
input string.....	вхідне слово.....	входное слово.....	244
insertion sort.....	сортування <i>вставками</i>	сортировка <i>вставками</i>	120
intersection.....	перетин.....	пересечение.....	67
graph <i>invariant</i>	інваріант графа.....	инвариант графа.....	165
loop <i>invariant</i>	інваріант циклу.....	инвариант цикла.....	116
inverse function.....	обернена функція.....	обратная функция.....	101
inverse relation.....	обернене відношення.....	обратное отношение.....	82
irreflexive relation.....	іррефлексивне відношення.....	иррефлексивное отношение.....	84
isolated vertex.....	ізольована вершина.....	изолированная вершина.....	163
isomorphic graphs.....	ізоморфні графи.....	изоморфные графы.....	164
Karnaugh map.....	карта Карно.....	карта Карно.....	26
Kleene star.....	ітерація.....	итерация.....	233
Kleene theorem.....	теорема Кліні.....	теорема Клини.....	249
formal <i>language</i>	формальна мова.....	формальный язык.....	231
regular <i>language</i>	регулярна мова.....	регулярный язык.....	233
law of contraposition.....	закон контрапозиції імплікації.....	закон контрапозиции импликации.....	18
law of double negation.....	закон подвійного заперечення.....	закон двойного отрицания.....	18
law of the excluded middle.....	закон виключення третього.....	закон исключения третьего.....	17
DeMorgan's <i>laws</i>	закони де Моргана.....	законы де Моргана.....	18
leaf (pendant vertex).....	вісяча (кінцева) вершина.....	висячая (концевая) вершина.....	163
the <i>least</i> element.....	найменший елемент.....	наименьший элемент.....	94
walk <i>length</i>	довжина маршруту.....	длина маршрута.....	173
linear relation.....	лінійне відношення.....	линейное отношение.....	85
linear order.....	відношення <i>лінійного</i> порядку.....	отношение <i>линейного</i> порядка.....	93
edge <i>list</i>	список ребер.....	список рёбер.....	170
adjacency <i>lists</i>	списки суміжності.....	списки смежности.....	169
loop invariant.....	інваріант циклу.....	инвариант цикла.....	116
mathematical induction.....	метод математичної <i>індукції</i>	метод математической <i>индукции</i>	114
adjacency <i>matrix</i>	матриця суміжності.....	матрица смежности.....	167
distance <i>matrix</i>	матриця відстаней.....	матрица расстояний.....	174
incidence <i>matrix</i>	матриця інциденцій.....	матрица инцидентий.....	166
binary relation <i>matrix</i>	матриця бінарного відношення.....	матрица бинарного отношения.....	81
reachability <i>matrix</i>	матриця досяжності.....	матрица достижимости.....	172
a <i>maximal</i> element.....	максимальний елемент.....	максимальный элемент.....	94
Mealy machine.....	автомат Мілі.....	автомат Мили.....	261

merge.....	злиття.....	слияние.....	73
reduction <i>method</i>	метод редукції.....	метод редукции.....	37
semantic tree <i>method</i>	метод семантичних дерев.....	метод семантических дере- вьев.....	36
method of undetermined coeffi- cients.....	метод невизначених коефіці- єнтів.....	метод неопределённых коэф- фициентов.....	24
Quine's <i>method</i> (tautology test).....	метод Квайна (перевірки тав- тологічності).....	метод Квайна (проверки тав- тологичности).....	35
Quine–McCluskey <i>method</i>	метод Квайна–Мак–Класкі...	метод Квайна–Мак–Класки...	29
a <i>minimal</i> element.....	мінімальний елемент.....	минимальный элемент.....	94
minimization of automata.....	мінімізація автоматів.....	минимизация автоматов.....	263
minimization of boolean functi- ons.....	мінімізація булевих функцій..	минимизация булевых фун- кций.....	26
Moore machine.....	автомат Мұра.....	автомат Мұра.....	260
DeMorgan's laws.....	закони де <i>Моргана</i>	законы де <i>Моргана</i>	18
MST.....	МОД.....	МОД.....	210
multigraph.....	мультиграф.....	мультиграф.....	161
multiplication principle.....	правило добутку.....	правило произведения.....	132
MWST.....	ОДМВ.....	ОДМВ.....	210
negation.....	заперечення.....	отрицание.....	9
network (weighted graph).....	мережа (зважений граф).....	сеть (взвешенный граф).....	162
ϵ -NFA.....	ϵ -НСА.....	ϵ -НКА.....	253
NFA.....	НСА.....	НКА.....	253
non-comparable.....	не порівнювані.....	не сравнимы.....	93
non-strict order.....	відношення <i>нестроого поряд-</i> <i>ку</i>	отношение <i>нестроого поряд-</i> <i>ка</i>	93
nondeterministic automaton...	недетермінований автомат...	недетерминированный авто- мат.....	252
non-essential variable.....	фіктивна змінна.....	фиктивная переменная.....	17
not.....	не.....	не.....	9
Catalan <i>numbers</i>	числа Каталана.....	числа Каталана.....	148
function <i>onto</i>	функція <i>на</i>	функция <i>на</i>	101
or.....	або.....	или.....	9
order relation.....	відношення <i>порядку</i>	отношение <i>порядка</i>	92
out-degree.....	напівстепінь виходу.....	полустепень исхода.....	162
parenthis expresession (counti- ng quantity).....	дужкові вирази (підрахунок кількості).....	скобочные выражения (под- счёт количеств).....	147
partial automaton.....	неповний вигляд автомату...	неполный вид автомата.....	248
partition.....	розбиття.....	разбиение.....	91
partition.....	розбиття.....	разбиение.....	177
Pascal's triangle.....	трикутник <i>Паскаля</i>	треугольник <i>Паскаля</i>	142
PCNF.....	ДКНФ.....	СКНФ.....	21
PDNF.....	ДДНФ.....	СДНФ.....	21
Peirce arrow.....	стрілка <i>Пірса</i>	стрелка <i>Пирса</i>	52
pendant vertex (leaf).....	кінцевá (висяча) вершина...	концевáя (висячая) вершина..	163
perfect conjunctive normal form.....	досконала кон'юнктивна нор- мальна форма.....	совершенная конъюнктивная нормальная форма.....	21
perfect disjunctive normal form	досконала диз'юнктивна нор- мальна форма.....	совершенная дизъюнктивная нормальная форма.....	21
permutations.....	перестановки.....	перестановки.....	135
permutations of multiset.....	перестановки з повтореннями	перестановки с повторениями	137

<i>k</i> -permutations of <i>n</i> -element sequence.....	розміщення з <i>n</i> по <i>k</i>	размещения из <i>n</i> по <i>k</i>	136
pigeonhole principle.....	принцип <i>Дирихле</i>	принцип <i>Дирихле</i>	102
articulation point.....	точка зчленування.....	точка сочленения.....	179
Zhegalkin polynomial.....	поліном <i>Жегалкіна</i>	полином <i>Жегалкина</i>	23
Post's classes (T_0, T_1, S, L, M)	класи Поста (T_0, T_1, S, L, M)	классы Поста (T_0, T_1, S, L, M).....	51
Post's functional completeness theorem.....	теорема Поста про функціональну повноту.....	теорема Поста о функциональной полноте.....	52
power of language.....	ступінь мови.....	степень языка.....	233
power of relation.....	ступінь відношення.....	степень отношения.....	84
power set of set.....	булеан множини.....	булеан множества.....	67
powerset construction.....	детермінізація.....	детерминизация.....	256
precedence of logical connectives.....	пріоритети логічних операцій	приоритеты логических операций.....	11
predicate.....	предикат.....	предикат.....	39
prehistory.....	передісторія.....	предыстория.....	244
matrix presentation of binary relation.....	подання бінарного відношення матрицею.....	представление бинарного отношения матрицей.....	81
presentation of predicates.....	подання предикатів.....	представление предикатов.....	40
prime implicant chart.....	імплікантна таблиця.....	импликантная таблица.....	33
prime implicants.....	скорочена ДНФ.....	сокращённая ДНФ.....	32
addition principle.....	правило суми.....	правило суммы.....	132
inclusion–exclusion principle.....	принцип включень та виключень.....	принцип включений и исключений.....	140
multiplication principle.....	правило добутку.....	правило произведения.....	132
pigeonhole principle.....	принцип <i>Дирихле</i>	принцип <i>Дирихле</i>	102
automata product.....	добуток автоматів.....	произведение автоматов.....	248
rule of product.....	правило добутку.....	правило произведения.....	132
proper subgraph.....	власний підграф.....	собственный подграф.....	166
proper subset.....	власна підмножина.....	собственное подмножество.....	66
pumping lemma.....	лема про накачку.....	лемма о накачке.....	250
existential quantifier.....	квантор існування.....	квантор существования.....	43
universal quantifier.....	квантор загальності.....	квантор (все)общности.....	42
queue.....	черга.....	очередь.....	184
Quine's method (tautology test).....	метод <i>Квайна</i> (перевірки тавтологічності).....	метод <i>Квайна</i> (проверки тавтологичности).....	35
Quine–McCluskey method.....	метод <i>Квайна–Мак–Класкі</i> ...	метод <i>Квайна–Мак–Класки</i> ...	29
quotient set.....	фактор-множина.....	фактор-множество.....	91
radius (of graph).....	радіус (графа).....	радиус (графа).....	175
reachability.....	досяжність.....	достижимость.....	172
reachability matrix.....	матриця досяжності.....	матрица достижимости.....	172
to recognize language.....	розпізнавати мову.....	распознавать язык.....	245
recognizer.....	автомат-розпізнавач.....	автомат-распознаватель.....	244
recognizer.....	автомат-розпізнавач.....	автомат-распознаватель.....	244
recurrence relations.....	рекурентні співвідношень.....	рекуррентные соотношения..	144
reduction method.....	метод <i>редукції</i>	метод <i>редукции</i>	37
reflexive relation.....	рефлексивне відношення.....	рефлексивное отношение.....	84
regular expression.....	регулярний вираз.....	регулярное выражение.....	234

regular graph.....	регулярний (однорідний) граф.....	регулярный (однородный) граф.....	163
regular language.....	регулярна мова.....	регулярный язык.....	233
relation.....	відношення.....	отношение.....	79
binary relation between A and B	бінарне відношення в $A \times B$ ..	бинарное отношение в $A \times B$.	81
binary relation on A	бінарне відношення на A	бинарное отношение на A	81
equivalence relation.....	відношення еквівалентності..	отношение эквивалентности..	88
order relation.....	відношення порядку.....	отношение порядка.....	92
relaxation of shortest-path estimate.....	релаксація оцінки відстані....	релаксация оценки расстояния.....	202
repeating squaring.....	індійський алгоритм піднесення до степеню.....	индийский алгоритм возведения в степень.....	124
representative of equivalence class.....	представник класу еквівалентності.....	представитель класса эквивалентности.....	91
restoring path.....	відновлення шляху (зворотній хід).....	восстановление пути (обратный ход).....	188
route.....	маршрут.....	маршрут.....	170
«rule of division».....	«правило частки».....	«правило частного».....	137
rule of product.....	правило добутку.....	правило произведения.....	132
rule of sum.....	правило суми.....	правило суммы.....	132
Russian peasant method.....	індійський алгоритм піднесення до степеню.....	индийский алгоритм возведения в степень.....	124
breadth-first search.....	пошук у ширину (вшир).....	поиск в ширину.....	184
depth-first search.....	пошук у глибину (вглиб).....	поиск в глубину.....	192
graph search.....	пошук у графі.....	поиск в графе.....	184
selection sort.....	сортування вибором.....	сортировка выбором.....	119
self-loop.....	петля.....	петля.....	161
semantic tree method.....	метод семантичних дерев.....	метод семантических деревьев.....	36
semiconnected digraph.....	односторонньо зв'язний оргграф.....	односторонне связный оргграф.....	177
weakly digraph.....	слабко зв'язний оргграф.....	слабо связный оргграф.....	177
set.....	множина.....	множество.....	63
set of states of nondeterministic automaton.....	множина станів недетермінований автомат.....	множество состояний недетерминированного автомата.....	252
set-builder notation with predicate.....	подання множини характеристичним предикатом.....	задание множества характеристическим предикатом.....	63
Sheffer stroke.....	штрих Шеффера.....	штрих Шеффера.....	52
short-circuit evaluation of boolean expressions.....	скорочене обчислення логічних виразів.....	сокращённое вычисление логических выражений.....	13
simple cycle.....	простий цикл.....	простой цикл.....	171
simple graph.....	простий граф.....	простой граф.....	162
simple path.....	простий ланцюг.....	простая цепь.....	171
insertion sort.....	сортування вставками.....	сортировка вставками.....	120
selection sort.....	сортування вибором.....	сортировка выбором.....	119
spanning subgraph.....	остовний (каркасний, стяжний) підграф.....	остовный подграф.....	166
spanning tree.....	остовне (каркасне, стяжне) дерево.....	остовное дерево.....	209

minimum weight <i>spanning tree</i>	остовне (каркасне, стяжне) дерево мінімальної ваги..	остовное дерево минимально- го веса.....	210
Kleene <i>star</i>	ітерація.....	итерация.....	233
state (automaton's).....	стан (автомату).....	состояние (автомата).....	244
state-transition function.....	функція переходів.....	функция переходов.....	244
vertex <i>status</i> (<i>state</i>).....	статус (стан) вершини.....	статус (состояние) вершины..	185
inductive <i>step</i>	крок індукції.....	шаг индукции.....	114
strict order.....	відношення <i>строого порядку</i>	отношение <i>строого порядка</i> ..	93
string.....	слово.....	слово.....	231
empty <i>string</i>	порожнє <i>слово</i>	пустое <i>слово</i>	231
strings.....	розміщення з повтореннями з n по k	размещения с повторениями из n по k	138
Sheffer <i>stroke</i>	штрих Шеффера.....	штрих Шеффера.....	52
strong component.....	сильна компонента.....	сильна компонента.....	177
strongly connected digraph....	сильно зв'язний оргграф.....	сильно связный оргграф.....	177
subgraph.....	підграф.....	подграф.....	165
subgraph induced by vertices set.....	підграф, породжений множи- ною вершин.....	подграф, порождённый мно- жеством вершин.....	166
proper <i>subset</i>	власна підмножина.....	собственное подмножество...	66
rule of <i>sum</i>	правило суми.....	правило суммы.....	132
surjection (surjective function).	сюр'єкція (сюр'єктивна фун- кція).....	сюръекция (сюръективная функция).....	101
symbol.....	символ.....	символ.....	231
symmetric difference.....	симетрична різниця.....	симметрическая разность....	67
symmetric relation.....	симетричне відношення.....	симметричное отношение....	85
truth <i>table</i> (constructing).....	таблиця істинності (побудова)	таблица истинности (построе- ние).....	15
truth <i>table</i> (standard).....	таблиця істинності (стандар- тна).....	таблица истинности (стандар- тная).....	10
tail of arc.....	початок дуги.....	начало дуги.....	161
tail of queue.....	хвіст черги.....	хвост очереди.....	184
tautology.....	тавтологія.....	тавтология.....	34
tautology test by contradiction	метод редукції.....	метод редукции.....	37
ternary.....	тернарний.....	тернарный.....	10
Euler's <i>theorem</i> (about Euleri- an cycle).....	теорема Ейлера (про ейлерів цикл).....	теорема Эйлера (об эйлеро- вом цикле).....	181
Cantor's <i>theorem</i>	теорема Кантора.....	теорема Кантора.....	103
three-value logic.....	тризначна логіка.....	трёхзначная логика.....	54
topological sort (topsort) of di- graph.....	топологічне сортування орграфа.....	топологическая сортировка орграфа.....	196
topological sorting of order....	топологічне сортування від- ношення порядку.....	топологическая сортировка отношения порядка.....	96
torus.....	тор.....	тор.....	26
total automaton.....	повний вигляд автомату.....	полный вид автомата.....	249
total order.....	відношення <i>лінійного поряд-</i> <i>ку</i>	отношение <i>линейного порядка</i>	93
total relation.....	повне відношення.....	полное отношение.....	85
tour.....	цикл.....	цикл.....	171
trail.....	ланцюг.....	цепь.....	171
finite-state <i>transducer</i>	автомат-перетворювач.....	автомат-преобразователь.....	259
state-transition function.....	функція переходів.....	функция переходов.....	244

state-transition function.....	функція переходів.....	функция переходов.....	245
state-transition function.....	функція <i>переходів</i>	функция <i>переходов</i>	245
transitive relation.....	транзитивне відношення.....	транзитивное отношение.....	85
breadth-first traversal.....	обхід у ширину (вшир).....	обход в ширину.....	184
depth-first traversal.....	обхід у глибину (вглиб).....	обход в глубину.....	192
graph traversal.....	обхід графу.....	обход графа.....	184
tree (undirected).....	дерево (неорієнтоване).....	дерево (неориентированное).....	208
Pascal's triangle.....	трикутник Паскаля.....	треугольник Паскаля.....	142
true.....	істина.....	истина.....	9
truth table (constructing).....	таблиця істинності (побудова).....	таблица истинности (построение).....	15
truth table (standard).....	таблиця істинності (стандартна).....	таблица истинности (стандартная).....	10
n -tuple.....	енка.....	энка.....	76
unary.....	унарний.....	унарный.....	10
method of undetermined coefficients.....	метод невизначених коефіцієнтів.....	метод неопределённых коэффициентов.....	24
undirected graph.....	неорієнтований граф.....	неориентированный граф.....	160
union.....	об'єднання.....	объединение.....	66
union.....	об'єднання.....	объединение.....	232
universal quantifier.....	квантор загальності.....	квантор всеобщности.....	42
universe.....	універсум.....	универсум.....	64
unweighted graph.....	незважений граф.....	невзвешенный граф.....	161
Venn's diagrams.....	діаграми Венна.....	диаграммы Венна.....	66
vertex.....	вершина.....	вершина.....	160
vertex biconnectedness.....	вершинна двозв'язність.....	вершинная двусвязность.....	179
walk.....	шлях.....	путь.....	170
Warshall's algorithm.....	алгоритм Воршалла.....	алгоритм Уоршалла.....	204
weak component.....	слабка компонента.....	слабая компонента.....	177
weak order.....	відношення нестрогого порядку.....	отношение нестрогого порядка.....	93
weighted graph.....	зважений граф.....	взвешенный граф.....	161
xor.....	ксор.....	ксор.....	9
Zhegalkin polynomial.....	поліном Жегалкіна.....	полином Жегалкина.....	23
k -combination with repetitions of n -element set.....	сполучення з повтореннями з n по k	сочетания с повторениями из n по k	139
k -combinations of n -element set.....	сполучення з n по k	сочетания из n по k	136
k -edge-connected graph.....	реберно k -зв'язний граф.....	рёберно k -связный граф.....	180
k -equivalent states.....	k -еквівалентні стани.....	k -эквивалентные состояния.....	264
k -permutations of n -element sequence.....	розміщення з n по k	размещения из n по k	136
k -vertex-connected graph.....	вершинно k -зв'язний граф.....	вершинно k -связный граф.....	180
n -ary.....	n -арний.....	n -арный.....	10
n -tuple.....	n -ка.....	n -ка.....	76
$[n]_k$	A_n^k	A_n^k	136
ε -move.....	ε -перехід.....	ε -переход.....	253
ε -NFA.....	ε -НСА.....	ε -НКА.....	253
$\binom{n}{k}$	$\overline{C}_n^k$	$\overline{C}_n^k$	139
$\binom{n}{k}$	C_n^k	C_n^k	136
3-value logic.....	3-значна логіка.....	3-значная логика.....	54